

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

5. ÉVFOLYAM, 3-4. SZÁM
2017

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR
Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR
Vendégszerkesztő: DÖVÉNYI ZOLTÁN

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BARANYI BÉLA ny. egyetemi tanár (Debrecen), BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOCSIS KÁROLY akadémikus (Budapest), PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos munkatárs (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: a Zádor-híd

Technikai szerkesztő:
BANCSI PÉTER (bancsi.peter@nye.hu)

Szerkesztőség:
4401 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:
a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:
KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását
a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottsága támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető: [http://www.nye.hu/foldrajz/sites/
www.nyf.hu.foldrajz/files/torteneti-foldrajzi-kozlemenyek-2017-3-4.pdf](http://www.nye.hu/foldrajz/sites/www.nyf.hu.foldrajz/files/torteneti-foldrajzi-kozlemenyek-2017-3-4.pdf)

Nyíregyháza, 2017

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

ÁLLAM VAGY/ÉS ORSZÁG: FOGALMI ÉS TERÜLETI ÜTKÖZÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN¹

HAJDÚ ZOLTÁN

State and/or country: Conceptual and territorial collisions in the
Carpathian Basin

Tribal accommodation and estate areas' supposable territorial order reconstructed by Bálint Hóman shows that the settlement and the arrangement carried a territorial rationality, adapted to geographic conditions. The „concept of Hungary” gradually evolved and the rulers began to call themselves „King of Hungary”. In the Hungarian historical and territorial thinking the question of both „Motherland” and „Great Hungary” (Magna Hungaria) has appeared historically in several ways. Within the geography, the interpretation of the territorial relationship between the natural geographic big territory (Pannon Basin, Hungarian Basin, Central Danube Basin, Carpathian Basin, etc.) and the Hungarian state was an essential issue. This interaction became particularly important in geographic deterministic approaches.

1. Bevezetés

A magyar hatalmi és területi folyamatok szempontjából fontos időszak a „vezérek kora” (a honfoglalástól Szent István megkoronázásáig), bár kevés biztos ismerettel rendelkezünk róla, s azok döntő része is idegen forrásokból származnak. A törzsi szállás- és birtokterületek Hóman Bálint által rekonstruált, feltételezhető területi rendje azt mutatja, hogy a letelepedés és berendezkedés térracionalitást hordozott, a földrajzi feltételekhez alkalmazkodott. Szent István megtörte a törzsszövetségi államot, s helyén létrehozta az abszolutisztikus, „unitárius” berendezkedésű keresztény királyságot, mely alapvetően az egyházra támaszkodott ideológiájában. Ha Szent István két törvénykönyvét elemezzük, akkor azt láthatjuk, hogy a joganyag nagyobb része szól egyházi, mint világi, államszervezési kérdésekről. (Külön, s rendkívül fontos kérdés lenne a két törvénykönyv területi fogalmainak és hierarchiájuknak a feldolgozása, de ez meghaladja a rövid elemzés kereteit.)

Szent Istvánt és közvetlen utódait „Pannónia királya” címmel szólították meg a külső hatalmak képviselői leveleikben. Ez a megszólítás az európai történeti térszemléletet tükrözi, s akár területi igényt is kifejezhetett. Fokozatosan alakult ki a „Magyarország fogalom”, s kezdték „Magyarország királyának” nevezni magukat az uralkodók. Az Árpád korban a magyar uralkodók különböző

¹ A tanulmány a Változás és folytonosság a magyar térképzetekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika című NN 114468 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült.

területeket szereztek meg (részben békés úton, részben pedig hódítással), s a Magyar Királyság hosszabb időszakra „birodalmi jellegű és berendezkedésű” állammá vált. A magyar uralkodó által ténylegesen uralt terület és a „címtérület” fokozatosan elvált egymástól.

A magyar történeti és területi gondolkodásban történetileg többféle módon jelent meg mind az „Anyország”, mind pedig a „Nagy-Magyarország” (Magna Hungaria) kérdése. Mást értettek alatta szinte minden időszakban. Napjainkban az 1914-es Magyarország jelenik meg „Nagy-Magyarországgént” és a trianoni Magyarország Anyországgént a legtöbb ember számára.

A földrajztudományon belül lényegi kérdésként jelent meg a természet-földrajzi nagytér (Pannon-medence, Magyar-medence, Közép-Duna-medence, Kárpát-medence stb.)² és a magyar állam közötti területi kapocs, összefüggés értelmezése. Ez a kölcsönhatás különösen fontos szerepet kapott a földrajzi determinisztikus megközelítésekben.

A földrajztudományban 1918-ban megjelenő, majd a két világháború közötti időszakban szinte kizárólagossá vált felfogás, hogy a Kárpát-medence területét mintegy „természetes országgént” fogták fel, s azonosították az akkori Magyarországgal. 1989/90 után ez a felfogás visszatért mind a politikába, mind pedig bizonyos értelemben a földrajztudományba is. Tóth József a „földrajzi ország” a „természetes régiók” felfogást nem csak a Kárpát-medencére, hanem egész Európára alkalmazta. Ha a politikusok kísérletet tettek volna az „átfedések” potenciális megvalósítására, akkor az, feltehetően háborúk sorozatához vezetett volna Európában.

2. A Kárpát-medence

Az Alpok, a Kárpátok, a Dinári-hegység nagytérségi tekintetben körbezár – földrajzi fogalmaink szerint egy medencét – mely objektíve létező földrajzi képződmény (természeti, természetes táj, régió stb.) lehet speciális tartami meghatározottságok alapján. A hosszú távú térségi folyamatok meghatározó eleme az volt, hogy különböző csoportok, törzsek, népek alakítottak ki a medence egy-egy részén szállásterületet, uralmi- és hatalmi területet. Csak a medencére kiterjedő képződmény csak kivételes jelleggel jött létre, a medence vagy felaprózódott több uralmi terület között, vagy teljes egészében beintegrálódott egy hatalmas birodalomba. A történeti-területi reálfolyamatok egyértelműen azt mutatják, hogy nem a földrajzi egység határozta meg a politikai-uralmi terek alakulását, hanem a tér- és társadalomformáló erők.

A földrajzi környezet (a táj, a Kárpát-medence) és a magyar állam közötti viszony megítélése több megfogalmazásban jelent meg a magyar politikai és

² Bulla – Mendöl: 1947, Cholnoky: 1911, 1914, 1920, Czirbusz: 1919, Fodor: 1928, 1937, 1948, Halász: 1928, 1936, Kádár: 1941, 1943, Kollányi: 1991, Nagy: 1994, Radicsics: 1946, Teleki: 1923, é.n./1934, 1937.

földrajztudományi gondolkodásban. 1918-ig elsősorban elméleti-tudományos vonatkozásokban vetődött fel a kérdés, bár volt egyfajta osztrákellenessége. 1918–1920 között a történelmi Magyarország területi integritása megvédésének egyik meghatározó tudományos, illetve politikai kategóriájává vált a tájállam fogalma. 1920–1945 között főként a politikai elemek kerültek előtérbe, a tájállami gondolatkör a területi revíziós politika legfontosabb tudományos háttere, bázisa lett. Az 1945–1948 közötti időszakban végbemegy egy sajátos, külső hatalmi és politikai kényszerek nélküli tudományos önrevízió, hangsúly- és stílusváltás. Az államszocialista korszakban (1949–1989) a földrajztudományon belül nem jelenhetett meg a tájállamiság kérdése. 1990 után nagyrészt a földrajztudományon kívül, kisebb részben azon belül ismét megfogalmazódnak a kölcsönviszony összefüggései. Tóth József kísérletet tett az ország–állam viszonyrendszer európai dimenziók közötti újrafogalmazására.³

A Kárpát-medence meghatározó földrajzi sajátossága a hegységperem és a medencefenék egysége (*l. ábra*). A hegységperem minden térképi ábrázolásban domináns tartalmat kapott és kap ma is.

A magyar történelmi fejlődés, s benne a tértörténelmi fejlődés meghatározó sajátossága, hogy a 895/896-os honfoglalástól kezdve kialakult egy „eredeti ország” területi tudata, illetve a magyar hatalmi-uralkodó pozícióknak megfelelően egy „birodalmi tértudat”. Egy-egy időszakban a magyar uralkodó tér rendkívül jelentőssé vált 1526 előtt. Mind a magyar politikának, mind pedig a közgondolkodásnak folyamatosan kezelnie kellett ezt a kettősséget, részben a törvényalkotás, részben pedig a területi identitás szintjén.

3. Az államtér történelmi fejlődésének sajátosságai: területi integrációs és dezintegrációs folyamatok

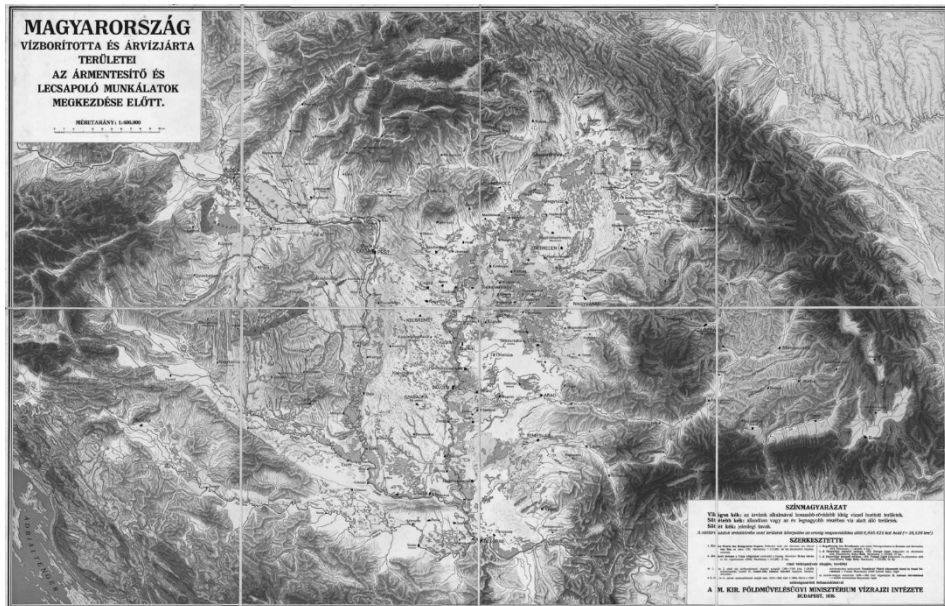
A Magyarország fogalom első ízben I. Endre (1046–1060) törvénykönyvében jelenik meg direkt módon. Szent László (1077–1095) II. törvénykönyve még „Pannónia országának” jobbjairól beszél. Horvátország megszerzésétől (1102) kezdve (a horvát történetírás mai megfogalmazásában is a horvát-magyar perszonálunió létrehozásától) a magyar uralkodó hatalmi tere mintegy évszázad alatt erőteljesen gyarapodott, II. Endre (1205–1235), „a ki Jeruzsáleminek mondatik” 1222-ben már büszkén nevezte magát Magyarországot, Dalmáciát, Horvátországot, Rámat, Serbiát, Galiciát és Lodomériát királyának. Ez azt fejezi ki, hogy a Magyar Királyság dél- és északkelet felé terjesztette ki hatalmi befolyását, részben pedig ténylegesen gyakorolt hatalmát.

A formálódó magyarországi „földrajztudomány” (latin, német, magyar nyelvű) a XVI. századtól kezdve elsődlegesen a politikai keretekhez igazodott, az ország vált a földrajzi elemzés legfontosabb keretévé. A belső struktúrákat

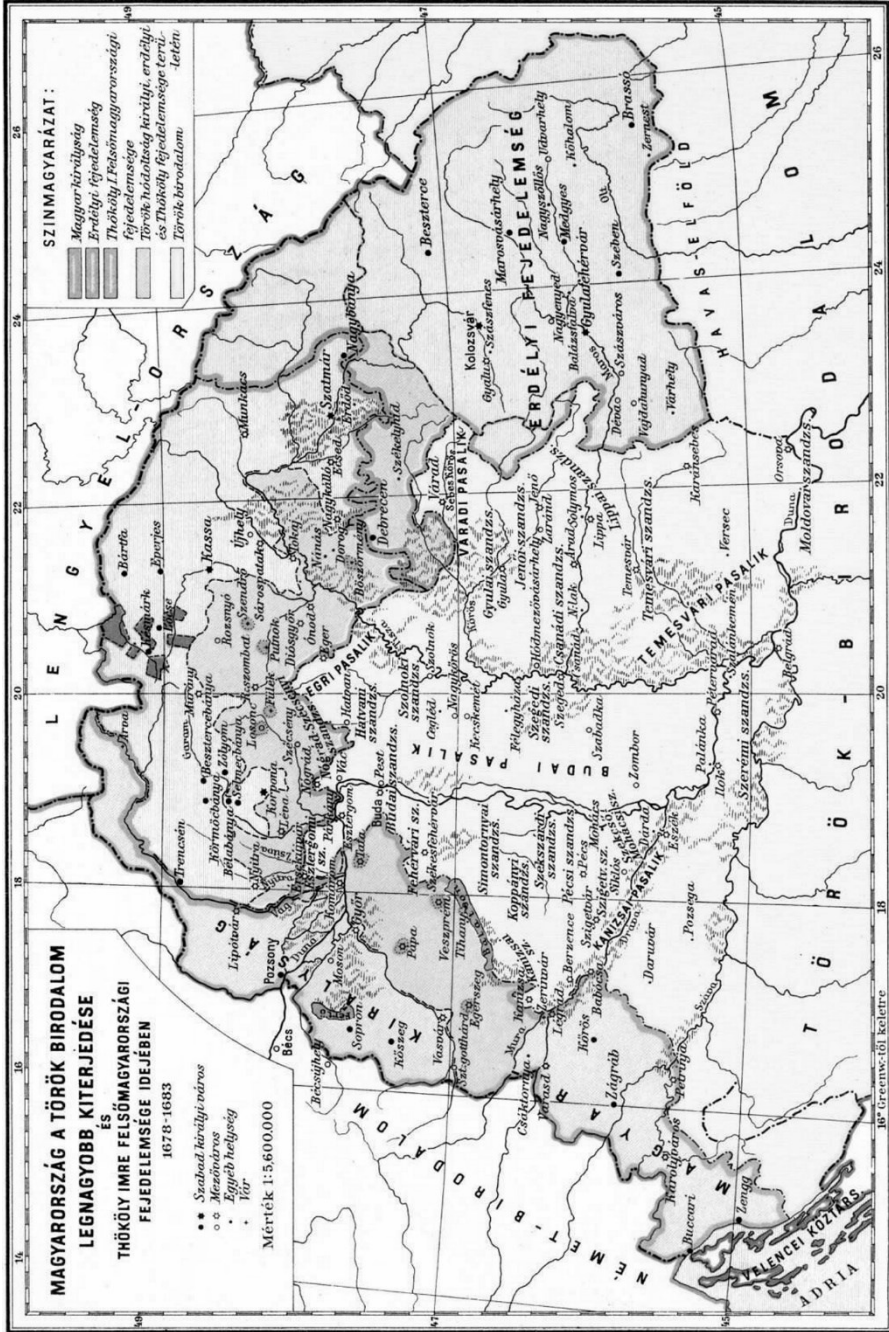
³ Tóth J.

illetően a közigazgatási egységek szerinti feldolgozás uralkodott, de Oláh Miklós 1936-ban, Brüsszelben írt történeti, földrajzi, nemzetpolitikai, nemzetstratégiai művében (a középkori magyar nagyhatalom 1526-ban tragikus vereséget szenvedett a törököktől Mohácsnál) már tudatosan, a négy nagy folyóhoz igazodva tagolta négy részre az ország területét (Oláh M. 1536/1985). Az ország három részre szakadásakor a nagy, gazdag, erős Magyarország képét fogalmazta meg, visszatekintő jelleggel, de előrelátó politikai céllal. Területi terminológiájában nem a „táj”, hanem a „vidék” jelent meg meghatározóan.

A három, majd rövid időre négy részre szakadt ország történelmi időszakában a magyar politikai elit és a formálódó magyar tudomány fenntartotta a virtuális ország-egység gondolatát, sőt nem csak virtuálisan, de lehetőségei szerint kísérleteket tett az ország valóságos egységének a helyreállítására is. (A „hódolt-sági terület” fogalom azt fejezte ki, hogy a magyar területek nem részei a Török Birodalomnak, csak ideiglenesen „hódoltak be”.)

1. ábra: A Kárpát-medence domborzata és vízrajza a szabályozási és lecsapolási munkálatok elvégzése előtt

M. kir. Állami térképészet.

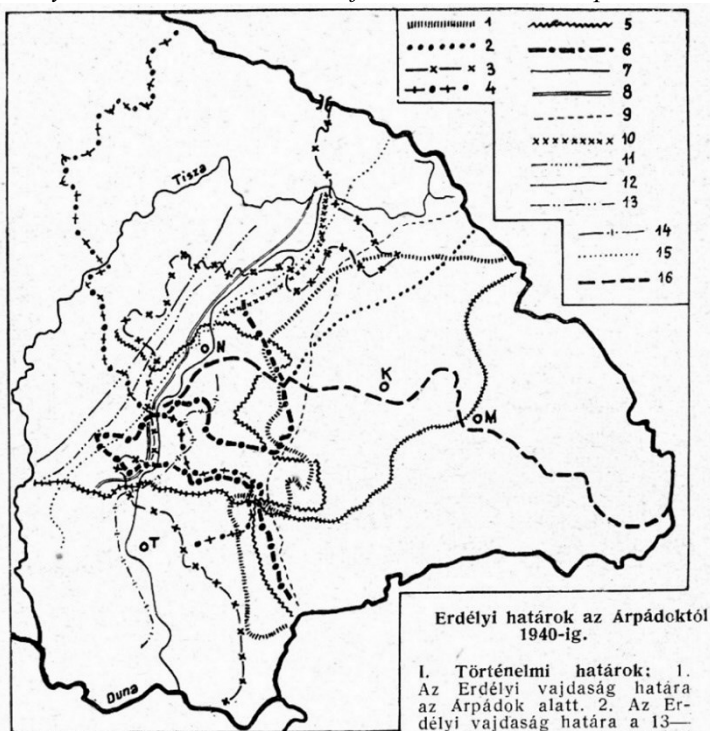
2. ábra: A négy részre osztott történeti államter

4. A részmedence országa/részországa?

Erdély helyzete a honfoglalástól kezdve sajátos volt, alapvetően később meghódított területi jelleggel bírt. Szent István már elkülönült egységként kezelte az államszervezeten és a katolikus egyház egyházigazgatási kormányzatán belül. Erdély térfogalma, illetve konkrét területi lehatárolása folyamatosan változott, különösen 1526 után, amikor az önálló (korántsem minden tekintetben független) fejlődés útjára lépett.

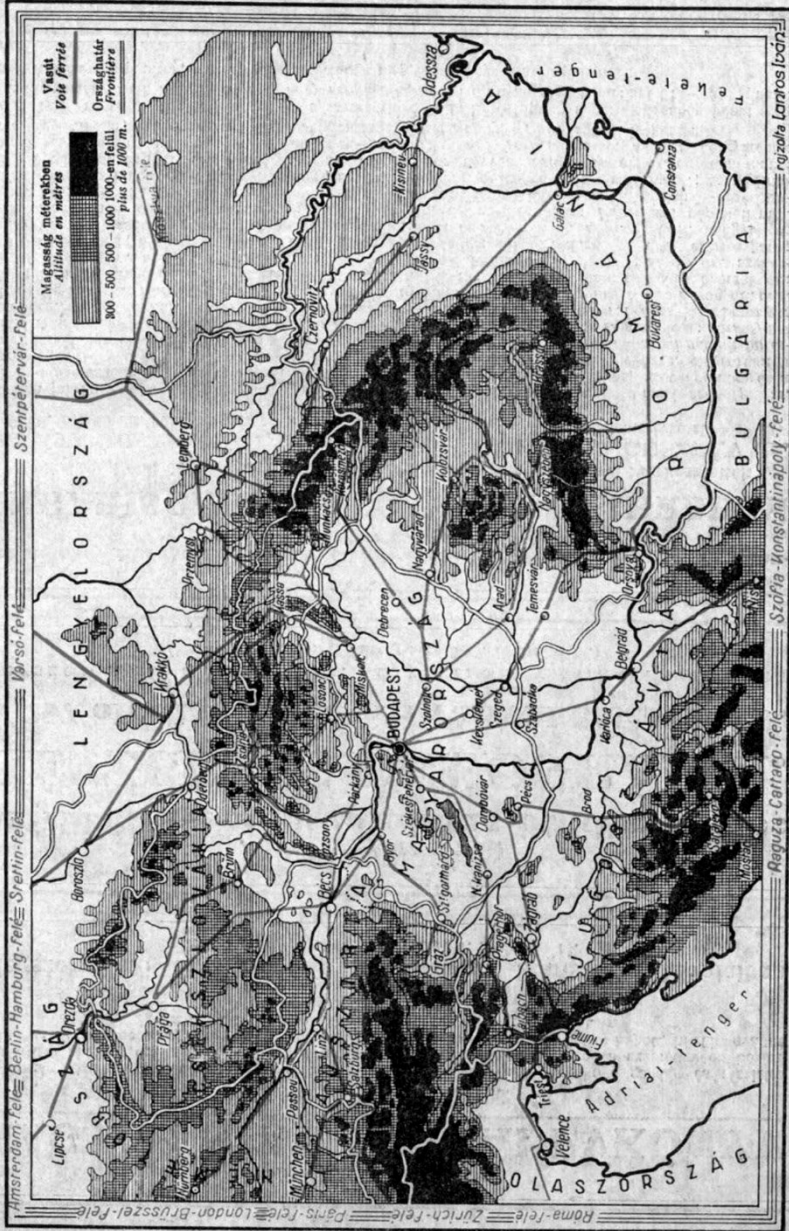
Nem csak a térfogalma, de határai is folyamatosan változtak (3. ábra). A mindenkori hatalmi konstelláció keretei között hol jelentősebb területek kerültek az erdélyi fejedelmek igazgatása alá, hol pedig leváltak területek. A hódolt-sági területek felé több sajátos tartalommal bíró egység jelent meg, melyek közül a Partium vált a leghosszabb ideig élő és leginkább sajátos egységgé.

3. ábra. Erdély határainak változásai és felosztási tervei az Árpád-kortól 1940-ig

Forrás: Fodor Ferenc 1941

Magyarország és a szomszédos államok. — La Hongrie et les pays limitrophes.

A régi Magyarország természet által nem jelzett határa. — Frontière non naturelle de la Hongrie ancienne.

4. ábra: Magyarország szomszédsága a trianoni békeszerződés után.
 Forrás: a Magyar Statisztikai Szemle hátlapja, 1928

5. ábra: Magyarország szomszédsági környezete, 2006

6. ábra. Európa (földrajzi) országai Tóth József szerint

5. Táj, ország, állam a magyar földrajztudományban

A Bél Mátyás (1684–1749) és tanítványa Tomka-Szászky János (1700–1762) által megalapozott, sajátos magyar történeti földrajzi iskola kitüntetett szerepet tulajdonított az államnak, illetve az államterület tértörténeti elemzésének. Szemléletükben a közjogi kapcsolatok jelentek meg irányadóként a területi kérdések kutatása és a területi struktúrák megfogalmazása során.

Az első modern magyar nyelvű földrajzi monográfiában (melyet a szerző németül is megjelentetett) Szaller György lerakta a magyar földrajztudomány későbbi szemléleti alapjainak jelentős részét:

- Magyarország Európa legszebb, egyik leggazdagabb, legkedvesebb országa,
- Magyarország egy természeti javakban rendkívül gazdag ország,
- Magyarország határai a Kárpátokban természetesen, ezért stabilak,
- a korabeli Magyarországnál történetileg volt egy nagyobb Magyarország, (Nagy Magyar Ország), mely a korabelihez képest még szebb, gazdagabb stb. volt,
- Magyarország belső földrajzi elemzésére a természeti struktúrák tekintetében megjelennek a folyóközök, mint természetes földrajzi egységek, de az ország egészének feldolgozása a közigazgatási egységek keretei között történt (*Szaller Gy.* 1796).

A munka jelentősége sok tekintetben meghatározó lett a későbbiekre nézve:

- A magyar földrajzban a felvilágosult abszolutizmussal szembeni küzdelem elemeként megjelent az osztrák-ellenesség,
- a magyar földrajztudomány a nemzeti ébredés időszakában, a Habsburg felvilágosult abszolutizmussal szemben fogalmazta újra önmagát, s részben ezért erőteljesen hazafias szellemű lett.

A reformkor meghatározó statisztikus, közjogi kutatója Fényes Elek fogalmazta meg a legátfogóbban Magyarország fogalmi és területi problematikáját: „Hogy az ország kormányzását megérthessük szükséges elébb ennek különböző felosztásaival megismerkedjünk. Magyarország 4 féle értelemben vétetik: ú.m. *legszorosabb*, *szoros*, *tágas* és *legtágasabb* értelemben. *Legszorosabb* értelemben csak az anyaországot értjük, *szoros* értelemben már a hozzákapcsolat tartományok, – névszerint Horvát- és Tótország – is ide sorozhatók, mellyek szintén szinte magyar törvények által igazgatnak, *tágas* értelemben Erdélyországgal együtt vétetik, mert bár ennek külön politicalai igazgatása és országgyűlése van, de a magyar koronának egyik elszakíthatatlan gyöngye, s alapszerkezetében hasonló az anyaországhoz, végre *legtágasabb* értelemben mindazon tartományok értetnek, mellyek hajdan a magyar koronához tartoztak.

... Legtágasabb értelemben a magyar birodalmat a következő országok képezik: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Tótország vagy Slavonia, Bosnyákország vagy Ráma, Rácország vagy Servia, Havasal- és felföld vagy Oláh és Moldvaországok” (*Fényes E.* 1847, II. 3. p.)

A modern magyar földrajztudomány megteremtésének tudatos, az MTA által jóváhagyott intézményesülési folyamatában (a mű megírására az MTA adott megbízást Hunfalvy János (1820–1888) részére) a „Magyar Birodalom” természeti, s nem is csak természetföldrajzi viszonyainak leírása (*Hunfalvy J.* 1863) meghatározó kiinduló pontot jelentett. A „Magyar Birodalom” megnevezés egyértelműen osztrák-ellenességet fejezett ki, nevezetesen, hogy Magyarország nem egyszerűen „ország”, valójában birodalom, így paritásos viszonyban van az „Osztrák Birodalommal”. (Ebben a megközelítésben az Osztrák-Magyar Monarchia két birodalom perszónaluniója.)

Hunfalvy számára (aki alapképzettségét tekintve jogász volt) is kérdéses volt még, hogy valójában milyen nagyságú területet ölel fel a Magyar Birodalom, mi tartozik hozzá. Hunfalvy elsősorban az orográfiai viszonyok elemzése révén jutott arra a következtetésre, hogy: „A magyar birodalom általában véve természeti viszonyaiban világosan kifejezett jellemmel bíró, földirati egység; határai tehát, kevés kivétellel természetesek, azaz hegygerinczek és folyók által jelölvek” (*Hunfalvy J.* 1863, p. 112). A Magyar Birodalom D-i határai természeti tekintetben a legproblematisabbak, mivel „Dél felé sem Horvát-, sem Dalmátországok határai nincsenek a természet által kijelölve...” (p. 113).

A XIX–XX. század fordulójának sajátos hangulata a magyar földrajztudományt is mintegy számadásra és újragondolásra készítette. Czirbusz Géza azzal a szándékkal jelentette meg Magyarország földrajzát (*Czirbusz G.* 1902), hogy az meghaladja Hunfalvy már teljesen elavultnak tekintett összegzését. Czirbusz a belső területi struktúrákat a természetföldrajzi nagytíjak szerint elemezte.

Czirbusz három kötetes antropogeográfiája geopolitikai része (*Czirbusz G.* 1919) Ratzel szellemében, de folyamatosan vele vitatkozva, tőle elhatárolódva fogalmazta meg a Föld felszínének hatásait, az emberföldrajz alapvető kérdéseit, illetve a geopolitika, s benne a magyar geopolitika meghatározó sajátosságait.

Cholnoky Jenő (1870–1950) első elméleti jellegű politikai földrajzi elemzésében (*Cholnoky J.* 1911) a tartós államalakulások problematikáját vizsgálta. Úgy ítélte meg, hogy az államalakulások is „...kénytelenek engedelmessé válni a természet kényszerének” (p. 71). Elutasította a „történelmi materializmus” vádját, de földrajzi determinisztikus felfogását egyértelműen megfogalmazta: a tartós államalakulat legfontosabb feltételének a jó, természeti határokat tartotta. Európa két, legszerencsésebben határolt államának Nagy-Britanniát és Magyarországot tekintette. Magyarország déli természetes határait vizsgálva (*Cholnoky J.* 1914) arra a következtetésre jutott, hogy a folyók nem jó természetes határok. A „...hegység az igazi jó politikai határ” (p. 433). Ebből a

felfogásból kiindulva úgy ítélte meg, hogy a déli részen is hegységi természetes határra kell szert tennie az országnak, tehát Magyarországnak terjeszkednie kell dél felé, el kell érnie a természetes határokat, melyeket vonalszerűen „ki is jelölt” (p. 436). Cholnoky a „medenceállamok” stabilitását mint történeti tényt határozta meg. Szerinte Európa államainak nem egymástól kell félniük, „...hanem az ázsiai medencék sokkal nagyobb politikai alakulásaitól...” (p. 437). Európa létérdeke, hogy megakadályozza a nagy ázsiai medencék egységes politikai szervezetének kialakulását.

Prinz Gyula (1881–1973) 1914-ben megjelent Magyarország földrajza monográfiája (*Prinz Gy. 1914*) abból a szempontból érdekel bennünket, hogy még az I. világháború előtt készült, s egyben mintegy összefoglalja a táj – állam összefüggésrendszerében a magyar földrajztudomány „még tisztán tudományos” megközelítéseinek a legfontosabb kérdéseit. Prinz a természetföldrajzi elemzésekben tiszta természetföldrajzi, hierarchikus tájszemléletet érvényesített, olyannyira, hogy a „Délvidéki szigethegységek és a Száva medence” nagytáji egységében tárgyalta a Mecseket, a „Frusskagora”-t és a Pozsegai-hegycsoportot, tehát a történelmi Magyarországon belül figyelmen kívül hagyta a magyar-horvát közjogi jellegű közigazgatási határt.

Az ország politikai földrajzát tárgyaló fejezetben Prinz kiinduló pontja az, hogy a hegyszerkezet „a Duna kettős medencéjét teszi az állam törzsévé” (p. 160). Ettől az időszaktól kezdve az „állami magterület”, az „állami törzsterület” táji tartalma Prinznél folyamatosan jelen van. A természetföldrajzi környezet és a politikai közületek, az államok közötti kapcsolatokat szemlélve arra a következtetésre jutott, hogy: „Földrészünk gazdag és erős vonalakkal kialakult tagosulása sok önálló, szorosan zárt egységes területet létesített. Európa államai a morfológiai területek természetes határai közé kényszerültek” (pp. 178–179). Prinz földrajzi determinisztikus felfogása így nem csak Magyarország, de egész Európa tekintetében is megjelent. Prinz elméleti tekintetben tovább lépett akkor, amikor „az Alföld elméleti államának határai”-t határozta meg (p. 163). A magyar természetes határok elmélete szempontjából fontos lépés annak megfogalmazása, hogy az Alföldön keletkező állam természetes határai nem lehetnek folyóhatárok, sőt azokat a medenceállam szempontjából természetellenesnek kell tekinteni, csak a hegységperemen alakulhat ki a medenceállam természetes határa.

Prinz szerint a magyar állam csak az Adria irányában terjeszkedett hosszabb időn túl a „természetes”, a „természetföldrajzi optimum” keretein. Ez a túlterjeszkedés azáltal válik magyarázhatóvá, hogy a tenger lett a magyar állam függetlenségének a bázisa. E tekintetben Prinz a történeti-reálpolitika alapjaira helyezkedett. Prinz korai államföldrajzi munkásságában már megjelenik az a gondolat, hogy a „táj államot szül”, s ennek keretében elméletileg elsősorban a „medenceállam”, vagy „Alföld-állam”, az „Alföldi tájállam” kategóriájával illette. Összességében úgy vélte, hogy története során „...a magyar állam belenőtt a természetes geográfiai régióba” (p. 166).

A magyar tájelmélet kialakulása és II. világháborúig való fejlődése szempontjából egészében véve meghatározó Teleki Pál (1879–1941) életműve. Teleki tájfelfogása többosztatúan alakult az életművön belül. Kezdetben teljesen azonosult a német földrajz tájfelfogásával: „Táj alatt értem azt, amit a német a >>Landschaft<< szóval jelöl. Nem gyűjtőfogalom, hanem organikus, egy magasabbrendű életegység fogalma. Ez az életegység a földfelszín egy-egy része, az ember környezete” (Teleki P. 1917/a, p. 17), majd később sokoldalúbbá válik elméleti megközelítése. Teleki felfogásában ekkor a földrajztudomány már „syntetikus tudomány”, s úgy vélte, hogy: „Ennek a tudománynak a tájban, mint organikus életegységben, a földfelszín helyi, vagy egész életközösségében sajátos, ismeretelméletileg önálló tárgya van” (p. 204). Teleki a két világháború közötti időszakban dolgozta ki a Kárpát-medence és a történelmi Magyarország szerves egybetartozásának elméletét, s ezzel vett részt a területi revízió tudományos alapjainak megfogalmazásában.

Az I. világháború rendkívül jelentős hatást gyakorolt a földrajztudományra és a politikai földrajzi gondolkodás fejlődésére. Szinte minden jelentős geográfus eljutott a világháború katonai, politikai jelentőségének elemzéséhez. Fodor Ferenc úgy ítélte meg, hogy a világháború „... politikai egységeknek földrajzi egységekre való kiegészítésért folyik” (Fodor F. 1917, p. 338), s így végeredményben földrajzi tényezők mozgatták az élethalálharcot.

Lóczy Lajos 1913-ban kapta feladatul a Magyar Szent Korona országainak sokoldalú feldolgozását, s a külfölddel történő megismertetését. A mű nemcsak földrajzi, hanem teljes képet (földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési, közgazdasági) kívánt adni a Magyar Szent Korona Országairól. Mivel közjogi egységet dolgozott fel szemlélete elsősorban történeti, a belső struktúrák feltárásakor és leírásakor pedig történeti és természetföldrajzi területi egységekben egyaránt mozgott (Lóczy Lóczy L. szerk. 1918). A mű hangneme rendkívül korrekt, ugyanakkor a közjogi felfogás elfogadásával rossz időben reprezentálta, hogy mit ért a magyar politikai és geográfiai elit 1918-ben a Magyar Szent Korona Országai térfogalmán, s ezt a külső tényezők egyértelműen imperialisztikus megnyilvánulásként kezelték.

A magyar földrajztudomány, s azon belül a politikai földrajz a háború előtt, s különösen a háború alatt, rosszul mérte fel, s rosszul fogalmazta meg az ország esélyeit a háború kimenetelét illetően. A magyar földrajztudomány a háború alatt „győzelemre készült”, s a vereség pillanatában alig volt válasza az új helyzetre.

A természeti egység (a Kárpát-medence és a Magyar Királyság területének egybeesése) sokoldalú elemzése azt a célt szolgálta, hogy a magyar földrajz bemutassa azt, hogy a magyar államterület objektív módon meghatározott, természeti-természetes egység, s ehhez képest másodlagos lehet csak az emberi tényező, pl. a nemzetiségi sokszínűség.

A magyar földrajztudománynak 1918 előtt csak áttételes hatásai voltak a politikára. Ezek a hatások elsősorban a középiskolai földrajzoktatáson keresztül

érvényesültek. A magyar földrajzoktatásban az Osztrák-Magyar Monarchia részeként élő Magyar Királyság természeti erőforrásokban gazdag, gazdasági teljesítőképessége alapján emelkedő, önálló hatalmi politikai tényezőként jelent meg.

1918 őszén – a világháborús vereség árnyékában – a magyar földrajztudomány meghatározó egyéniségei – a Magyar Földrajzi Társaság nevében – egy kiáltvánnyal fordultak a Világ földrajzi társaságaihoz a történelmi Magyarország területi épsége védelmében (ANON 1918). A kiáltvány a magyar földrajztudományban rendkívül fontos szerepet játszott több okból:

- A magyar földrajztudomány egésze állást foglalt a mellett, hogy az új, modern földrajztudomány nem más, mint „az egységes szerves földfelszín élettudománya”,
- a földrajztudomány nem csak szintetikus élettudomány, hanem a földi terek szintézistudománya is, így eredményeit és véleményét figyelembe kell venni a békeszerződések előkészítésekor, s különösen az államhatárok megvonásakor,
- a magyar földrajztudomány megemlítette a német földrajztudomány eredményeit is, de részletekbe menően a „győztesek földrajztudományi képviselőitől vett idézetekkel” érvelt az ország egysége fenntartása mellett,
- Reclus és Brigham idézetekkel bizonyították, hogy a háború előtt a francia és angolszász földrajztudomány jeles képviselői is Magyarország csodálatos természetföldrajzi egységét emelték ki elemzéseikben, Magyarországot valós morfológiai, geológiai, tektonikai, orográfiai és tökéletes táji egységként határozták meg.
- Vidal de la Blache idézetekkel érveltek a mellett, hogy egy geográfiai egyéniség nemcsak a geológiai és klímarégiók eredményeként jön létre, hanem abban jelentős szerepet játszik az ember, a társadalom. Az ember az, aki az évszázadok során kitermeli, megteremti a táj individualizmusát. A Kárpát-medence individualitását a magyarság ezer éves tevékenysége jelentős részben meghatározta, sajátos magyar tájjá alakította.

A kiáltvány a francia földrajz szemlélete alapján fogalmazza meg és elemzi Magyarországot természeti tájait, s a természeti egységre épülő egységes nagy gazdasági régiót. A kiáltványban szinonimaként használják a magyar földrajzban korábban meghonosodott „természeti táj” és a most megjelenő „természeti régió” megnevezéseket. (Ettől az időponttól mindmáig a táj és a régió vitában ez a kérdéskör állandóan előjön). A történelmi Magyarországot 10 természeti régióra osztva mutatták be. A természeti régiók jellemzésekor a természetföldrajzi struktúrákon túl megjelentek gazdasági, társadalom-földrajzi elemek is.

A kiáltvány szerzői a természeti régiók lehatárolásán túl is mentek akkor, amikor kimondták: „A Magyarországot alkotó természeti régiók ma egy közös magasabbrendű gazdasági életet élnek ...”. A természetes és gazdasági életegység széttörése minden területre nézve hátrányokkal járhat, fogalmazták tovább az érvelést.

1918. október elején Teleki Pál szinte egyéni elhatározásból, de a Károlyi-kormány finanszírozásával, megkezdte a békekonferenciára való tudományos felkészülés munkáinak szervezését. Világosan látta, hogy az alapkérdés a nemzetiségi probléma kezelése lesz, ezért megkezdték az 1910-es népszámlálás alapján az ország részletes nemzetiségi térképének elkészítését. A megalakuló Békeelőkészítő Iroda keretei között korábban soha nem látott intenzitással és tudatossággal dolgozták fel az ország területi problematikájának minden elemét, összefüggését. A magyar békeküldöttség tudományos anyagának nagy részét Teleki irányításával készítették el, s Teleki maga is a magyar békeküldöttség tagjaként tevékenykedett 1920 januárjától Párizsban (*Hajdú Z.* 2001).

A trianoni béketárgyalásokra készült földrajzi jellegű elemzések, illetve a béketárgyalások alatt született memorandumok (*Cholnoky J.* szerk. 1920) kivétel nélkül az ország integritásának szükségességét igazolták, s a történeti Magyarországot egy természeti-természetes, történeti és gazdasági államegységként mutatták be.

A béketárgyalásokra való készülődés során megszületett a modern magyar földrajztudomány, azon belül a társadalom- és gazdasági földrajz, valamint a gazdasági és politikai kartográfiai is más minőségi szintre emelkedett (*Bátky Zs. – Kogutowicz K.* (szerk.) 1921, *Edvi Illés A. – Halász A.* (szerk.) 1921). Az atlaszok elsődleges feladata a régi és az új államterület összehasonlítása volt, kiemelve a történelmi államterület természeti egységét, természeti erőforrás-gazdagságát, s ahhoz képest az új államterület kicsiségét, szegénységét, természeti-táji lehetetlenségeit. Kogutowicz Károly külön térképet szentelt az ország természetes és politikai határainak ütköztetésének, s véleménye az volt, hogy Magyarországot nem megcsonkítani, hanem természetes határáig terjedően kiegészíteni kellett volna.

A két világháború közötti időszak magyar földrajztudományát alapvetően a Trianonhoz való viszony, a békeszerződés területi döntéseinek elutasítása, a területi revízió tudományos lapjainak kidolgozása határozta meg. Sem szakmailag, sem pedig érzelmileg a magyar földrajztudomány nagy része nem tudta, s nem is akarta elfogadni az új ország-kereteket. Az egész két világháború közötti magyar földrajztudomány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a trianoni békeszerződés által megvont határok ellenkeznek a természetföldrajzi tényezők által követelt természetes állapotokkal, ezért ezek a határok csak ideiglenesek lehetnek, ezért Magyarország alatt mindenkor a történeti Magyarország földrajzát írták meg.

Cholnoky Jenő egész két világháború közötti politikai földrajzi szemléletét meghatározta az alapállása, mely szerint „... a földrajz és történelem, különösen a földrajz könyörtelen igazságai abszurdnak minősítik a párisi határozatot...” (Cholnoky J. 1920. p. 285). Cholnoky szerint a történeti Magyarország „zárt geográfiai egység”-ként jelent meg mindig a nemzetközi földrajztudományban. Új elem Cholnoky szemléletében: „Nem a közös nyelv, nem a közös vallás, nem a közös faj teszi a medence lakosságának összetartozandóságát, hanem csakis a gazdasági egymásra-utaltság. S ez olyan törvény, amely ellen nincs apelláta” (p. 291).

Fodor Ferenc a béketárgyalásokra elkészült, minden korábbinál gazdagabb forrásanyag birtokában jelentette meg Magyarország első modern gazdasági földrajzi monográfiáját (Fodor F. 1924), s ebben direkt módon megfogalmazta, hogy mindvégig a csonkítatlan Magyarországot tárgyalja, hiszen: „Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás” (p. 9) lenne. Ennek ellenére Fodor írta meg a trianoni Magyarország legteljesebb földrajzát a két világháború közötti időszakban (Fodor F. 1925).

Teleki tájelméleti munkássága az 1930-as évekre minden tekintetben kikristályosodott és bonyolultságában is letisztult. Témánk szempontjából a politikai földrajz meghatározása kapcsán (Teleki P. 1931) direkt módon kifejtette álláspontját: A földfelszín a legnagyobb táj. Ezt a teret a domborzat és a tengerek kamrákra osztják, amely nagykamrák sem a tradicionálisan felfogott kontinenseknek, sem a világtörténelem eddigi államainak nem felelnek meg, még nagyságkategóriáinak sem. A nagykamrákat széles, lakatlan átmeneti zónák választják el egymástól. A nagykamrák jellegét a klíma adja meg, az egyes nagykamrák befelé önálló, saját fejlődéssel rendelkeznek. Minden nagykamrában egy életegység fejlődik ki, s a nagykamrák államai kénytelenek együtt élni és fejlődni.

Teleki a természeti táj és az állam közötti kapcsolatokat a magyar földrajztudományban meghonosodott leegyszerűsítő felfogásokhoz képest árnyaltabban fogalmazta meg: „A táj, mint termelő egység, az államnak, mint nagyobb termelőegységnek fontos része. Az egyik azonban a természeti adottságok alapján kialakuló életegység és kategória, a másik emberi, és pedig politikai akarat alapján kialakuló” (p. 201). Ugyanakkor összességében arra a következtetésre jut Teleki, hogy: „A táj és így a politikai táj, az állam is, mint életegység a földfelszíni élet összességének faktora” (p. 201). Teleki életművében az itt is megfogalmazott „politikai táj” problematikája jelentős helyet foglal el.

A táj és az állam fogalmi kölcsönhatása sokszor rendkívül összetetten jelent meg Telekinél: „Magyarország ...Európának egyik államalkotó nagy tája. Nagyhatalmi táj, - bár hátránya a többiekkel szemben, hogy a tengertől el van zárva és kissé keletre fekszik már” (p. 441). Az I. világháborúig „...a középső és legnagyobb Dunamedence természetes élettere és a magyar nemzet államának élettere összeesett” (p. 452). Azt is megfogalmazta Teleki, hogy a világháborús

összeomlás után rendkívül problematikus lett a természeti nagytér és a politikai térszervezés viszonya: „A Dunamedence egysége amilyen felkiáltójel természetileg oly kérdőjel politikailag” (p. 453), de nem változik meg azon meggyőződése, hogy: „A mi Dunamedencénk is Európa nagy államalkotó tájai közé tartozik” (p. 453).

Teleki tanítványai és munkatársai a táji problematika sok vonatkozását vizsgálták a két világháború között. Rónai András elsősorban az államhatárok és a táj kérdéskörét (*Rónai A.* 1935, 1939, 1941, 1942, 1945), Kádár László a népi tájszemléletet, valamint a „magyar ember” és „magyar táj” kölcsönhatását (*Kádár L.* 1941, 1943), Korpás Emil a „települési tájakat” (*Korpás E.* 1934). Elek Péter az 1940-es években továbbfejlesztette Teleki tájkezelési elméletét, s mind az általános közigazgatást (*Elek P.* 1940), mind pedig a mezőgazdasági közigazgatást (*Elek P.* 1942) táji alapokra kívánta helyezni. Elek az „üzemi táj” kategóriájának megfogalmazásával új fogalmat hozott a tájelméletbe is.

Prinz újabb monográfiájában a kiinduló pont az, hogy a Magyarország fogalom „...nem politikai terület, hanem földrajzi területegységet jelent” (*PRINZ* 1926 p. 3), mely minden politikai határváltozástól függetlenül „élő területegyén”, s „Magyarország a természettől predesztinált államföldrajzi területegység iskolai példája” (p. 3). „Magyarország, mint tájfogalom tehát nem olyan erőszakolt üvegházi termék, mint a még nemrég annyit hangoztatott Középeurópa...” (p. 4), „...Magyarország tájegységjellege is független a politikai sorstól” (p. 5). Prinz felfogásában tehát 1926-ban az ország, mint tércategória jelent meg „tájegység”-ként.

Az 1930-as évek második felében elkészült „Magyar Földrajz” (*Prinz Gy. – Teleki P. – Cholnoky J.* é.n.) szervesen illeszkedett a korszak nagy szellemtörténeti összefoglalásainak a sorába. A három kötet egy-egy rövid fejezetet leszámítva Prinz munkája. Prinz „...hideg tárgyilagossággal csak egy földrajzi országot...” tekint kutatási területének, nem a történeti, politikai teret, egy „...természeti tájegység határvonalait...” keresi, s abban azt, hogy „...meddig ér benne a magyarság, meddig töltötte ki és meddig alakította ki magyar földdé” (I. p. 10).

A történetiség sajátos módon befolyásolta Prinz szerint a tértudat alakulását: „Mióta Attila ebben a medencében megalapította az első történetileg szerepet játszó nagyállamot, azóta bizonyosan él Európa népeiben az ország tájrajzi egységének képzete. A Hungária név sohasem politikai területet jelentett, hanem annak a földrajzi területegységnek fogalomjele volt, mely Reclus, Ratzel és Kjellén szerint a legindividuaisabb államföldrajzi területegységek egyike” (I. p. 17).

A „Magyar Földrajz” III. kötete mindmáig a legterjedelmesebb „államföldrajzunk”. Az „államföldrajzi kép” megrajzolásakor Prinz mindvégig érvényesítette a tájelméleti és tájföldrajzi megközelítést, akár a „nagyváros a tájban”, akár „a térszín államalakulásra gyakorolt hatása”-t vizsgálta. Mindvégig a

történeti Magyarország a feldolgozás kerete, a természeti és az államter harmonikus egységének a bizonyítása.

Prinz erősen determinisztikus szemlélete bontakozik ki a következő megállapításából: „Kétségtelen tény, hogy az állam térbeli alakját a földfelszín maga írta elő, mert a magyar állam csakis az országhoz, mint egységes élettartományhoz és annak természetes határaihoz alkalmazkodott kiterjedésében” (p. 344).

Az 1942-es Magyarország földrajzában minden korábbinál egyértelműbben fogalmazott Prinz: „Az ország természetes területegységet, az államterület ellenben adott időpontban való uralmi terület egységet jelent. „... A magyar országhatár, a természetes magyarországi területegység határa, köröskörül és mindvégig természetes határ is...” (Prinz Gy. 1942 p. 15). Prinz úgy ítélte meg, hogy: „az ország területén a Föld egyik legállandóbb és részben legmozdulatlanabb határu ezeréves állama él..., az ország az egyetemes műveltség szemében minden politikai sorsfordulatban megmaradt tájrajzi-politikai kettős országfogalomnak, Hungáriának” (p. 143).

A két világháború időszakában a magyar földrajztudomány – elsősorban Teleki személyén és politikai munkásságán keresztül – jelentős hatást gyakorolt a politikára és a közgondolkodásra. Mind a háború előtt, mind pedig a háború alatt a területi revízió határozta meg a magyar földrajztudomány törekvéseit. Az ország és a földrajztudomány tragédiája is, hogy ismét rosszul mérték fel a nemzetközi folyamatokat és erőviszonyokat, s Magyarország ismét a vesztesek között találta magát.

A magyar földrajztudomány jelentős mértékben hatott a történeti gondolkodásra. Baráth Tibor alapvetően tájföldrajzi alapokból kiindulva fogalmazta meg a kárpát-medencei magyar országépítés filozófiáját (Baráth T. 1943).

A világháborús vereség új helyzetet teremtett a magyar földrajztudomány számára is. Rónai András a háborús viszonyok között jelentette meg az Államtudományi Intézet több éves munkájával készült Közép-Európa atlaszt. Az atlasz a legteljesebb áttekintést adja a térségről, s hangneme a korábbiaktól erőteljesen különbözik, kifejezetten óvakodott a durva, szélsőséges minősítésektől. Az atlasz politikai földrajzi ábrái tényszerűek és korrektek (Rónai A. 1945). A térség két világháború közötti problémáinak megértéséhez ma is nélkülözhetetlen az atlasz eredményeinek a figyelembe vétele.

Rónai részt vett a „Dunatáj” államai megbékélését szolgáló, háromkötetes nagy munka elkészítésében is (Radisics E. 1946), mégpedig „földrajzpolitikai tanulmányaival”. A magyar földrajz gondolkodói 1945 után is úgy látták, hogy a természetföldrajzi-táji alapok erőteljesen befolyásolják a politikai folyamatokat, így megkonstruálták a „Dunatáj” térkategóriát, mint a népek baráti együttműködésének táji keretét. (Rónai „Dunatáj” és „Közép-Európa” ábrája pontosan ugyanazt teret fedte le, a változás oka az, hogy 1946-ban már nem látta időszerűnek a Közép-Európa kérdést.)

Az új, 1947-es párizsi békeszerződés előkészítésében csak esetlegesen vettek részt geográfusok. Rónai András kiutazott ugyan a béketárgyalásra, de már senki sem volt kíváncsi a magyar földrajz véleményére. 1947-ben Közép-Európa területi problémáit elemezte (*Rónai A.* 1947), később pedig a politikai földrajzi összegzésében foglalt állást a térség megbékélését illetően (*Rónai A. é.n./1948*).

A korszak – témánk szempontjából – legfontosabb monográfiája Bulla Béla és Mendöl Tibor Kárpát-medence földrajza (*Bulla B. – Mendöl T.* 1947). A mű megírása már 1945 előtt megkezdődött, s befejezése és megjelentetése a háború utáni időszakra esett. A szerzők szükségét érezték – részben a megváltozott történelmi helyzet miatt –, hogy az előszóban részletesen megmagyarázzák a területválasztás indítékait. A legfontosabb szempontjuk az volt, hogy: „Államterületünk többféle természetes tájból részesedik, határaik nem egész tájakat, hanem ilyen tájaknak darabjait fogják össze politikai egységgé... A Kárpát-medence az a legkisebb természetes egység, amelynek tág keretein belül a magyar állam területe, egyéb államokkal osztozkodva, mindenestől elfér” (p. VI). A szerzők szinte mindenre – a politikai-állami területi struktúrát leszámítva – kiterjedően a korábbi hagyományoknak és a tényeknek megfelelően bizonyították a Kárpát-medence egységét. Ez az egységtudat kiterjedt mind a természeti-, természetes-, mind pedig a „műtájra” is. A szerzők óvakodtak attól, hogy a Kárpát-medence és a magyar államterület egybeesését szorgalmazzák, de a monográfia néhány megfogalmazásából kiérezhető ennek „reménylése” a jövőre nézve.

A rendszerváltás után Tóth József visszatért a magyar földrajztudomány egyik legproblematisabb alapkérdésre, az ország – állam közötti azonosság, illetve különbség viszonyára. A kérdés leginkább didaktikus tárgyalása során (*Tóth J.* 2004), illetve népszerűsítő TV sorozatban szemléltette a két struktúra közötti területi eltéréseket. Még szerencse, hogy a politikusok kevéssé érdeklődtek a tudomány iránt, mert ha megpróbáltak volna államokból országokat, vagy országokból államokat kreálni, az csak egy totális európai háborúhoz vezetett volna...

Irodalom

- ANON. 1918: A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. – Földrajzi Közlemények, Vol. XLVI. pp. 289-320.
- BARÁTH T. 1943: Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében. Kolozsvár, Nagy Jenő és Fia.
- BÁTKY ZS. – KOGUTOWICZ K. (szerk.) 1921: Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.
- BÉL MÁTYÁS 1735: Notitia Hungariae novae historico geographica. Vienna.
- BÉL MÁTYÁS 1792/a: Compendium Hungariae Geographicum. Pozsony, Pest, 4. kiadás. Landerer.

- BÉL MÁTYÁS 1792/b: Compendium regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae, et Lodomeriae, magnique principatus Transilvaniae Geographicum. Pozsony, Kassa, Landerer.
- BULLA B. – MENDŐL T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, Egyetemi nyomda.
- CHOLNOKY J. 1911: A tartós államalakulásokról. – Magyar Figyelő, Vol. I. pp. 71–76.
- CHOLNOKY J. 1913: Modern földrajzi törekvések. – Magyar Figyelő, Vol. III. pp. 345–350.
- CHOLNOKY J. 1914: Magyarország természetes déli határa. – Magyar Figyelő, Vol. IV. pp. 432–437.
- CHOLNOKY J. 1920: Magyarország területének épsége tudományos földrajzi szempontból. – Új Magyar Szemle, No. 3. pp. 285–293.
- CHOLNOKY J. (szerk.) 1920: A magyar béketárgyalások, Vol. I–III. Budapest, M. Kir. Külügyminisztérium.
- CHOLNOKY J. 1923: A földrajz fejlődése az utóbbi években. In: Teleki P. – Bezdek J. – Karl J. (szerk.): Zsebatlasz az 1923. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
- CHOLNOKY J. é. n.: Hazánk és népünk egy ezredéven át. (A magyarság hajdan és most). Budapest, Somló Béla könyvkiadó.
- CHOLNOKY J. é. n.: A Kárpátoktól az Adriáig. (Nagy-Magyarország írásban és képen). Budapest, Somló Béla Könyvkiadó.
- CHOLNOKY J. é. n. (1937): Magyarország földrajza. A Föld és élete. Budapest, Franklin-társulat.
- CZIRBUSZ GY. 1902: Magyarország a XX. évszáz elején. Temesvár, Polatsek.
- CZIRBUSZ G. 1912: A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. Budapest, Eggenberger.
- CZIRBUSZ G. 1919: Antropo-geográfia III. Geopolitika. Budapest, Franklin-társulat.
- DÉKÁNY I. 1918: A földrajz tudományos módszere és ismeretana. (A tájtényező a fejlődésben), – Földrajzi Közlemények, Vol. XLVI., pp. 1–22.
- DÉKÁNY I. 1922: A politikai földrajz jelen állása. – Föld és Ember, Vol. 2. pp. 42–53.
- DÉKÁNY I. 1922: Kritikus fejezetek az államföldrajzban. – Föld és Ember, Vol. 2. pp. 114–129.
- DÉKÁNY I. 1941: Nép, nemzet, állam viszonya ma. – Társadalomtudomány, Vol. 21. pp. 5–28.
- EDVI ILLÉS A. – HALÁSZ A. 1921: Magyarország gazdasági térképekben. Budapest, VI. kiadás.
- FÉNYES E. 1847: Magyarország leírása, II. Pest, Beimel.
- FODOR F. 1917: A turáni államok jövőendő békéjének földrajza. – Turán, Vol. 5. pp. 337–458.
- FODOR F. 1924: Magyarország gazdasági földrajza. Budapest, Franklin-társulat.
- FODOR F. 1925: A trianoni Magyarország földrajza. In: Pethő S.: Világostól Trianonig. Budapest, Enciklopédia Kiadó, pp. 249–324.
- FODOR F. 1928: A trianoni békeszerződés földrajzi megvilágításban. In: Igazságot Magyarországnak. Budapest, Magyar Külügyi Társaság, pp. 347–386.
- FODOR F. 1941: Erdélyi államhatárok. In: Földrajzi Zsebkönyv 1941. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság.
- HAJDÚ Z. 1980: Prinz Gyula közigazgatásföldrajzi munkássága. – Földrajzi Értesítő, Vol. 29. pp. 1–18.

- HAJDÚ Z. 1982: Területrendezési törekvések a magyar földrajztudományban a két világháború között. – Földrajzi Közlemények, Vol. 30. (106). pp. 89–106.
- HAJDÚ Z. 1995: A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. – Tér és Társadalom, No. 3–4. pp. 111–132.
- HAJDÚ Z. 1996: Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. – Földrajzi Közlemények, Vol. CXX. (XLIV) pp. 137–150.
- HAJDÚ Z. 2004: Carpathian Basin and the Development of the Hungarian Landscape Theory Until 1948. Discussion Papers, No. 44. Pécs, Centre for Regional Studies of HAS.
- HALÁSZ A. 1928: New Central Europe in economic maps. Budapest, Gergely Bookseller.
- HALÁSZ A. 1936: Középeurópai államok. Europe – Európa, I. Budapest, A szerző kiadása.
- HAVASS R. 1909: A realizmus földrajzi szempontból. – Földrajzi Közlemények, 9. sz. pp. 380–390.
- HUNFALVY J. 1863: A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. I. kötet. Pest, Emich Gusztáv.
- KALMÁR G. é.n.: Magyar geopolitika. Budapest, Stádium.
- KÁDÁR L. 1941: A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest, Országos Táj- és Népkutató Intézet.
- KÁDÁR L. 1943/a: Társzemlélet és történelmi sors. In: A Magyar Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola Évkönyve az 1943-44. tanévről. Újvidék, M. Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola, pp. 14–21.
- KÁDÁR L. 1943/b: A Szent István-i eszme földrajzi alapjai. - Délvidéki Szemle, Vol. 2., No. 10. pp. 467–475.
- KÁDÁR L. 1943/c: Magyar ember a magyar tájban. In: Bartucz L. (szerk.) A magyar nép. A művelődés könyvtára, No. 9. Budapest, Singer és Wolfner, pp. 69–90.
- LÓCZI LÓCZY L. (szerk.) 1918: A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság kiadása.
- MENDŐL T. 1932: Táj és ember. (Az emberföldrajz áttekintése). Budapest, Kincsestár, Magyar Szemle Társaság.
- MENDŐL T. 1940: A Felvidék. Budapest, Kincsestár, Magyar Szemle Társaság.
- MILLEKER R. 1917: A politikai földrajz alapvonalai. Debrecen, Csáthy nyomda.
- OLÁH M. 1536/1985: Hungaria. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- PRINZ GY. 1914: Magyarország földrajza. (A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása). Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
- PRINZ GY. 1926: Magyarország földrajza. (A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása I. Magyarország földjének származása, szerkezete és alakja). Tudományos Gyűjtemény, No. 15. Pécs, Danubia Kiadó.
- PRINZ GY. 1942: Magyarország földrajza. Budapest, Renaissance Könyvkiadó.
- PRINZ GY. – TELEKI P. – CHOLNOKY J. é.n.: Magyar Földrajz I-III. Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda.
- RADISICS E. (szerk.) 1946: A Dunatáj. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből, I-III. Budapest, Gergely.

- RATZEL F. 1887: A Föld és az Ember. Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Fordította Simonyi Jenő. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- RÓNAI A. 1935/a: Tartós államterületek Kelet-Közép-Európában. – Országút, Vol. 1. No., 2. pp. 23–27.
- RÓNAI A. 1935/b: Keletközépeurópa államhatárainak életrajza. (Határtörténeti és politikai földrajzi tanulmány). Kézirat, MTA FKI Könyvtár.
- RÓNAI A. 1939: Nemzetiségi problémák a Kárpát-medencében. – Földrajzi Közlemények, Vol. 67. pp. 461–473.
- RÓNAI A. 1941: Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. In: Országos Magyar Sajtókamara Könyvtára, No. 5. Budapest, Stádium, pp. 77–125.
- RÓNAI A. 1942: Hazánk. Budapest, Országos Közoktatási Tanács.
- RÓNAI A. 1945: Közép-Európa Atlasza. Budapest-Balatonfüred, Államtudományi Intézet.
- RÓNAI A. 1947: Területi problémák Közép-Európában. In: Földrajzi Zsebkönyv, 1947. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, pp. 65–85.
- RÓNAI A. é.n. (1948): Fejezetek a politikai földrajzból. Budapest, Püski nyomda.
- SZÁSZKY-TOMKA J. 1777: Introductio orbis antiqui et geographiam. Pozsony, Kassa, Landerer.
- SZALLER GY. 1796: Magyarország földleírásának rövid foglalattya egygy hozzá tartozandó ujonnan rajzolt mappával egygyütt. Pozsony, Schauff János.
- TELEKI P. 1917/a: Táj és faj. – Turán, Vol. 5., No. 1. pp. 17–30.
- TELEKI P. 1917/b: A földrajzi gondolat története. Essay. Budapest, Kilián Frigyes.
- TELEKI P. 1931: Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: Asztalos M. (szerk.) Jancsó Benedek emlékkönyv. Budapest, pp. 183–202.
- TELEKI P. é.n. (1934): Európáról és Magyarországról. Budapest, Athenaeum.
- TELEKI P. 1936/a: A gazdasági élet földrajzi alapjai I. Budapest, Centrum Kiadó.
- TELEKI P. 1936/b: A gazdasági élet földrajzi alapjai II. Budapest, Centrum Kiadó.
- TELEKI P. 1937: A tájfogalom jelentőségéről. – Budapesti Szemle, Vol. 247. pp. 129–141.
- TELEKI P. 1941: Szent István birodalma 1941-ben. Budapest, Magyar férficserkészek 1940–1941. évi nemzetnevelő előadásorozata.
- TÓTH J. 2004: Kell nekünk régió? – Iskolakultúra, 11. pp. 48–68.

TÖRTÉNETI KÉRDÉSEK FÖLDRAJZI SZEMSZÖGBŐL: MI AZ, AMIT MÁSKÉPP LÁT EGY FÖLDRAJZOS? (A TRIANONHOZ VEZETŐ ÚT REGIONÁLIS ASPEKTUSAI)¹

DEMETER GÁBOR

Historical questions from the geographer's point of view. Regional disparities in historical Hungary – the forgotten causes of Trianon

The article – based on huge amount of data digitized within the frames of OTKA K111 766 (GISa Hungarorum, <http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps>) – tries to put debated historical questions into different context. Challenging the traditional ways of interpretation and using the tools of geography (methods of statistical analysis, regional approach, high-resolution cartograms) this contribution analyzes some socio-demographic and economic problems that had been considered either as resolved for a long time or are still debated in historiography, like the profitability of different estate-types, the regional disparities in historical Hungary (tracing peripheral regions), the oppression of the national minorities etc. We emphasize, that beyond the well-known and analyzed social and ethnic fault lines (these did not coincide, and manifested in political debates regarding general suffrage or the reorganization of administrative districts according to ethnic boundaries) regional disparities manifesting in asymmetric interdependence between the core and the peripheries also contributed to the fall of historical Hungary. This factor remained neglected in historiography up to now. The article was based on the maps of „The Historical Geographical Atlas of Hungary for Regional Analysis of Socio-Economic Phenomena” published recently on the web.

Keywords: Hungary, socio-demographic processes, peripheries, regional inequalities

Történeti jelenségeket, folyamatokat számos aspektusból lehet vizsgálni. A hazai történészek körében jóval gyakoribb pl. a gazdasági, társadalomtörténeti jellegű megközelítési mód, míg a földrajzi szemléletű, vagy földrajzi módszereket alkalmazó kutatások (legyen az környezettörténet vagy regionális-komparatív vizsgálat) ritkábbak, s ezek elfogadottsága is kisebb. Álláspontunk szerint azonban az utóbbiak is értékes információkat szolgáltathatnak egy-egy vitás kérdés tisztázásához, sőt, akár már tisztázottnak tűnő jelenségek újraértelmezésének szükségességét is felvethetik.

Egy-egy, az ország egészére vonatkozóan általános érvényűnek tekintett jelenség regionális sajátosságainak (pl. mintázatának) vizsgálatához – de olykor az ország egészére tett, regionális adatokból extrapolált, általános érvényű állítások alátámasztásához is – eddig hiányzott a statisztikailag kiértékelhető adatmennyiség. A közelmúltban a KSH 1870–1910 közötti népszámlálásainak

¹ A tanulmány megírását az OTKA K 111 766 sz. projekt támogatta.

kiadott anyagát egységes szerkezetű adatbázisba foglaló „GISa Hungarorum” projekt (<http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps>)² keretein belül digitalizált alapváltozók és a belőlük előállított fajlagos, komplex, valamint a folyamatok dinamikáját bemutató változók segítségével több mint kétszáz, a dualizmus kori Magyarország társadalmi és gazdasági állapotát, ennek időbeli változását (folyamatait), valamint regionális differenciáit bemutató nagyfelbontású (településszintű) tematikus térkép készült (*Demeter G. et al.* eds. 2016). Noha a történeti-földrajzi atlasz elkészítése során alapvetően a földrajztudomány eszköztárát alkalmaztuk, illetve annak igényeihez, kérdésselvetéséhez alkalmazkodtunk (a periferizáció történeti gyökereinek, a periferikus térségek térbeli és időbeli áthelyeződésének vizsgálatával, illetve a periferizálódásra utaló korabeli jelenségek és az azokat reprezentáló változók azonosításával);³ a regionális földrajzi szemléletmód, valamint a korábban hiányzó statisztikai megközelítés miatt lehetőség nyílt korábban már tisztázott(nak vélt), illetve máig vitatott történeti kérdések új szempontok szerinti megvilágítására is.

A következőkben – a teljesség igénye nélkül – felvillantjuk azokat a történeti kérdésköröket, melyek az atlasz kartogramjai alapján – tehát földrajzi eszközzel – a történeti szakirodalomban bevett értelmezéstől eltérő interpretációt (is) kaphatnak. A tanulmányt azonban inkább vitairatnak szánom, mintsem kikristályosodott, cáfolhatatlan vélekedéseket megfogalmazó, a korábbi megállapításokat felrúgó hegeli antitézisnek. A rendelkezésre álló nagyszámú adat részletes statisztikai kiértékelése immár lehetővé teszi a korábban általános érvényűnek tekintett (átlagértékek vagy az országterületre kiterjesztett regionális adatok felhasználásával született) megállapítások relevanciájának vizsgálatát. A regionális adatból az ország egész területére extrapolált érték ugyanis téves következtetésekre ad lehetőséget (ha a lokális érték az országos átlagtól jelentősen eltérő, vagy csak kis területre érvényes), míg az országos átlag használata – egyéb mutatók, mint a módusz, szórás híján – nem mond semmit a területi differenciákról. Ugyanez a helyzet dinamikus mutatóknál is: az országos átlag esetleges stagnálása korántsem jelenti a regionális kép stabilitását, miként az átlagérték elmozdulása sem jelenti az *összes terület egyirányú* változását.

Erre a legjobb a következő példa. A 19. század második felére vonatkozó történeti statisztikai számításokban elég gyakran 5 fős átlagos háztartásmérettel számolnak (termés- és jövedelembecslés, népességszám-becslések esetén). A valóság az, hogy 1880-ban Magyarországon ez az érték – adataink alapján – 6 fő volt,⁴ mely ráadásul jelentős regionális változatosságot mutatott (*1. ábra, Atlasz: 34*), miközben a következő harminc év alatt az átlagérték alig változott (5,85 fő), s a regionális diverzitás fennmaradása mellett az egyes területeket eltérő irányú

² A cikkben idézett kartogramokra a következőkben *Atlasz* néven, oldalszámmal hivatkozunk.

³ Ezek ráadásul a maiaktól nemcsak az eltérő statisztikai kérdésfeltevés, de az általános fejlődési tendenciák miatt is eltérhetnek.

⁴ A Balkán országaihoz hasonlóan.

fejlődés jellemezte (*Atlasz: 35*). Erdélyben szinte egyöntetűen kevesebb, mint 5 fő jutott egy lakóépületre, miközben a Dunántúl és a Felvidék egyes részein, vagy a Nyírségben és Északkelet-Magyarországon ez meghaladhatta a 7 főt is. Ha az 1880–1910 közötti időszak változásainak mintázatát egy különbségtérképen ábrázoljuk (*Atlasz: 36*), akkor jelentős csökkenés tapasztalható a háztartás méretében a Délvidéken és a mai Magyarország területén, miközben a vásárvonalon, az etnikai kontaktzónában és Erdély nagy részén éppen növekedés figyelhető meg az egy lakóépületre jutó lakosság számát tekintve az országos átlag stagnálása mellett. Ez mindenképpen arra utal, hogy nem egyetlen, országosan érvényes folyamat érvényesüléséről van szó. (Nemcsak a mintázat varianciája, de maga a növekedés vagy csökkenés ténye sem magyarázható *egyetlen* demográfiai okkal, hiszen a belső és külső migráció mellett a születések és halálozások számának differenciája is befolyásoló tényező volt: *Atlasz: 54–55–56–57–58*).

Ugyanez a helyzet a törvénytelen születések kapcsán is: az 1901–1910 közötti adatok átlagolásával kapott kép egyértelműen több tényező eredménye, így sem a fejlettségről, sem a fejletlenségről nem tanúskodik (módszertani szempontból tehát régióképzésre nem alkalmas – ez fontos peremfeltétele a regionális jellegű vizsgálatoknak). A városokban és Moson megyében (Bécs közelsége) a törvénytelen születések nagy aránya betudható a modernizáció járulékos következményének, miként az etnikai kontaktzónában a vásárvonalon (a körvasút mentén), illetve a Székelyföld peremén megfigyelhető kiugró értékek is kapcsolatba hozhatók modernizációs hatásokkal (vándormunkások, cselédek). Az utóbbi területen ugyanakkor a vallási-kulturális különbségek is szerepet kaphattak, míg a Felvidéken ez aligha jöhetett számba magyarázó tényezőként. Egészen eltérő ok magyarázza viszont Dél-Magyarország ortodox területeinek sajátosságait (az itteni románság körében jóval nagyobb volt a törvénytelen születések aránya, mint a görög katolikus románok körében). Ennek az az oka, hogy törvényes házasság a 19. század legvége óta a polgári házasság intézményét fedte, s nem az egyházat, s vélhetően az ortodox román közösségekben továbbra is ez utóbbi volt a meghatározó (ha nem számítunk olyan lokális sajátosságokat, mint a próbaházasság intézménye). Így a törvénytelen gyermekek nagy aránya nem annyira a helyi lakosság „erkölcstelenségét”, mint inkább a tradíciók továbbélését a lokális társadalom inerciáját és a központi hatalom érdekérvényesítő-képességének gyengeségét szimbolizálja. Ez utóbbi egyben rávilágít arra is, hogy hol és hogyan kell a perifériát keresnünk. Mivel azonban más esetben a törvénytelen születések aránya éppen a centrum jellegzetessége, ez a változó *önmagában* (háttértudás nélkül) a perifériák lehatárolására nem alkalmas (*Atlasz: 63*).

Az előbbieknél jóval komolyabb probléma – hiszen politikai kurzusok gazdaság- és társadalompolitikájának legitimitását meghatározó kérdéstről van szó – a magyar agrárszerkezet (mint a termelés döntő részét előállító szektor), azon belül is a kis- és nagybirtok termelékenységéé. Térképsorozatunk alapján belátható, hogy az úrbéri viszonyok rendezésének (1767) célja nem a telki

állomány méreteiben található differenciák felszámolása (*Atlasz: 221 vö. 222*), hanem a termelékenység kiegyenlítése és demográfiai nyomás hosszú távú kezelése irányába hatott. A jobbágytelek (mint mértékegység, nem pedig mint tényleges üzem) nagysága nem a rossz minőségű földeken volt nagyobb: mérete az ország túlnépesedett és egyben rosszabb agrárszerkezettel jellemezhető ÉNy-i részén (vesd össze a népsűrűség változását bemutató térképsorozattal: *Atlasz: 70-71*) jóval kisebb volt, mint a termékenyebb (de üres és mégsem termelékenyebb) DK-i részein. Önmagában ez még nem lett volna probléma, de ezt a differenciát gazdaságok tényleges mérete sem kompenzálta (az Alföldön jóval nagyobb volt az átlagos *birtokméret* – s egyébként 1865-ben is így maradt). Ez a tényező hosszú távon akkor is vándorlási folyamatok beindulásához vezetett volna, ha a „második jobbágyág” röghözkötése valóság, s nem történeti fikció lett volna. De ezt egyrészt már a 17. században feloldották, másrészt levéltári adatok szisztematikus elemzése alapján bizonyítható, hogy például Zemplén megye déli részén szabad menetelű jobbágyokat találunk az úrbérrendezés után is (*Barta J. 2015*), továbbá a telki állomány mellett igen jelentős volt a jobbágyok által megművelt nem telki állományú földterület is. Ugyanígy regionális sajátosságokat mutatott a nemesi és jobbágyi birtok gyakorisága (*2. és 3. ábra, Atlasz 227–228–229–230*). Ha ehhez hozzátesszük, hogy Faragó Tamás (1996) 1720-as helyzetet vizsgáló adatai, s az 1865-ös összeírás szerint sem estek egybe a legnagyobb és legjövedelmezőbb birtokok, akkor a további folyamatelmzések mellett joggal vetődik fel a birtoktípusok/méretnek hatékonyságának kérdésköre (a történészek egyik kedvenc vesszőparipája), illetve a mintázat állandóságának oknyomozó vizsgálata is. 1720-ban a kisebb birtokmérettel rendelkező Dunamente átlagos terméseredményekkel, így jó fajlagos kihatallal rendelkezett (*4. ábra, Atlasz: 220*), míg a nagyobb jobbágyi gazdaságmérettel és átlagon felüli kihatallal rendelkező Dél-Dunántúl és Dél-Alföld a Bácskát leszámítva közepes egy kataszteri holdra jutó termeléssel volt jellemezhető. 1865-ben az egy birtokra eső tiszta jövedelem szerint az Alföld volt előnyben, de egy kataszteri holdra számolva ez csupán a Bánátra szűkül, miközben újfent kimagyul a Dunamente (*Atlasz: 290–291*).⁵

Az 1865-ös adatsor lehetővé teszi a nagybirtokok és kisbirtokok hozamának kiszámítását, ugyanis statisztikailag értelmezhető mennyiségben szerepeltek olyan települések, ahol csak kisbirtok, illetve csak nagybirtok volt kimutatható (ahol mindkettő jelen volt, ott értelemszerűen nem lehetséges a településszinten megadott összjövedelem bontása). Táblázatunk alapján világos, hogy a korábbi feltételezés, hogy a nagybirtok egy kataszteri holdra jutó termelékenysége (a robot felszámolása után) nagyobb, mint a kisbirtoké helyes. A különbség mintegy 33%, s ez, a nagybirtokok jelentős területe miatt azt jelenti, hogy az országos

⁵ A birtokméret változása az eltérő halmaz miatt (1865-ben a volt allodiális nagybirtokokot is összeírták) e periódusban nem mérhető (*Atlasz: 222 és 289*), de 1895–1910 között igen.

átlaghoz képest a nagybirtok termelékenysége nem sokkal nagyobb, míg a kisbirtoké jelentősen elmarad attól. (Ez azonban csak gazdasági, de nem szociális értelemben indokolja a rendszer fenntartását). Kísérletet tettünk azonban olyan birtokok (helyesebben települések) termelékenységének kiszámítására, ahol a (valahány) nagybirtok mellett 1-2-3 kisbirtok is megjelenik (de világos, hogy a települési birtoktest zöme nagybirtok). Érdekes módon az itt kapott egy holdra jutó tiszta jövedelem közel 20%-kal felülmúlta a nagybirtokok esetében számolt értéket. Hipotézisünk szerint az itteni kisbirtokok vagy a nagybirtokhoz kapcsolódó szakképzett munkaerőt testesítik meg, vagy diverzifikáltabb, intenzívebb művelést alkalmazó nagybirtokra utalnak. Másképp fogalmazva, agrárszakemberek felhasználásával (nyilván ennek járulékos tökeigénye is volt) még 20%-kal emelhető lett volna a nagybirtok k hozatala a korabeli szinten.

1. táblázat. A földjövedelem értéke 1865-ben birtoktípusok szerint

	Kisbirtok (minta)	Nagybirtok (minta)	Nagybirtok kevés kisbirtokkal*	Országos átlag**
Gazdaságok száma	144 864	269	250	4 300 000
Összes terület (kh) 1 kh = 0.55 ha	1 610 000	913 000	393 141	58 000 000
Hasznosított terület (kh)	1 480 000	815 000	360 000	55 000 000
Tiszta jövedelem Forintban (1 Ft = 2 frank)	3 800 000	2 973 000	1 465 000	182 540 000
Átlagos birtokméret (kh)	11,1	3 394	1 572	13,5
Nettó jövedelem gazdaságonként (Ft)	26,2	11 052	5 860	42,4
1 kh-ra jutó tiszta jövedelem	2,36	3,26	3,73	3,2
Hasznosított terület %-ban	91,9	89,2	91,5	94,8
Összes gazdaság száma	4 260 000	35 000		4 300 000
Ebből a mintába bevont %	az üzemegek 3.4 %-a, a terület 0.3%-a	az üzemegek 0.8%-a, a föld 1.5%- a	a föld 0.7%-a	100,00

* x nagybirtok maximum 3x kisbirtokkal

** Erdély és Horvátország nélkül

Néhány történész azon a véleményen van, hogy a különbség oka, hogy 1848 után a nemesség a jobb minőségű földeket szerezte meg, de ez a hivatalos bevallásokban nem tükröződik (aranykorona érték, földadó), az pedig nem bizonyítható, hogy a nemesség politikai nyomást gyakorolva alacsonyabb adókat soroltatta volna egyébként jobb minőségű földjeit (Eddie, S. M. 1996).

Az viszont bizonyítható, hogy 1865–1895 között az Alföldön jelentős földhasználat-változás következett be a legelők rovására a szántóföldek javára, egybeesve a vízszabályozási munkálatokkal (*Atlasz: 294–295*). Az az állítás, hogy a népességlelesleg levezetése indokolta volna a változást, viszont nehezen igazolható, hiszen viszonylag jó minőségű földek mellett mérsékelt népsűrűség volt mérhető (miként erre a tájhasználat is utalt). A váltás időpontja és iránya egyaránt arra utal, hogy a gabonakonjunktúrát meglovagoló extenzív termelésbővítésről volt szó. Az Alföldön az egy birtokra jutó jövedelem magas volt, az egy kataszteri holdra jutó viszont közepes, ez pedig nagy birtokméretet valószínűsít, ami viszont nem utalhat népességnomásra, hacsak nem kizárólag nagybirtokról van szó. Ezen viszont – földosztás híján – a vízszabályozás sem tudott segíteni, ennek szociális motivációi tehát – olvasva a kisbirtokosok panaszait a panamázással szemben – kizárhatók (*Pinke Zs. 2014*). Ami még izgalmasabb, hogy a vásárvonal zónája nagyobb egy holdra jutó jövedelemértékekkel volt jellemezhető 1865-ben. Ennek részben a szőlő volt az oka (mivel az átlagos birtokméret itt kisebb volt, mint az Alföldön, ugyanakkor a nagybirtokok relatív gyakorisága nagyobb volt, más, nagy fajlagos hozamú, ugyanakkor kis parcellákon is termelhető termék aligha jöhet szóba). A filoxeravész ezt a helyzetet változtatta meg, s biztosított munkaerőt (előbb kubikosként, majd aratóként) az alföldi nagybirtokon, hiszen a vízrendezés az 1890-es évekig is elhúzódott. Ekkor viszont már alacsonyok voltak a gabonaárak – hogy a nagyüzemi monokultúras gabonatermelés ebben a helyzetben is versenyképes maradt, az nemcsak az állami (malomipari) támogatásnak köszönhető, de annak is, hogy a birtokok gépesítésére, nagyobb tőkebefektetésre nem volt szükség a *vis maior* helyzet miatt előállt munkaerő-túlkínálat okán, melyet viszont a korábbi nagyállattartás felszívni aligha tudott volna. Így a gyapjúárak 1850-es évekbeli zuhanása után előállt helyzet szerencsés haszonélvezője a gabonatermelésre átváltó birtokos nemesség volt, mely az 1878–1896 közötti gabona-árdepresszió idején és a Gründerzeit tőkebősége utáni rosszabb helyzetben sem ment csődbe és gépesítésre sem volt kényszerítve.

A nagybirtokok említett 1865-ös relatív gyakorisága a vásárvonalon Érsekújvártól Aradig (ekkor még nem volt vasút vonal a térségben) szintén olyan motiváló tényező lehetett (a nyilvánvaló természetföldrajzi alapú gazdasági előnyök mellett), melyek miatt a körvasút prioritást élvezhetett más vasúti projektekkal szemben, amelyek pedig etnikailag-politikailag fontos perifériákat kötöttek volna össze a centrummal (székely vasút) (*Atlasz: 293 és 183*).

S hogy mekkora volt az említett népességnomás (a földéhség)? A napszámra kényszerülők számának 1900–1910 közötti növekedését és területi elhelyezkedésüket vizsgálva, rengeteg településen tapasztaljuk az érték megduplázódását, ami ilyen rövid idő alatt még az összeírás alapjának megváltozása esetén is riasztó jelenség, melyet a napszámra kényszerülő kisbirtokosok számának szinte minden

nagyátjra jellemző (az előbbinél kisebb mértékű) növekedése ugyancsak alátámaszt (*Atlasz: 313 és 321*).

Ezek után joggal vizsgálendő az a szomszédos országok történeti szakirodalmában gyakorta elhangzó állítás, hogy a dualizmus kora a magyarországi kisebbségeknek nem volt jó (amit a magyar történészek különböző mutatókkal igyekeznek cáfolni, mint pl. nagyobb volt a románság alfabetizációja Erdélyben, mint a Regátban. A térség alfabetizációjának fejlődése valóban impozáns volt, ld. *Atlasz: 49–50–51–52–53*). Másképpen: a szociális helyzet imént említett (rétegspecifikus) romlása mellett kimutathatók-e más társadalmi választóvonalak mentén formálódó (etnikai, vallási) területi sajátosságok – a napszamosok számának változásának mintázata (mely viszont szociális, nem etnikai helyzetre utaló mutató) ugyanis arra utal, hogy nem. A szociális és kulturális helyzetet illusztráló mutatók (anyanyelvi oktatást megvalósító iskolák aránya a népcsoport összlakosságán belüli arányához mérve; kulturális intézmények száma, alfabetizáció, stb.) mellett az egyéni vagyoni (vagy jövedelmi) helyzet regionális különbségeire azonban lényegesen kevesebb utalás esik (pedig a megélhetés olykor fontosabb lehet, mint a nemzeti hovatartozás) – részben azért, mert mérhetetlen. Mérhető viszont az egy főre jutó direkt adók mértéke (*Atlasz: 207*), s ennek alapján a magyar történészek álláspontja látszik igazolódni: a felvidéki és erdélyi területek egy főre jutó direkt adója (az indirekt adót nem közli a statisztika, de ez egyébként is az urbanizált területeken mutat nagyobb értéket) nem magas a magterületekéhez képest. A látszat azonban csal. Az adó csak a bevételhez képest mérhető: ui. kis adó is lehet elviselhetetlen teher kis jövedelem esetén. Sajnos településszintű jövedelmi kimutatások nem állnak rendelkezésre – ami nemcsak jelen kérdéskör vizsgálatát, de bármilyen komparatív, fejlődési tendenciák, perifériák kimutatását, azok helyzetének változását megcélzó vizsgálatot megnehezít – tehát proxy változóként az egy főre jutó települési vagyon (nyilván nem azonos az egyén helyzetével, de az egyént beágyazó közösség lehetőségeiről – tűzoltószertártól a hidak, utak fenntartásáig, beruházásra alkalmas területek kijelöléséig – képet nyújt) került kiválasztásra (*Atlasz: 208*). A változó teljesen más képet mutat: a Délvidék (részben a katonai határörvidék felszámolása miatt) és a szász területek a leggazdagabbak e tekintetben, a Felvidék, Kárpátalja és Erdély már koránt sincs ilyen jó helyzetben. Ha pedig a két változó hányadosát bemutató kartogramot elemezzük - a vagyonhoz (jövedelem híján) mért terheket alapul véve (*Atlasz: 209*) – akkor bizony a határon túli történészek álláspontja – miszerint nem volt olyan jó peremterületen és/vagy kisebbségként élni a történeti Magyarországon – nem elvetendő, s legalábbis további vitákra ad alapot. Ez a térkép egyébként nagyon hasonlít a halálokok elterjedését bemutató térképsorozatra is: a mai Szlovákia és Erdély területén a szamárköhögés, kanyaró és vörheny kiugróan magas értéket mutatott a magyarlakta területekhez képest, míg a TBC az utóbbin volt erőteljesebb (*Atlasz: 59–60*). A „hagyományos” és „modernizációs betegségek”

elterjedésének területi mintázata nemcsak az etnikai térképpel, de gazdasági fejlettséggel is egybevágh (Atlasz: 393, 395, 127).

Ez viszont több kérdést is felvet. Milyen volt Magyarország regionális szerkezete 1910-ben - értve ezalatt a regionális fejlettség különbségeit, s nem mesterségesen definiált régiók differenciáit, mint pl. a Keleti Károly-féle statisztikai régiókat, vagy akár természetföldrajzi alapú lehatárolásokat. (A fejlettségi és természetföldrajzi régiók határainak egybeesése azt jelentené, hogy a gazdasági fejlődés még nem lépett túl a természeti lehetőségek kiaknázásán, tehát a társadalom dominánsan agrártársadalom, mely ráadásul nem képes meghaladni az önellátó gazdálkodás szintjét, nem jellemzi a diverzifikáltság, innováció – magas fokú önszerveződés-, illetve a többi szektor vívmányainak alkalmazása. Azt már Nagy Mariann (2017) többváltozós, klaszter- és faktoranalízisen alapuló vizsgálata bizonyította, hogy az agrárregiók sem esnek egybe a hipotetikus természetföldrajzi régiókkal ld. Atlasz: 284, azaz az ország agráriuma áttért a külfolyamatok által is meghatározott agrártermelésre és meghaladta az önellátó agrártársadalmak szintjét 1895-re).

Korábbi kutatásaink során igazoltuk (Demeter G. – Radics Zs. 2015), hogy regionális szinten inkább egy ÉNy-DK lejtő jellemezte a történeti Magyarország fejlettségi viszonyait, mintsem markáns törésvonalak, melyet csak Ausztria és Magyarország, valamint Csehország és Magyarország határán lehetett kimutatni (1930-as adatokat az 1910-es határokra vetítve). A fejlettséget tekintve jelentősebb törésvonalakat az új országhatárok sem tudtak generálni az 1930-as évekig, tehát az új állami entitások belső integrációja az 1930-as évekig nem következett be (másképp fogalmazva, az új határok önmagukban vagy nem voltak régióképező tényezők, vagy a meglévő különbségek korábban is léteztek).

A GIS-ta Hungarorum adatait felhasználva – a Beluszky Pál (2000) és Győri Róbert (Győri R. – Mikle Gy. 2017; Beluszky P. – Győry R. 2005) által alkalmazott metodológiát követve Szilágyi Zsolt végzett komplex (6 társadalmi-demográfiai változó felhasználásával készült) s a Demeter–Radics és Győri-féle vizsgálatnál finomabb felbontású (településszintű) vizsgálatot (Atlasz: 393, lásd korábban Szilágyi Zs. 2014). Az általa 6 változó alapján kirajzolt kartogram meglepő módon nagy egybeesést mutat (1) az egy főre jutó direkt adók és települési vagyoni által kirajzolódó képpel, ami arra utal, hogy az egyén gazdasági kilátásait demográfiai, társadalmi-szerkezeti sajátosságok (orvosi kezelés, migráció, nem agrárszektorban foglalkoztatottak aránya stb.) határozzák meg, (2) ráadásul ugyanúgy egybevágnak etnikai-felekezeti különbségekkel, (3) de még a politikai aktivitás (ill. annak hiánya) sajátosságaival is. Mint az Pap József térképéből is leolvasható (Atlasz: 395, lásd még Pap J. 2014 mellékletek), a Szilágyi Zsolt által fejlettebbnek jelölt területeken az esetek zömében a 48-as ellenzék, vagy a 67-es – a kormánypártból kiszakadó – mérsékelt ellenzék győz; másként megfogalmazva, a kormánypárt a perifériákon dominál, miközben kormányzati pozíciója ellenére képtelen azok periferezálódását megállítani. Ezek után világos,

hogy rá kellene nézni (szó szerint, tehát a cikk szellemében jelenségeket térképezve történeti vonatkozású megállapításokat tenni) a korábban elemzett földkérdés (lásd: napszámosok) mellett a korszak másik neuralgikus pontjának tekintett választójogi reform problematikájára. Miközben ugyanis a lakosság csak 6%-a volt választó, s a nemzetiségi területeken a magyarság kis számaránya ellenére az etnikai alapú közigazgatási reformoktól és a választójog kiszélesítésétől egyaránt elzárkózó kormánypárt győz, addig a legfejlettebbnek minősülő területeken élő magyarság (főleg a reformátusok és az alföldiek) elutasítja azt kormányzatot, mely e jólét kereteit és az országon belüli primátusát biztosítja (*Atlasz: 404*). Ez a paradoxon több mint ijesztő. Mielőtt azonban elemeznénk, érdemes még egyszer megvizsgálni a Szilágyi Zsolt-féle térképet. (4) A korábbi (kisebb területre kiterjedő) szakirodalmi kutatások által hangsúlyozott Ny-K-i lejtő dominanciájával szemben (ami igaz a Monarchia vagy Csonka-Magyarország szintjén) azt látjuk, hogy a regionális differenciák egész más képet mutatva az utódállamok magterületeivel esnek egybe. A fejlett területek határa (különösen a ma határon túli területekkel való összevetésben)⁶ nagyjából a vásárvárosokat összekötő körvasút vonalán végződik. Meglepő (főleg Győri Róbert 1970-es helyzetre vonatkozó adatai fényében), de az Alföld korántsem volt annyira (és egységesen) fejletlen, mint amennyire Veres Péter vagy Erdei Ferenc vagy Illyés Gyula soraiból következne. A lyukak ugyan (Tiszazug, Tisza-tó, Cserehát, Zala, Szabolcs-Szatmár) megvoltak már akkor is (és ma is: *Pénzes J.* 2014), tehát e jelenleg is periferikus térségek helyzete legalább 100 éves múltra tekint vissza (a Csereháton még Kassa közelsége sem segített, pedig akkor nem ott volt az országhatár) – ami különösen ijesztő az azóta végbe (nem) ment kormányzati fejlesztési törekvések elhibázottságát illetően –, de Csongrád, Békés és a Duna-Tisza köze mezővárosi jellegük ellenére sem voltak rossz helyzetben, legalábbis e mutatók alapján (különösen, ha a fejlődés későbbi tendenciáit vagy a határontúli agrár régiók akkori helyzetét nézzük).

Az új országhatárok, mint belső törésvonalak már készen voltak Trianon előtt is – és ezek nem csak nyelvi törésvonalak voltak. Trianon ugyan szétszakít egy 'organikus (?)' egységet, amennyiben elkülönítette egymástól a fejlett és fejletlen régiókat (új centrumokhoz sorolva őket), de ez a korábbi 'organikus egység' korántsem az egyenlőségen alapult: miközben a munkaerő és a nyersanyag zömét a peremterületek biztosították, szociális-demográfiai fejlődés ezzel alig járt együtt (Kelet-Szlovákia – főleg Nyugat-Szlovákiához és Észak-Magyarországhoz mérten – egyenesen demográfiailag és nyelvileg is hanyatlott a szászok asszimilációja ellenére). Még a peremterületeken kiemelkedő ipari központok (Resica, Petrozsény) is jellegükben (nyelvükben) is inkább „magyarosodók” voltak, mint etnikai központok. Úgy tűnik – a magyarul tudók és magyar

⁶ Győri Róbert tanulmányában a területi különbségek a Szilágyi Zsolt féle centrumon belül jóval markánsabbak, hiszen az 1910-es helyzetet a mai országterületen belül vizsgálta.

anyanyelvűek arányának különbségét bemutató térkép szerint – hogy a modernizálódás egybeesett a magyar nyelv terjedésével (*Atlasz: 127*). (Nem állítjuk, hogy szükségszerűen ok-okozati összefüggés volt a két jelenség között, de a területi korreláció egyértelmű. Másként megfogalmazva: a modernizáció előfeltétele/következménye/velejárója⁷ a magyar nyelv terjedése volt). Tehát az aszimmetrikus interdependencia (politikailag korrektebb a marxista színezetű, de ettől még létező „kizsákmányoló” kategóriánál) sokkal jobban leírja a szituációt.

Mekkora volt a magyarosodás (s vele a modernizáció?) terjedési sebessége? Volt-e realitása a Rákosi Jenő vízionálta (az utódok által gúnyosan kinevetett) 30 milliós Magyar Birodalomnak? A magyar nyelven valamilyen szinten beszélni tudók száma 1880–1910 között 7–8 millióról 12 millióra, közel 50%-kal, 55%-ról 66%-ra nőtt (Horvátország nélkül), miközben a népességyarapodás üteme (13,5 millióról 18 millióra) 33% volt, s eközben a magyar anyanyelvűek számának növekedése is 50%-os volt (6,6-ról 9,9 millió fő). A magyar nyelvhasználat területi kiterjedése is növekedett. Ezt az ütemet tartva (ennek persze több, részben regionális sajátosságot mutató demográfiai peremfeltétele is volt) 1940-re a lakosság közel kétharmada lett volna magyarajkú, s az ország 75%-a beszélt volna a magyart. Rossz demográfiai mutatói miatt leginkább Kelet-Szlovákia, ezen belül pedig a Szepes-Gömöri-érchegység déli lejtőinek szlováksága (és az Érmellék és Szilágyság románsága) volt leginkább kitéve a magyar nyelv terjedésének (ennek közlekedés-földrajzi izoláltságuk és a vásárvonal városainak piacától való függésük is oka volt). Egyes vélekedések szerint Tisza éppen azért várt a választójog kiterjesztésével, mert el akarta kerülni, hogy a nemzetiségi szavazók számának megnövekedése esetén pártja – mely egyben a dualista berendezkedés garanciája volt – elveszítse a nemzetiségi választókerületekre (pontosabban az érvényben lévő vagyoni és végzettségi cenzus miatt az ott kisebbségben élő, de számarányukhoz képest jelentősebb szavazóbázist jelentő magyarságra) épülő politikai hatalmát. A választójog kiterjesztése akár a kisebbségek, akár a 48-asok malmára hajtotta volna a vizet, mindenképpen a fennálló politikai rend bukását jelentette volna. Egy etnikailag magyarosodó térségben azonban ugyanez a lépés, a választójog kiszélesítése 6%-ról 12 vagy 15%-ra nem jelentett volna kockázatot. Tisza tehát kivárt, de közbeszólt a világháború, mely irrelevánssá tette az 1910–1913 között felvetődő mérsékelt bővítési kísérleteket is, s végérvényesen keresztülhúzta Tisza és Rákosi Jenő vízióit. Az országot a meglévő társadalmi és etnikai törésvonalak mellett (melyeket a történészek előszeretettel elemeznek, s érvelnek az egyik primátusa mellett a másikkal szemben politikai szimpátiájuk alapján) a regionális törésvonalak is halálra ítélték – erről viszont nem sokat olvashatunk. E tanulmány célja éppen a regionális különbségek létének és fontosságának bizonyítása volt.

⁷ A rövid időintervallum nem teszi lehetővé a kérdés eldöntését.

2. táblázat. Magyarország, a magyar anyanyelvűek és a magyarul tudók lélekszámának változása 1880–1910 között (a növekedési ütemet kiterjesztve 1940-ig)

	1880	1910	1940**
Összes lakos	13,5	18 (+33%)	24
Magyar anyanyelvű	6,6	9,9 (+50%)	15
Magyarul tud	8*	12 (+50%)	18
Magyarok, %	49	55	62,5
Magyarul tud, %	55	66	75

*Az 1910-es tényleges érték és a magyar anyanyelvűek és magyarul tudók aránya alapján számított minimális érték. ** Az 1880-as számított és az 1910-es tényleges érték alapján kalkulálva az 1910-es országterületre.

Irodalom

Statisztikai alapadatok

A magyar korona országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Bp. Országos Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1882.

<http://mtdaportal.extra.hu/adatbazisok.html>

A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása: Első rész. A népesség általános leírása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 1. kötet. Kir. Központi Statisztikai Hivatal; Bp. 1902.

A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása: Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 2. kötet. Bp. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1904.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája: A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Bp. Pesti Könyvnyomda Rt. 1897.

A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása: Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 5. kötet.. Kir. Központi Statisztikai Hivatal; 1907.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 42. kötet Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal; 1912.

A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Magyar statisztikai közlemények. új sorozat, 46. kötet. Bp., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1913.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 48. kötet Bp. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1913.

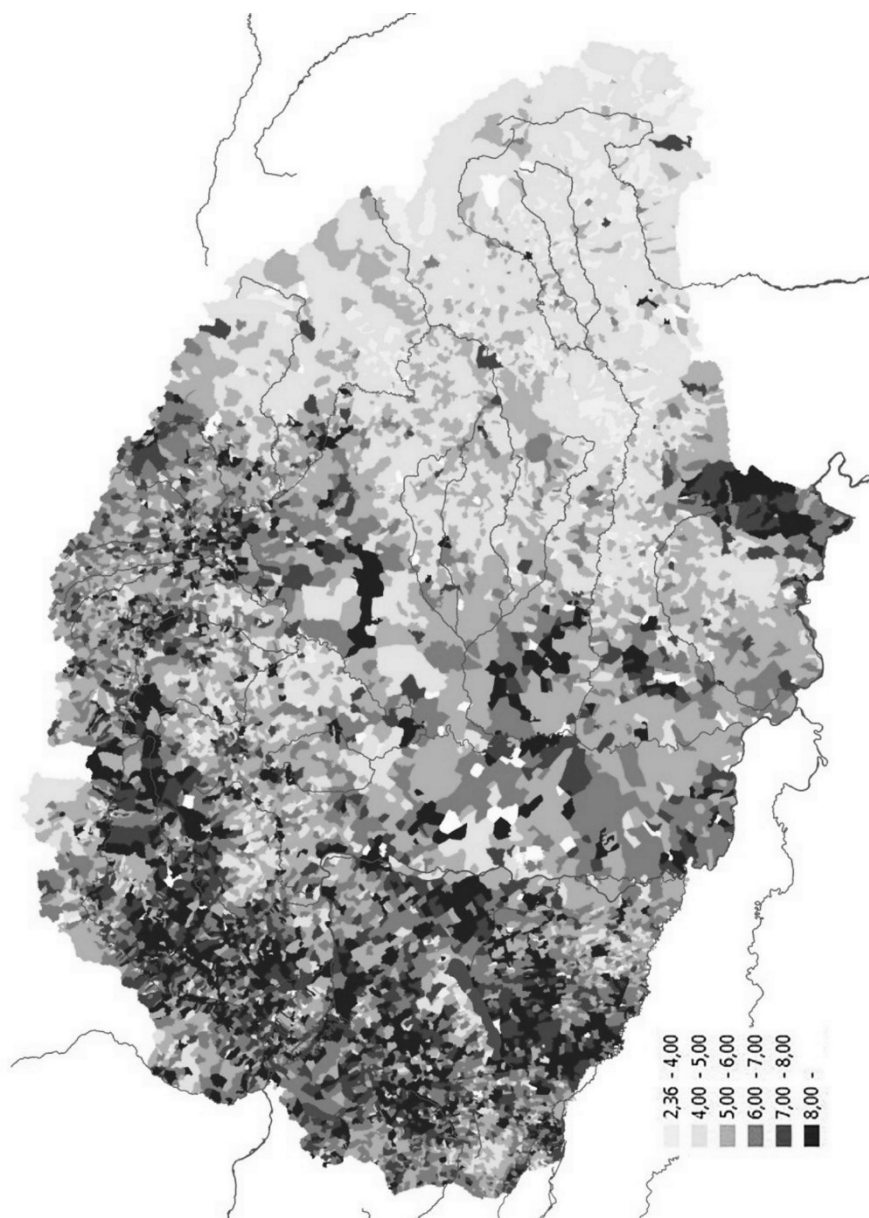
A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 52. kötet. Bp. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1914.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. r. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Magyar

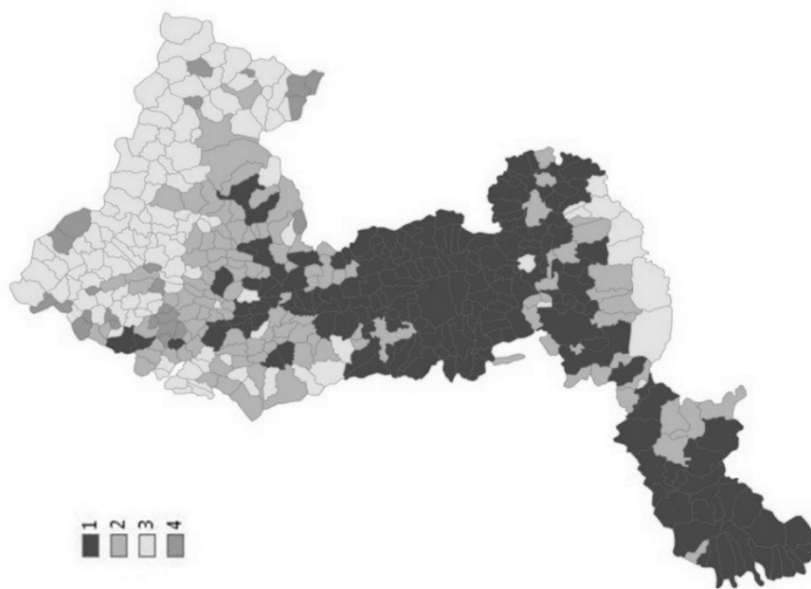
- statisztikai közlemények, új sorozat, 56. kötet. Bp., Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal 1915.
- Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 39. kötet. Bp., 1913.
- JÉKELFALUSSY J. (szerk.) (1892): Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Bp.
- VARGHA GY. (szerk.) (1878): Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Bp.
- Magyarország helységnévtára Bp. 1885, 1892.
- Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövödelme. Buda, 1865.
- Magyar Statisztikai Közlemények, 4. 7. 19. 27. 30. 32. és 50. kötetének kartogramjai.

Szakirodalom

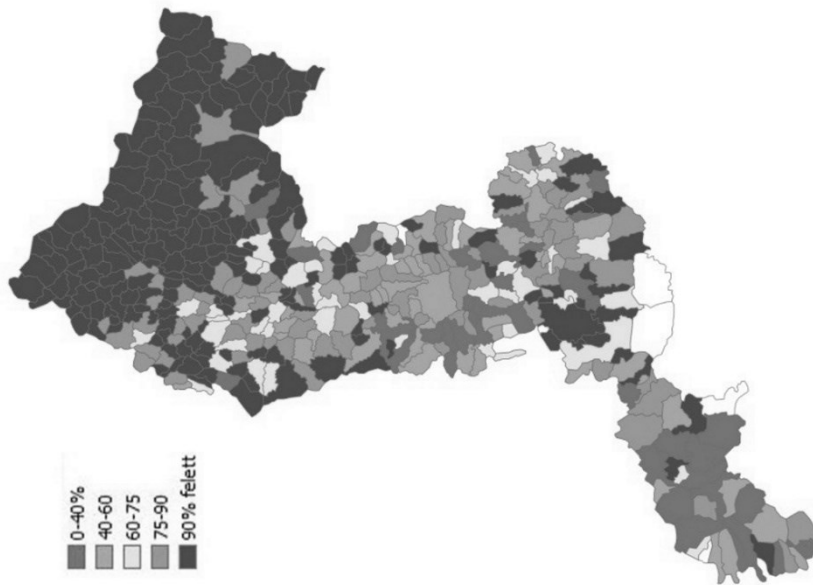
- BARTA J.: Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja... II. Adattár. Debrecen, 2015. 426 p.
- BELUSZKY P. 2000: Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: Dövényi Z. (szerk.): Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. MTA FKI, Budapest, pp. 299–326.
- BELUSZKY P. – GYÖRI R. 2005: Magyar városhálózat a 20. század elején. Bp.–Pécs
- DEMETER G. – NÉMETH G. – SZULOVSKY J. – BOTTLIK ZS. – FRISNYÁK ZS. – NAGY B. – BELUSZKY P. – RADICS ZS. – NAGY M. – SZABÓ G. – JAKOBI Á. – PÉNZES J. – N. FODOR J. – PAP J. – KOLLÁNYI L. – KOLLÁNYI P. – KONKOLY-GYURÓ É. – BALÁZS P. 2016: Atlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági jelenségeinek tanulmányozásához. Bp. 450 p.
- DEMETER G. – RADICS ZS. 2015: A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek vizsgálata az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban járasszintű adatok alapján. Történeti Földrajzi Közlemények 6, 2. pp. 233–246.
- EDDIE, S. M. 1996: Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Debrecen.
- FARAGÓ T. 1996: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos M. (szerk.): Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. pp. 100–123.
- GYÖRI R. – MIKLE GY. 2017: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. Tér és társadalom 31, 3. pp. 144–164.
- NAGY M. 2017: Regional Structure of the Hungarian Agriculture at The Beginning of the 20th century. Bp. 472 p.
- PÉNZES J. 2014: Periferikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Debrecen, 2014.
- PAP J. 2014: Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. Budapest. 385 p.
- PINKE ZS. 2014: Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. Journal of Historical Geography 45, pp. 92–105
- SZILÁGYI ZS. 2014: Alföldi vonzáskörzetek és piacközpontok 1925-ben I.: Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek. Agrártörténeti Szemle 55, 1–4. pp. 107–156.
- SZILÁGYI ZS.: Városhiányos területek vizualizálása. A térinformatika és a gravitációs modell egy lehetséges alkalmazása a történettudományban a trianoni Alföld példáján (1910–1930). Új Nézőpont 4, 2. pp. 31–69.
- <http://ujnezopont.biharkutatas.hu/wp-content/uploads/2017/08/03-Szil%C3%A1gyi-Zsolt.pdf>

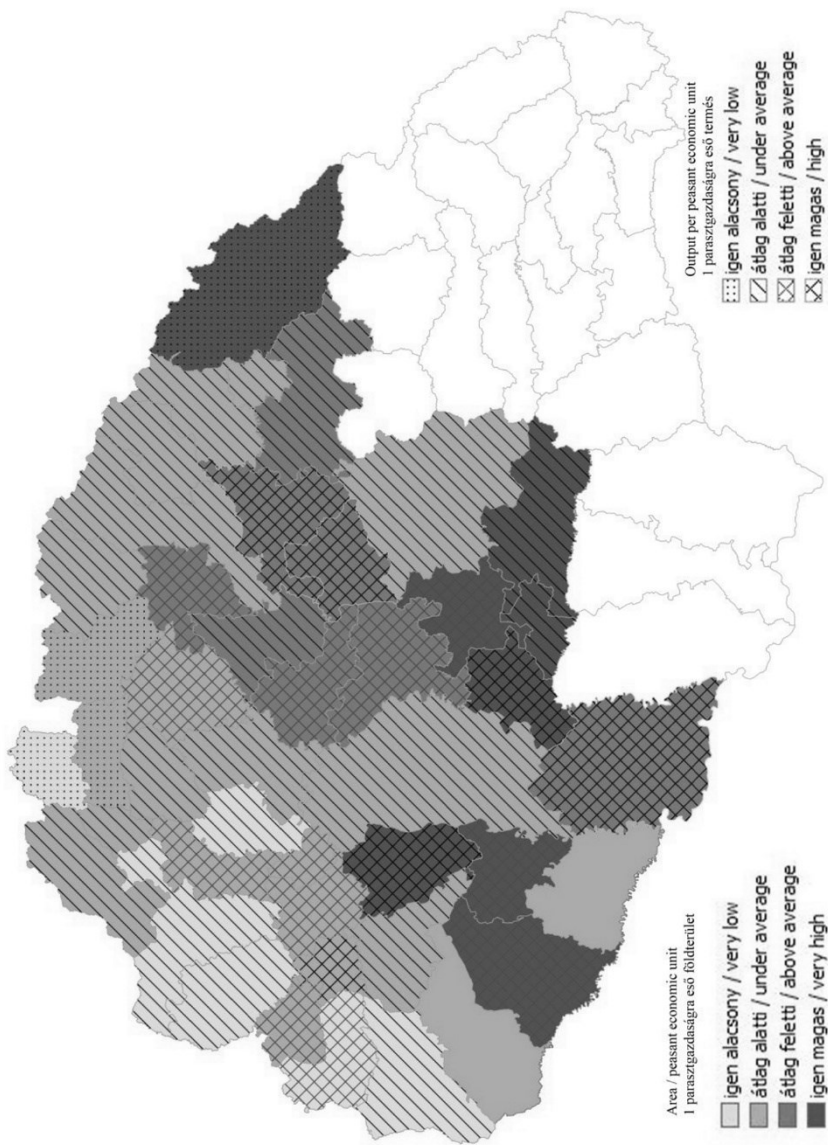
1. ábra. Az egy házra jutó lakosok száma, 1880

2. ábra. A föld minősége 1800 körül

3. ábra. A paraszti művelésű földek aránya az összestől, 1880

4. ábra. Földméret és termés – paraszti termelékenység 1720-ban

NYELVTÖRTÉNET, HELYNÉVTÖRTÉNET, TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

TÓTH VALÉRIA

Language History, Historical Toponomastics, Historical Geography

The comprehensive study of the early history of Hungarians and Hungarian language requires an interdisciplinary approach. In my paper, I discuss the ways in which language history, and historical toponomastics in particular, may complement and in certain cases even correct findings of historical geography and history using several specific examples. I touch upon issues of name theory related to name-givers and name-users, linguistic reconstruction, chronology, and etymological toponomastics as these may serve as useful clues for researchers studying controversial issues in the history of the Carpathian Basin after the Conquest. In this process, I also examine the role and responsibility of linguistics in the study of these issues.

1. A magyarság és a magyar nyelv honfoglalás utáni első évszázadainak történetét akkor tárhatjuk fel megnyugtatóan, ha ebben a munkában a különböző történeti tárgyú tudományterületek (a történettudomány, a régészet, a történeti földrajz, a nyelvtörténet stb.) képviselői a közös célt szem előtt tartva együttműködnek. Azt is fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy ez a fajta együttműködés akkor lehet igazán gyümölcsöző, ha az adott diszciplínák szakemberei a saját tudományszakukon belül maradván értékelik a figyelembe vehető adatokat, és a kutatási eredményeiket a társtudományok számára közvetlenül elérhetővé teszik, de egyúttal nem vállalkoznak a saját kompetenciájukon túlmutató kérdésekben következtetések levonására. Ez a gondolat már több ízben is hangot kapott az eddigiekben is a szakirodalomban, s nemcsak a nyelv- és névtörténet részéről (lásd pl. *Hoffmann–Tóth* 2016: 317), hanem a régészet oldaláról (*Révész* 2014: 63–64) megfogalmazva is.

A magyar nyelv- és névtörténet művelésére megtermékenyítőleg hatottak a történeti földrajzi kutatások. Sőt azt is mondhatjuk, hogy a történeti földrajz eredményei a nyelvtörténeti vizsgálatok lehetőségeit – különösen az Árpád-kor időszakára vonatkozóan – minőségileg más szintre helyezték. A modern tudományosság minden igényét kielégítő történeti földrajzi munkák – ezek között is elsősorban Györffy György nagyszabású kézikönyvét (*Gy.*) kell kiemelnünk, de emellett további fontos történeti földrajzi kötetek is megemlíthetők e helyütt (*Cs., Németh* 1997, 2008 stb.) – nélkülözhetetlen és felbecsülhetetlen értékű forrásként szolgálnak a nyelvtörténetet és azon belül a névtörténetet egyaránt. Jól mutatja ezt többek között az is, hogy soha annyi helynévszótár és monografikus igényű helynév-szintézis, nyelvemlék-feldolgozás nem készült a magyar tudományos életben, mint az utóbbi évtizedekben, részben ezekre a forrásmunkákra is építve (itt csak néhányat említek közülük a debreceni nyelv- és névtörténeti kutatócsoport

tagjainak munkáiból: HA. 1–4, KMHsz. 1; *Bényei–Pethő* 1998, *Bényei* 2012, *Póczos* 2001, *Tóth V.* 2001a, 2001b, 2008, 2017, *Rácz A.* 2005, 2007a, 2011, 2016, *Győrffy* 2011, *Reszegi* 2011; *Hoffmann* 2010a, *Szöke* 2015, *Kovács É.* 2015).

Írásomban arra igyekszem a figyelmet felhívni, hogy milyen nagy a felelősége a nyelvtörténeti kutatásoknak az olyan kérdések megválaszolásában, amelyek a nyelvtudomány illetékességi körén túlmutatnak, és kihatnak más tudományterületek eredményeire is. A továbbiakban olyan általános névelméleti problémákat hozok elő, amelyek mérlegelése megítélésem szerint a történeti földrajz és tágabban a történettudomány számára is lényeges hozadékokkal járhat. A történeti földrajz belső ügyeibe természetesen távolról sem kívánok beleszólni, csupán vázolom azokat a nyelvészeti és onomasztikai eredményeket, valamint módszertani alapelveket, amelyek hatással lehetnek a történeti földrajzi kutatásokra is. Ezek részletes kifejtésére persze itt nem vállalkozhatom, de ez alól részben fel is ment az a körülmény, hogy ebben a kérdésben több fórumon is kifejtettük már az elképzeléseinket (pl. *Hoffmann* 2015, *Hoffmann–Tóth* 2016, *Tóth V.* 2017: 13–73). E helyütt is érintem viszont a névadók és névhasználók kérdését (kitérve az etnikai célú nyelvi rekonstrukcióra mint módszertani alapelve), szólok a helynevek korhatározó értékéről (hangtörténeti érvek és a törzsi helynevek apropóján), illetve a különböző névfajták és névtípusok etnikai azonosító szerepét is tárgyalom röviden. S mindehhez a történeti földrajz megállapításából és az ezekhez felhasznált helynévi adatok nyelvi magyarázatából indulok ki.

2. Abauj vármegye történeti földrajzát jellemezve és *Kniezsa István* munkájára (1938) támaszkodva azt írja a Hernád völgyének középső és felső részéről Győrffy György, hogy a magyarság megtelepedése és elterjedése előtt itt szláv lakosságról tanúskodnak a helynevek (lásd még ehhez *Kiss L.* 1988: 132). A jellegzetesen szláv nevek között a vidéken pedig olyanokat említ, mint a *Rakaca* patak és a két *Garadna* település neve (a Cseréhát É-i részén), a *Kanyapta* víznév és a *Szina* településnév (az Ida patak síkságán), a *Miszla* pataknév, a *Rudina*, *Balata* és a *Blatan* helynév (a Hernád felső völgyében), a *Szalánc* településnév és a *Tereblye* víznév (a Ronyva völgyében) stb. (*Gy.* 1: 41). Ezek a helynevek a keletkezésükkor valóban szláv névadókra és ezáltal szláv etnikumra utalnak az adott vidékeken, mert bennük (többnyire kétségtelen) szláv etimont elemek az etimológiai szakirodalom (lásd ehhez *Tóth V.* 2001a is). A helynevek alapján azt tehát bátran kijelenthetjük, hogy a Hernád középső és felső részén minden kétséget kizáróan éltek szláv népek. (Arról, hogy egyik-másik itt említett helynév kapcsán miért van szükség nagyobb körütekintésre, rövidesen szólok.)

Azt azonban, hogy ezek a nevek mikor keletkeztek, azaz a névadás pillanatát nem tudjuk megragadni, s ezáltal arról sem vallhatnak a szláv eredetű helynevek, hogy a szláv etnikum jelenlétével mely időszakra vonatkozóan számolhatunk. A helynevek ugyanis nem a keletkezésük pillanatában bukkannak fel az írásos

dokumentumokban, hanem akkor, amikor valamely jogeset kapcsán belefoglalják őket az oklevélbe. Ez pedig akár évszázados távolságra is lehet a névadás aktusától, a nevek keletkezésétől. Mindez pedig azzal is együtt jár, hogy az idegen nyelvből (itt a szlávból) a magyarba bekerülő helynevek átvételének koráról az írott források alapján nem lehetnek ismereteink, belőlük minden esetben legfeljebb az adott forrás korának névhasználati körülményeiről tájékozódhatunk.

Ehhez pedig elméleti-módszertani tekintetben a nyelvi rekonstrukció alapelveire célszerű támaszkodnunk, amelynek az eredményei aztán alapul szolgálhatnak nyelvi-etnikai következtetésekhez is. Az etnikai célú nyelvi rekonstrukció (a fogalomhoz lásd *Hoffmann* 2007: 14, 2010b) legfőbb eszköze ugyan maga a helynév-etimológia, ez azonban nem egyszerűsíthető le az adott névforma végső etimonjának a meghatározására. Az etimológusnak emellett figyelemmel kell lennie a fennmaradt adatokra is: ezek az adatok ugyanis – minthogy többnyire a valós, élő nyelvhasználatra utalnak – megmutatják azt is, hogy milyen nyelvi környezetben fordul elő az adott név, ami a helynévkölcsönzések kronológiája szempontjából igen lényeges körülmény. „Egy-egy adat értelmezése, a név nyelvi rekonstrukciója tulajdonképpen egy kétdimenziós koordináta-rendszerben történik, amelyben az egyik tengely mentén az adatot tartalmazó forrás belső összefüggérendszerében interpretáljuk a nevet, a másik tengelyen pedig a kérdéses helyre vonatkozó többi adatot tüntetjük föl. E kettős vonatkozási rendszerben értelmeznünk kell a név minden egyes tényezőjét: a nyelvi rekonstrukció ezek közül leginkább az alaki és a jelentéskomponens bemutatására figyel.” (*Hoffmann* 2007: 15).

Mindez pedig konkrét példákon keresztül megvilágítva azt jelenti, hogy a *Szalánc* településnév etimonját tekintve utalhat ugyan szláv névadásra, s egy szl. *Slánc* (tkp. 'sós vizű forrás') helynév átvételére, az is kétségtelen azonban, hogy a 13. század második felétől gazdagon adathozható településnév okleveles adatai egytől egyig magyar névhasználatra mutatnak a 13–14. század időszakában. Az 1270: *Zelench*, 1270/1272: *Zalanich*, 1282: *Scelench*, 1287: *Scelanich* stb. (Gy. 1: 141) betűhív formák mögött [szelénc], [szalánc] és [szelánc] hangzású névalakok rejlenek, amelyek az eredeti szláv névforma szó eleji mássalhangzó-torlódásának megszüntetését jelzik, ez a változás pedig csakis a magyar nyelvben, a magyar nyelvű névhasználatban következhetett be. Ugyanígy magyar névhasználatra utal az is, hogy a szláv forma eredeti, s a magyarban nem kedvelt (az 1287: *Scelanich*, Gy. 1: 141 adat által képviselt) vegyes hangrendűsége is megszűnt, mégpedig kétirányú hangrendi kiegyenlítődés révén: a magas hangrendű *Szelénc* és a mély hangrendű *Szalánc* névalakokat eredményezve (lásd ehhez bővebben *Tóth V.* 2001a: 133–134). De a *Balaton*-nal azonos eredetre visszamenő *Balata* helynév kapcsán is hasonló megállapításokat tehetünk: a szláv **blato* 'mocsár' szóból származó helynév névadói kétségkívül szlávok voltak, de a név 13–14. századi adatai (+1262/XIV.: *Balata*, 1310: *Balata*, Gy. 1: 113–114) a hangszerkezetük

alapján (a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása révén) biztosan magyar névhasználókra utalnak (lásd ehhez még *Tóth V.* 2001a: 23).

Ezek a példák azt jelzik tehát, hogy a névadók és a névhasználók között fontos különbséget tennünk, s a ránk maradt helynévi (nyelvi) adatokból sohasem a névadás korának, hanem az adatot megőrző forrás korának névhasználati (nyelvi és esetleg etnikai) körülményeire kérdezhetünk rá.

3. A honfoglaló magyarság Anonymus szerint a Hernád és a Tarca völgyét egészen a Sáros megyei Sóvárig elfoglalta (SRH. 1: 58). Györffy szerint a terület 10. századi megszállását nyelvi síkon a törzsi helynevek igazolják (*Gy.* 1: 41). A törzsi helynevek vallomására a megye történeti földrajzi leírásában másutt is épít Györffy, s a *Kér, Kércs, Bercel, Tárkány, Ladány, Hetény, Kend, Keszi* helyneveket veszi ilyen típusú elnevezéseként figyelembe. Ez a névcsoport két nyelvi, névelméleti kérdést hoz elő: a pseudo-törzsnevek problematikáját, illetve a kormeghatározó helynevek elméletének kérdését.

A vélt vagy pseudo-törzsnevek között szokás említeni a honfoglalás előtt a kazárok ellen fellázadt s a honfoglaló magyar törzsekhez csatlakozott három kabar törzset, amelyeket a magyar törzsek neveitől eltérően Konstantinos császár nem sorolt fel név szerint a munkájában, csak összefoglaló névvel említette őket (DAI., 950–951 k.), s a későbbi korokban sem tudunk meg róluk nyelvileg semmilyen lényeges információt egyetlen magyar vagy nyugati kútfőből sem. Ezzel magyarázható, hogy a magyar törzsnévi eredetű településnevek nyelvi sajátosságainak figyelembevételével számos próbálkozás történt e csoport azonosítására. Egyes kutatók a *Káliz, Kalán, Székely, Varsány* helynevekben vélték fellelni az ismeretlen törzsneveket, de szóba jöttek ezeken kívül még a viszonylag gyakori *Ság* településnevek, illetve a *Berény, Bercel, Berencs, Böszörmény, Ladány, Oszlár ~ Eszlár, Őrs, Tárkány* helynevek is, mint amelyek alapja esetleg az ismeretlen kabar törzsek nevével lenne azonos. E magyarázatokat nemrégiben Rácz Anita vetette alá nyelvi szempontból tüzetes elemzésnek, s arra a megállapításra jutott, hogy e nevek egy részének valóban vannak a magyar törzsnévi helynevekkel rokon sajátosságaik, mások viszont inkább a népnévi helynevek nyelvi jellemzőit viselik magukon (2007b, a vélt törzsnévi helynevekhez lásd még *Kristó–Makk–Szegefü* 1973: 39–42 is). Mindezek az eredmények viszont azt is egyértelműen jelzik, hogy e szócsoporttal egyelőre óvatosan kell bánnunk, s aligha vehetjük a magyar törzsi helynevekkel azonos módon figyelembe őket akkor, amikor a nyelvi és nyelven kívüli forrásértéküket elemezzük. A törzsnévből alakult magyar helynevek körében ezért a Györffy által Abaúj megye területén felsorolt elnevezések közül legfeljebb csupán a *Kér* (1252/1348: *Ker, Gy.* 1: 110), a *Kércs* (1262: *Kerch, Gy.* 1: 110) és esetleg a Sáros megyei, Sóvár melletti *Keszi* (1347: *Biztrekezi, Cs.* 1: 299) településnevek tanulságaira alapozhatunk.

Azt az álláspontot ugyanakkor, amely a névtípus (vélt) tipológiai és kronológiai jellemzői alapján született, hogy tudniillik ezek a településnevek az adott területen a magyarság 10. századi szálláshelyeit jeleznék, nyelvészeti szempontból nem tarthatjuk megalapozottnak. E felfogás mögött a korhatározó értékkel bíró helynevek elmélete húzódik meg, amit a forráshiányos korai évszázadok adatokkal való feltöltésére dolgozott ki Kniezsa István (1938, de főként 1943–1944), s amit aztán Bárczi Géza még határozottabban képviselt: „a helynévtípusoknak kormeghatározó értékük lehet, egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá” (1958: 149). A korhatározó helynevek egyik típusaként Kniezsa István éppen a törzsnévből származó településneveket határozta meg kiemelve, hogy a törzsnévi helynevekből még akkor is következtethetünk a magyarság 10–11. századi telepeire, ha azokra csak újabb kori adataink vannak (1938: 371). A törzshöz tartozás tudata a magyarság körében Kniezsa szerint – a beszélők feltételezett nyelvi emlékezete alapján – a 11. századra elhomályosult, a törzsnevek kivesztek a magyar nyelv szókészletéből, így pedig nyilvánvalóan helynevekhez sem szolgálhattak alapul. Feltevését másrészt arra alapozta, hogy a törzsek neveit egyedül Konstantinos bizánci császár munkája őrizte meg a számunkra, s további forrásokban nem találjuk a nyomukat.

Az emberi emlékezet, a „társadalmi emlékezet” azonban bizonyosan nem olyan kategória, amely alkalmas lehetne kronológiai viszonyok objektív meghatározására. A törzsek nevéből alakult településnevek éppen a létükkel, a mindennapi nyelv- és névhasználat gyakorlatán keresztül tarthatták ébren a közösségi emlékezetet, a törzshöz tartozás tudatát. A törzsi hovatarozás ismerete ugyanis a honfoglalás utáni évszázadokban feltétlenül olyan tényező lehetett, ami a korabeli emberek identitástudatát erősen (még azt is megkockáztathatjuk, hogy egy ideig talán a legerősebben) meghatározta. Ezt a körülményt figyelembe véve sincs azonban semmilyen támpontunk ahhoz, hogy a törzsek neveinek szókinszbeli változásáról (és főként ennek időbeli jellemzőiről) akár csak hozzávetőlegesen is véleményt alkothassunk (lásd ehhez *Hoffmann* 2016: 43, *Hoffmann–Tóth* 2016: 273–286), így pedig nyelvészeti érvek sem szólhatnak a törzsi helynevek keletkezési koráról.

Ami pedig a helynevek kronológiáját és a belőlük levonható nyelvi és történeti tanulságokat illeti, Abaúj vármegyében a helynevek legkorábbi dokumentált rétege is (egy-két kivételesen korai adattól eltekintve) csak a 13. századtól kezdődően jelentkezik (az említett törzsi helynevek is csupán 13–14. századi adatokkal rendelkeznek). Az olyan megállapításokat ezért, amelyek a megye egyes területeinek 10–11. századi (szlávok vagy magyarok általi) megszállásáról szólnak, a helynévi adatokkal igazolni nem tudjuk még akkor sem, ha gyanítható, hogy a 13–14. században az oklevelekben feltűnő nevek egy jó része a korábbi évszázadokban keletkezett, s akár valóban a 10. századig is visszavezethető.

4. Abaúj megye területén a várbirtokok többsége magyar helynevekkel jellemezhető vidéken fekszik. Van azonban néhány olyan várbirtok, amelyek neve Györffy György történeti földrajzi leírása alapján szláv lakosságra utal. Szláv nevű várbirtokként szerepelteti a két *Garadna* települést, valamint *Kinizs* és *Miszla* falvakat (Gy. 1: 45). Ez a három településnév azonban – noha bennük valóban található szláv nyelvi elemek – nyelvi oldalról nem azonos módon ítéltető meg, s ezáltal a mögöttük rejlő névadó etnikum kérdésében sem foglalhatunk egységesen állást.

A *Garadna* településnevek (pl. 1234/1243: *Gradna*, v., Gy. 1: 84) bizonyosan szláv eredetűek, tövükben az a szláv *gradъ* 'vár' lexéma rejlik, ami számos szláv nyelvben szolgált településnevekhez alapul. A település mellett folyó patak *Garadna* neve (1234/1243: *Grathna*, fl., Gy. 1: 84) másodlagosan jött létre a település nevéből (lásd mindehhez *Tóth V.* 2001a: 61). A *Kinizs* település (+1245: *Kenys*, v., Gy. 1: 112) viszont Györffy szerint valószínűleg arról a *Kinizs* nevű személyről vette a nevét, akitől a *Kinizs* nemzetség (1256: *de genere Kynis*, *ÁSz.* 464, Gy. 1: 112) is származik, ez a falu ugyanis a *Kinizs* nemzetség fészke volt (Gy. 1: 112, lásd még *Tóth V.* 2001a: 89). Ha ez így van, akkor a településnév nem szláv névadás eredménye, hanem bizonyosan magyaré, hiszen a személynévből (legyen az bármilyen eredetű) formáns nélkül helynevet a Kárpát-medencében csak a magyarság alkotott. Ez a névadási mód a magyarok szomszédságában élő népek nyelvében ismeretlen: a szlávok például csak képzővel vagy összetételi utótaggal hoztak létre személynévből helynevet (lásd ehhez részletesen *Tóth V.* 2017: 77–82). A *Miszla* településnévben – amelyre az Árpád-korból csupán egyetlen adatot ismerünk (1230: *Misloa*, v., Gy. 1: 120) – a szláv eredetű (és az Árpád-korban gazdag adatolású) *Miszla* patak neve (vö. pl. 1230: *Mysloa*, aqua, Gy. 1: 120) él tovább, a településnév metonimikus névadással keletkezett (vö. *Tóth V.* 2001a: 104–105). A víznév > településnév metonímia a szláv és a magyar helynévadásnak is jellegzetes névalkotási folyamata, ez alapján tehát a település névadóiként mindkét etnikum felmerülhet. Ha azonban *Miszla* település névkörnyezetét alaposan szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy a település tágabb környékén szláv eredetű településnévre csak elvétve bukkanhatunk (pl. *Lebenye*) a számos magyar névforma (pl. *Németfalu*, *Gard*, *Bárca*, *Koksó*, *Zsebes*, *Gecse*, *Széplak*, *Hutka*, *Pólyi*, *Baksa*, *Mindszent*, *Padár* stb.) között (az etimológiákhoz lásd *Tóth V.* 2001a). Ez a körülmény pedig a *Miszla* településnév esetében is inkább magyar névadókat sejt.

Ezek a példák arra irányítják rá a figyelmünket, hogy a névadó etnikum kérdését még akkor is körültekintően kell kezelnünk, ha az adott helynévben (esetünkben településnévben) végső soron szláv eredetű lexéma szerepel is. Szláv névadásról csak abban az esetben beszélhetünk bizonyosan, ha a helynév közvetlen alapjaként szláv közszoói elemet rekonstruálhatunk, s az adott közszó a magyar nyelvnek (jövényszóként) nem vált részévé (mint amilyen a *Garadna* településnév *gradъ* alapszava). Ez a megszorítás azt is jelenti tehát, hogy a valamely

idegen nyelvből a magyarba bekerülő közsözből a magyar nyelvben lett helynevek természetesen magyar eredetűnek minősülnek, s magyar névadói környezet-ről vallanak. A török eredetű *alma* növénynévből lett Baranya megyei *Alma* patak, vagy a szláv eredetű *bérc* közsözből alakult abaúji *Bérc* hegynév névadói magyarok voltak, nem pedig török vagy szláv népek, hiszen a helynév a magyarban már meghonosodott közsözből való. Ezt a különbségtételt azért fontos itt is hangsúlyoznunk, mert a történeti szakirodalomban olykor más, nyelvészeti szempontból nem elfogadható vélekedést olvashatunk. Erre a téves álláspontra a történeti földrajz területéről is tudunk példát idézni: az előbb említett Baranya megyei *Alma* víznév kapcsán például azt jegyzi meg Györffy György, hogy ez talán a törökből magyarázható (a *Karasó*-val, az *Okor*-ral, az *Ormán*-nal és a *Karán*-nal együtt). Ehhez azt is hozzáteszi, hogy az *Alma* név persze lehet magyar eredetű is, de a magyar névváltozat inkább *Almás*, *Almád* lenne, ahogyan vannak is ilyen adatai a víznévnek (Gy. 1: 252). A kérdésben a történeti nyelvtudomány álláspontját a fentiekben kifejtettem.

Az idegen (Abaúj megyében szláv vagy német) eredetű személynévből formáns (tehát helynévképző vagy földrajzi köznévi lexéma) nélkül alakult településnevek (mint amilyen a szláv személynévből keletkezett *Kinizs* és *Szina* vagy a német személynévi alapszóra visszavezethető *Gönc* és *Vilmány* településnevek) névadóiként biztosan magyar személyeket (véltetően a települések birtokosait) tételezhetünk fel. A személynév etimológiája ebben a kérdésben nem lehet perdöntő, egyedül a helynévstruktúra az, ami ebben az ügyben meghatározó módon veendő figyelembe. Korábban idéztük Györffy véleményét arról, hogy a Hernád völgyében melyek a jellegzetesen szláv helynevek, s köztük felsoroltuk a *Szina* és a *Szalánc* névformákat is. A *Szalánc* etimológiai magyarázatában – mint fentebb jeleztük – valóban föltehető a szláv helynévadás lehetősége, de egyúttal arra is rá kell mutatnunk, hogy a településnévhez alapul szolgáló *Slánc* forma a szláv nyelvek némelyikében (pl. a csehben) személynévként is használatos (vö. Tóth V. 2001a: 133). Ez pedig azt jelenti, hogy a településnév esetleg szláv személynévi alapszóból származik, s ha így van, akkor magyar névadás eredménye lehet. A *Szina* településnév helyzete csupán annyiban tér el ettől, hogy esetében a szláv személynévből metonímiával alakulást s ezáltal a magyar helynévadást bizonyosra vehetjük (vö. Tóth V. 2001a: 143).

S ha már a személynevek kérdését előhoztuk, ezzel összefüggésben egy további, névelméleti szempontból nagyon lényeges tételt is meg kell fogalmaznunk. Mivel a személynévadás és személynévhasználat mögött részben kulturális okok húzódnak meg, s a történetét a kezdetektől alapjaiban meghatározza a névdivat, a személynevek nyelvi eredete, etimológiai származása nem kapcsolható közvetlenül, mechanikusan össze a kérdéses nevet viselő személy nyelvi-etnikai hovatartozásával. Ez pedig az itt tárgyalt kérdés szempontjából azt jelenti, hogy

személynévkincsnek nincs közvetlen nyelvi-etnikai forrásértéke (részletesebb kifejtésben lásd Tóth V. 2016: 11–31, illetve a nyelvi-etnikai rekonstrukció tágabb kontextusában Hoffmann–Tóth 2016: 299–303).

5. A tudományterületek párbeszéde az olyan tudományos kérdések megválaszolásában, mint amilyenek a magyarság korai története kapcsán felmerülnek, az előrelépés elengedhetetlen feltétele. Ezekben az ügyekben a történettudomány, a régészet, a történeti földrajz, a nyelvtörténet képviselőinek együttműködésére van szükség, s arra, hogy e szakmák művelői azokat a kutatási eredményeiket, amelyek más diszciplínák számára is zsinórmértékül szolgálhatnak, széles körben közkinccsé tegyék. „A korai magyarság történetének kutatásában – a közvetlen forrásanyag nagymértékű hiányának mintegy a pótlásaként is – régóta sajátos tárgy- és érdekközösségbe kerültek a nyelvtudományi, a névtudományi és a település- és népességtörténeti jellegű vizsgálatok. Ez a tudománytörténeti vonulat a tudományos komplexitás igényeinek és ígéretességének megfelelően csak a legnagyobb örömmel konstatalható, sok gyümölcsöt hozott már eddig, és hozhat nyilván a jövőben is.” (Benkő 1998: 111). Azok a fórumok pedig, amelyeken a különböző tudományterületek képviselői cserélhetnek eszmét az őket érintő kérdésekben, ezt a célt a legközvetlenebb módon és a legeredményesebben szolgálhatják.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- HOFFMANN ISTVÁN 2007. Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: Hoffmann István–Juhász Dezső szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyaráságtudományi Társaság. 11–20.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. A helynév-etimológiától a helynév-rekonstrukció felé. In: P. Lakatos Ilona–Sebestyén Zsolt szerk. *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 63–70.
- HOFFMANN ISTVÁN 2015. A névtan és a társtudományok. In: Farkas Tamás–Slíz Mariann szerk. *Magyar névkutatás a 21. században*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 2016. A helynevek kormeghatározó értékéről. In: Benő Attila–T. Szabó Csilla szerk. *Az ember és a nyelv — térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 39–49.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 84: 129–155.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: Serédi Jusztinián szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: Deér József–Gáldi László szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007a. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007b. A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: Hoffmann István–Juhász Dezső szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyaráságtudományi Társaság. 45–55.

- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvvel alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ (2014), A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. In: Sudár Balázs–Szentpéteri József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna szerk., *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, MTA BTK. 63–135.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástípológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

VÍZNEVEK ÉS TELEPÜLÉSNEVEK ETNIKUMTÖRTÉNETI TANULSÁGAI

HOFFMANN ISTVÁN

Uses of hydronyms and oikonyms in research on ethnic history

Questions related to Hungarians and Slavs living together in the Carpathian Basin have long been in the center of attention in Hungarian historical linguistics. Scholars have developed various methods to establish the chronological conditions of the relationship between the two groups primarily based on the analysis of toponyms. These, among others, include approaches that associate chronological features with the groups of hydronyms and oikonyms. In my paper, I examine the linguistic-ethnic conditions of a smaller sub-region of Trans-Danubia called Bakonyalja in the centuries following the Conquest. János Melich argued that hydronyms of Slavic origin in this region date back prior to the Conquest, while based on the Slavic origin of the majority of hydronyms and oikonyms István Kniezsa claimed that the area must have been inhabited by a Slavic majority in the 11th century. In this paper, I will show that the methods used by these scholars are not fully suitable for drawing adequate conclusions based on the available linguistic data. I also scrutinize Gyula Kristó's statement according to which the Hungarians settling over the Slavic population adopted the names of bodies of water and settlements from them and named only boundaries using their own language. Studying the early toponymic records of the valley of the Tapolca Brook in the area under scrutiny, I have found that the above statement may not be deemed universal at all as in this case besides the *Tapolca* hydronym, which is of Slavic origin, we may only find data on settlement names of Hungarian origin. This might be explained by the general findings of onomastics that recognize that the naming circumstances of natural names (including hydronyms) and civilizational names (primarily oikonyms) significantly differ from each other. We cannot, however, formulate rules that could be applied universally to the chronological value of certain name types. The temporality of Hungarian-Slavic linguistic-ethnic relations might be explored only with the meticulous analysis of the toponymic systems of particular smaller regions.

Keywords: Language History, Historical Toponomastics, Historical Geography

1. A honfoglalás koráról és a Kárpát-medence történetének ezt követő egy-két évszázadáról igen kevés forrás tudósít bennünket. Ráadásul ezek a források is eltérő természetűek, s ebből adódóan különböző tudományok illetékességi körébe tartoznak. A kutatók emiatt arra kényszerülnek, hogy eredményeiket más tudományok eredményeihez mérjék, s részben ezek fényében, részben pedig saját tudásterületük módszereinek, lehetőségeinek bővülése, fejlődése alapján tudásukat folyton mérlegre tegyék, kritikus szemmel nézve felülvizsgálják, és ha kell, újraértékeljék. Ha pedig ez a folyamat valamelyik tudományterületen lelassul, vagy akár rövidebb-hosszabb időre le is áll, akkor az nemcsak az adott tudományág

működésének hiányosságaként értékelhető, hanem emellett súlyosan gátolhatja a rokon tudományterületek előrelépését is, sőt akár rossz irányba is viheti az ottani kutatások menetét.

Mivel a fent jelzett korszak és térség forrásai között nyelvi természetűek is vannak, a nyelvtudomány is érintett ebben a tudományos feltáró munkában. Ezt a feladatot a magyar nyelv kutatói mintegy másfél száz év óta vállalják fel, sőt egyes időszakokban az idevágó témák a magyar nyelvtudomány meghatározó kutatási területei között szerepeltek. Ez azzal is összefüggésben van, hogy a magyar tudományosságban a nyelvtörténeti vizsgálatok még a 20. század közepén is túlnyúlóan a magyar nyelvtudomány vezető területének számítottak.

A magyar nyelv és a Kárpát-medence más nyelvei történetének 10–11. századi időszakából igen kevés nyelvi forrás maradt ránk. Az e térségben beszélt nyelveket összefüggő szövegek sajnos nem őrizték meg számunkra, csupán a korabeli Európában másutt is használatban lévő latin nyelvű szövegfajtákban maradtak fenn egyes vulgáris nyelvű szórványelemek, főleg helynevek és személynevek. Ennek a sajátos nyelvelmélet típusnak és szókincsállománynak a kutatási lehetőségei újabb impulzusokat kaptak azáltal, hogy a 20. század második felében a nyelvtudományon belül egyre jobban elkülönült egy új kutatási terület, a tulajdonnevekkel foglalkozó névkutatás vagy más néven onomasztika. A speciális nézőpont, a folyamatosan finomodó módszertan új tudományos eredményeket ígért és hozott is számos esetben. Az onomasztika interdiszciplináris tudományterületként határozza meg magát, ami – az én értelmezésemben – azt jelenti, hogy művelői fokozottan nyitottak kívánnak lenni más tudományterületek felé. Ez leginkább olyan módon valósulhat meg, hogy a névkutatók saját kutatási eredményeiket folyamatosan összemérik a társtudományok újabb és újabb megállapításaival, másfelől pedig saját tudományukra úgy tekintenek, mint más tudományokat segítő, építő segédtudományra.

A nevek iránt megnyilvánuló megkülönböztetett tudományos érdeklődést elsősorban az magyarázza, hogy a tulajdonnevek – elsősorban a legősibb fajtái, a személynevek és a helynevek – rengeteg olyan ismeretet hordoznak magukban, amely a társadalom anyagi és szellemi műveltségéről ad képet. Ez az oka annak is, hogy a Kárpát-medence honfoglaláskori és azt követő történetének tárgyalásában nemcsak a nyelvészek, a névkutatók, hanem más tudományok képviselői is fontosnak tartják a nevek vizsgálatából levonható tudományos következtetéseket. Ezek – minthogy más eszközök az e térségben élő népek nyelvének meghatározásához nemigen állnak rendelkezésünkre – legtöbbször döntő szerepűek a település- és népiségtörténeti kutatásokban. Ezzel összefüggésben persze azt is meg kell jegyeznünk, hogy ezekre a forráshiányos korokra vonatkozóan a tudományos kutatás kénytelen elfogadni azt a leegyszerűsítő eljárást, amely egyenlőségjelet tesz nyelv és etnikum közé, mivel az etnikumot meghatározó fontos jegek közül leginkább a nyelvre vonatkozóan szerezhetünk információkat.

A nyelvi azonosítást a nyelvtudomány hagyományosan a helynevek etimológiai elemzése alapján végzi el. Keletkezésekor ugyanis a helynév mindig köthető valamely nyelvhez, amelyben – valamilyen határozott szemantikai tartalmat kifejezve – létrejött. Ha tehát egy helynév etimológiai eredetét meg tudjuk fejteni, azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy az adott név által jelölt helyen valamikor azt a nyelvet beszélő nép élt, amelyből a nevet magyarázni tudjuk. Még akkor is így van ez, ha ez a név később egy másik nyelvben tűnik fel, hiszen a nevek – éppúgy, mint a szókincs más elemei is – részt vesznek a nyelvi kölcsönzésben.

Ha tehát a Kárpát-medence magyarok lakta térségeiben szláv eredetű helynevekre bukkanunk akár ma, akár a régiségben – ami egyáltalán nem számít ritka jelenségnek –, az arra utal, hogy az adott területen a magyarok egykor szláv nyelvű népekkel éltek együtt, s tőlük neveket vettek át. Elvileg persze elképzelhető az is, hogy a magyarba valamely harmadik nyelv közvetítésével kerültek be az ilyen helynevek, ám ha a kérdéses térségben más nyelvek nyomait nem tudjuk feltárni, ezt az elvi lehetőséget kevésbé indokolt fölvetni.

Ez az összefüggés névtörténeti evidenciának tekinthető, azaz minden hasonló névhelyzet megítélésére alkalmazható. Jóval bonyolultabb összefüggéseket kell feltárnunk azonban akkor, ha ezeknek a névrétegeknek a kronológiai viszonyait is tisztázni kívánjuk: azaz meg akarjuk határozni azt, hogy a különböző nyelvekhez köthető etimológiai rétegek elemei mikor keletkeztek; a kérdéses nyelvek mely korszakban érintkeztek egymással; mikor és milyen irányban történt a nevek átvétele. Ha az egyes nyelvekhez tartozó névrétegeknek legalább a relatív (egymáshoz viszonyított) kronológiáját meg tudjuk határozni, akkor ezzel értelemszerűen az adott térségben élő népek megtelepedésének relatív idejéről is ismereteket szerezhetünk. Olyan névtörténeti szabályszerűséget, tendenciát azonban, amely a kronológiai ügyekben általános érvénnyel eligazíthatna bennünket, sajnos nem ismerünk. A kutatók – mint alább látni fogjuk – megkíséreltek ugyan egyes jelenségekre vonatkozóan kronológiai szabályokat megfogalmazni, ám ezeket ma már többnyire nem tudjuk elfogadni. Ezek a szabályok a nevek különböző összetevői alapján fogalmazódtak meg. Vannak köztük olyanok, amelyek a nevek hangalakjának megfelelősein alapulnak, azaz hangtörténeti jellegűek (pl. a szláv nazális magánhangzók magyar nevekbeli megfelelőseit tekintik a kronológia alapjának), és vannak olyanok is, amelyek a nevek szemantikai, illetve morfológiai jellege alapján sorolják be a neveket kronológiai rétegekbe (pl. a törzsnévből alakult vagy az *-i* képzővel létrejött helynevek keletkezési idejét ilyen módon jelölik ki). Előfordul azonban olyan közelítésmód is, amely az egyes helynévfajtákhoz (pl. a víznevekhez, a településnevekhez) rendel hozzá valamilyen kronológiai értéket. A továbbiakban én ezt a szempontot kívánom kiemelt figyelemben részesíteni azt vizsgálva, hogy e körben meg tudunk-e fogalmazni bármiféle összefüggést, szabályszerűséget a helynevek kronológiai viszonyairól.

Az itt felvázolt kérdéskört egy konkrét térség nyelvi viszonyainak, magyar–szláv nyelvi kapcsolatainak elemzése révén igyekszem megvilágítani. Ennek során fontosnak tartom azt is, hogy az erre a térségre vonatkozó nyelv- és névtörténeti kutatások eredményeit, de még inkább a vizsgálatok során alkalmazott kutatási módszereket is bemutassam és értékeljem.

2. Az általam elemzendő térség a Bakonyaljának nevezett terület, amely a Bakony hegység északnyugati lejtői mellett fekszik, a Kisalföld délkeleti szélét alkotva. E területen magyar és szláv eredetű helynévanyag a kezdetektől felbukkan a forrásokban, s e nevek a mai helynévkincsnek is a részét képezik. E térséggel kapcsolatban két olyan nyelvtörténeti–névtörténeti alaplunkát is idézhetek, amelyek a magyar névtudománynak kiemelkedő művei, a modern névkutatás kialakulásában meghatározó szerepet tölthettek be, s amelyek eredményeire ma is gyakran minden kritika nélkül támaszkodnak a történeti kutatások.

2.1. Melich János A honfoglaláskori Magyarország című művében (1925–29) arra vállalkozott, hogy helynevek elemzése alapján felvázolja a Kárpát-medence honfoglaláskori nyelvi–etnikai térképét, vagyis bemutassa azt, hogy a honfoglaló magyarság milyen nyelvű népeket talált új hazájában. Vizsgálataiban Melich azokra a helynevekre támaszkodott, amelyek már a 9. században is adatolhatók (ilyen azonban nagyon kevés van az egész Kárpát-medencében), továbbá azokra, „melyekről feltehető, bár a IX. században keletkezett emlékekben nincsenek meg, hogy a IX. század második felében meglehettek” (i. m. 379).

A Dunántúl nyelvi viszonyainak áttekintését azzal a – számunkra talán kissé meglepő – megállapítással kezdi, hogy „A Dunántúl IX. századi története eléggé tisztázott.” (uo.). Szűkebb térségünkre vonatkozóan a Marcal néhány mellékvízének szláv eredetű megnevezését sorolja fel mint olyat, amelyet a magyarok a honfoglalást követően az itt élő szláv népektől vehettek át. Ezek a Somló hegytől délre található *Torna*, a Pápán átfolyó *Tapolca* és a Bakony mélyén eredő, Marcaltőnél a Marcalba szakadó *Gerence*. Első adatát e helyen csak az utóbbinak közli, gyaníthatóan azért, mert ez közülük a legkorábbi: a 11. század végén említi a Bakonybéli összeírás (1086: ad torrentem *Grenice*, DHA. 1: 250, HA. 2: 77). A másik két folyónév csak a 13. századtól szerepel a forrásokban (1239: *Turnua*, Melich 1925–29: 107, 1245: *Toplycha* ~ *Toplichá*, ÁÜO. 2: 186). Megemlíti még azt is, hogy „nem lehetetlen, hogy szláv eredetű vagy szláv közvetítésű [...] a *Bitva* vízének neve is” (1925–29: 379). Továbbá hozzáteszi, hogy a Bakonyból észak felé tartó, Zircen átfolyó *Cuha* neve is ebbe a csoportba tartozhat – noha csak Lipszkytól tudja idézni rá az első adatot (1808: *Czuha*, Rep.) –, mivel ez egy szláv **Szuha* ’száraz’ formára vezethető vissza (Melich 1925–29: 381–382).

A Melich által idézett víznevek szláv eredetéhez kétség sem férhet, a mai etimológiai irodalom lényegében ugyanúgy magyarázza őket, mint ahogyan majd egy évszázaddal ezelőtt nála is szerepelnek: a *Gerence* a ’határ’ jelentésű szláv

**granъ* töből alakult (FNESz.), a *Tapolca* pedig a 'meleg' jelentésű **toplъ* ~ **teplъ* töből (FNESz., Hoffmann 2013: 108–111), mindkettő a jellegzetes szláv -*ьca* helynévképzővel (Šmilauer 1970: 28). A *Torna* egy szláv **ъrnъ* 'tüske, tövis, kökény' töből jött létre -*ova* helynévképzővel (FNESz., Šmilauer 1970: 29, 186). *Tapolca* és *Torna* nevek a magyar nyelvterületen többfelé is előfordulnak, esetenként az itteni formától némileg eltérő hangalakkal (*Tarna*, *Toplica* stb.). A *Cuha* is kétségkívül a másutt is megtalálható *Szuha* formából alakult hangtani változással (FNESz.). A *Bitva* ~ *Bittva* tövét nem ismerjük ugyan, de a szerb nyelvterületen található párhuzama valószínűvé teszi szláv eredetét (FNESz.).

Melich érvelésével kapcsolatban ugyanakkor azt is mindenképpen meg kell jegyezni, hogy az általa bemutatott víznevek honfoglaláskori meglétére semmiféle bizonyítékot nem hoz fel, sőt még azt sem kísérli meg igazolni, hogy a magyarság itteni megtelepedésekor – amely akár jóval a honfoglalást követően is történhetett – ezek a nevek már léteztek a térségben. Fenti megállapítása talán azon a névtani közhelyen alapul, amely szerint valamely vidék, térség legrégebbi helynévrétegét a víznevek adják. Ez persze semmiképpen sem tekinthető onomasztikai univerzálénak, azaz minden körülmények között érvényes szabályszerűségnek, legfeljebb abban a szűkebb értelmű megfogalmazásban tartjuk értelmezhetőnek, hogy „A földrajzi nevek legrégebb és legszívósabb csoportját a vízbőségüknél és hosszúságuknál fogva jelentős folyók nevei alkotják.” (Kiss L. 1996: 104). Melich fenti előfeltevése azért is különös, mert munkája bevezető részében – helyes alapelvet fogalmazva meg – maga szögezi le: „Abból, hogy ma Magyarországon van *Beszterce* ~ *Bystrica*, *Bisztra* [...] nevű folyó, hely és hegy, még nem következik, hogy e nevek már a IX–X. század határán is megvoltak. Sőt, ha egyikről-másikról kimutatom is, hogy már a XI–XIII. században megvolt, még ebből sem következik az, hogy megvolt a honfoglaláskor vagy éppen a honfoglalás előtt is” (1925–29: 4).

Melich fenti gondolatmenetéről összességében megállapítható, hogy az általa felhozott adatok és a hozzájuk kapcsolódó érvelés alapján nem következtethetünk arra, amit ő az itt vizsgált térség nyelvi-etnikai viszonyairól a honfoglalás időszakára vonatkozóan megállapított. Gondolatmenete nyelvészeti bizonyításnak semmiképpen sem fogadható el: ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert az őt e kérdésben idéző munkák a megállapításaira értelemszerűen mint nyelvészeti eredményekre szoktak hivatkozni. Tudjuk jól, hogy Melich Anonymus gesztájának a honfoglalás korára vonatkozóan is nagy hitelt adott. Innen és más történettudományi kutatásokból valószínűsítette a szlávok jelentős Kárpát-medencebeli jelenlétét. Erre az alapra vetítve nyerhettek 9. századi meglétükre vonatkozóan igazolást az általa említett bakonyalji víznevek is. S mivel Melich eredményeit a történettudomány is előszeretettel felhasználta, e folyamatban is azt a módszertani hibákon alapuló körkörös érvelést láthatjuk megjeleníteni, amely a különböző társtudományok együttműködésében oly gyakran feltűnik.

2.2. A Melich nyomdokain haladó Kniezsa István a 11. századi Magyarország népeit kívánta meghatározni döntően helynevek elemzése alapján. Az általunk vizsgált térségről megállapította, hogy „szláv lakosság Észak-Dunántúl területén kétségkívül a Bakony nyugati lejtőin található a legtömörebben” (1938: 424). Ezt arra alapozva fogalmazta meg, hogy „Itt ugyanis nemcsak a telepek nevei, hanem a pataknevek is túlnyomóan szláv eredetűek.” (uo.). A magyar és szláv eredetű nevek arányát Kniezsa nyilvánvalóan a 11. századra tehető helynevek körére vonatkoztatta.

Az etnikai viszonyokat szemléltető térképén a *Cuha* kivételével ugyanazokat a szláv eredetű vízneveket tünteti fel, mint amelyek már Melichnél is szerepeltek. A magyarság jelenlétének igazolására pedig a *Halyagos* nevét említi, amelynek első előfordulását a 13. század végéről ismerjük (1271: *Halagos*, ÁÚO. 8: 367). Arról nem esik szó, hogy ezt milyen érvek alapján gondolhatjuk már a 11. században is létező névnek, mint ahogyan arról sem szól, hogy a környék számos magyar eredetű vízneve közül miért éppen ennek a megléte tehető fel már a 11. századra vonatkozóan is.

A „túlnyomóan szláv eredetű” településnevek csoportját e folyók völgyeiben Kniezsánál mindössze két név alkotja: *Döbrönte* és *Torna*. Az előzőről azonban ő maga mondja, hogy „magyar névadás egy szláv *Dobřeta* személynévből” (i. m. 468). Adatait 1330-tól kezdődően idézi Csánkitól (uo.), újabban egy évszázaddal korábbi időből is tudjuk adatolni (1240: *Dobrenta*, FNEsz. *Döbrönte*). A nevet Kniezsa bizonyára amiatt tekinti a 11. századra visszavezethető megnevezésnek, mert az előzményeként feltett szláv személynévben lévő palatális nazális magánhangzót [ę] a magyarban *-en* hangkapcsolat képviseli, ami azt mutatja, hogy a név átvétele még a szláv denazalizáció lezajlása előtt megtörténhetett. Ha ilyen szláv eredetű személynév lehetett is a magyarban (Fehértói Katalin Árpád-kori személynévtárában nem találunk rá adatot), a belőle immáron magyar névadással (metonímiával) létrejött helynév a későbbiekben is bármikor kialakulhatott, semmi sem indokolja a 11. századra való datálását. (Ehhez még azt is hozzá kell ráadásul tennünk, hogy a szlavisztika mai ismeretei szerint a Kárpát-medencebeli szláv nyelvekben a denazalizáció nem zárult le a 11. században, vö. *Zoltán* 2015: 37–8.) *Torna* település neve (1075/+1124/+1217: *abbatisse de Tornowa*, DHA. 1: 215, vö. *Szóke* 2015: 203) azonos a vízfolyásával, amely mellett fekszik: maga a településnév magyar eredetű, az ilyen jellegű metonimikus névadás a magyarban már a legkorábbi időkben is megvolt, és később is meglehetősen gyakori ez a névtípus.

A fentiek mellett három magyar eredetű településnév szerepel Kniezsánál ezen a vidéken: a Gerence melletti *Bél* és *Koppány* (ma *Bakonybél* és *Bakonykoppány*), valamint a Tapolcához közel fekvő *Tevel* (ma *Adásztevel*). Mindhárom név a 11. század végéről való (Bakony)béli összeírásban szerepel (1086: *Abbas Beliensis*; *Cupan*; *Tuel*, DHA. 1: 250, 252). Ezeket magyar eredetű helynévnek

tartja a mai etimológiai irodalom is: mindegyik formáns nélkül alakult személynévből, és az alapjukul szolgáló személynevek adatolhatók is az Árpád-korból (1055: *Cupan*, 1246/1437: de genere *Bel*, ÁSz.; 950 k.: *τεβέλης*, Gyóni 1943: 131). (A *Bél* nevekre azonban más magyarázatok is felmerültek.) Koppánynál hat további magyar eredetű mikrotoponimát is felsorol Kniezsa, amelyek a határleírásában szerepelnek (1086: vallis ... *Qumlouozou*; ad culmen ... *Chigisti*; per medium ruris ... *theluch*; ad portum *Tugut*; ad fontem ... *Tuhut sedu*; ad puteum *Tuhut*; DHA. 1: 250). A Torna völgyében tűnik fel emellett még nála a törzsnévi eredetű *Jenő* (a mai *Somlójenő*), amely azonban csak a 14. században jelenik meg a forrásokban (1321: *Kysyenew*, Cs. 3: 213). Kniezsa a törzsnévi településneveket az általa kidolgozott elmélet alapján tartotta a 11. század előtt keletkezett megnevezéseknek: az egyes településnév-típusok kormeghatározó értékéről vallott felfogását azonban a mai magyar névkutatás már nem tartja elfogadhatónak. Kniezsa még egy magyar eredetű településnevet említ a Torna és a Bitva folyók között fekvő térségből: *Endrőd*-öt (1938: 463). Ez szintén a Béli összeírásban szerepel, ott azonban nem névvel van megjelölve, hanem csak mint „villa, que dicitur *Andreę* episcopi” (1086, DHA. 1: 251) van megemlítve, első névadatát csak jóval későbből ismerjük (1444: *Endred*, Cs. 3: 229). A latin nyelvű szerkezet magyar névhasználókra közvetlenül nem utal, ahogyan a Kniezsa által a határleírásból említett ismeretlen eredetű *Lessu* hegy neve sem (vö. DHA. 1: 251). Kniezsa ide kapcsolja az oklevél *hotar* és *bikzadu* megjelöléseit is, ezek azonban a kissé távolabb fekvő Nemti határában vannak megemlítve (vö. DHA. 1: 252).

Kniezsa a szlávok jelenlétére utaló körülményként említi azt is, hogy a Béli összeírásban Koppány birtokon felsorolt „30 szolganévből 5, esetleg 6 szláv” (1938: 468). Ma úgy tartjuk, hogy ezekből a személynévlistákból etnikai következtetéseket ilyen módon levonni semmiképpen sem lehet.

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy Kniezsa összesen 12 helynevet (5 víznevet és 7 településnevet) sorol fel az itt vizsgált térségből, ezek felét szláv, felét magyar eredetűnek tartja. Ennek alapján nehezen érthető, miért következtetett arra, hogy – mint fentebb is idéztük – itt a településnevek és a víznevek „túlnyomóan szláv eredetűek”. Ha pedig mai ismereteink fényében vizsgáljuk felül az általa felhozott adatokat, azt látjuk, hogy mindössze 6 névről állítható, hogy már a 11. században is kétségkívül megvoltak: ezek között 4 magyar eredetű településnév (*Bél*, *Koppány*, *Tevel*, *Torna*) és két szláv eredetű víznév (*Gerence*, *Torna*) található. A többi általa említett névről azok 11. századi megléte nem igazolható, noha nem is zárható ki. A Kniezsa által alkalmazott módszerekkel és a tőle idézett adatokkal nyelv- és névtörténeti alapon tehát az általa megfogalmazott népességtörténeti következtetés nem bizonyítható.

Módszertani tekintetben figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy Kniezsa a szláv eredetű vízneveknek különleges kronológiai státuszt tulajdonít azokban a térségekben, ahol a magyarok jelenlétét a 11. században ki tudjuk mutatni. „A folyók és általában a jelentősebb vizek neveinél ugyanis nem lehet feltenni,

hogy a magyarság azokat valami kései bevándorlóktól vette volna át” (1938: 401). Ez a megállapítás a kormeghatározó névtípusok Kniezsa-féle elméletének egy olyan tétele, amelyet nem szokás e körben megemlíteni, noha – mint a fentiekben láttuk – maga Kniezsa ezt a bizonyítási eljárásában felhasználta. Ez a tétel a víznevek különleges kronológiai státuszának gondolatára épít, amelyet Melich munkásságával kapcsolatban a fentiekben már említettünk is. A magyar helynév-környezetben feltűnő szláv eredetű víznevek akár valóban jelezhetik is szláv nyelvű népek elsőségét az adott térségben, ám azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ezt az összefüggést a Kniezsa által jelzett törvényszerűségként, azaz minden ilyen helyzetre alkalmazható általános tételként nem fogalmazhatjuk meg. Kniezsa ugyanazt a módszertani hibát véti ezzel kapcsolatban is, mint amit az elméletének többi összetevője esetében is elkövet: különböző paraméterekkel (idő, tér, nyelvi jelleg) pontosan jellemezhető, kivétel nélküli törvényszerűségeket lát ott, ahol legfeljebb tendenciákról, gyakran megvalósuló lehetőségekről, különféle változatokat eredményező folyamatokról van szó.

2.3. A különböző helynévfajtáknak a nyelvi kölcsönzésben betöltött eltérő szerepére az a Kristó Gyula is rámutatott, aki egyébként Kniezsa munkásságának és fenti elméletének legfontosabb pontjait – sokáig egyetlen kutatóként – szigorú és többnyire helytálló bírálatban részesítette. Kristó azt vallotta, hogy „a magyarok saját önálló névadásuk előtt, vagyis a 10. században a szláv víz- és településneveket átvették (ahol egyáltalán volt ilyen), de a szláv eredetű helynév környezetének mikrotoponímiáját (a határneveket) már a magyarok alkották meg saját nyelvükön” (2003: 89–90). Kristó véleménye ezen a ponton tehát érintkezik a Kniezsáéval: ugyanazokat a helynévfajtákat tulajdonítja a korai időben a szlávok alkotásának, mint amelyekre a vizsgálatát Kniezsa is alapozta.

3. A továbbiakban azt vizsgálom meg választott térségünkre vonatkozóan, hogy megállják-e a helyüket a fentiekben bemutatott, a helynévfajták kronológiai értékére vonatkozó általánosító megállapítások. Ehhez igyekszem felhasználni a rendelkezésemre álló összes helynévi adatot, és megkíséreltem kiszűrni ezek közül azokat, amelyek a fenti probléma vizsgálatában számunkra relevánsak lehetnek. E helyütt azonban még csak nagy vonalakban sem tudnám ilyen módon áttekinteni a teljes térséget, ezért egyetlen folyóvölgyet választottam ki az elemzésre: a Tapolca patak mellékét, amely a korábban említett négy vízfolyás közül a legkorábbi időtől kezdve a legsűrűbben megtelepült térségnek mutatkozik.

3.1. A Tapolcafőnél eredő és Marcaltónél a Marcalba ömlő *Tapolca* patak eredeti hossza csaknem 30 km volt, állandó forrásoktól táplált vize az 1970-es évektől apadt el. A folyót a 13. század közepén említik először az oklevelek, a név hangalakja akkor lényegében megegyezett az eredeti szláv nyelvű formával (1245: *Toplich*a ~ *Toplycha*, ÁÚO. 2: 186; 1255: *Toplycha*, ÁÚO. 2: 262). Már

ezzel egy időben feltűnik hangrendileg kiegyenlített, mély hangrendű alakban (1251: *Taplucza*, F. IV. 2: 87), és nem sokkal később szerepel a maival azonos fonotaktikai szerkezettel is (1269: *Topolcha*, ÁÚO. 2: 247). Ez a forma hangátvetéssel éppúgy létrejöhetett, mint a mássalhangzó-kapcsolat inetimologikus hanggal történő feloldását követően a két nyílt szótagos tendencia eredményeképpen. A zárt szótagi *-l* kiesését mutató alakjai csak a 16. század közepétől ismertek (1546: *Tapwcha*, EgyhEml. 4: 490). (További adatokat és a nyelvi változás részleteit lásd Hoffmann 2013: 108–111).

A hangtörténeti változást mutató formák nagyjából egykorú megléte alapján – mivel egy generációnyi időszak alatt tűnik fel a név „szlávós” és a ma is ismert hangalakja – azt is gondolhatnánk, hogy a víznév csupán nem sokkal ezt megelőzően kerülhetett át a magyar nyelvbe, s indult meg ezt követően hangalakjának a változása. Éppúgy elképzelhető azonban az is, hogy a dokumentált legkorábbi hangalakot a magyar nyelvű beszélők is akár már évszázadok óta használhatták, a név hangszerkezete alapján ugyanis ez a feltevés is megállja a helyét. A Kárpát-medence többi *Tapolca* nevének adatai között a 13. században másutt is az itteninek megfelelő formákat találunk (vö. pl. az Esztergom melletti *Tapolca*: 1294: *Taplycha*, HA. 2: 44; Gömör vármegyében két egymáshoz közeli patak neveként pedig [1235–43]/1288: *Tapulcha* és 1243/1335/XVII.: *Toplicza*, HA. 2: 69–70). Az adatok hangszerkezete alapján tehát nem tudunk következtetni arra, hogy az itt vizsgált *Tapolca* víznév mikor került be a magyar nyelvhasználatba.

3.2. A továbbiakban azt mutatom be, hogy a középkori a források mely településeket említenek a folyó völgyében, akár közvetlenül a partján, akár kissé távolabb tőle, legfeljebb néhány kilométernyi távolságban.

A folyóvölgy településnevei közül elsőként – ha hihetünk a legújabb történet-tudományi azonosításnak – a térség központi szerepű településének, *Pápá*-nak a megnevezése tűnik fel a Zselicszentjakabi alapítólevélben, ahol malmát említik (1061: *molam in Papa*, DHA. 1: 173). (Azonosításához lásd Kubinyi 1994: 45. Korábban a település első adatát 1225-ből idézték: *Papa*, Cs. 3: 214 és FNESz.) Nem sokkal később jelentkezik az írott forrásokban a fentebb már említett *Tevel* (1086: *Tuel*, DHA. 1: 252). Ez utóbbi személynévi eredetéről már esett szó, *Pápa* neve ugyancsak személynévből alakult (FNESz.), amely a középkori forrásokban is szerepel (1252: *Martinum filium Papa*; többször nemzetségnévként is: 1244: *de genere Papa*, ÁSz.).

Ezek mellett további olyan településeket is ismerünk a Tapolca völgyében, amelyek neve kétségkívül személynévből származik, és formáns nélkül – jellegzetes magyar névadással – jött létre. E nevek nyelvi eredetének megítélésében a személynév etimológiájának nincs relevanciája (ennek meghatározása ráadásul gyakran igen bizonytalan lehet csupán). Az e csoportba tartozó településnevek felbukkanásuk időrendje szerint az alábbiak.

Izsa (1269: possessio *Isay*, ÁÚO. 8: 247, 1370: *Isa*, Cs. 3: 235), ma *Izsal* néven puszta Pápakovácsi határában (VeMFN. 2: 54/21). A 16–19. században *Izsafölde*-ként is szerepelt (1589: *Isaffeolde*, VHL. 205). Vö. FNESz. *Izsa* és 1237: *Ysa* (ÁSz.) személynév. A szövégi *-l* hiátustöltőként kerülhetett be a név hangsorába. *Atya* (1319: *Athya*, Cs. 3: 21, VHL. 102), ma *Attyapuszta* Pápakovácsi határában (VeMFN. 2: 54/112). Vö. FNESz. *Atya* és 1245: *Athya* (ÁSz.) személynév. *Sávoly* (1330: *Saul*, PRT. 8: 307), ma *Sávolyipuszta* Pápa, Nagygyimót és Adásztevel határában (VeMFN. 2: 29/719 stb.). Vö. FNESz. *Sávoly* és 1111: *Saul* (ÁSz.) személynév. *Böröllő* (1345: *Berulle*, Cs. 3: 222, VHL. 151), ma *Böröllőpuszta* Pápa határában (VeMFN. 2: 29/612). Vö. FNESz. *Böröllő* és talán 1233: *Berilleum* [acc.] (PRT. 1: 722) személynév. *Uzsal* (1405: *Vsal*, ZsigmOkl. 2/1: 516), ma *Uzsalpuszta* Nagytevel határában (VeMFN. 2: 46/95). Bizonyára összefügg a régiségben gyakori *Uzsa* személynévvvel (1138/1329: *Vsa*, ÁSz.). A szövégi *-l* ugyanúgy másodlagos lehet a névben, mint az *Izsa(l)* névben. *Léhért* (1467: *Lyherth* ~ *Lyhyrth*, Cs. 3: 240, VHL. 244), ma *Léhértipuszta* Adásztevel határában (VeMFN. 2: 38/16). Vö. FNESz. *Léhértipuszta*, az alapjául szolgáló személynévre nincs Árpád-kori adat. *Tima* (1475: *Thema*, Cs. 3: 256, VHL. 372), ma *Timapuszta* Mihályháza határában (VeMFN. 2: 37/74). Vö. FNESz. *Kistimapuszta*, továbbá 1215/1550: *Temam* de villa sui nominis (ÁSz.). Ez utóbbi adatot K. Fábrián másoktól eltérően nem tartja az itt tárgyalt településre vonatkozathatónak, mivel aradi–temesi jogesetben szerepel (1997: 138). Vele egyetértve az említést én sem kapcsolom a Pápa környéki településhez.

Bizonytalan, de valószínűsíthető a személynévi eredete az alábbi neveknek. *Görzsöny* (1346: *Gursun*, Cs. 3: 232), a későbbi *Alsó-* és *Felsőgörzsöny* falu (VHL. 288–9) ma *Nemesgörzsöny* néven szerepel. *Igal* (1359: *Igar*, AnjouOkm. 7: 566–7), ma *Igalpuszta* Pápa határában (VeMFN. 2: 29/909). A név végén *r* > *l* változás történt, amely más hasonló nevekben is megfigyelhető (vö. FNESz. *Igal*, *Igar*).

Személynévből *-d* helynévképzővel alakult *Acsád* település neve (1332: *Achad*, Cs. 3: 218, VHL. 270–1), amelyet ma *Nagyacsád*-nak neveznek. Vö. FNESz. *Nagyacsád* és 1086: *Acha* (ÁSz.) személynév. Foglalkozásnévből *-i* helynévképzővel jött létre *Kovácsi* neve, amelynek kezdetben képző nélküli változatai is előfordulnak (1330: *Koach*, AnjouOkm. 2: 496; 1488: *Kowachy*, Cs. 3: 239, VHL. 324–5). Ma *Pápakovácsi* a neve (FNESz.).

A Tapolca völgyében több olyan települést is találunk, amelynek a neve magyar eredetű természeti névből (mikrotoponimából) metonimikus úton alakult. Ilyen a Tapolca forrásánál fekvő *Tapolcafő* (1351: *Thapulchafew*, AnjouOkm. 5: 494, Hoffmann 2013: 111–4), illetve a Tapolca és a Marcal összefolyásánál lévő *Marcaltő* (1380: *Marchalteu*, Cs. 3: 241, VHL. 258), amely név arra utal, hogy a Marcal a szabályozása előtt itt ömlött a Rábába (FNESz.). Mindkét települést ma is így nevezik. *Döbrés* falu neve (1369: *Debres*, VeszprReg. 245) a régi magyar *debre* ’völgy’ szóból alakult *-s* helynévképzővel (Hoffmann 2013: 32–5, továbbá

Hoffmann 2014). Ma határrész neve Tapolcafőn. A 14. században *Füzes* néven feltűnő település (1370: *Fizes*, MRT. 4: 205) később *Hódoska* néven szerepel (1439: *Fyzes* al. nom. *Odoska*, 1488: *Hodoska*, Cs. 3: 234, VHL. 202). Az eredetileg növényzetre utaló név *-s* képzővel alakult, az állatvilágra utaló újabb névforma pedig *-s-ka* képzőbokkal jött létre. Ma *Hódoskapusztá* Pápa határában (VeMFN. 2: 29/682). *Agyaglyuk* település neve (1436: *Agyaglyk*, Cs. 3: 218, VHL. 92) eredetileg agyagvételi helyet jelölhetett, ma helynév Pápa határában (VeMFN. 2: 29/779). *Parlagszeg* neve (1451: *Palagzegh*, VHL. 314) nem maradt fenn, Pápa területére teszik a helyét. *Mezőszeg* (1488: *Mezewzeg*, Cs. 3: 242) Tapolcafő határába olvadt be, ahol ma is így hívják a falu belterületének egy részét (Hoffmann 2013: 76–8). Mindkét név eredetileg mikrotoponimaként egy bizonyos földterületnek a szögletét, *szeg*-ét jelölte.

Az ott álló udvarház *Lak* nevéből alakult településnév (1401: *Laak*, ZsigmOkl. 2/1: 114) később templomára utalóan *Kéttornyúlak* nevet kapott (1571: *Kettornyolak*, VHL. 215), ma is így nevezik a települést.

Ritka névadási eljárással, névköltöztetéssel jött létre *Hanta* neve, amelyet Pápa mai területén említenek (1488: *Hamthe*, Cs. 3: 233; 1650: *Hanta*, VHL. 198). Birtokosa az akkor Veszprém, ma Komárom megyében fekvő hántai prépostság volt, nevét az ő településükről kapta.

A fentiekben említett településnevek névtani tekintetben egyrészeseek, mivel az általuk jelölt településről csupán egyetlen információt közölnek, azt, hogy pl. valakinek a tulajdonában van, valamely területen épült fel stb. a helység. A névtípus a magyar helynévrendszerben korábban volt divatban, mint a kétrészes településnevek csoportjáé. Ez utóbbi névtípus területünkön is később jelenik meg, amiből arra következtethetünk, hogy a felbukkanásuk relatív időrendje a települések létrejöttének időrendjét is – ha nem is kivétel nélküli szabályszerűségként – reálisan jelezheti.

A kétrészes nevek közül *Mezőlak* (1286/1347: *Mezeulak*, HazOkm. 8: 248) neve tűnik fel elsőnek, majd *Borsosgyőr*-é (1389–90: *Borsos Geur*, Cs. 3: 224). A 15. századtól jelennek meg a *háza* utótagú kétrészes településnevek, amelyek előtagjaként személynevek állnak: *Mátéháza*, amely később *Mátyusháza* (1443: *Mattehaza*, Cs. 3: 242; 1587: *Matheshaza*, 1728: *Mattyushaza*, VHL. 261) néven szerepel, *Simon*- vagy *Simaháza* (1458: *Symonhaza*, HOkl. 423; 1488: *Simahaza*, Cs. 3: 250) és 1531-ből *Ivánháza* (VHL. 206). Csupán egyetlen *falva* utótagú településnevet ismerünk ezen a vidéken, a nevével királynői birtoklása utaló *Asszonyfalva*-t (1488: *Azzonyfalwa*, Cs. 3: 219), amely később *Asszonyfa* néven tűnik fel (1723: *Asonfa*, VHL. 102). A kétrészes nevek között említhető *Udvarsoka* és/vagy *Ozorsoka* neve is, amelyek utótagja a 'falú' értelmű *sok* településnév-formáns (vö. pl. a közeli *Malomsok* nevében, FNESz.). Korai adata viszonylag jól azonosítható Pápa területére (1245: *Ozorsuka*, PRT. 8: 288–289), a 14. század végéről említett *Udvarsoka* formákat jórészt helytörténeti munkák utalásaiból ismerjük (de lásd pl. 1330: *Vduorsuk*, PRT. 8: 307), és bizonytalan az is,

hogy a két változat azonos vagy különböző településeket jelölt-e (vö. Haris 1994: 27, MRT. 4: 194–196).

A fentebb ismertetett 30 település neve – amelyre a Tapolca völgyében a középkorból adatokkal rendelkezünk – kivétel nélkül magyar eredetű. Csupán egyetlen további település megnevezése esetében merülhet fel a szláv eredet gyanúja: a Pápa területére lokalizálható *Zsemlér*ről legkorábban 1340-ből szerzünk tudomást (TörtTár. 1893: 605, modernizált lejegyzéssel), később többször is említik (1436: *Semleer*, 1470: *Semlyer*, Cs. 3: 261). Ma ismert helynév nem őrzi a nyomát (vö. VeMFN. 2.), de Pesty adatközlője még mint Pápához tartozó pusztát sorolta fel (1864: *Zsömlér*, N. Nagy 2000: 152). A név megfejtéséhez figyelembe vehetjük az egykori Bars vármegyében fekvő *Zsemlér* település nevének magyarázatát. Ezt Kiss Lajos a szlovák *Žemlary* településnév átvételének tartja, amelynek eredeti jelentése ’zsemlesütő’ lehetett (FNESZ., ugyanígy Tóth V. 2001: 251 is), és a szlovák népnyelvi *žemliar* ’zsemlesütő’ foglalkozásnév származéka. A településnév szlovák változata azonban a régiségben nem fordul elő a forrásokban (lásd Lipszkynél: *Žemlary*), s a 11. századból adatható név (1075/+1124/+1217: *Semlar*, DHA. 1: 215) aligha köthető a szlovák nyelvhez, legfeljebb szláv eredetűnek mondható (így magyarázza Szőke 2015: 207). Érdeemes még ehhez azt is hozzátenni, hogy a foglalkozásnevek gyakran személynévi áttétellel váltak településnévvé, így az ilyen esetekben ezzel a lehetőséggel is érdemes számolni. Ha a fenti bizonytalanságok ellenére elfogadjuk a Bars megyei *Zsemlér* nevének szláv eredetét, akkor ott ennek alapján szláv nyelvű népesség névadó szerepét kell feltételeznünk. Azt, hogy a Pápa területén felbukkanó *Zsemlér* település nevének esetleges szláv eredetéből milyen következtetések adódnak, a továbbiakban érintem.

4. Milyen tapasztalatokat szűrhetünk le a fent említett névrendszer vizsgálata alapján a korábban felvetett problémát, a víz- és a településnevek etnikai azonosító értékét illetően? A térség szláv eredetű folyójának, a *Tapolca* pataknak a neve mellett – egyetlen bizonytalan kivétellel – csakis magyar eredetű településnevek szerepelnek. A legkorábbi adatok ezekre vonatkozóan a 11. századból valók (*Pápa*, *Tevel*), ami magyar nyelvű népesség itteni meglétére utal. A *Tapolca* neve ugyan jóval később tűnik fel a forrásokban, ám aligha gondolhatunk arra, hogy a magyaroknál később betelepülő szláv népesség lenne a névadója, mert ez esetben nemigen lenne magyarázható, hogy az időről időre szaporodó településnévi adatok között szláv eredetű nevek nem jelennek meg. Az egyetlen bizonytalan státuszú *Zsemlér* neve ebben a kérdésben perdöntő szerepű aligha lehet. Valószínűsíthető tehát, hogy a *Tapolca* neve létezett már a magyarok itteni megtelepedésekor is, ám ezt a feltevést csakis a fenti névviszonyok alapján fogalmazhatjuk meg, nem pedig a víznevek régiségének semmiképpen sem általánosítható tétele alapján, mint ahogyan azt Melichnél és Kniezsánál láttuk. Hasonló névtani viszonyokat tapasztalunk a korábban említett közeli *Gerence* patak környezetében is: a

szláv eredetű víznév völgyében csakis magyar eredetű településneveket (*Kopány, Szűcs, Béb, Csót, Ugod, Gyimót, Vaszar, Takácsi* stb.) találunk. A *Gerence* 11. századi adatolása eleve jelzi is a név koraiságát, a *Tapolca* nevének a korai forrásokból való hiánya pedig leginkább az adatolás véletlenszerűségével magyarázható.

A szláv eredetű víznév meglelte szláv nyelvű lakosságot feltételez, kérdéses azonban, hogy tőlük származó településneveket miért nem találunk a térségben. Itt ismét csak meg kell jegyezni, hogy a 14. század közepétől adatolható *Zsemlér* neve aligha lehet a magyarokat e térségben megelőző szlávok nyelvi hagyatéka, mivel a történeti források arra engednek következtetni, hogy ez a település Pápa birtokból csak utóbb vált ki (*Haris* 1994: 28), egyesek azt is feltételezik, hogy királyi szolgálonépek lakták (*Kubinyi* 1994: 47). Elképzelhető, sőt gyakori jelenség az is, hogy elpusztult települések nyelvi emlékét mikrotoponimák őrzik meg a későbbiekben, ám a *Tapolca* völgyének több ezer történeti és élő nyelvi adatai között szláv településnévi előzményekre (tehát egykori szláv eredetű településnevekre) utaló nyomokat egyáltalán nem találunk. Ez pedig azt jelenti, hogy ha voltak is itt szlávok adta településnevek (amit joggal gyaníthatunk), azokat a szlávokra települő magyarok nem vették át, hanem saját nyelvükön alkották meg a települések megnevezéseit. A konkrét vizsgálatok tehát e térségben nem igazolják Kristó tételét, mely szerint a magyarság a szlávoktól a vizek és a települések nevét átvette, csak a határrészneveket hozta létre ő maga. Ebből a vizsgálati eredményből pedig nyilvánvalóan az is következik, hogy Kristó tétele semmiképpen sem tekinthető általános érvényű szabályszerűségnek. Nyelvészeti–névtani érvek alapján nem bizonyíthatók Kniezsának az e térség etnikai összetételére vonatkozó korábban idézett megállapításai sem.

Ilyen (tehát nyelvészeti–névtani) alapon csak azt valószínűsíthetjük, hogy a *Tapolca* folyó neve korábbi az e térségben megjelenő magyar települések megnevezéseinél. A magyar településnevek meglétéről írott források a 11. század végétől kezdődően tanúskodnak, a relatív kronológiai viszony tehát ehhez képest értelmezhető. A nevek abszolút időbeli viszonyairól, keletkezésük pontosabb idejéről viszont nyelvészeti–névtani érvek alapján nem tudunk nyilatkozni. Figyelmet érdemel ezzel összefüggésben azonban az a feltevés, mely szerint a Bakonyalja – történettudományi forrásokra és következtetésekre épülő gondolatmenet alapján – Veszprém vármegye megalakulásakor esetleg még nem volt betelepítve (*Kubinyi* 1994: 45).

Azt a jelenséget, mely szerint egy térségben a szlávokra települő magyarság a vízneveket átvette az ott talált népektől, a településneveket viszont maga alkotta meg, úgy gondolom, jóval szélesebb körű, más térséget érintő vizsgálatok révén is igazolni lehet. Ennek magyarázatául az szolgál, hogy a természeti nevek (amelyek közé a víznevek is tartoznak) és a műveltségi nevek (köztük a településnevek) nemcsak nyelvi jellegüket érintően különböznek egymástól, hanem a névadási helyzetüket tekintve is. A településnevek keletkezésében a tudatosság és az

egyéni szándék jóval nagyobb mértékben játszott szerepet, mint más névfajták esetében. (Ehhez lásd *Hoffmann* 2005.) Ez távolabbról azzal is összefügg, hogy bizonyos tekintetben valamely térség birtokbavételének nyelvi jeleiként is felfoghatók a településnevek, különösképpen abban a korban, amikor a jogbiztosítás terén az írásbeliség még elenyésző szerepet játszott a szóbeliség mellett. A településnév tehát igen gyakran egyúttal a területhez való jogot is kifejezhetette. (A személynévi eredetű településnevek ilyen értelmű interpretálásához lásd *Tóth V.* 2017: 15–20.) Talán nem véletlen az sem, hogy a vizsgált térségben a településnevek két harmad részében személynév vagy személyt jelölő szó jelenik meg.

A fentiek egyúttal azt is jelzik, hogy a helynevek keletkezésében a helynévfajtákhoz köthető olyan onomasztikai szabályok, amelyek általános érvényűek lennének, nem állapíthatók meg. A név- és etnikumtörténeti vizsgálatokban csakis kisebb tájegységek névviszonyainak tüzetes, egyedi vizsgálata révén tudjuk meghaladni a ma már elavult ismereteket.

Irodalom

- AnjouOkm. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, 1890–1913.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.
- EgyHml. = *Egyháztörténeti emlékek a Magyarországi hitújítás korából I–V.* Szerk. KARÁCSONYI JÁNOS – KOLLÁNYI FERENC. Budapest, 1902–1912.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Studio et opera Georgii Fejér. Budaë, 1829–1844.
- K. FÁBIÁN ILONA 1997. *A Várad Regestrum helynevei.* Szeged.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei.* Budapest.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HARIS ANDREA 1994. A települések halmazától a városig. In: Főszerk. Kubinyi András. *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig.* Pápa.
- HazOkm. = *Hazai okmánytár I–V.* Kiadják: Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Budapest, 1876–1891.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005. Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–24.

- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok I. Tapolcafő helynevei*. A Magyar Névérvhívum Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. Egy elfeledett földrajzi köznév nyomában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 119–38.
- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–450.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest. II, 365–472.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KUBINYI ANDRÁS 1994. A középkori Pápa. In: Főszerk. Kubinyi András. *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Pápa.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini, 1806.
- LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY, JOHANNES, *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confinitiorum Militarium magni item principatus Transylvaiae occurrentium I–II*. Budae, 1808.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- MRT. 4. = *Magyarország régészeti topográfiája. 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és a zirci járás*. Szerk. TORMA ISTVÁN. Budapest, 1972.
- N. NAGY ISTVÁN 2000. *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye. Pápa*.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Budapest, 1912–1916.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SZÖKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névérvhívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névérvhívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névérvhívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TörtTár. = *Történelmi Tár*. Budapest, 1878–1911.
- VeMFN. II. = BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk. *Veszprém megye földrajzi nevei II. A Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest, 1987.
- VeszprReg. = KUMOROVITZ L. BERNÁT, *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Budapest, 1953.
- VHL. = ILA BÁLINT – KOVACSICS JÓZSEF, *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Budapest, 1964.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 35–44.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–VII*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. *VIII–IX*. Szerk. BORSA IVÁN – C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. *X*. Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2007. *XI*. Szerk. C. TÓTH NORBERT – NEUMANN TIBOR. Budapest, 2009.

A KULTÚRTÁJAK MAGTERÜLETEI ÉS TERJEDÉSI IRÁNYAI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – TAMÁS LÁSZLÓ

The core areas and directions of expansion of cultural landscapes in the Carpathian basin

The core/nuclear areas of cultural landscapes are places where people primarily settled and developed their living-space. Settling was a conscious process taking place on the basis of familiarity with nature and experience in production. The beginnings of cultural landscape came into being along four ancient lines of settling: (1) on the edge of flood areas; (2) along the contact lines of floodless plains and hills (mountains); (3) on the borderlines of hills and mountains; (4) on the lines of terraced river and stream valleys which break up hilly and mountainous landscapes as well as on the lines of valley basins; The spatial diffusion of cultural landscape was started by population growth. Its expansion took place along lines of settling as well as at right angles to them, depending on factors of natural history, to different extents and in various ways. We are drawing up the history of the cultural landscape in the Carpathian basin -- relying on our earlier works -- as models, from the time of the Hungarian conquest (895-900) to 1920, while spotting phenomena to be generalized.

Bevezető

A kultúrtáj emberi munkával átalakított és folyamatosan használt természeti táj, települési és termelési tér.

A kultúrtájak magterületei azok a térpontok, ahol az emberek elsődlegesen megtelepedtek és kialakították életterüket. A megtelepedés tudatos helyválasztással (természetismeret és termelési tapasztalatok alapján) történt. Az elsődleges településhelyek és kultúrtáj kezdemények (magterületek) az *ősi telepítő vonalakon* létesültek. A kultúrtáj térbeli diffúzióját a népességnövekedés indította el. Terjedése a telepítővonalon és arra merőlegesen, mindkét irányban történt, a természetföldrajzi tényezőktől függően, eltérő mértékben és módon (Frisnyák S. 1990).

A Kárpát-medence kultúrtáj történetét – korábbi műveink felhasználásával – *modellszerűen* vázoljuk fel, a honfoglalás korától 1920-ig, törekedve az általánosítható jelenségek megragadására. Mint minden folyamatelemzés és rendszerezési kísérlet, így tanulmányunk is tartalmazhat olyan jelenségleírást, amely egy lokális térben vagy mikrorégióban másként történt, az általánostól eltérő térstruktúrát formált.

A kultúrtájak kialakulása és fejlődése a középkorban

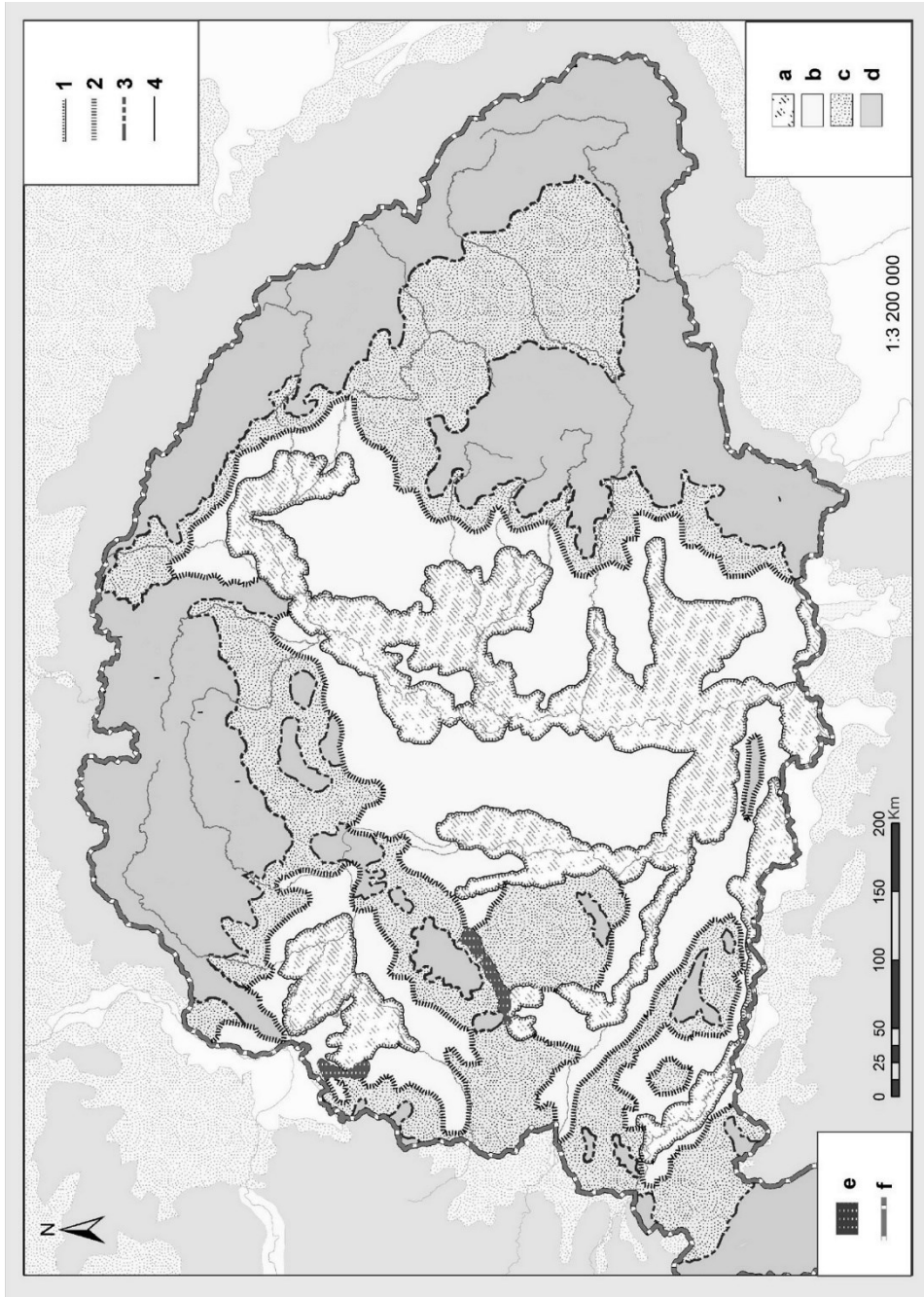
A Kárpát-medence természeti erőforrás-kínálata (a geotényezők összessége) megfelelt a honfoglalás kori magyarság környezetigényének. A honfoglalás idején (895–900) a Kárpát-medence már nem volt teljesen nyerstáj (az antropogén tájformálás, az erdő és a gyepteranszformációja nagy területeken megváltoztatta a természetes környezetet). A neolitikumtól (Kr.e. 6000–4400) kezdődően a kialakuló és a későbbi korokban tovább fejlődő kultúrtájak a népvándorlás korában (5–9. század) jelentős mértékben, a 750-es évektől a 9. század végéig tartó *aszályos klímaperiódus* alatt csaknem teljesen megsemmisültek, részlegesen visszatermesztettedek. A népesség is elpusztult vagy elvándorolt. Közvetlenül a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében kb. 150–300 ezren éltek. A népsűrűség 0,46–0,92 fő/km², a kedvezőbb életföldrajzi feltételeket biztosító sík- és dombvidékekre számolva 0,7–1,4 fő/km² lehetett. Az ilyen alacsony népsűrűség mellett a régi kultúrtájak többsége nem volt fenntartható. Így a *Kárpát-medencében megletepült magyarságnak újra kellett kezdenie az elvadult természeti környezet meghódítását, a kultúrtájak kialakítását*. A kora Árpád-kori kultúrtájformálás a magyarság érdeme, a későbbi folytatás a Kárpát-medencében élő népek közös alkotása, – közös történelmi örökségünk (*Frisnyák S.* 1990).

A Kárpát-medence mint *nagy tájcsoport* (megarégió) alapvetően két részre tagolódik: a központi medencékre és a hegységkeretre. Területének (=325 000 km²) 51%-át a 200 méternél alacsonyabb *síkságok*, 24%-át a 200–500 m-es *dombságok*, 20%-át az 1000 m-ig terjedő *középhegységek*, és 5%-át az 1000 m fölé emelkedő *magashegységek* alkotják. A felsorolt domborzattípusok (és egyben gazdálkodási tájövek) a medenceszerkezet következtében csaknem koncentrikusan helyezkednek el.

A hisztogeográfiai művekben találkozhatunk más rendszerezéssel, az előbbi tájtypusokhoz kötődő aktivitási területi egységekkel, a *folyó-, település-, vár- és erdőterészin* fogalmával is (*Csüllög* 2000).

A honfoglalás korában kezdődő kultúrtáj teremtő munka a medencerendszer földrajzi centrumtértségében, a 100 000 km²-es Alföldön indult és centrifugálisan terjedt a peremhegységek irányába.

A *kultúrtáj magterületek* négy *ősi telepítő vonalon* alakultak ki: (1) az ártérperemeken, (2) az ármentes síkságok és dombságok (hegységek) érintkezési vonalán, (3) a dombságok és hegyvidékek határvonalán, (4) a domb- és hegységi tájakat tagoló teraszos folyó- és patak völgyekben és völgymedencékben (*1. ábra*).

1. ábra. A Kárpát-medence ősi telepítő vonalai (Szerk. Csüllög G., Frisnyák S., Tamás L.). Jelmagyarázat: 1 = ártérperemi telepítővonal, 2 = alföldperemi telepítővonal (ármentes síkságok és dombságok/hegységek/érintkezési vonala), 3 = dombságok és hegységek határvonala, 4 = a domb- és hegységi tájakat tagoló teraszos folyó- és patak-völgyek, völgymedencék telepítővonalai, a = ártér, b = ármentes síkság, c = dombság, d = hegység, e = tó, f = országhatár

Az alföldi makrorégió a folyóvizekhez viszonyítva, két domborzati szintre: az *árterekre* és az *ármentes térszínre* különül. Az amfibikus árterek is tagolhatók alacsony – állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított – ártéri síkra és magas árterekre, amelyeket csak időszakonként öntöznek az árvizek. A peremvidékekről érkező folyók évente átlagosan 2–3 km³ vízzel árasztották el az alluviális medencét (Szesztay K. 2000). A Duna és a Tisza alföldi szakaszán az alluviális ártéri övezet általában 20–30, helyenként 50–60 km széles. A nagy folyók mellékágrendszere és az árteret tagoló holtágak, lápok és mocsarak a honfoglalók számára nem tették lehetővé a keleti típusú nomád gazdálkodást, a folyómenti szállásváltó legeltetést. A *nomadizáló pásztorközösségek* a Kárpát-medencében csak *időlegesen* és a tevékenységükre *legalkalmasabb területeken*, az Alföld és a hegyvidékek határzónájában, a teraszos folyóvölgyekben folytatták tovább a téli és nyári szállás közötti legelőváltó gazdálkodásukat (Fodor I. 2009).

A magyarság az előző szállásterületén, az Etelközben félnomád gazdálkodási rendszert alakított ki. A nagyállattartással szervesen összekapcsolódó szántóműveléssel, helyenként, a természeti tényezőktől függően szőlő- és gyümölcs-termeléssel is foglalkoztak (Orosz I. 1994). A Kárpát-medencébe érkező honfoglalók – az agrártevékenységük számára kedvező természetföldrajzi környezetben – áttértek a *megtelepült állattenyésztő és földművelő* gazdálkodásra. A megtelepedés az ősi telepítő vonalakon, füzérszerűen történt, egyrészt az ártérperemeken, másrészt, az ármentes síkságok és dombságok határsávján. Az ártérperemi és az alföldperemi telepítővonal is két eltérő domborzattípus (és természeti erőforráscsoport) határán húzódik.

A holocén ártéri síkság és az ármentes térszín (életkamrák) határán megtelepült magyarság mindkét tájtípus agroökológiai adottságait hasznosította. A településhelyek (kultúrtáj magterületek) lakói új legeltetési rendszerre tértek át, a *folyóra merőlegesen mozgatták az állatsordákat*, és az árvízmentes határrészekben, a löszös- és homokos hordalékkúp-síkságokon ún. *legelő- (talaj-) váltó szántóföldi termelést folytattak*. Az ártér folyóvizei, tavai (halászó helyei), az öntésföldeken kialakult puha- és keményfás ligeterdei, a nádasok, gyepföldek és agyaglelőhelyek is szervesen beépültek a paraszti gazdálkodás idő- és térbeli rendszerébe (Andrásfalvy B. 1975, Andrásfalvy B. – Vargyas G. 2009). A belterületől másik irányban, az árvízmentes térszíneken erdőirtással és gyepfeltéréssel alakították ki a szántóföldeket és kerteket. A lösz- és homokpusztai réteket, a gazdag aljnövényzetű erdőket legelőként hasznosították amikor az ártér-övezetet elöntötte az árvíz (réti transzhumáció).

Az alföldperemi telepítő vonalon, – amelyet a történeti földrajzban gazdasági erő-, térszervező- vagy vásárvonalnak neveznek – a síkság és a dombság (hegylábfelszín) érintkező felületén is korán kialakultak a kultúrtájak (és azok részeként a települések). A löszös és homokos síkságokon szántó-, rét- és legelőgazdálkodást folytattak, a hegylábfelszíneken a lejtőviszonyoknak és az égtáji fekvésnek megfelelően, erdei irtványföldeken szántó-, kert- és szőlőműveléssel foglalkoztak. A kultúrtájat övező síksági és dombsági erdők is betagozódtak a települések gazdasági térszerkezetébe.

Az Alföld humanizációjával csaknem párhuzamosan megindult a Kisalföld és az önálló-, hegységelőtéri- és medencedombságok gazdasági birtokba vétele. Az Árpád-kor végére megtörtént a kárpáti-hegységkeret és a medenceválasztó hegységek benépesítése is a tájegységeket tagoló haránt- és mellékvölgyek telepítő vonalán (Csüllög G. et al. 2014).

Az ősi telepítő vonalak (-övezetek) nemcsak a kultúrtájak alapvetése idején, a társadalmi-gazdasági fejlődés későbbi szakaszaiban is térszerkezet formáló és integráló tényezők voltak.

A kultúrtáj Árpád-korban kialakult alapszerkezetére épült a későbbi korok fejlődési folyamata. A kultúrtájak (kultúrökoszisztémák) kisebb-nagyobb szigeteket alkottak a Kárpát-medence erdős és erdős-sztyepp övezetében. A 14–15. században a népesség növekedésével a kultúrtáj-szigetek az agroökológiai feltételekhez alkalmazkodva körkörösön vagy sávosan terjeszkedtek, de a településközi térben még nem kapcsolódtak össze. Az alföldi életkamrák belső területein a települések helyválasztásában a talajhatárok, a kisvízfolyások, a homoki tájakat tagoló völgy maradványok és tavak is fontosak lehettek.

A folyami árterek, lápok és mocsarak magasabb mikro térszíneinek benépesülése és természeti erőforrás-használata is folytatódott (fokgazdálkodás). Az ártérövezetben az árvízmentes folyóhátakon és a kis kiterjedésű homok-(kavics-) szigeteken a megtelepülők nemcsak állattenyésztéssel és halászáttal, hanem földműveléssel, az ártéri szőlőligetek és ősgyümölcsösök hasznosításával is foglalkoztak (Égető M. 1993, Viga Gy. 1993, 2009).

A kultúrtáj fejlődés folyamatában kiemelkedő szerepe volt az államalapítás korától megtelepült szerzetesrendek gazdasági tevékenységének. A monostori gazdaságok a tájművelés korszerű módszereit és eszközeit alkalmazták, majd a 12–13. század fordulójától elterjesztették hazánkban az európai agrárforradalom eredményeit, a két- és háromnyomásos földművelési rendszert, az új munkaeszközöket, pl. a fordító ekét és a fogatoláshoz szükséges szügyhámot. A szerzetesek mintagazdaságai kisugárzó hatást gyakoroltak tágabb környezetükre (Frisnyák S. 2017). A legelő- (talaj-) váltó földművelési módszert felváltó két- és háromnyomásos rendszer (amely állandó helyhez kötötte a szántógazdálkodást) a 14–15. században már jelentős mértékben elterjedt, de sehol sem vált egyeduralgolóvá. Az agrár innovációk alkalmazása növelte a hatékonyságot, a kultúrtájak népességeltartó képességét.

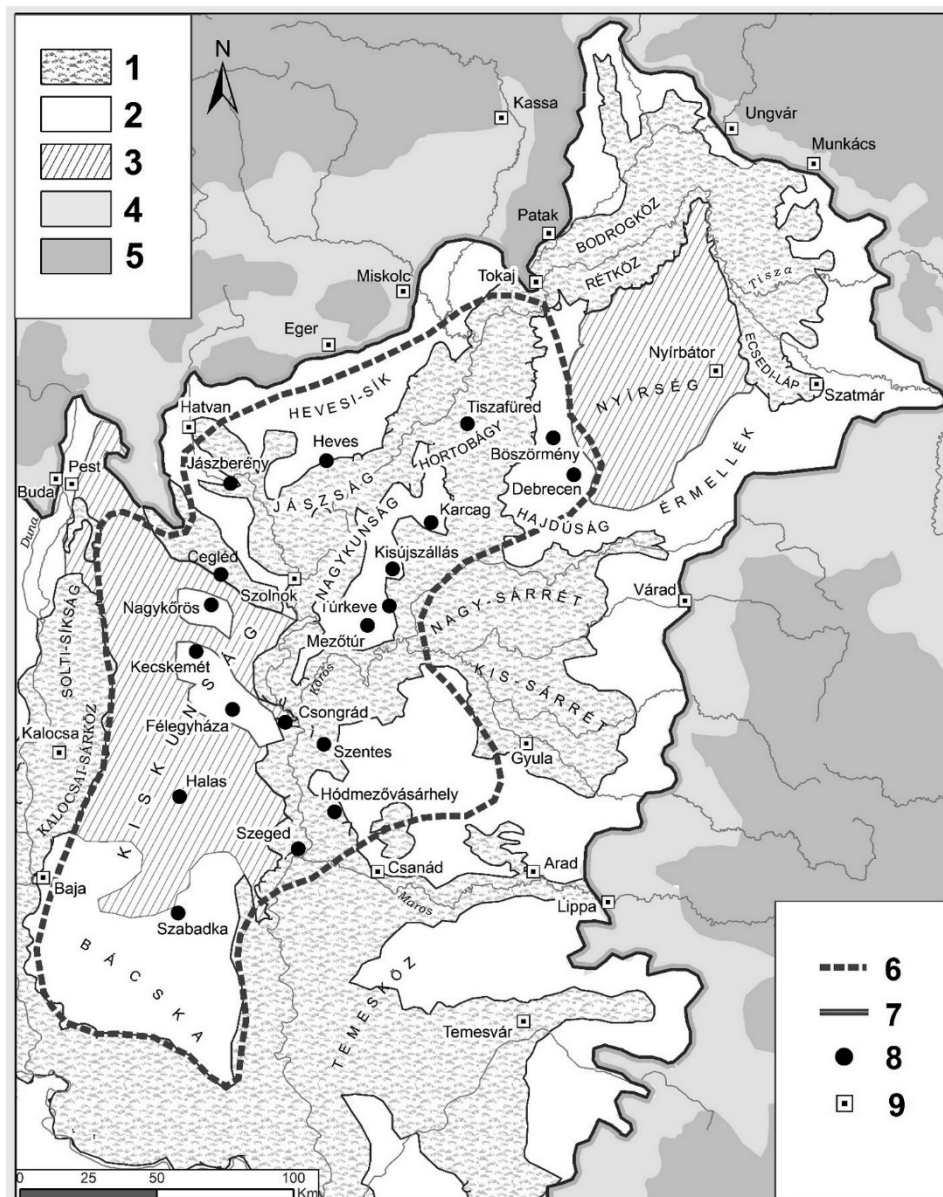
A dombsági tájakon és hegylábtelejtőkön az Árpád-kori eredetű szőlőtermelés tovább növekedett, olyan (15-30°-os) lejtőszakaszokon, amelyek szántóföldi gazdálkodásra alkalmatlanok voltak. *A völgyi telepítő vonalon kialakult települések tájhasználatát övezetes szerkezetet formál.* A teraszos folyó- és patak völgyek („életvonalak”) vizes földjei, az ártéri erdők, rétek és legelők az állattartás természetes takarmánybázisát képezték. A belsőséget határoló lejtőkön szántóföldek, gyümölcsös kertek, szőlők és erdőségek a rétegvonalakkal párhuzamosan, magassági szintek szerint helyezkednek el, amelyeket – a mikro domborzattól függően – pl. a mellékvölgyek és az eróziós árkok mentén bokros-erdőfoltos szegélyek és gyepföldek is tagolhattak. Egyes dombsági tájakon a telepítővonalat határoló meredek, ekés vagy kapás művelésre alkalmatlan lejtőkön az erdőt meghagyták, a szántóföldet a dombtetőkön, platószerű térszíneken alakították ki. *A közép- és magashegységek völgyi telepítő vonalain jöttek létre az erdőgazdálkodó, hegyi pásztorkodó-takarmánytermesztő és a montánipari települések, környezetükben kisebb-nagyobb kiterjedésű erdei irtványföldekkel.* A bányász és ipari települések irtványföldjeit legeltetésre vagy takarmánytermesztésre használták.

A Kárpát-régióban 1000–1100 m-ig lehetséges földművelést folytatni, a talaj tápanyagszegénysége miatt alacsony termésátlagokkal. A gabonatermelés magassági határa a Déli-Kárpátokban 900, a Felvidék völgymedencéiben 600 méter (Fodor F. 1924). A középkor vége felé a szántóföldek aránya az Alföldön megközelítette a 10%-ot, a Kisalföldön több, a Dunántúl dombsági tájain átlagosan 40-50% körül lehetett (Beluszky P. 2001).

A török inváziót megelőző évtizedekben *hazánk földje már európai kultúrtáj, komplex kulturális hatások alatt álló terület volt* (Somogyi S. 2000). A tájművelés, a környezetgazdálkodás rendszere és hatékonysága a Dunántúl dombvidéki tájain és a Kisalföld egyes területein ért el magasabb fejlődésfokozatot. A regionális fejlődés térbeli különbségei alapján a középkor végére kialakult egy nyugat-kelet irányú kultúra- (fejlettségi-) lejtő, mely a későbbi korokban is fennmaradt (Mendöl T. 1947), – sőt napjainkra is jellemző.

A kultúrtájak pusztulása a hódoltság korában (16–17. század)

A török hódoltság idején a gazdasági élet fejlődése megtört, az ország három részre szakadt. A Kárpát-medence gazdaságföldrajzi egysége és interregionális kapcsolatrendszere a szétszakítottság ellenére a 16-17. században is fennmaradt. A térkapcsolatokat a hódoltság előtt a belső medenceperemen kialakult központok vonzáskörzeteiből álló centrumtérsegek biztosították (Csüllög G. – Horváth G. 2017). A hódoltság idején a térkapcsolatok szervező központjai több alföldperemi településről a hegységkeret teraszos folyóvölgyeibe helyeződött át.

2. ábra. Az Alföld Dunától keletre lévő területei a 16–17. században (Szerk. Csüllög G., Frisnyák S., Tamás L.). Jelmagyarázat: 1 = folyami árterek differenciált ártéri (fok-) gazdálkodása, letelepedő állattenyésztéssel, halászáttal, ártéri szőlő- és gyümölcsligetek hasznosításával, kisebb ármentes homokfelszíneken szántógazdálkodással, 2 = szántógazdálkodás állattenyésztéssel, 3 = külterjes legeltetés, alárendelten földműveléssel és kertgazdálkodással, 4 = alföldperemi dombságok kiterjedt polikultúrás gazdálkodással, 5 = hegységek erdőgazdálkodással és montániparral, a peremi völgyekben,

kismedencékben polikultúrás gazdálkodással, 6 = a 16. század közepén kialakuló alföldi mezővárosi gazdálkodás zónája, alföldi mezővárosok kultúrtáj szigetei, jelentős pusztákkal, a belsőséget övező veteményes-, szőlő- és gyümölcskertekkel, szántóföldekkel, 7 = az alföldi nagytáj pereme, 8 = jelentős alföldi mezővárosok, 9 = jelentősebb alföldperemi központok

A régiók közötti különbségek megnövekedtek: az alföldi pusztulás-zónákat stagnáló peremterületek, és eltérő mértékben fejlődő dombságok és hegységek övezték. A táj, természeti erőforrás hasznosítás (tájművelés) intenzitásában nemcsak nagytájanként, a mezo- és mikrorégiókon belül is számottevő különbségek alakultak ki.

Az alföldi kultúrtájak a hadműveletek és a rabló-fosztogató hadjáratok során nagyrészt megsemmisültek, lakói elpusztultak vagy a megmaradt mezővárosok ritka hálózatába és a peremtájakra menekültek. A kultúrtáj pusztulás folyamata, a fejlődésképtelen kis falvak elnéptelenedése (=falupusztásodás) már a 15. században megindult, a török időkben felgyorsult és *termelési struktúra váltással, a rideg állattartás* jelentőség-növekedésével kapcsolódott össze.

A központi nagymedence racionális, az agroökológiai potenciálra épülő területhasználata, fejlett mezőgazdasága a hódoltság alatt a *pásztorgazdálkodás színvonalára süllyedt vissza.*

A török fennhatóság alá tartozó mezővárosokba (=hász városokba) tömörült népesség *pusztai állattenyésztéssel*, és alárendelten – az önellátást alig meghaladó – földműveléssel foglalkozott (2. ábra). A hódoltsági területek *monokultúrás állattenyésztése* és a mezővárosok belső szerkezete több tényező együttes hatására alakult ki. A mezővárosok belterületét veteményes- és gyümölcsös kertek, majd a belső legelő és a szántóföldek – nem összefüggő területei – és a külső legelők övezték.

A termelési szerkezetváltás hatásaként az alföldi lösztölgyesek és homoki erdők tovább fogyatkoztak, a homokhátságok egyes tájfoltjain a túllegeltetés hatásaként mozgásba lendült a futóhomok és megindult a lepelhomok képződés. *Az erdős-sztyep területén a középkor végére kialakult szántóföldes kultúrpuszta a hódoltság idején fátlan pusztasággá vált.* Az ártérővezetben a hadászati célú, védelmi jellegű vízimunkálatok hatására jelentősen *növekedtek a vizes földek, a lápok és mocsarak* (Ihrig D. 1973).

A végvárrendszer kiépülése a belső medenceperem hegylábi völgyeiben és egyéb energikus pontjain a természeti és gazdasági erőforrások nagymértékű igénybevételeivel történt. A várak építése lokális és mikroregionális környezetátalakító tevékenységgel (erdőirtással, az ellátó övezetben a művelt földek kiterjesztésével), összességében a társadalmi aktivitás fokozódásával kapcsolódott össze. A hódoltsági terület külső peremén, a végvárövezet vonalívét követő *ütköző- (puffer-) zónában a kultúrtájak pusztulása részleges és időszakos jellegű volt.* A hadműveletek pusztításai után nyomban megkezdték a települések és az élelemtermelő (kultúr-) tájak rekonstrukcióját, így a *tájhasználat csaknem*

folyamatos volt, hasonlóan a hódoltsági területen kívüli országrészek dombsági és hegyvidéki tájaihoz (Nagy M. M. 2014).

A hegységkeret területén az alföldi menekültekkel és külsországi betelepülőkkel megnövekvő népesség szükségessé tette a természetközeli területek (kültúrtájak) kiterjesztését, az egyes – exportálható termékeket előállító – mikrorégiók (borvidékek, bányakörzetek) fejlesztését. A völgyi telepítésvonal kultúrtájai a településközi térben és a korábbi orografikus határok túllépésével terjeszkedtek. Az egyes művelési ágak magassági határának átlépése nem mindig hozta meg a kívánt eredményt, ilyenkor az irtásföld művelését felhagyták, területét gyepek és bozótok foglalták el. A történelmi borvidékek szőlőskertjei a 16–17. századi fejlesztések idején érték el magassági határukat, általában 250–300 m-t, helyenként 400 m-t. A szőlőhegyeken ekkor kezdték kiépíteni az agroteraszokat és egyéb – a talaj védelmét szolgáló – kultúrtáj elemeket. A hegységkeretet tagoló teraszos folyó- és patak völgyek, völgymedencék mélyvonalát elfoglaló vizes földek és lápok (összesen 10 200 km²) – a társadalmi hasznosítás ellenére – nagyrészt megőrizték természetes állapotukat.

A hegységközi dombságokon vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, a hegységekben bányászattal és montániparral, erdőgazdálkodással, hegyi legeltetéssel és takarmánytermesztéssel, a havasokban transzhumáló pásztorkodással foglalkoztak (Csüllög G. 2000, 2004, Frisnyák S. et al. 2015, Orosz I. 1994, Paládi-Kovács A. 1993, Urbán L. 2006).

Az elpusztult kultúrtájak rekonstrukciója (18. század – 19. század közepe)

A török megszállás után új korszak kezdődött hazánk társadalom- és gazdaságtörténetében. A hódoltság korának pusztulásövezetei a belső migráció és idegentelepítés eredményeként ismét benépesültek és megindult a gazdasági élet reorganizációs folyamata és annak alapját képező kultúrtáj rekonstrukció.

A 16–17. században az emberi eredetű – antropogén – tájdegradáció a legerősebben a török által megszállt terület löszös- és homokos hordalékkúp-síkságait érintette. Az Alföld és a hegységkeret határ-zónájában mérsékeltébb volt a korábbi művelt földek és az erdőségek pusztulása. A folyóvízi árterek megőrizték döntően természetközeli állapotukat.

Az elvadult tájak visszahódítása (kultúrtáj rekonstrukció) az *alföldperemi területeken* és a török időket átvészelő *mezővárosok környezetében* indult és az alluviális síkságok határvonaláig terjedt. 1720-tól 1787-ig a Dunán innen, Tiszántúl és Tiszán innen statisztikai régió területén a művelt földek több mint hatszorosára, 470 000 kat. holdról 2 920 000 kat. holdra növekedtek (Somogyi S. 2000). A 18. század végére az *ármentes felszín teljes területét elfoglalták a mezőgazdaságilag művelt termőföldek* és a települések. Az első katonai felmérés (1782–1785) térképszelvényei szerint *a síkságok és a dombságok területén a kultúrtájak homogén egységei a településközi térben összekapcsolódtak* és térbeli

rendszereket alkottak. A közép- és magashegységek a telepítő vonalain kialakult kultúrókoszisztémák továbbra is szigetszerűen helyezkedtek el az erdőségekben. Az erdőhatár (1500-1800 m) feletti havasi övezet legelőit lefelé, a lejtők irányába, a völgyi települések rét- és legelőföldjeit az emelkedő térszínen, felfelé növelték.

A kultúrtáj rehabilitáció, a terület- és településfejlesztés összekapcsolódott *víz- és tereprendezéssel*, nemcsak az Alföldön és a Kisalföldön, az érintkező tájegységek területén is.

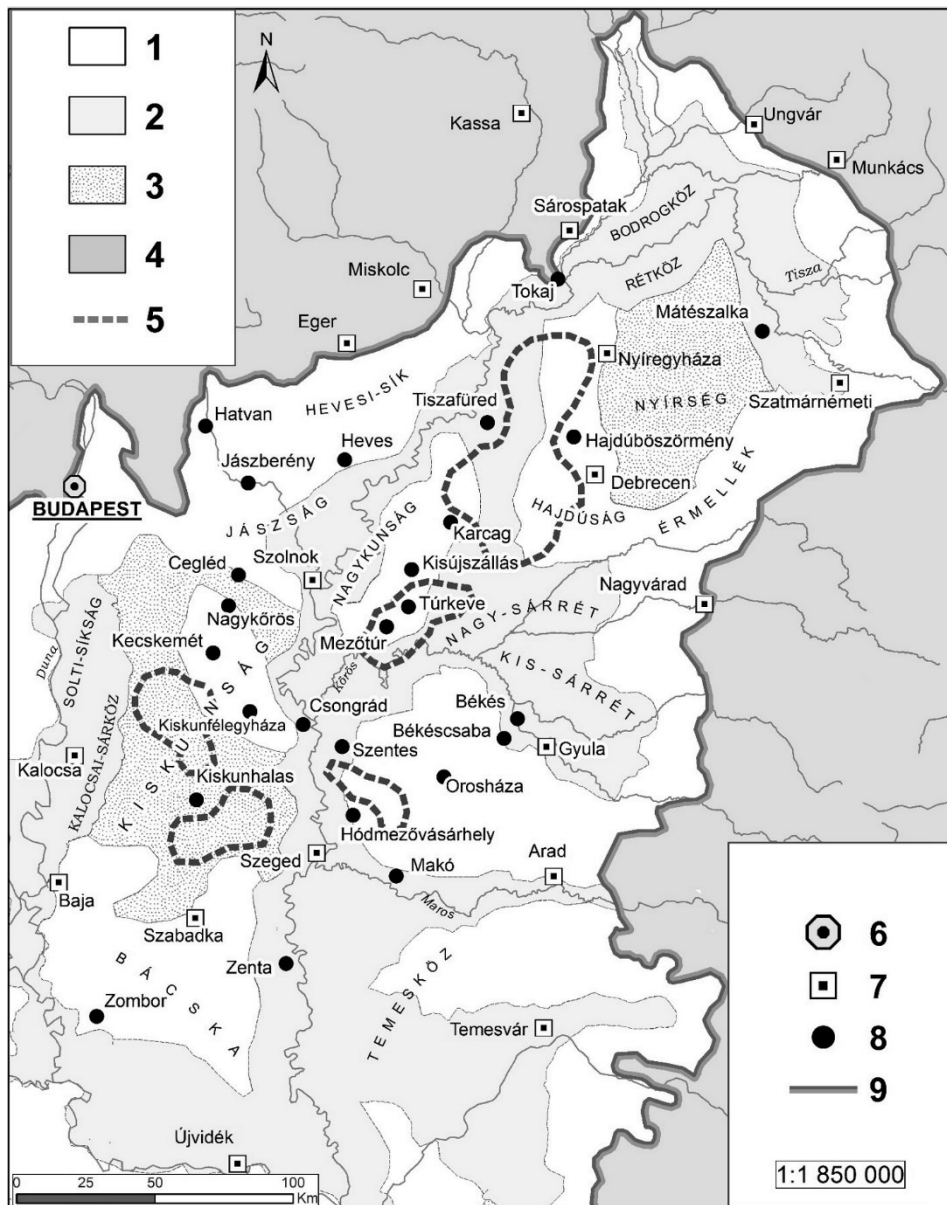
A lokális és mikroregionális szintű vízügyi munkálatokat a vizes földek, lápok és mocsarak terjeszkedése tette halaszthatatlan feladattá. A *vizes földek területi növekedése* a hegységkeret területén folytatott *intenzív erdőirtással* függ össze. A 18. század közepétől a 19. század közepéig a Kárpát-régió és a medenceválasztó hegységek területén 4 millió kat. hold (= 23 000 km²-nyi) erdőt irtottak ki, többnyire ipari felhasználás és a 18. században duplájára növekvő népesség épület- és tűzifaszükségletének ellátása céljából (Glaser L. 1939, Kocsis K. 2011). A hegységkeret területén az erdőirtások megváltoztatták a folyók vízgyűjtőterületének vízháztartását, növelték a felszíni lefolyás mértékét. A folyók erózióbázisát jelentő medence-síkságokon a növekvő árvízszint a korábbi korszakokhoz képest nagyobb területeket, árvízmentes kultúrtájakat, településeket öntött el. Az árvízszint emelkedése következtében – az 1833. évi összeírás szerint – több mint 850 település került potenciális veszélyhelyzetbe (Somogyi S. 2000).

A korszak hatalmas energiát igénylő, védekező-jellegű és a gazdaságfejlesztést egyaránt szolgáló vízi munkálatok, létesítmények (a Dunát és a Tiszát összekötő hajózó-csatorna /1793-1802/ kivételével) elszigeteltek voltak, helyi és kistérségi problémák megoldását szolgálták. A gazdaság modernizálásának, területfejlesztésének alapjait később, az 1846-tól kezdődő *integrált környezetátalakító* munkálatok teremtették meg.

A kultúrtáj-változások dinamikus korszaka (1846–1920)

A 18. század elején induló és a 19. század közepéig terjedő gazdaságfejlesztő tevékenységek a hódoltság idején elpusztult területek (kultúrtájak) helyreállítására irányultak. Az 1846-ban kezdődő, az egész országra kiterjedő integrált környezetátalakító (folyószabályozó, ármentesítő és lecsapoló) munkálatok egyrészt a meglévő – árvizek által veszélyeztetett – *kultúrtájak védelmét*, másrészt – a vizes földek, lápok és mocsarak lecsapolásával – a mezőgazdaságilag művelhető terület igen jelentős növelésével, *a kultúrtájak kiterjesztésével a terület- és településfejlesztés alapfeltételeit teremtették meg*.

A folyók szabályozása, az ármentesítés, a több mint 7900 km-es árvízvédelmi gát építése, a láp-, mocsár- és belvízlecsapolás együttes hatásaként – *a mezőgazdaság területe 36 700 km²-rel növekedett és megteremtődtek a modern infrastruktúra rendszerek kiépítésének környezeti feltételei* (3. ábra).

3. ábra. Az Alföld Dunától keletre lévő területei a 19. század végén. (Szerk. Csüllög G., Frisnyák S., Tamás L.). Jelmagyarázat: 1 = döntően gabonatermelés, 2 = extenzív mezőgazdasági termelés ármentesített területeken és lecsapolt mocsarakon, 3 = homokterületek intenzív szőlő-, gyümölcs- és kapásnövények termelésével, 4 = alföldperemi domb- és hegyvidékek polikultúras gazdálkodással, 5 = szilaj pásztorkodás, 6 = székesfőváros, 7 = jelentősebb központok, 8 = agrárvárosok, 9 = alföldperemi tájhatár

A víz- és tereprendező munkák több mint 1 milliárd m³ föld megmozdításával (áthelyezésével) valósultak meg, melyet az alföldi kubikos társadalom hatalmas teljesítményeként kell értékelnünk. A folyóvízi ártér (38 500 km²), amely a történelmi országterület 13,7%-át foglalta el, a környezetátalakító munkák eredményeként 0,55%-ra (1800 km² -re) csökkent. Az antropogén tájformálás „eltüntette a két fő tájtípusnak, az ártérnek és ármentes szintnek a különbségét, egyetlen ármentes területté alakította át az egész vidéket, s mindenütt a szántóföldet tette uralkodóvá” (Mendöl T. 1947). A vízrendezés és ármentesítés eredményeként 1913-ra a mezőgazdaság az ország $\frac{3}{4}$ részét hasznosította. Az intenzív művelési ágak (a szántó-, kert-, szőlő- és rétföldek) a mezőgazdasági földalap 56%-át foglalták el. Az energiaváltás (a fosszilis energiára való áttérés) és a korszerű erdőgazdálkodás térhódítása fokozatosan megszüntette a 18. századra és a 19. század első felére is jellemző mértéktelen erdőirtást.

A 19. századi kultúrtájépítés az aktív (fejlesztő) vízgazdálkodással valósult meg és kiegészült a meliorációs munkálatokkal, az előző évszázadban megindult fásítások folytatásával, a párolgáscsökkentő és szélfogó erdősávok telepítésével, a futóhomok megkötésével és az öntözőrendszerek létesítésével. Az antropogén ökológiai változások nemcsak az agrárium szerkezetváltását és fejlődését alapozták meg, az egész nemzetgazdaságot dinamizálta. Az emberformálta táj történetének ezt a korszakát Kvassay J. nyomán második honfoglalásként (Ihrig D. 1973), *hazánk eddigi legjelentősebb terület- és gazdaságfejlesztő alkotásaként* értékelhetjük. A 20. század elejére kialakult Kárpát-medencei kultúrtáj egy évezredes folyamat eredménye, az egymást követő nemzedékek egymásra rétegződő teljesítménye.

1920-ban, amikor a történelmi Magyarország területének 71,5%-át (=232 448 km²) elcsatolták, a térkapcsolatok megszűntek, a határ mindkét oldalán elnéptelenedő perifériák alakultak ki, a kultúrtájak – a társadalmi igénybevétel alacsony foka miatt – jelentős mértékben csökkentek, leromlottak vagy parlagföldekké váltak. S ezzel kultúrtáj történetünk legsikeresebb fejlődés szakasza lezárult, a hazai táj-, természeti erőforrás használat új – küzdelmekkel teli – korszaka kezdődött el.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY Bertalan (1975) Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd
- ANDRÁSFALVY Bertalan – VARGYAS Gábor (2009) Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L. Harmattan, Pécs-Budapest
- BELUSZKY Pál (2001) A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- BENDA Gyula (1973) Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

- BERÉNYI István (2012) Az emberformálta táj fejlődése a Kárpát-medencében. In: *Dövényi Z.* szerk.: A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 375-395.
- CSORBA Péter – FAZEKAS István szerk. (2008) Táj kutatás – táj ökológia. Meridián Alapítvány, Debrecen
- CSÜLLÖG Gábor (1999) A középkori Tiszántúl mint földrajzi régió. A Jósza András Múzeum Évkönyve XLI. pp. 487-498.
- CSÜLLÖG Gábor (2000) A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 124. 1-4. pp. 109-129.
- CSÜLLÖG Gábor (2004) A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In: *Frisnyák S. – Csihák Gy.* szerk. Gyepűk, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, Nyíregyháza-Zürich, pp. 47-54.
- CSÜLLÖG Gábor (2007) A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen
- CSÜLLÖG Gábor – FRISNYÁK Sándor – TAMÁS László (2014) Történeti táj típusok a Kárpát-medencében (11-16. század). *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. 1-2. pp. 1-10.
- CSÜLLÖG Gábor – HORVÁTH Gergely (2017) Állami, migrációs és vallási terek változásai a 16-17. századi Kárpát-medencében. In: *Frisnyák S. – Gál A. – Kókai S.* szerk. A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Második kötet. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 87- 95.
- DÖVÉNYI Zoltán szerk. (2012) A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest
- ÉGETŐ Melinda (1993) Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FODOR Ferenc (1924) Magyarország gazdasági földrajza. Budapest
- FODOR István (2009) Őstörténet és honfoglalás. Kossuth Kiadó, Budapest
- FRISNYÁK Sándor (1990) A Kárpát-medence történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- FRISNYÁK Sándor (1996) Az Árpád-kori Magyarország gazdasági földrajza. Földrajzi Értesítő, 120. 2-3. pp. 119-135.
- FRISNYÁK Sándor (1998) The economic geography of Hungary in the age of the Árpáds. In: *I. Bassa – Á. Kertész* (eds.): *Windows on Hungarian Geography.* Hungarian Academy of Sciences. Budapest, pp. 117-129.
- FRISNYÁK Sándor (2000) Das Karpatenbecken. In: *Europas Mitte zum 1000.* Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie I. Hrsg. *Alfried Wiczorek – Hans-Martin Hinz.* Stuttgart, pp. 81-84.
- FRISNYÁK Sándor (2016) A tájhasználati struktúrák kialakulása a Kárpát-medencében (10-15. század). In: *Fülek Gy.* szerk.: A táj változásai a Kárpát-medencében 11. Gödöllő, pp. 42-50.
- FRISNYÁK Sándor (2017) A középkori szerzetesrendek tájhasználati és tájformáló tevékenysége a Kárpát-medencében. In: *Frisnyák S. – Gál A. – Kókai S.* szerk.: A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Második kötet. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 97-114.
- FRISNYÁK Sándor – CSÜLLÖG Gábor – TAMÁS László (2015) A Kárpát-medence tájhasználati a 16-17. században. In: *Történeti Földrajzi Közlemények.* 3. 1. pp. 1-12.
- GLASER Lajos 1939 Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények 77. 4. pp. 297-307.
- GYIMESI Sándor (1994) Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalás korától a 20. század elejéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- HAJDÚ Zoltán 2000 A természetátalakítás történelmi szakaszai az Alföldön. In: *Frisnyák S.* szerk. Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 35-42.

- IHRIG Dénes szerk. (1973) A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest
- KÁZMÉR Miklós szerk. (2009) Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében. Hantken Kiadó, Budapest
- KOCSIS Károly (2011) A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása. In: *Paládi-Kovács A.* szerk.: Magyar néprajz I/1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 293-426.
- KÓKAI Sándor (2010) A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza
- LÁSZLÓFFY Woldemár (1938) Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkák előtt (térkép). Budapest
- LÓCZY Dénes (2000) Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In: *Frisnyák S.* szerk.: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 221-228.
- MENDŐL Tibor (1947) Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében. In: *Bulla B. – Mendöl T.*: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, pp. 74-102.
- NAGY Miklós Mihály (2014) Magyarország hadtörténeti földrajza (A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai). PhD értekezés. Pécs
- OROSZ István (1994) Az alföldi agrárfejlődés történeti útja. In: *Timár J.* szerk.: Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföld Kongresszus, 1993. Békéscsaba, pp. 28-33.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (1993) A magyar állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest
- RÁCZ Lajos (2008) Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudomány Intézet, Budapest
- SOMOGYI Sándor (1988) A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány 11. pp. 863-869.
- SOMOGYI Sándor (1994) Az Alföld földrajzi képe a honfoglalás és a magyar középkor időszakában. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 1. Miskolc-Nyíregyháza, pp. 61-75.
- SOMOGYI Sándor szerk. (2000) A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- SÜLI-ZAKAR István – CSÜLLÖG Gábor (2003) A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: *Süli-Zakar I.* szerk.: A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 15-44.
- SZESZTAY Károly (2000) Az Alföld vízháztartása. In: *Pálfai I.* szerk. A víz szerepe és jelentősége az Alföldön. Békéscsaba, pp. 7-15.
- URBÁN László (2006) A XVI-XVII. század folytonos háborúinak környezeti hatásai Magyarországon. In: *Ligetvári F.* szerk. A magyar környezetgazdálkodás története. Gödöllő, pp. 49-63.
- VIGA Gyula (1993) A tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. Ethnographia 104. 423-434.
- VIGA Gyula (2009) Bodrogközi néprajzi tanulmányok. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

KÜLSŐ ÉS BELSŐ MIGRÁCIÓS „KÉNYSZEREK” A 11–15. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY¹

External and internal „constraints” of migration during the 11–15th century in Hungary

The history of 10–15th century in Hungary was essentially determined by the integration into the migration system of Central Europe and by the dominant role having played in it, which was "constrained" by different, on each other effecting factors. These factors were: (1) the continuous activity of the pristine flow zone; (2) the geographical conditions of the Carpathian Basin, including the middle section of the Danube River; (3) the growing effects of the external areas of might and the again and again increasing constraints of migration and (4) the peculiarity of territorial organization which having adjusted to the basin-character was building on continuous filling up of internal areas.

A középkori Magyarország 10–15. századi történetét alapvetően meghatározta a közép-európai térség migrációs rendszerébe való beilleszkedés és az abban kialakított meghatározó szerepkör, amit a 10–15. század között több egymásra ható tényező „kényszerített” ki: egyrészt az évezredek áramlási zóna folyamatos aktivitása ezen időszak alatt; másrészt a Kárpát-medence földrajzi adottságai a Duna középső szakaszával; harmadrészt a külső hatalmi terek és azok és újra felerősödő migrációs kényszerei; negyedrészt pedig a területi szerveződés sajátossága, amely a medencejelleghez igazodva a folyamatos belső területi kitöltésre épült.

1. A Duna menti történeti migrációs zóna aktivitása

A Kárpát-medencében a Dunához kötődő európai jelentőségű áramlási zóna kialakulását több elkülönülő földrajzi és kultúrter határozta meg. Déli irányból, a Morava-völgyön és az Al-Dunán keresztül évezredek óta jelentős balkáni, kis-ázsiai hatások érkeztek a medencébe. A vaskor elejétől vált aktívvá nyugatról a Duna és Rajna forrásvidéke, valamint a Cseh–Morva-medence, keletről pedig a Kelet-európai-síkság térsége. Az 1. század elejétől pedig Észak-Itália útvonalai kapcsolódtak szorosan a Dunához. A különböző irányú migrációk és áramlási hatások a Kárpát-medence térségében összegződtek, folyamatosan alakítva az itt kialakuló kultúrák és államiságok térbeliségét. Az áramlási zóna meghatározó központjai mind a Duna mentén jöttek létre. Kevésbé volt jellemző a zárt, az áramlásokból kimaradó térségek kialakulása, mivel a Dunával összefüggő

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar

vízhálózat völgyei révén a kapcsolódás ezekbe az irányokba is folyamatos volt, bár csökkenő aktivitással.

A 4. századtól az európai népességmigráció felerősödésével a szárazföldi áramlási zónák Európában egyre fontosabbá váltak. A Rajna és a Duna mentén megerősödtek a provinciák belseje felé irányuló népmozgások. A Duna felső szakaszán a nyugati germán népek áramlása vált erőteljessé, míg a Kárpát-medencében a keletről érkező hun, keleti gót, gepida népek szállták meg a Duna völgyének szakaszait. A 6. századtól a jelentek meg a Duna mentén az avarok, és ekkortól vált erőteljesebbé a szláv népek ide irányuló migrációja és területi rögzülése. A térségben a 7. századtól lett meghatározó a germán, a szláv és a keleti eredetű népesség alakította területi tagolódás. Ez a korai elkülönülés különböző kevésbé éles, meglehetősen változékony – megtelepedési, vallási, hatalmi terek közötti – határokat hozott létre. A Frank Birodalom megjelenéséig ezt a folyamatot elsősorban az áramlási célok és kevésbé az ütközések alakították. Erőteljes különbségek voltak azonban a különböző kultúrák által használt földrajzi terekben. Az avarok a medence sík ártereihez és a mellékfolyók torkolatához, míg a szláv népek elsősorban a főbb áramlási útvonalakból kieső erdős hegy- és dombvidékekhez kötődtek (*Bóna I.* 1994), ezzel szemben a germán népek a fontosabb áramlási útvonalakat, csomópontokat, a kedvező tagoltságú, jól hasznosítható – főleg romanizált – területeket szállták meg. Így sokszor mozaikosan, egymást kiegészítve helyezkedtek el és mozogtak a Duna tágabb környezetében.

Új elemként a 10. századtól a Kárpát-medencei megjelenésüket követően gyorsan hatalmi területet kialakító magyar törzsek nyugati irányú, elsősorban katonai hadjáratokban megnyilvánuló migrációja vált meghatározóvá. Bár ezt 955-ben az egyesített német seregeknek sikerült megállítani, de ekkorra a Kárpát-medencében már megszilárdult magyar területi szerveződés, amely a 10. század végére a korábbi formákon továbblépve néhány évtized alatt keresztény állammá vált. Ezzel a Bécsi-medencétől keletre hosszú időre útját állta a germán–német területi terjeszkedésnek a Duna mentén és egyben Közép-Európa egyik legtartósabb államhatárát teremtette meg (*Nagy M. M.* 2015). Azáltal pedig, hogy a magyar szerveződés beékelődött a szláv népek közé, felgyorsította az északi és a déli szlávok közötti kulturális és politikai különbségek kialakulását (*1. ábra*).

Ettől az időtől kezdve azonban a migrációs zóna politikai folyamatait a magyar állam határozta meg. Nyugat felől a differenciálódó Német–Római Császárság területszerző kísérletei mellett az annak különböző térségeiből kiinduló német nyelvű népesség migrációja volt a meghatározó. Mivel a közép-európai térség Kárpát-medencétől nyugatra és északra eső területein a Császárság területi-hűbéri rendszere erőteljesen megfogta a közbezárt szláv népességet, annak migrációja erőteljesen lecsökkent, sőt a német államiség kelet felé terjeszkedése a korábbi keleti germán területek felé megnehezítette a szlávok nyugat felé történő migrációját, így az Magyarország felé kevésbé jelentőssé vált.

Ugyanakkor déli irányból a balkáni politikai hatótér folyamatos változása határozta meg a migrációk erősségét és népszerűség-összetételét. A 11–12. században elsősorban a latin–görög–szláv nyelvi és földrajzi elkülönülés határozta meg a migrációs késztetéseket. Később a bolgár, horvát, majd a szerb államiság kialakulása, területük változása adott többször jelentősebb lökést a Kárpát-medence felé tartó migrációnak. Keleti és délkeleti irányból a 10–13. századig a besenyő–kun, majd a vlach népesség társadalmi-politikai szerveződése volt forrása a határokat elérő migrációnak. Abban, hogy a több irányú migrációs nyomás ellenére államterének sikeres építését a Magyar Királyság folyamatossá és tartóssá tudta tenni, nagy szerepe volt a közép-európai földrajzi tér jellemzőihez való alkalmazkodásának is.

2. A földrajzi tér adottságai

A lépcsővidékek, hegyvidékek, hegységi előterek között kanyargó és a Kárpát-medencén átfolyó Duna önmagában is jellegzetes földrajzi tényező, fontos összekötőkapocs Közép-Európa nyugati és délkeleti fele között. A beleömlő mellékfolyók eltérő jellegű nagytájakat fűznek fel a Duna-völgyére. Az első nagyobb elkülönülő földrajzi egység Alpok északi előtere: a Sváb- és a Frank-Alb, valamint a Bajor-erdő között elterülő tagolt Sváb–Bajor-medence, amelyet további térségekkel kapcsolnak össze a dél és észak felől érkező mellékfolyók. Folyásirányában tovább haladva a folyó a Cseh- és Morva-medence, valamint a Keleti-Alpok között az előbbinél szűkebb térségben kanyarog, a mellékfolyókon keresztül szoros kötődésben a hegységek völgyeivel, belsőbb területeivel. A Bécsi-medencénél kitágul a tér, majd a Dévényi-kapu után a Duna Közép-Európa legösszetettebb földrajzi térségébe, a Kárpát-medencébe érkezik, amely a korábbiaknál élesebben elkülönülő földrajzi egység, a Kárpát-medence sajátossága a szabályos medenceszerkezet, mivel peremét magasabb tagolt hegységek, míg belsejét alacsonyabb köztes hegységekkel elválasztott, főleg síkságokból, részben dombságokból álló, kiterjedt belső medencék alkotják. Lényeges eleme a medencejellegét jól kifejező centripetális vízhálózat, amelynek vizeit a medencén átfolyó folyam, a Duna gyűjti egybe (*Csüllög G.* 2012). Az Alpokból eredő és a Kárpát-medencében a Dunába ömlő jobb oldali mellékfolyók a medence délnyugati részét az Alpokhoz kapcsolják. A medence déli része pedig egy másik nagy földrajzi egységgel, a Balkán-félszigettel határos; a két nagytér határát is a Duna, illetve annak az Alpokból eredő mellékfolyója, a Száva adja.

A folyók, síkságok, a tagolt dombságok, a kisebb-nagyobb medencék és a zártabb belső hegységek völgyei eltérő adottságokkal rendelkeztek, de a vízhálózat és a Duna kapcsolódást jelentett, mintegy összeadva, megsokszorozva adottságaikat, nem véletlenül lett a Duna tágabb közép-európai környezete különböző történeti kultúrák kialakulásának fontos térsége. A Kárpát-medence

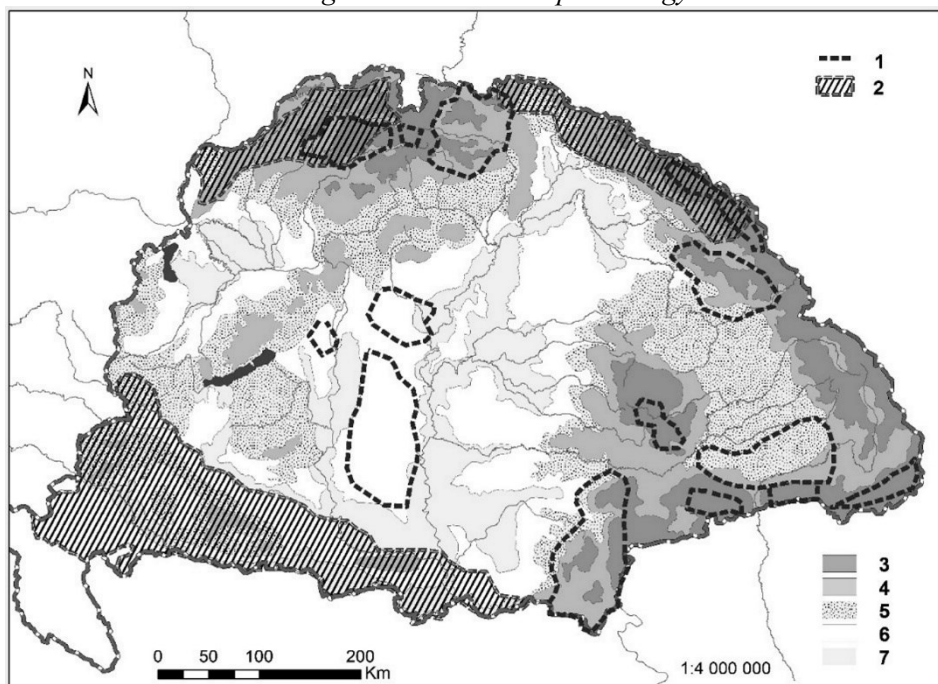
különböző jellegű nagy- és középtájai nem csak különböző földrajzi adottságokkal rendelkeztek és ennek kapcsán eltérő tájhasznosítást kínáltak (*Csüllög G. – Frisnyák S. – Tamás L. 2014*), de a belső térkapcsolatok kiépítésében és a külső terekkel való kapcsolódásukban eltérő stratégiai súllyal is bírtak (*Csüllög G. 2015*). A 10. század végén mindez meghatározta a korai magyar állam területi kiépülésének összetettségét, térbeli különbségeit (*1. ábra*).

3. A migráció és a középkori magyar államtér külső-belső területi növekedése

A Magyar Királyság a 11–15. század között a térség meghatározó politikai nagyhatalma volt. Területi rendszerét a korszakban alapvetően hármas tagolódás jellemezte: 1. védelem (gyepük, kiépített erődrendszerek, határőrvidékek); 2. hatalmi előtéri politika (katonailag szervezett külső területek – bánságok, hűbéri fejedelemségek, külső hadjáratok); 3. belső területépítés szabályozott befogadással, letelepítésekkel (*2. ábra*). Területi egységének kulcsa az áramlásokat szűrő, ellenőrző és részben lezáró politikai tér kiépítése volt (*Csüllög G. 2017*). A Duna által közvetített áramlási útvonal két medencei bejáratának (északon a Morva-, délen a Morava-kapu) uralmával lezárta a Duna menti áramlásokat, de nem gátolta el, hanem szűrte és szabályozta azok beáramlási irányait és funkcióit. Hosszú időszakon keresztül semlegesíteni tudta a külső hatásirányokat, nyugat felé az azonos felépítésű és erős államisággal, dél felé pedig a szlavón–horvát balkáni előtér tartományi beépítésével, a boszniai balkáni perem katonai ellenőrzésével, valamint a Duna–Morava áramlási zóna erőteljes védelmi lezárásával.

Ha a migrációk időbeli és területi változását nézzük, akkor elmondható, hogy a 9. században még erőteljes átmenő migráció a 11. századtól, az állam és a politikai hatalom megszilárdulásának időszakától nagymértékben lecsökkent. Ugyanakkor a belső migráció végig jelentős maradt a területi szerveződésben, valamint folyamatosan meghatározó volt a településhálózat kiépülésében. A korai időszakban elsősorban a kiemeltebb hordalékkúpi, az alacsonyabb helyzetű hegylábi, dombsági felszínek és az ezeken megjelenő domborzati, vízrajzi és növényzeti érintkezési zónák, illetve peremek lettek a letelepedés és a migráció fő színterei. A folyók nemcsak a települések és a gazdálkodás nélkülözhetetlen elemei voltak, hanem egyben a térkapcsolatok, a közlekedés-szállítás, valamint az elérhetőség fontos színterei is. A társadalom aktivitása elsősorban az állandóan vagy időszakosan vízzel borított térszíneket körülvevő ártérperemeken, valamint a részben domborzati különbségeket mutató erdőperemek medence felé eső oldalain erősödött (*Frisnyák S. 2004; 2009*).

1. ábra. Belső migrációs terek a középkori magyar államban

Jelmagyarázat: 1 – külső népesség tömbszerű betelepítési területei a 12-14. század között; 2 – szláv nyelvű népesség tömbszerű megjelenése; 3 – magasabb hegységek; 4 – alacsony hegységek; 5 – dombságok; 6 – ármentes síkságok; 7 – árterek

A migrációs politikában a 13. századra jelentős különbség alakult ki az északi és nyugati, valamint a déli és keleti irányból érkező migrációk kapcsán. A korai állam a dukátusok és a tartományok (Erdély, Szlavónia) kialakításával a Kárpát-medencei területi rendszert teljesítette ki. Szlavóniában elsősorban regionalizációs rendszerét építette ki; a Horvát Királyság beépítésével a térség funkciója elsősorban a velencei–dalmát kereskedelmi kapcsolatrendszer fenntartása volt, így migrációs szerepük elhanyagolható volt ebben az időszakban.

Erdély irányába azonban már jelentősebb migráció játszódott le és a regionalizáció is más, több eltérő formában (vármegyék, székely székek, királyföld, majd szász székek) történt meg. Erdélynek a Kárpát-medence más részeinél ritkább 10–11. századi népességét feltételezi, hogy évszázadokig igényelte a belső és külső migráció általi feltöltést, aminek a korai időszakban komoly – a gyeput váltó – védelmi szerepe volt a külső besenyő–kun területi struktúrákkal szemben (Fodor F. 1936; Suba J. 2008). Erdély adottságainál, regionalizációs összetettségénél, földrajzi helyzeténél fogva az egész időszakban

komoly szerepet játszott a Magyar Királyság politikai folyamataiban és fontos összekötő kapocs volt a két előtéri fejedelemség felé (Kókai S. 2015).

A katonailag uralt területek (délvidéki bánságok) megszervezése (Gulyás L. 2014) nagymértékben a Száva–Duna-vonal migrációs lefojtását célozta. Míg a Keleti- és a Déli-Kárpátok előtt a magyar szerveződéshez hasonló, nem szláv politikai tér alakult ki kun és besenyő vezetéssel, addig a Duna balkáni oldalán kialakuló szerb állam földrajzi helyzeténél fogva ki volt szolgáltatva mind a Duna, mind a Balkán déli része felől érkező hatásoknak, ez utóbbiak közvetítése azonban kevésbé illeszkedett a magyar politika céljaihoz.

2. ábra. A Magyar Birodalom területi szerkezete a 15. században

A 12–13. századtól a politikai célok, a területszervezés hatékonysága, és főként a birtokszerveződések továbbra is igényelték a szabályozott külső és belső migráció fenntartását és erősítését. Külső vonatkozásokban alapvetően migrációs vonzás jellemezte az magyar államot. Ennek voltak erőszakos, az állam által nem kívánt politikai formái, mint a német–római és a kun–besenyő törekvések a 11–12. században, valamint voltak részben kezelt és szűrt, spontán formái is, mint a 12–13. századtól erősödően a szerb, illetve latin nyelvű vlachok beköltözése (Hatházi G. – Szende K. 2003). De igazából a területi rendszert, az etnikai

tagolódást és a kultúrtáj alakítását jelentősen befolyásoló folyamattá a szervezett betelepítések váltak. A jász és kun népesség befogadása, a német nyelvű népesség letelepítése az ország különböző részein, később pedig a szerbek, de főleg a románság behívása az új birtokstruktúrákba már komoly változásokat, új területi elemeket és az adottságoktól függő funkcionálisan elkülönülő kultúrtájformálást hozott (1. ábra). A megtelepedés és a betelepítések sűrűségében a középkor folyamán ezért jelentős különbségek alakultak ki (Kristó Gy. 2003).

A Magyar Birodalom nagyhatalmi szerepe Nagy Lajos uralkodásától Hunyadi Mátyás haláláig meghatározó volt (Csüllög G. 2000). Ez idő alatt jelentős migrációs kapcsolódás jött létre a déli és keleti előtér államaival, ami elsősorban a birodalom, a medence belseje felé irányult, ezért a migrációs kapcsolódás elég egyoldalú volt. Ennek következtében a 15. századra a Balkán felől érkező és erősödő migráció kezelése kulcsfontosságúvá politikai tényezővé vált. A déli védelmi zóna 16. század eleji eleste elkerülhetetlenül vezetett a Balkán felől érkező migráció befolyásolásának elvesztéséhez, valamint az államter széteséséhez, és végső soron ahhoz, hogy a Balkán és a Kárpát-medence jelentős része az Oszmán Birodalom uralma alatt 150 évre közös állami térbe került.

Irodalom

- BÓNA I. (1994): Az Avar birodalom végnapjai. In: Kovács L. (szerk.): Honfoglalás és régészet. Balassi Kiadó, Budapest, pp. 67–76.
- CSÜLLÖG G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen. 147 p.
- CSÜLLÖG G. (2012): A közép-európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. *Közép-Európai Közlemények* 5. 3–4. pp. 137–146.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2014): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11–16. század). *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. 1–2. pp. 1–10.
- FODOR F. (1936): Adatok a magyar gyepük földrajzához. *Hadtörténelmi Közlemények* 37. 1–2. pp. 1–8.
- FRISNYÁK S. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In: Hanusz Á. (szerk.): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza, pp. 7–19.
- FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza–Szerencs, pp. 27–34.
- GULYÁS L. (2014): A délvidéki vármegyék korai története. In: Gál A. – Kókai S. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Szerencsi Bocskai István Gimnázium és a Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza–Szerencs, pp. 81–89.
- HATHÁZI G. – SZENDE K. (2003): Népek és kultúrák a középkori Magyarországon. In: Visy Zs. (szerk.): Magyar régészet az ezredfordulón. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 388–397.

- KÓKAI S. (2015): Bánság, Erdély vagy Partium: A Szörénység. Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 25–40.
- KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged.
- NAGY M. M. (2015): A magyar államhatár történeti földrajzáról. Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 14–24.
- SUBA J. (2008): Gyepűtől a honvédelmi határsávig. – In: Reményi P. – Szabenyi A. (szerk.): V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. A nagyterek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 23–26.

A SOLTI SZÉK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA

PÁNYA ISTVÁN¹

Historical geography of the Solt district

The Solt district was the eastern part of the medieval Alba (Fejér) county, in the centre of the Hungarian Kingdom. The origin of the district leading to the end of the 13th century, when the royal counties transformed into nobiliary counties. This time, the influence of the nobiles in the eastern part had been increasing, and they had achieved relative independency from Fejérvár town, the centre of the county. That was the reason of the establishment of the Solt district. The existence of the district lasted from the beginning of the 14th century to the beginning of the 16th century. Around 1510 the district became an independent county, and because of the Turkish invasion it operated only for approximately three decades. Due to Turkish expansion the county administration was displaced to Eger, and in 1559 it was unified with Pest county's administration by royal law. The political influence of the region was weak, as the society of the district/county consisted of landed gentries, who had only regional influence. The district's history ended in 1659, when it was merged into Pest-Pilis-Solt county.

The aim of this study is to research the administration and border changes of Solt district, later called Solt county. An interdisciplinary methodology and a unique GIS system were used that were developed to manage, model and display the medieval settlement database.

Keywords: Solti szék / Solt district, középkor / middle ages, közigazgatás / public administration, térinformatika / GIS

Bevezetés

Változás és folytonosság – e két kulcsszó keretében indult el nagyjából fél évtizede Bács-Kiskun megye középkori településeinek és közigazgatási változásainak kutatása (Pánya I. 2016). Hosszú évekig tartó adattári és terepi gyűjtőmunka után 2017 elején kezdődhetett meg az adatok rendezése és elemzése, a megyét alkotó egykori vármegyék (*Fejér, Bodrog, Pest, Külső-Szolnok, Csongrád*) és kun székek (*Halas-, Mizse, Kecskemét-, Hantos-szék*) szerint. Elsőként Fejér megye solti széke került sorra, melynek fennmaradt középkori és kora újkori forrásanyaga messze felülmúlja az imént felsorolt megyék és székek iratanyagának nagyságát. A tervek szerint 2018-19 folyamán kerülne kiadásra a szék térképes települési adattára, majd ezt követné a megyét alkotó többi vármegye/szék anyaga is. Jelen tanulmány első felében a solti szék (későbbi Solt megye) 13-18. századi történetét mutatom be. Második felében a szék településhálózatáról és a külső, illetve belső hatáiról lesz szó.

¹ Kecskeméti Katona József Múzeum, panyaistvan@gmail.com

Földrajzi áttekintés

A középkori Fejér vármegye az ország középső részén, a Duna két oldalán terült el. Nyugati része többé-kevésbé azonos a mai Fejér megye területével. A Dunától keletre eső felének, a tanulmány témáját adó egykori solti szék területének északi része (~361 km²) ma Pest, déli része (~2465 km²) pedig ma Bács-Kiskun megyéhez tartozik. A Duna szabályozása miatt, az imsósi és a várszegi kanyarulatok átvágása után Tolnához is került két kicsiny, nagyjából 17 km² kiterjedésű földnyelv. A széket nyugatról a Duna, északról Pest vármegye, keletről a kun területek, délről pedig Bodrog vármegye határolta.

A solti szék területe három nagyobb természetföldrajzi egységet érint. Nyugati része a Duna menti síkságon, azaz a folyót Budapeستől Bajáig mintegy 20-25 km szélességben kísérő alacsony és a magas ártéren fekszik. Ennek keleti szomszédja a Turjánvidék, mely Dunaharaszti környékétől Sükösd – Érsekcsanád tájáig húzódik átlagosan 1-5 km szélességben. Az északi, Dabas – Akasztó közötti részét Turjánnak, az onnan Bajáig tartó szakaszát pedig *Örjegnek* nevezik. A szék fennmaradó keleti része pedig mélyen benyúlik a Duna-Tisza közti hátságra (*Iványosi-Szabó A. 2015.*).

A magas ártér számunkra különös jelentőségű, ugyanis a középkor folyamán itt alakultak ki a solti szék legjelentősebb települései (Dömsöd, Tass, Dunavecse, Dunapataj, Kalocsa, Foktő, Fajszt). Ennek oka, hogy a folyószabályozások előtt csupán a legnagyobb árvizek érték el ezeket a területeket. A magas ártér mögött húzódik a szélesebb alacsony ártér. Területét Kunpeszér és Kunszentmiklós környékén még néhány nagyobb homokbuckasor, az egykori homokfelszín maradványbuckái tagolják, tőle délre azonban egyenletesen kisimul a táj. Felszínét a folyószabályozásokig sokszor hónapokra elborították a Duna árvizei, ezért itt a Duna menti magasabb területekhez képest kevesebb helyen találunk késő középkori faluhelyeket. A szék keleti felének arculatát a szél által kialakított homokbucka vonulatok s köztük elterülő nedves rétek, tavak tarkították egykor. Itt többnyire szigetszerű, mocsárral, ingovánnyal körbevett magaslatokon találjuk meg a késő középkori falvak nyomait (*Szabó K. 1938.*)

Történeti áttekintés

Fejér vármegye egyike volt a legkorábbi alapítású, nagy területű királyi vármegyéknek. 11-13. századi kiterjedésével kapcsolatban többféle álláspont létezik. Egyes kutatók szerint Fejér megye a kezdeti időkben a Duna vonaláig tartott, s csupán később terjedt ki a Duna balparti területeire (*Dümmert D. 1982.; Kristó Gy. 1988.; Iványosi-Szabó T. 1998.*). Más kutatók szerint Fejér megye területe eredetileg is átnyúlt a Duna-Tisza közére (*Pesty F. 1880.; Horváth L. 1995.; Zsoldos A. 1998.*). A 11-12. századi állapotok körül a források hiányossága miatt továbbra is nagy a bizonytalanság, annyi azonban bizonyos, hogy a 13. század elején Fejér megye már kiterjedt a későbbi solti szék területére is.

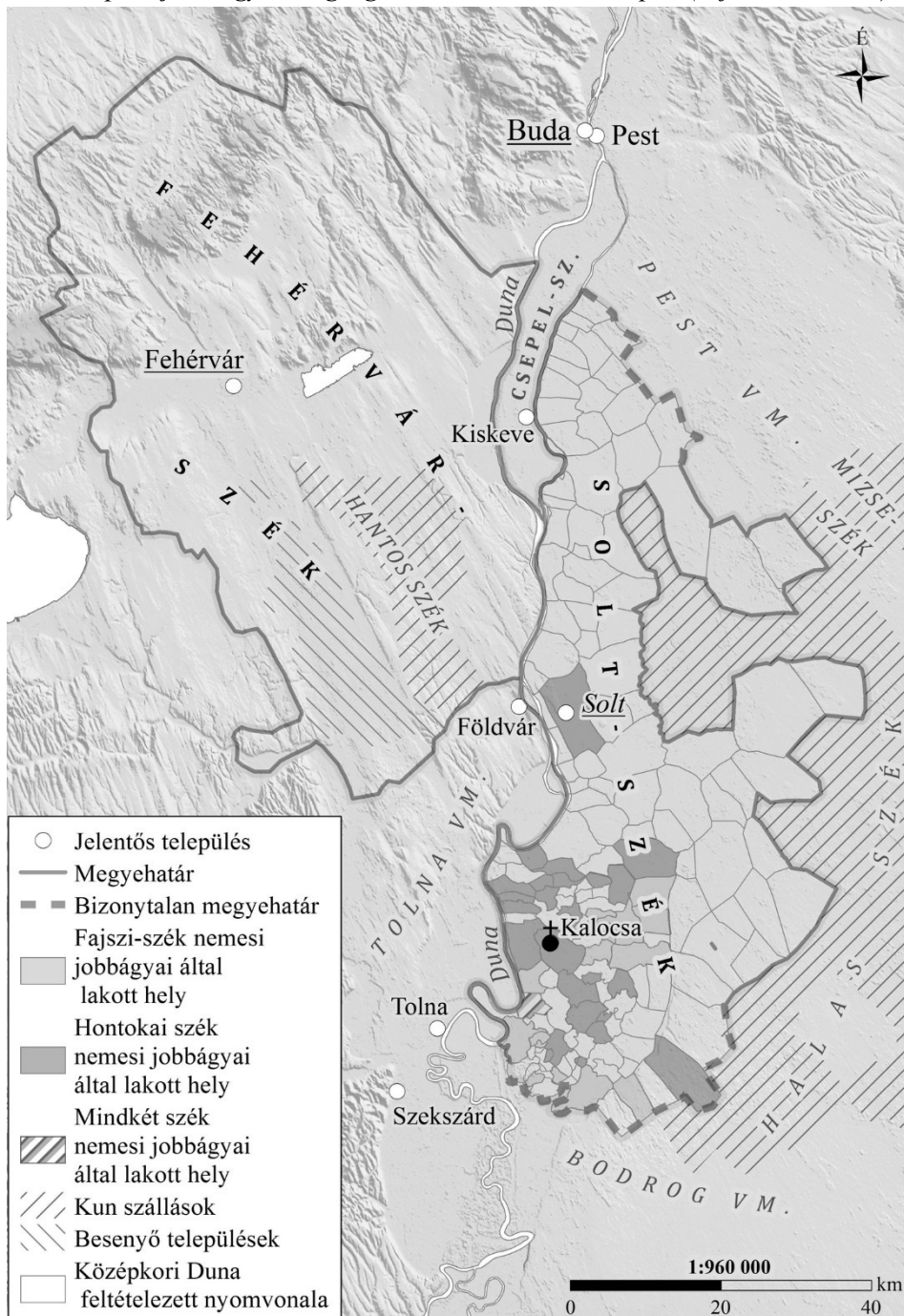
Fejér megye nemesi vármegyévé alakulása más megyékhez hasonlóan a 13. század második felében indult, és a 14. század elején fejeződött be (*Horváth L.* 1995.). A megye nyugati felét a 14. századtól többnyire Fejér megyének, ritkábban fehérvári széknek, keleti felét pedig Fejér megye solti székének (*comitatus Albensis sedis (de) Solth*) nevezték (*I. ábra*). A „szék” kifejezés a nemesi ítélőszékre, azaz bíróságra utal. Fejér megye viszonylagos önállósággal bíró keleti részének a solti, nyugati részének pedig a fehérvári ítélőszék intézte a vitás ügyeit.

A solti szék kialakulásában két tényező játszott fontos szerepet. Az egyik az erős köznemesi réteg kifejlődése volt. A 13. század első feléig hatalmas királyi, királynéi és egyházi birtokok léteztek a későbbi szék területén, melyek közül a század végéig számtalan birtok került köznemesi családok (*Apaji, (Egyházas)Hartai, Miklai, Szél, Mód, Tassi, Tetétleni, Szunyogh, Szentiványi, Vadkerti stb.*) kezébe (*Gábor Gy.* 1908.; *Györffy Gy.* 1987.). Ez a köznemesi réteg adta a 14. század közepétől a szék tisztikarát (királyi embereket, esküdteket, szolgabírákat és alispánokat), illetve egy alkalommal Fejér megye ispánját.

Az másik tényező a solti szék kifejlődésében Fejér megye előnytelen természetföldrajzi felépítése volt. A nemesi vármegye legfőbb intézménye az ítélőszék (*sedria ~ sedes judiciaria*) volt, mely a viszonylag távoli Fehérváron ülésezett, s így a szék nemesi kisebb befolyással voltak az ügyek intézésére. Szükség volt tehát egy közelebbi, a szék területén működő *sedria* helyre. Miért esett a választás éppen Soltra? Csukovits Enikő hívta fel a figyelmet arra, hogy a *sedria* helyek kiválasztásában nem a települések jelentősége, nagysága, vagy épp birtokosa volt a döntő, hanem a földrajzi elhelyezkedés (*Csukovits E.* 1997.; *Tringli I.* 2009.). Ha rápillantunk a térképre, látható, hogy Solt kiváló helyen, a Duna közelében, a fölvári rév szomszédságában, utak csomópontjában feküdt. Érintette az É-D-i irányú budai országút (az 51. sz. út elődje), mely északról (Apostag és Vecse felől) tartott (Kishartán és Patajon át) Kalocsa, majd Baja felé. Továbbá ide futott be több, a Homokhátságról és a felső-kiskunsági településekről (Szabadszállás és Kunszentmiklós) jövő út is. Elhelyezkedése tehát tökéletes volt az ítélőszék számára (*I. térkép*).

A solti szék a korabeli Magyarország többi megyéjéhez hasonlóan nem volt egységes, területén különféle birtokosokhoz tartozó, a falvak és városok területén mozaikosan elhelyezkedő területek léteztek. Ilyenek voltak a teljes jogú nemesi családokhoz, nemzetségekhez tartozó birtokrészek (pl.: Tetétleni-nemzetséghez Ölle, Szüle, Szentkirály, Tetétlen, Vecse településeken található tulajdonrészei stb.) és a nem teljes jogú nemesek (királyi-királynéi kunok és praediális, más néven egyházi nemesek) birtokai (*Csizmadia A.* 1972.). Előbbiek a *sedria* hatáskörébe tartoztak, vitás ügyeiket a nemesi vármegye ítélőszéke rendezte el. Utóbbiak közé tartoztak például a Fajszi és a Hontokai székek Sárköz szerte elhelyezkedő birtokai, melyek ügyeiben a szekszárdi apátság, illetve a kalocsai érsekség járt el.

1. térkép. Fejér megye közigazgatása a 15. század közepén (saját szerkesztés)

A fajszi szék a forrásokban 1380-as években jelenik meg, és a szekszárdi apátság birtokain élő „egyházi nemesek” szervezete volt. Működése valamikor a 16. század közepén szűnt meg, miután a törökök elfoglalták Szekszárdot és Duna-Tisza közét (*Fraknoi V.* 1879.; *Pesty F.* 1880.; *Csánki D.* 1897.; *Winkler P.* 1935.; *Csizmadia A.* 1972.; *Vass E.* 1980.; *Horváth L.* 1995.).

A hontokai, vagy sárközi szék a kalocsai érsek birtokain élő egyházi nemesek szervezete volt. Nevével ellentétben központja nem a Miske melletti Hontoka, hanem érseki város, Kalocsa volt. Működése a fajszi székhez hasonlóan valamikor a 16. század első felében szűnt meg (*Pesty F.* 1880., *Csánki D.* 1897.; *Vass E.* 1980.; *Horváth L.* 1995.).

A 14. században a solti szék még erősen kötődött anyamegyéjéhez. Ezt jelzi az is, hogy a 15. század elejéig saját, a szék ügyeiért felelős alispánja nem volt. Első adatunk a solti szék saját alispánjáról 1431-ből való (*Horváth L.* 1995.). A 15. század elején megfigyelhető solti székben birtokos köznemesség közösségtudatának erősödése, amely előre vetítette a szék leválását Fejér vármegyéről (*C. Tóth N.* 2010.). A 15. század második felében a kalocsai érsek szerezte meg a jogot ahhoz, hogy a szék élére ispánt és alispánt válasszanak. A század végéig, a kalocsai érsek szerepének csökkenéséig a kalocsai várnagyok viselték a címeket, s így lassan megindult a szék leválása az anyamegyéjéről, mely valamikor 1510 körül ért véget (*Horváth L.* 1995.; *C. Tóth N.* 2010.).

A vármegye Mohács utáni sorsa, működése a források hiánya miatt nehezen követhető. Az 1527. évi budai országgyűlésen részt vettek küldöttei (*Fraknoi V.* 1874.), egy 1537. évi iratban említették a megye adószedőjét (*dicator*), illetve egy 1539. évi irat szerint még beszédték a megye adóját (*Bárfai Szabó L.* 1938.). A töredékes adatokból tehát arra következtethetünk, hogy Buda elestéig a megye még működött.

A török terjeszkedés azonban gátolta a vármegye további fejlődését. 1543-ban, Székesfehérvár török kézre kerülése után Fejér, s ezzel párhuzamosan Solt vármegye tisztikara menekülni kényszerült (*Horváth L.* 1995.). A köznemesek, illetve a kalocsai érsekség tisztviselői is északabbra, felvidéki megyékbe költöztek, s a zavaros években a megye szervezete lassan szétesett (*Szakály F.* 1997.). Az ország más pontjain is birtokkal rendelkező gazdagabb főurak számára nem okozott akkora veszteséget a költözés, mint a szegényebb nemeseknek (*Szakály F.* 1981.). Utóbbiak gyakran végvári katonaként, vagy tisztviselőként igyekeztek fenntartani magukat. A Miskéről származó Miskey családból például többen Győrbe költöztek, a Vecsét, Tetéltent, Szentimrét birtokló Tetétleniek néhány tagja pedig Egerbe került (KISS Á. 1968. ÉS 1975.; *Dümmerth D.* 1982.).

A 16. század közepén Solt vármegye területe beolvadt a hódoltságba: északi fele a budai szandzsák (*pesti és kecskeméti nájije*), valamint a szegedi szandzsák (*kalocsai és solti nájije*) része lett. Solt vármegyének ekkor nem voltak sem alispánjai, sem szolgabírái, tehát a megyei hatóság lényegében nem működött. A középfokú igazgatás megszűnése miatt az elintézetlen peres ügyek

felszaporodtak, ezét a helyzet rendezésére megszületett az 1569. évi országgyűlés 52. törvénye, amely Pest és Solt megyéket egyesítette (*Horváth L.* 1995.; *Schrámek L.* 2016.).

Pest megye hatósága valószínűleg 1541-ben, Buda elfoglalása után költözött Egerbe, s az 1569. évi egyesülés után Pest és Solt megyék hatósága ugyanitt folytatta munkáját 1596-ig, Eger török kézre kerüléséig (*Schrámek L.* 2016.).

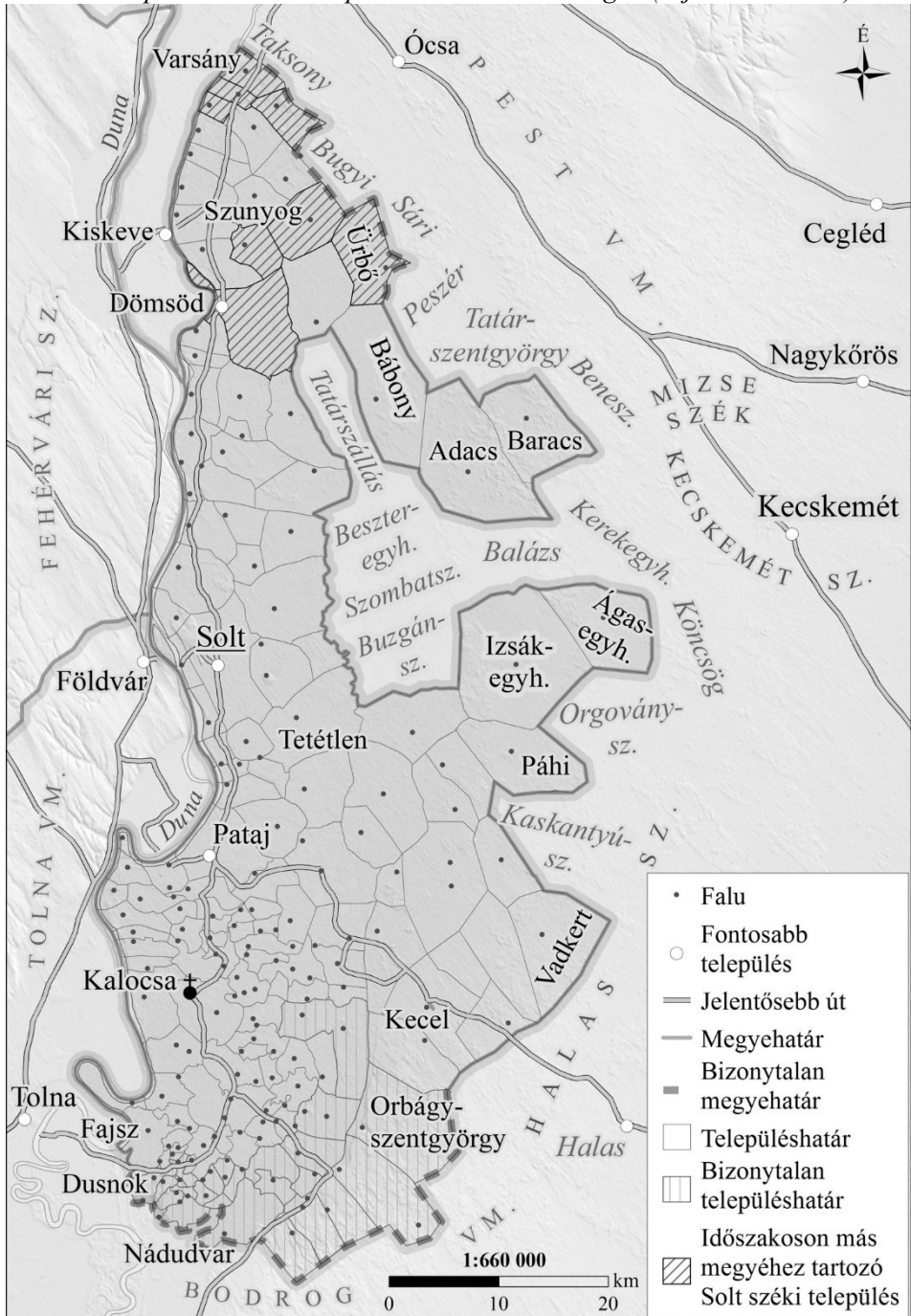
A 15 éves háború rengeteg szenvedést és pusztulást hozott a hódoltságbeli megyék, így Solt megye számára is. Eger 1596. évi elfoglalása után Pest-Solt megye tisztkara ismét menekülni kényszerült. A sedria valószínűleg Vácon működött 1620-ig, a város ismételt török kézre kerüléséig. II. Mátyás 1618. évi 49. törvénye a nádort jelölte ki a háború idején szétzilálódott Pest-Solt és Pilis megyék közigazgatásának helyreállítására, ami a gyakorlatban néhány éven belül be is következett s ez lényegében Pest-Solt és Pilis megyék egyesülését jelentette. Az 1619-es országgyűlésen még külön, az 1622. évi gyűlésen pedig már az egyesült megye küldöttei jelentek meg (*Schrámek L.* 2011. és 2016.).

1631-ben a vármegyék tisztkara Szécsénybe, majd 1638-ban Fülekre költözött. Majd száz évvel az 1569. évi törvény után, 1659-ben itt következett be a három vármegye végleges egyesülése (*Schrámek L.* 2011.; *Horváth L.* 1995.; *Borosy A.* 1994.). 1682-ben, Fülek elfoglalása után a vármegye tisztkara Losoncra, majd Gács várába költözött. A török hódoltság megszűnése után 1689-ig Nógrád megyében zajlottak a megye közgyűlései, s a visszafoglalt Budán csupán egy-egy küldött képviselte a megyét. A végleges visszaköltözés 1689 folyamán következett be. Május 19-én Budán megtartották Pest-Pilis-Solt vármegyék első nádori közgyűlését (*generalis congregatio*), ahol rendelkeztek a vármegyék közigazgatásáról (*Schrámek L.* 2016.).

A kuruc időkben Pest-Pilis-Solt megye közigazgatása kétfelé vált. A megye kisebb része, Pest és Buda, vele együtt a pilisi járás (egykori Pilis megye) falvaival és az 1703 augusztusában megválasztott új tisztkarral együtt a császári oldalon maradt. A megye nagyobb része, benne Solt megyével, Rákóczi oldalára állt, így ott 1704 májusában létrejött a „kuruc vármegye”. Ennek állandó központja nem volt, a harci helyzet változásait követve eleinte mezővárosokban, később a megye északkeleti szélén fekvő falvakban, az utolsó időkben pedig már a szomszédos Heves megyében tartották a közgyűléseiket (*Borosy A.* 1987. és 1994.; *Bánkúti I.* 1997.; *Schrámek L.* 2016.).

A szatmári béke után a vármegye közigazgatása helyreállt, azonban a török elleni felszabadító háborúkat túlélő maroknyi solt megye település rengeteg szenvedett a kurucok, valamint az osztrákokat támogató rácok dúlásai miatt (*Borosy A.* 1987.).

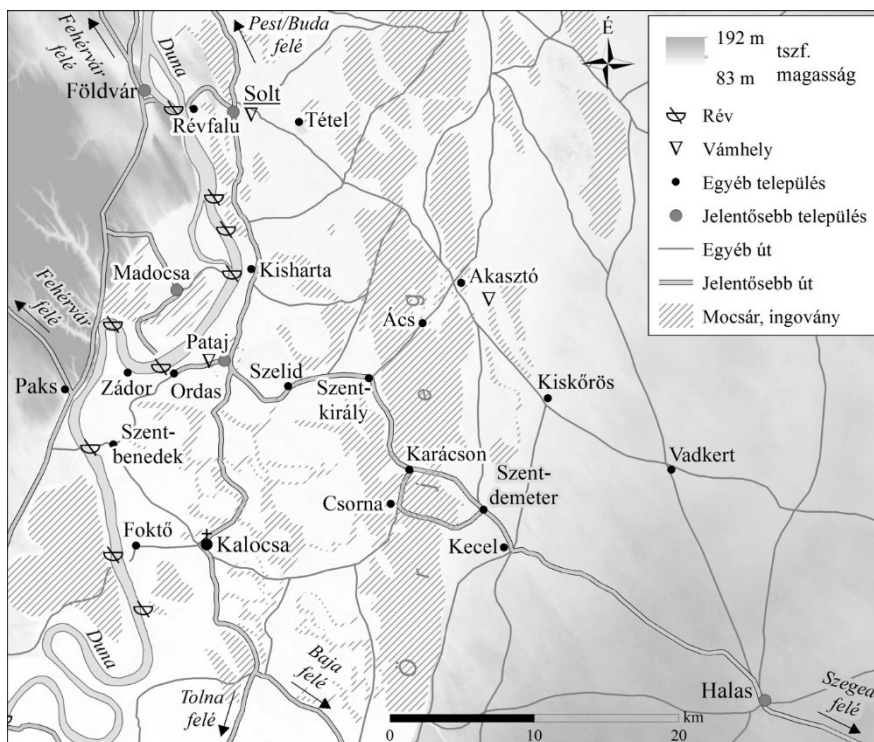
2. térkép. A solti szék települései a 15. század végén (saját szerkesztés)

A solti szék településviszonyai

Az adattári és a terepi kutatások alapján a solti székben eddig mintegy 190 késő középkori települést sikerült elkülöníteni (2. térkép). Becslésem szerint ez nagyjából a teljes késő középkori településszerkezet nagyjából 90-95 százalékát jelentheti. Jelenleg is zajlik az okleveles anyag elemzése, illetve a térinformatikai kutatások alapján beazonosított „falugyanús” helyszínek ellenőrzése, ami kis mértékben tovább növelheti az ismert helységek számát.

A szék központja a vámmal és hetivásárral rendelkező Solt város volt, melynek helyrajzi viszonyait az elmúlt években sikerült részletesebben rekonstruálni (Pánya I. 2017.). A 15. század második felében a kalocsai érsekség befolyása megnőtt s a szék ispánjai néhány évtizedig, az érsekség befolyásának csökkenéséig a kalocsai várnagyok közül kerültek ki. Gazdasági szempontból hetivásárral és harmincadvással rendelkező Pataj mezőváros, illetve Dömsöd emelkedett ki még a többi település közül.

3. térkép. Középkori utak a solti szék déli részén (saját szerkesztés)

A solti szék közlekedésének és kereskedelmének gerincét két fő útvonal alkotta a késő középkorban (3. térkép). Az egyik az É–D-i irányú, Duna mentén vezető országút (via publica, via magna, királyi út) volt, mely Pest/Buda felől

haladt a Balkán felé, s érintette a szék legjelentősebb rév-, vám- és vásárhelyeit (*Dömsöd, Szentgyörgy, Apostag, Solt, Pataj, Kalocsa, Orbágy-szentgyörgy*).

A másik útvonal nagyjából ÉNy-DK-i irányú volt, és *Szeged – Halas – (Szentkirály) – Pataj – Madocsa – Fehérvár* érintésével haladt az itáliai és az osztrák/bajor kereskedelmi központok felé. Jelentősége főleg a távolsági marhakereskedelemben, és a nyugatról behozott termékek (főként a textilek, posztófélék) haza terjesztésében volt fontos (*Gläser L. 1929.; Solyom 1933.; Kubinyi A. 1994., 2000.; Hatházi G. 2000.; Lyublyanovics K. 2008.; Blazovich L. 2013.; Pánya I. – Rosta Sz. 2015.*).

Késő középkori határviszonyok

A bevezetőben szó volt arról, hogy a solti szék forrásanyaga a mai megyét alkotó egykori vármegyereszek/székek anyagához képest sokkal gazdagabb. A teljes mennyiségnek azonban csupán egy kis része használható fel közvetlenül a határok megrajzolására. Ezek közül is elsődlegesen az „*ősforrások*”, a határleírásokat, birtokmegosztásokat tartalmazó 11-16. századi oklevelek. Másodlagosak a 17-18. századi határpercek, határvizsgálatok iratai, illetve az ezekhez kapcsolódó térképek és térképvázlatok. Harmadlagos források közé tartoznak a 19. 20. századi kéziratos és nyomtatott térképek, a katonai felmérések, valamint az újkori archív légifelvétel, melyeken itt-ott nyomokban lehet találni utalásokat, jelzéseket az egykori falvak és határvonalaik létezésére. A felsorolt adatforrások értelmezését és a településhálózati modell felépítését hagyományos, papíralapú módszerekkel nem lehetett volna elvégezni. A célok eléréséhez külön erre a célra, a megyei történeti földrajzi kutatásokhoz kifejlesztett térinformatikai modellkörnyezetet használtam fel (*Pánya I. 2017.*).

A szék külső határai

A solti szék határa északon (*Duna*)*Varsánynál* indult és *Szunyog*, majd *Ürbő* érintésével haladt délkeleti irányban. *Ürbő* után kelet felé fordult, s haladt homokhátságon *Baracsig*. Itt visszafordult, *Adacs* és *Bábony* határát érintve északról megkerülte *Tatárszállást* (*Kunszentmiklós*). Elért *Dömsöd* keleti tartozékához, *Acsádegyházához*, ahonnan (*Duna*)*Tetétlenig* a Kigyós-mentén haladt déli irányba. A határ keleti oldalán a kun falvak (*Tatárszentmiklós, Beszteregyház, Szombatszállás* (*Szabadszállás*), *Buzgánszállás* (*Fülöpszállás?*)), nyugati oldalán pedig solti széki magyar nemesek birtokai terültek el. *Tetétlennél* a határ kelet-északkelet felé fordult, érintette (*Solt*)*Szentimrét*, majd a Halas-szék kun falvaival szomszédos *Izsákegyházát* és *Ágasegyházát*. Innen a határvonal dél-délkeleti irányban haladt tovább, s hullámszerűen a Homokhátság peremén fekvő kun és magyar falvak között. *Páhi*, (*Solt*)*Vadkert* és *Kecel* után elért (*Kiskun*)*Halas* magasságáig. E vidéktől a töredékes adatok miatt csak nagyvonalakban ismerjük a határ futását. *Csala* táján még kun szállások (*Kalas?*, *Halas, Fejértó*)

sorakoztak a szék határai mentén. Valahol *Orbágyszentgyörgy* közelében találkozott a solti szék, a Halas szék és Bodrog vármegye határa. Innen a határ nyugat felé fordult és egy nagy félkört leírva, *Nádudvar* és *Dusnok* érintésével jutott el *Fajsznál* a Dunához. Végezetül, Fajsztól Varsányig a Duna kanyargós medre képezte a határt (2. ábra).

Az imént felvázolt határvonal több szakaszon pontosításra szorul. A szék északi, Pest megyével határos több településről tudjuk ((*Duna*)*Varsány*, *Ordasháza*, *Dömsöd*), hogy egyszer Fejérhez, másszor Pesthez tartoztak (*Csukovits E.* 1997.). *Tringli István* szerint ez Pest megye előnyösebb közigazgatási felépítése miatt lehetett. A szék északi településeinek birtokos nemesek számára érdemes volt a megyeváltás, mivel ügyeiket hatékonyabban intézhették Pest megyében (*Tringli I.* 2001., 2009).

Megválaszolásra vár a „kun kérdés”. A szék középső, kun székekkel határos részein főleg etnikai (és néhány esetben közigazgatási) szempontból képlékeny több település helyzete. A solti székhez tartozó Ágasegyháza például valószínűleg sohasem tartozott egyik közeli székhez sem (Kecskeméti szék/Halas szék), azonban 14. század második felében bekövetkezett betelepítésekor lakói valószínűleg zömében kunok lehettek (*Rosta Sz.* 2014.). Más a helyzet (*Kun*)*Adaccsal*, (*Kun*)*Baraccsal*, és a mai Kunszentmiklóshoz tartozó (*Kun*)*Bábonnyal* (és a Pest megyei (*Kun*)*Peszérrel*). Kun eredetükre utaló középkori források hiányában erősen valószínű, hogy magyar nemesi falvokról van szó, s török kori pusztulásuk után csupán az újkorban ragadt rájuk a megtévesztő „kun” előtag. A Kecel és (Solt)Vadkert közötti *Csábor* és *Böszér* puszták története ismeretlen. *Rosta Szabolcs* a homokhátsági kun szállásterület kutatása során a „kun gyanús” helynevek közé sorolta őket, azonban eddig nem került elő semmilyen adat, amely bizonyítaná, hogy valaha késő középkori kun falvak lettek volna (*Rosta Sz.* 2014.).

A szék déli-délkeleti részén létezett falvokról (*Dusnok*, (*Nemes*)*Nádudvar*, *Hajósszentgyörgy*, *Orbágyszentgyörgy*, *Éld*) rendelkezünk a legkevesebb megbízható adattal, ezért itt a legnagyobb bizonytalanság a határok körül. A török terjeszkedés miatt innen a 16. század közepére kihalt, vagy elmenekült a magyar lakosság, s helyükre mobilis balkáni (rác-vlah) telepések érkeztek, akik nem vitték tovább a korábbi magyar települések határainak emlékét (*Wicker E.* 2008.). Amíg a szék többi részén a helyben maradt (magyar/kun) lakók, és/vagy a pusztai emberek (pásztorok, csikósok, gulyások) őrizték meg a szomszédos puszták nevét és határpontjait, addig a pásztorkodó, mozgékony balkáni népelemek többnyire csupán a települések (torzult) nevét örökítették tovább, s a korábbi határneveket a sajátjaikra cserélték. E probléma egyébként a szomszédos, egykori Bodrog vármegyei (ma „bácsinak” tartott) települések közigazgatási és történeti vizsgálataiban is komoly fejtörést okozott. A szék más helyszínein, ahol a magyarság befolyása megmaradt a török időkben, legfőképpen a *népemlékezet* biztosította a határok folytonosságát.

Irodalom

- BÁNKÚTI I. 1997: Pest–Pilis–Solt vármegye a Rákóczi korban I., Pest Megye Monográfia Alapítvány, Budapest 439 p.
- BÁRTFAI SZABÓ L. 1938: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig, Budapest 642. p.
- BLAZOVICH L. 2013: Demográfia, jog és történelem. Válogatott tanulmányok - Dél-Alföldi évszázadok 31., Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 462 p.
- BOROSY A. 1984: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1638–1711. II., Pest Megyei Levéltár, Budapest 284 p.
- BOROSY A. 1987: Pest–Pilis–Solt Kiskun vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. V., Pest Megyei Levéltár, Budapest 360 p.
- BOROSY A. 1994: Pest–Pilis–Solt Kiskun vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1712–1740. Új sorozat V., Pest Megyei Levéltár, Budapest 316 p.
- CSÁNKI D. 1897: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III., Budapest 696 p.
- CSIZMADIA A. 1972: A szekszárdi prediálisok és utódaik a feudális korban. In: *Puskás A.* (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből 3., Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, pp. 5-48.
- CSUKOVITS E. 1997: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban – Történelmi szemle 1997/3-4, Budapest pp. 363-386.
- DÜMMERTH D. 1982: A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: A Tetétleni-Földváry família sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig – Levéltári közlemények 53., Budapest 207-263.
- GÁBOR GY. 1908: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt, Budapest 243 p.
- FRAKNÓI V. 1879: A szekszárdi apátság története, Franklin társulat, Budapest 80 p.
- GLÁSER L. 1929: Dunántúl középkori úthálózata, Budapest – Századok 63-64., pp. 138-176., 257-285.
- GYÖRFFY GY. 1987: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II., Akadémiai kiadó Budapest 646 p.
- HATHÁZI G. 2000: Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: *Ö. Kovács J. – Szakál A.* (szerk.): Kiskunhalas története 1., Kiskunhalas pp. 169-272.
- HORVÁTH L. 1995: Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása és működése 1659-ig. In: *Egey T.* (szerk.): Pest megyei levéltári füzetek 24., Pest Megyei Levéltár, Budapest 225 p.
- IVÁNYOSI-SZABÓ A. 2015: A természeti földrajzi környezet. In: *Iványosi Szabó A.* (szerk.): A Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság negyven éve, KNP Igazgatósága, Kecskemét pp. 107-109.
- IVÁNYOSI-SZABÓ T. 1998: Jelentősebb közigazgatási változások a mai Bács-Kiskun megye területén 1848-ig. In: *Bánkúti I.*: Bács-Kiskun megye múltjából 14., Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét pp. 71-168.
- KISS Á. 1968: A XVII. századi Győr két nevezetes katonája, a két Miskey István. In: *Dávid L.* (szerk.): Arrabona 10., Xantus János Múzeum, Győr pp. 93-104.
- KISS Á. 1975: A XVIII. századi Miskeyek kérdéséhez. In: *Dávid L.* (szerk.): Arrabona 17., Xantus János Múzeum, Győr pp. 363-366.
- KRISTÓ GY. 1988: A vármegyék kialakulása Magyarországon, Magvető kiadó, Budapest 642 p.

- KUBINYI A. 1994: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben – Történelmi szemle 1994/1-2, 36. évf., Budapest pp. 1-52.
- KUBINYI A. 2000: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és a Alföld szélén - Dél-Alföldi évszázadok 14., Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 200 p.
- LYUBLJANOVICS K. 2008: Városi állattartás a középkorban. In: *Kubinyi A. – Laszlovszky J. – Szabó P.* (szerk.): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet, Martin Opitz Kiadó, Budapest pp. 95-98.
- PÁNYA I. 2017: Történeti településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyébe 2011-2016. – Településföldrajzi tanulmányok 6. évf. 1. sz., Nyugat-magyarországi Egyetem, Szombathely pp. 91-107.
- PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2015: A Dunapataj és Solt közötti terület késő-középkori településhálózatának változása. In: *Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs.*: ...in nostra lingua Hringe nominant: tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére, MTA BTK, Budapest, pp. 243-268.
- PESTY F. 1880: *Eltűnt régi vármegyék I.*, Athenaeum Nyomda, Pest 936 p.
- ROSTA SZ. 2014: A Kiskunsági Homokhátság 13-16. százdi településtörténete, Doktori disszertáció, MTA BTK, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/rostaszabolcs/diss.pdf>
- SCHRAMEK L. P. 2011: Wesselényi Ferenc, Lippay György és Balassa Imre vitája a Pest megyei főispánságról. – Történelmi Szemle LIII. 4. sz., Budapest pp. 537-567.
- SCHRAMEK L. P. 2016 Háborús közigazgatás a Rákóczi-szabadságharc frontvonalán. Pest-Pilis-Solt megye esettanulmánya – Hadtörténelmi közlemények 129. évf. 1. sz., Budapest pp. 57-91.
- SÓLYOM J. 1933: A magyar vámügy fejlődése 1519-ig, Magyar Királyi Vámszaki Tisztviselők Otthona, Budapest 216 p.
- SZABÓ K. 1938: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei, Orsz. Magy. Tört. Múzeum, Budapest p. 136.
- SZAKÁLY F. 1997: Magyar intézmények a török hódoltságban, MTA Történettudományi Intézete, Budapest 418 p.
- SZAKÁLY F. 1981: Magyar adóztatás a török hódoltságban, Akadémiai kiadó, Budapest 486 p.
- C. TÓTH N. 2010: A világi igazgatás Magyarországon a Zsigmond-korban, különös tekintettel Veszprém megyére. In: *Hermann I. és Karlinszky B.* (szerk.): A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22., Veszprém M. Levéltár, Veszprém pp. 319-344.
- TRINGLI I. 2001: Pest megye a késő középkorban. In: *Zsoldos A.* (szerk.): Pest megye monográfiája II/1., Pest Megye Monográfia Alapítvány, Budapest pp. 75-186.
- TRINGLI I. 2009: Megyék a középkori Magyarországon. In: *Neumann T. és Rácz Gy.* (szerk.): Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére., MTA Történettudomány Intézet, Budapest-Piliscsaba pp. 487–518.
- ZSOLDOS A. 1998: Visegrád vármegye és utódai – Történelmi Szemle 40., pp. 1–32.
- VASS E. 1980: Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai, Kalocsa Város Tanácsa, Kalocsa 189 p.
- WICKER E. 2008: Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában, Katona József Múzeum, Kecskemét 260 p.
- WINKLER P. 1935: A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig, Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsa 110 p.

PÉCS VÁROSSZERKEZETÉNEK FEJLŐDÉSE

LENNER TIBOR – CSAPÓ TAMÁS – POZSGAI ANDREA

Urban structure development of Pécs

The historical development of the urban structure of Pécs has been shaped by two factors: the natural environment of the city and her layout, which is the legacy of former centuries. The functional structure of Pécs has changed considerably in the past quarter century. The city has expanded territorially, which by now has outgrown her former historic city core, more and more losing her housing function. Besides the city, subcentres have also appeared taking shape along the main roads leading out of the city. The size and proportion of the industrial areas did not change, but their structure did.

Just like the several new industrial establishments and industrial parks, the unutilised brownfield belts have also remained. The extent and ratio of green spaces - considering the physical geographical location of Pécs - are far bigger than in other cities in the country. The proportion of residential areas is smaller than that of non-residential areas, and out of them the outer residential zone is more significant.

Bevezetés

A települések szerkezetére, alaprajzi fejlődésére és a településkép kialakulására természeti és társadalmi tényezők egyaránt hatnak. Az arculati elemek a településtörténet kezdeti időszakában elsősorban a természeti környezettel mutatnak szoros kapcsolatot. Később, a település-alaprajz időbeni változásánál egyre komolyabb térformáló hatása lesz a természeti környezethez alkalmazkodó helyi társadalomnak (*Németh S. 2003*). Pécs növekedésénél is több olyan hatás vizsgálható, amely a lakosság térbeli elhelyezkedésében kimutatható. Ezek közül kettő meghatározó fontossággal bír: a természeti viszonyok és a „jogelőd” települések alaprajzi hagyatéka (*Lenner T. 2013*).

A települések arculata és szerkezete többnyire folyamatosan, ám viszonylag lassan változik, és alakul át. Ez a folyamat azonban forradalmian gyors gazdasági, politikai és/vagy társadalmi változások hatására felgyorsul. Ilyennek számított hazánkban a negyedszázaddal ezelőtti rendszerváltozás, melynek következtében településeink, de különösen (nagyobb) városaink szerkezete alapvetően átalakult. Jelen tanulmány második felében e változásokat kívánjuk bemutatni, Pécs esetében.

1. A város településszerkezetének kialakulása és változása napjainkig

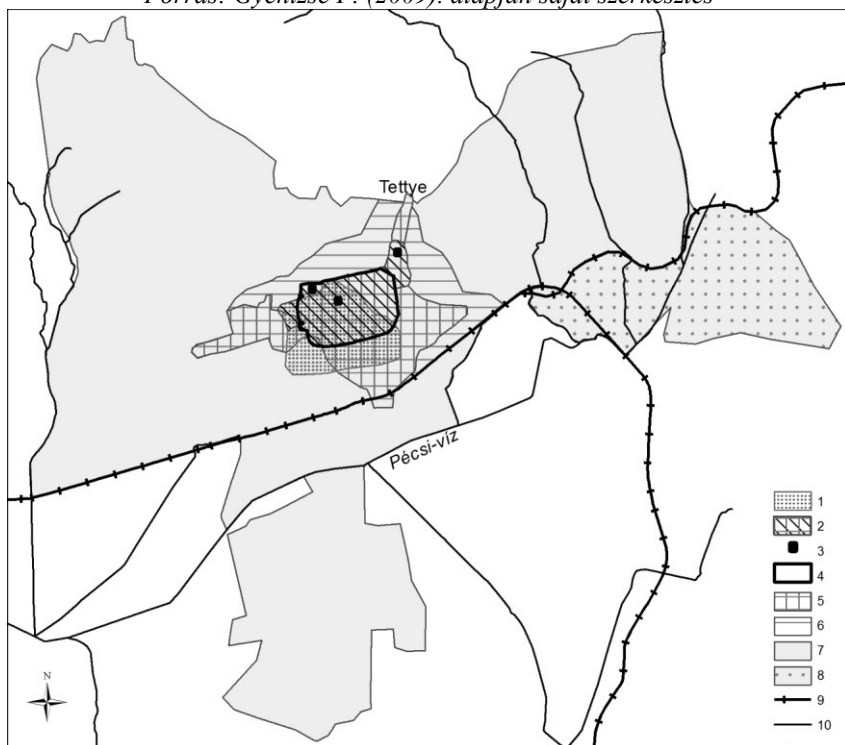
A település történeti magja a Nyugati-Mecsek déli lejtője és a Pécsi-medence közötti enyhe dőlésszögű peremen alakult ki. Az összeszűkülő medenceperem ideális feltételeket nyújtott az ember megtelepedésének. A természeti erőforrások

gazdagsága nemcsak a település létrejöttét ösztönözte, hanem történeti korokként a fejlődés térbeli irányvonalát is módosította. Különösen két tényezőre, a felszíni vizekre és a bányászható kőzetekre igaz ez a megállapítás. A településmag történeti fejlődésére két vízfolyás volt nagy hatással: a Pécsi-víz és a Tettye-patak. A Pécsi-víz gyűjtötte össze a településről érkező felszíni vizeket, mocsaras völgye sokáig határvonalként funkcionált, vizét pedig az újkortól az ipar használta. A városfaltól keletre folyó Tettye-patak pedig malmokat hajtott, ipari vizet szolgáltatott a bőrművességhez és védte a partjánál kialakult városrészt is. A Mecsek délnyugati előterét képező Pécsi-síkság hordalékkúpja a város vízellátását szolgálta. A hegységben bányászott triász- és lajta mészkövet építkezésekhez használták. A XIX. század első felében kezdődött, és a század közepétől jelentőssé váló feketeszénbányászat Pécs településszerkezetét az északkeleti irányba növelte meg a megépülő szénbányász városnegyeddal, melynek főutcája a Komlói út lett. Egy évszázaddal később, az 1950-es években meginduló uránbányászat viszont a város nyugati részén hívott életre lakótelepeket (*Gyenyese P. – Lovász Gy. – Tóth J.* 2011). Látható tehát, hogy a város a XIX. század végéig túlnyomórészt a morfológiai és vízrajzi adottságok miatt terjeszkedett kelet-nyugati irányba, míg a két bányászati tevékenység ráerősített a településszerkezet hosszanti, lejtőlábi terjeszkedésére.

Ami az elődtelepüléseket illeti, a római kori névből valószínűsíthető, hogy Sopianae több kisebb, fejlődésnek indult településből olvadt össze. Az egy állami döntés következtében tartományi székhellyé váló 8-10 ezer fős város utcahálózata kevésbé ismert, csak részleteiben határozható meg. Ez alapján feltételezhető, hogy a Mecsek és a mocsaras medence között épült település utcarendszere nem volt szabályos, az utak a domborzathoz igazodva kelet-nyugati irányúak voltak, a település központja pedig a mai belváros délnyugati részén alakult ki (*Gáti Cs. – Kovaliczky G. – Nagy E. – Tóth I. Zs.* 2013). Annak ellenére, hogy római kori település lakossága nem élte meg a magyar honfoglalást, a viszonylag jó állapotban fennmaradt polgári és szakrális épületek fontos szerepet játszottak a középkori város fejlődésében is. Mégsem mutatható ki alaprajzi folyamatosság az antik Sopianae és a középkori *Quinque Ecclesiae* között, a római és a középkori város területe ugyanis nem teljesen fedte egymást. Ezt bizonyítja, hogy a római polgárvárosnak a mai Rákóczi út vonalától délre eső részét a középkorban nem lakták. 1009-ben I. (Szent) István király Pécssett püspökséget alapított. A püspöki székhely hatása máig élő nyomokat hagyott a formálódó középkori városszerkezeten, hiszen az egyházi földbirtokok határai, a kolostorok, plébániák közelében tömörülő lakosság nemcsak az utcák vonalvezetését, hanem a települési gócek közötti helykihasználást is alakították (*Fedeles T.* 2013). A XIV–XV. század fordulóján felépült a mintegy 4 km hosszú városfal, aminek nyomvonalát a stratégiai védelmi célok alapján határozták meg. Az így létrehozott védelmi rendszert keletről a Tettye völgye biztosította, a patak

által tagolt Malomszeg városnegyed – ahová főleg a vízigényes iparágak mesterei települtek – viszont már kívül került a falakon (1. ábra).

1. ábra. A várostest térbeli növekedése a különböző korokban
Forrás: Gyenizse P. (2009). alapján saját szerkesztés

Jelmagyarázat: 1. A római város 2. A középkori város 3. Középkori városközpontok 4. A XIV. századi városfal 5. Pécs a XVIII. század második felében 6. Pécs a XIX. század második felében 7. Pécs a XX. század második felében 8. Nagy helyigényű (ipari, sport) létesítmények 9. Vasútvonal 10. Felszíni vízfolyások

Az erődítés után a csaknem 70 hektárnyi védett területével Pécs a legnagyobb fallal körülvett települések közé emelkedett Magyarországon. Az utcahálózat sem a török korban, sem később nem változott meg lényegesen, ezért a mai belváros szerkezete lényegében középkori eredetűként értelmezhető. A fallal körülvett város belső térszervezését a négy városkapuhoz kifutó észak-déli és kelet-nyugati két fő út határozta meg. Az észak-déli tengely (Hunyadi út-Széchenyi tér-Irgalmasok utcája) és a kelet-nyugati tengely (Király utca-Széchenyi tér-Ferencsek utcája) metszésében alakult ki a középkori város világi főtere (*Fedeles T.* 2011). Ennek északi részén emelkedett a Szent Bertalan templom, déli részén pedig (a Jókai teret is magában foglaló) piactér működött, ami egyben gazdasági és igazgatási központként is funkcionált. A főtértől

északnyugatra volt egy másik, egyházi központja is a városnak, a Püspökvár környéke, itt épült fel a Székesegyház, a Püspöki palota és a kanonokok dómmonostora is. Ez lényegében a középkori település első centruma volt, ami az egykori római civitástól északra lévő temető nyugati szegletében alakult ki. Az utcahálózatot többnyire kelet-nyugati tájolású utcák alkották, a püspökvárat és a világi főteret két utcával is összekötötték. A belváros a későbbi évszázadokban is megörökölte ezt a kettős városmagot, a világi (Széchenyi tér) és az egyházi (Szent István tér) városközpontot és a középkori eredetű kelet-nyugati futású utcákat. A dualizmus időszakában a belvárosban hat piactér működött, ami által Pécs a belső vásárteres települések közé tartozott (*Pilkhoffer M.* 2013).

Új utcák nyitására elsősorban a külvárosokban nyílt lehetőség. A Budai-külváros a növekedését a Zsolnay-gyárnak és a bányavidék településfejlesztő hatásának köszönhette. A Zsolnay család a gyár területén munkáslakásokat épített. A városrész elsősorban északi és keleti irányban növekedett a Mecsek felé, déli irányban a vasút állta útját. A Szigeti-külváros nyugati és északi irányban bővült, déli terjeszkedését a vizes talaj, a sertéshizlalda, a temetők, és az amerikai szőlőtelep akadályozta meg. A városrészben elsősorban fuvarosok, föld- és szőlőművesek laktak. A Siklósi városrész fejlődését a vasútállomás újjáépülése gyorsította, utcaszerkezete pedig kettős főtengelyű volt (a vasúthoz vezető út és a városba érkező Siklósi út). A vasúton túli részeibe telepedtek ki a belterület ipari üzemei. A Siklósi külváros lett Pécs legiparosodottabb városrésze, mivel a nyersanyagok főleg délről érkeztek a városba. Területén lakórészek és ipartelepek váltották egymást.

A XX. század első felére a külvárosi részek összenőttek és teljesen körbeépülték a belvárost. A Pécsi-víz szabályozása és mocsaras síkságának lecsapolása után a medence déli felén kiépült a családi házas régi Kertváros. A két világháború között intenzív terjeszkedés kezdődött a mecseki szőlők irányába is, a villák, nyaralók először az enyhe lejtésű területeken épültek fel. Ez a tendencia folytatódott a következő évtizedekben is, aminek az eredménye a korábban szinte kizárólag szőlőművelésű hegyoldalak lakóterületté történő beépítése lett (*Baranyai G. – Balogh A.* 2010/a,b; *Baranyai G. – Németh S.* 2012). A II. világháborút a város komolyabb pusztítás nélkül vészelte át. A háború után iparosodó város közigazgatási területét hozzácsatolásokkal növelték meg. 1947 és 1979 között lett a város része Mecsekszabolcs, Mecsekszentkút, Vasas, Somogy, Mecsekalja, Málom, Nagypád és Hird. A várostest csápszerűen megnyúlt a kivezető utak mentén, egyúttal ezeken az utakon megnőtt a horizontális kiterjedés is. A lakáshiány enyhítésére tömeges lakásépítésbe fogtak. Elsőként a szénbányászoknak építették fel a meszesi lakónegyedet az 1950-es évek első felében. 1955-ben láttak hozzá Uránváros építéséhez, ezzel a városszerkezet nyugat felé nyúlt meg. Az 1970-es évek déli irányú terjeszkedését a mocsarak lecsapolása tette lehetővé. A medence déli oldalán ezután épültek fel Megyeri Kertváros panelházai. A szocializmus évtizedeiben a település beépített

területének nagysága megduplázódott. A város déli és nyugati szélein felhúzott emeletes lakótelepekkel pedig a vertikális tagozódás a belvárosból a peremek felé nőtt (Gyenis P. 2009).

2. A város funkcionális szerkezete napjainkban

Pécs korábban is meglévő funkcionális szerkezete nagy vonalakban megmaradt, azonban a piacgazdaság térhódítása új centrumterületeket hozott létre, illetve megváltoztak az egyes övezetek arányai, valamint az övezetek belső struktúrája. A város hat funkcionálisan jól elkülönülő övezetre osztható, melyek belső szerkezete egyre erőteljesebben homogénné válik.

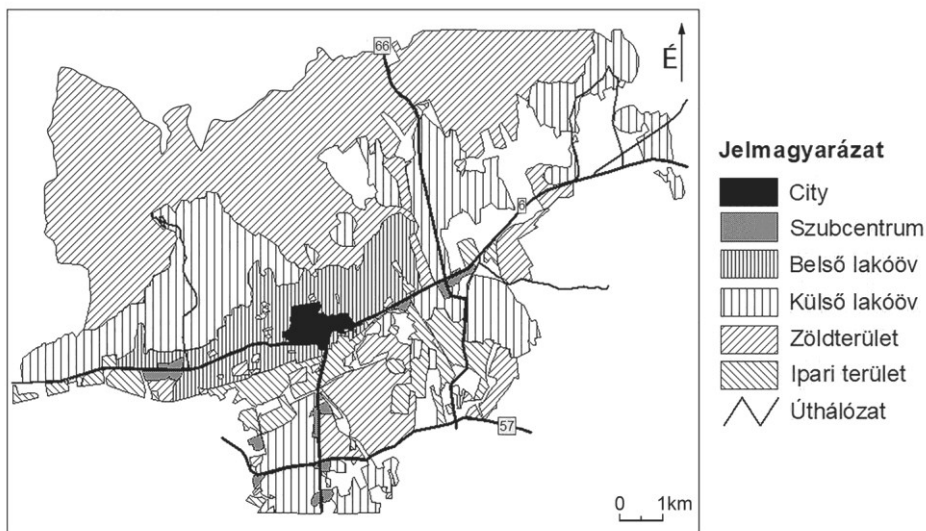
A rendszerváltozásig egyetlen központja volt Pécsnek – csakúgy, mint a magyar városoknak általában – a városközpont, vagy, ahogy Mendöl Tibor már az államszocializmusban is nevezte, a city (Mendöl T. 1963). A city, csak részben volt annak nevezhető, hiszen jelentős lakófunkcióval bírt, s területe sem volt nagy. A rendszerváltozást követően kétféle folyamat indult el, egyrészt felgyorsult az ún. city-sedés folyamata, vagyis a lakófunkció kiszorulása, melynek mind horizontális, mind vertikális vetülete egyaránt érzékelhető (Csapó T. – Lénner T. 2015). Másrészt egyértelműen megnövekedett a city kiterjedése, amely napjainkra már (egy kis terület kivételével) jelentősen túlnőtt a történelmi városmagon, elsősorban déli és keleti irányban. Mindkét változás a piacgazdaság lényegére vezethető vissza, vagyis a megnövekedett telekárakra, és új, üzleti, gazdasági, igazgatási intézmények létesítésére a városközpontban. Pécsen a city belső szerkezete már különböző szerepkörű részekre is elkülöníthető. Ezek még csak kezdeményezések, de elkülönítésük egyértelmű. Kimutatható a city magja, a Széchenyi tér és a Király utca környékén, a Szent István tér és környéke egyházi, vallási szerepkörű, a Kossuth tér környéke az Árpád Üzletházzal pedig a city központi üzleti negyede. A pécsi city többi részében főleg igazgatási, kulturális, oktatási és egészségügyi intézmények találhatók.

A korábbi városi centrum kettévált, a city mellett, a kivezető főutak, vagy nagyobb lakótelepeknél létrejöttek, az ún. szubcentrumok. Ennek legfőbb oka az, hogy hazánkban is megjelentek a nagy multinacionális kereskedelmi láncok hipermarketjei, szakáruházai, és a legkülönbélebb bevásárlóközpontok. Ezzel együtt a populárisabb tömegtermékek kereskedelme kiszorult a városközpontokból. Ezek a hatalmas „mágnesüzletek” idővel magukhoz vonzották az autózsalonokat, a gyorsétermeket, a töltőállomásokat, és a legkülönbélebb szaküzleteket és szolgáltatásokat.

Pécsen összesen öt-öt hipermarket és szakáruház, valamint két nagy bevásárlóközpont található. A városban négy egyértelmű, markáns szubcentrum alakult ki, és három helyen van esély kialakulásukra. A legjelentősebb a 6-os főút Szigetvár felé vezető részén, Bolgárkert városrészt követően van, itt található többek között a Decathlon, JYSK, KIKA, Metro, Praktiker és a Tesco. Délen, a

Siklósi úton két szubcentrum alakult ki. Az egyik a Köztemetőtől északra, ahol az Interspar, a Deichman Park Center és a Lidl a legjelentősebb, de emellett számos autószalón és töltőállomás is van itt. Ettől délre az Árpádvárosban van Pécs harmadik szubcentruma, melynek magját a Tesco hipermarket, a MÖMAX szakáruház, és több autószalón, valamint tucatnyi szolgáltató cég adja. Végül a negyedik szubcentrum a város keleti részén, a 6-os és a 66-os főutak találkozásánál alakult ki. Itt Tesco hipermarket, egy Penny Market, tucatnyi autószalón, több töltőállomás és egyéb szakbolt, valamint szolgáltató cég található (2. ábra). További három helyen alakulhat még ki szubcentrum: az 57-es főút nyugati, kivezető szakaszán, a Vásártér környékén és a 6-os főút keleti, kivezető szakaszán.

2. ábra. Pécs funkcionális szerkezete

Forrás: saját felmérés

Pécs az államszocializmus idején egyike volt hazánk nagy nehézipari központjának. Ennek megfelelően a város funkcionális övezetei közül nagy jelentősége volt az ipari területeknek. A rendszerváltozást követően azonban először a város ipara mély válságba jutott, több (nehéz) ipari üzemet felszámoltak, többek között a bányüzemeket, mások megmaradtak torzóként rozsdáövezetnek. Az ezredfordulót követően az ipar újra esélyt kapott, ám struktúrája megváltozott. Új befektetések révén több új üzem települt meg a városban, létrejött az ipari park. Ezzel egy időben a rozsdáövezetek egy részét felszámolták. A területek közül néhány funkciót váltott, lásd Tüskésrét, máshol az ipari funkció maradt, de korszerűbb ipar települt meg, lásd a Napelem parkot.

Pécsett az ipari terület kiterjedése csökkent, annak elhelyezkedése még mindig a vasúthoz köthető, de mellette megnőtt a kivezető főutak fontossága. Az ipari területek zöme a vasútvonaltól délre található, két nagy területen. Az egyik Északmegyer és Marharétalja, ahol az üzemek nagy része megmaradt, de sokuk helyén ma raktárak, kereskedelmi cégek vannak. A Gyárvaros megmaradt ipari területnek, de az üzemek profilja változott (a cégek nagy része is). A területen új ipari park jött létre, új üzemekkel, s a terület déli irányba bővült. Kisebb ipari övezetet találunk Pécs nyugati részén, a Szentlőrinci úttól délre. Az övezet profilja vegyes, termelő üzemek éppúgy vannak, mint raktárak, logisztikai központok és kereskedelmi egységek. A cégek fele új. Végül néhány ipari terület enklávészerűen és szétszórta megmaradt a régi várostestben, mondhatni a belvárosban. Itt elsősorban a Söröződére, a BAT dohánygyárára, és a Zsolnay Porcelángyárra gondolunk, bár ez utóbbi részben funkciót váltott, s napjainkban Zsolnay negyedként ismert, oktatási és kulturális szerepköre révén.

Pécs bővelkedik zöld területekben. Ez nagyrészt a természetföldrajzi adottságoknak köszönhető, hiszen a város a Pécsi síkságra és a Mecsek déli oldalára települt, ezért irigylésre méltóan sok az erdőterület. Másrészt a jelentős oktatási és ipari szerepkör végett nagyon sok a sportterület, végül harmadrészt a város vezetői, az un. city menedzsment fontosnak tartja a zöldterület növelését. A természetes zöldterületek legnagyobb része erdő, a város északi részén. Sajnos a területe az elmúlt néhány évtizedben csökkent, elsősorban az engedélyezett és az illegális lakásépítkezések révén. A Mecsek déli lejtőin található a Parkerdő, benne az Állatkerttel, a Pintér-kert Arborétummal, északabbra van a Mecsextrém Park és a sípálya. Sajnos a városnak nincs folyója, viszont három nagyobb tó is található: az Űszögi horgásztó, a Karolina bányató és a tüskésréti tó. Ez utóbbi környékén alakították ki a Wakeboard és Szabadidő Központot. A mesterséges zöldterületekhez soroljuk a temetőket, strandokat, sportterületeket és a parkokat (*Baranyai G. – Csapó T. 2011*). Talán a parkokat és a strandokat kivéve mindegyikből bőven van a városban. Összesen tíz temető van Pécsett, melyek közül a legnagyobb a 60 hektáros Pécsi Köztemető, ahol 170 ezer elhunyt nyugszik. Két strandja van a településnek, az Abay Nemes Oszkár Sportuszoda és Hullámfürdő, és az egyetemi Pollack Strand. Egy új Aquaparkot kívánnak építeni délen a Füzes dűlőben, ahol a tervek szerint 14 ezer m²-nyi vízfelületen sportolhatnak, szórakozhatnak majd a vendégek. Több mint három tucat sportpálya található a városban. Közülük kiemelendő a PTE Sportközpont, a PMFC és a PVSZK stadion, az Uránvárosi Szabadidőpark- és Műjégpálya. Viszonylag kevés a park, a liget a városban, de tervbe van véve egy 170 hektáros városliget kialakítása aktív zöldfelületként a Tüskésréten. A parkok közül a Balokány liget a legjelentősebb, de említésre méltó a Melinda-, a Ledina-, a Tettye- és a Szilárd Leo park.

Annak ellenére, hogy a lakóterületek nagysága és aránya az elmúlt negyedszázadban valamelyest megnövekedett (sajnos döntően az erdők kárára),

a város teljes területének alig több mint harmadát teszik ki. Pécssett két lakóöv található, közülük a külső több mint kétszerese a belső lakóöveknek. Ez utóbbi a city-t veszi csaknem teljesen körbe, vagyis ténylegesen is övek tekinthető. Alakja, igazodva a város alakjához, jelentősen elnyúlik kelet-nyugati irányban. Déli határát elég markánsan a vasútvonal jelöli ki, a többi irányból vagy a zöldterület, vagy az ipari öv választja el a külső lakóövtől. Csak az északnyugati rész a kivétel, ahol a két lakóöv között egyrészt a domborzat, másrészt a beépítés sűrűsége jelöli ki a határt.

A belső lakóöv – bár funkcionálisan lakóterület – elég vegyes szerepkörű. Ugyanis a lakások, lakóépületek mellett számos más funkciójú épület és terület is található itt. A nyugati részén van az egyetemi negyed, de az oktatáson kívül igen sok kulturális-, egészségügyi-, szociális- és kereskedelmi szerepkörű intézmény helyezkedik el területén. Talán egyedül Ispitaalja és a lakóöv északkeleti része (Budai külváros, Rigóder, Puturluk, Tettye, Zidina) tekinthető homogén lakófunkciójúnak. A belső lakóöv arculata, beépítése is vegyes. A terület nyugati, északnyugati részén a többszintes tömbházak (lakótelepek) jellemzőek, kelet-északkeleten, különösen a Budai külvárosban és a Rigóderben a családi házak dominálnak, míg a city-től északra lévő tagolt domborzatú részeken a földszintes zárt beépítés a leggyakoribb.

Mint korábban említésre került, a külső lakóöv kiterjedése kétszerese a belsőnek, ám elhelyezkedése nem öv-, hanem mozaikszerű. Ide tartozik a vasútvonaltól délre eső összes városrész, többek között: Kertváros, Megyer, Málom, Árpádvaros, Postavölgy, Nagypárad és Újhegy. A külső lakóövet alkotják a régi bányatelek és lakóövezetei, mint pl. Bányatelep, Somogy, Mecsekszabolcs, Meszes, Pécsbánya, Gyűkés. Végül ide soroljuk a város nyugati-északnyugati, a Mecsek déli oldalára felkúszott és már beépült városrészeket is, úgymint: Bálics, Székó, Donátus, Makár, Zsebedomb, Patacs, Ürög, Rácváros. A külső lakóöv funkcionálisan és arculatilag egyaránt sokkal homogénabb, mint a belső, ez egyértelműen lakóterület, beépítése pedig túlnyomórészt családi házas. Ez utóbbi alól Meszes és Székó városrészek a kivételek, ezekben ugyanis gyakoriak a többszintes tömbházak.

Összegzés

A Pécsi-medence kedvező természeti adottságait az itt élő népesség több ezer éve folyamatosan hasznosította. A római kori Sopianae ugyan több, kisebb településmagra esett szét, de a fennmaradt épületei hatottak a város későbbi alaprajzára is. A világi és egyházi épületek alatt kialakult piacközpontok körül természetes módon, szabálytalan alaprajzzal fejlődött a középkori város (*Csapó T.* 2005). A település morfológiai képére hatással volt az is, hogy Pécs az államalapítás után püspöki székhely lett, és a különböző egyházi ingatlanok határaihoz igazodott az utcák vonalvezetése. A Püspökvár környékén alakult ki a

várfallal védett egyházi központ, ettől délkeletre pedig a világi település. Ez utóbbit a XIV. században védőfallal erősítették meg, ám a vízigenyes ipart vonzó városnegyed, Malomszeg a Tettye-völgy felső szakaszán már ezen kívül esett. A belváros a dualizmus korában megőrizte a középkori utcaszerkezetét e kettős, világi és egyházi településmag között. Pécs térbeli terjeszkedésének a súlypontja a századforduló után a külvárosokra helyeződött át, amik az ipar és a szénbányászat helyigényének megfelelően fokozatosan körbe fogták a belvárost. A II. világháború után a város horizontális kiterjedése részben nyugati irányba nőtt meg Uránváros felépítésével, részben pedig csáposan nyúlt meg a hozzácsatolt települések mentén dél és kelet felé. Az elmúlt száz évben intenzívvé vált a település előre nyomulása a Mecsek lejtőin az egykori szőlőterületek felé is.

Pécs funkcionális szerkezete az elmúlt negyedszázad során jelentősen átalakult. Területileg megnövekedett a city, amely ma már túlnőtt a város egykori történelmi városmagján, belőle egyre jobban kiszorul a lakófunkció. A city mellett megjelentek a szubcentrumok is, amelyek a város kivezető főútjai mentén alakultak ki. Az ipari területek nagysága, aránya nem változott, de szerkezete igen. A több új ipari létesítmény, ipari park mellett megmaradtak a még hasznosíthatatlan rozsdaovezetek is. A zöldterületek kiterjedése és aránya – tekintettel Pécs természetföldrajzi fekvésére – jóval nagyobb, mint a hazai nagyvárosokban. A lakóterületek aránya kisebb, mint a nem lakóterületeké, közülük a külső lakóöv a jelentősebb.

Irodalom

- BARANYAI G. – BALOGH A. (2010/a): Zöldülő (?) települési környezet Magyarországon vidéki nagyvárosaiban. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.) A településföldrajz aktuális kérdései, Savaria University Press, Szombathely pp. 459–466.
- BARANYAI G. – BALOGH A. (2010/b): Települési zöldfelületek mozaikosságának vizsgálata néhány városunk példáján. In: Ferencz Á. (szerk.) Globális kihívások, lokális megoldások. Erdei Ferenc V. Tudományos Konferencia. Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, Kecskemét, pp. 1096–1100.
- BARANYAI G. – NÉMETH S. (2012): Analysis of Dimensions and Mosaic Pattern of Urban Green Areas on the Example of Several Hungarian Cities. In: Csapó T. – Balogh A. (eds.) Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future. Springer Verlag, Berlin–Heidelberg, pp. 259–268.
- BARANYAI G. - CSAPÓ T. (2011): Zöldterületek a hazai városokban, hatásuk az életminőségre, különös tekintettel a városokklimára. In: Kókai Sándor (szerk.): Geográfiai folyamatok térben és időben. Nyíregyháza, pp. 63–75.
- CSAPÓ T. (2005): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely, 201 p.
- CSAPÓ T. – LENNER T. (2015): Budapest településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely, 388. p.

- GÁTI CS. – KOVALICZKY G. – NAGY E. – TÓTH I. ZS. (2013): Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig. In: Fedeles T. (szerk.): Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Kronosz Kiadó, Pécs, pp. 41–66.
- FEDELES T. (2011): „Eztán Pécs tűnik a szemünkbe” A város középkori története 1009–1526. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 198 p.
- FEDELES T. (2013): Pécs középkori helyrajza. In: Fedeles T. (szerk.): Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Kronosz Kiadó, Pécs, pp. 67–98.
- GYENIZSE P. (2009): Geoinformatikai vizsgálatok Pécsett. PTE Földrajzi Intézet – IDRResearch Kft. / Publikon Kiadó, Pécs, 110 p.
- GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. – TÓTH J. (2011): A magyar településrendszer. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 192 p.
- LENNER T. (2013): Néhány gondolat a történeti településföldrajzi vizsgálatokhoz. – Településföldrajzi Tanulmányok II. évf. 1. szám. Szombathely, pp. 126–134.
- MENDŐL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 465 p.
- NÉMETH S. (2003): Kőszeg funkcionális morfológiája. OSKAR Kiadó, Szombathely, 124 p.
- PILKHOFFER M. (2013): Pécs térbeli terjeszkedése a dualizmus időszakában. In: Fedeles T. (szerk.): Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Kronosz Kiadó, Pécs, pp. 237–249.

A KERESZTÉNY ÉS MUSZLIM SZIMBOLIKUS TÉRFOGLALÁS FÖLDRAJZI HELYEI SZIGETVÁRON¹

PAP NORBERT²

Geographical locations of the Christian and Muslim symbolic territorial occupation in Szigetvár

In Central Europe and in the Balkans, historical conflicts and grievances between local ethnic groups are counted as living elements of political life and historical consciousness. As a result of late national revolutions, which are part of today, the emergence of independent nation-states has moved on in the midst of bloody wars and ethnic cleansing over the past two hundred years. These, in many of their elements unsolved conflicts have left many memorials and monuments, which in many cases are not the closure of the former conflicts, but (by keeping the memory awake) they serve to continue them. The major and decisive part of the conflicts arose between parties with civilizationally different backgrounds, so the fights between close neighbors moved on in many cases by supporting attention of their distant people of the same communion, and became the cases of not provincial but rather continental-scale clashes, and were recalled in complicated narratives. This type includes the 1566 Szigetvár-events, which can be interpreted in different ways. In our present writing, we seek to answer the question of presenting the context of the geographical location and role of Muslim/Turkish and Christian/Hungarian and Croatian symbolic facilities.

Bevezetés

Közép-Európában és a Balkánon a helyi népcsoportok közötti történelmi konfliktusok, sérelmek a politikai élet és a történelmi tudat eleven tényezőinek számítanak. A késői, részben napjainkban is zajló nemzeti ébredések hatására az önálló nemzetállamok kialakítása véres háborúk és etnikai tisztogatások közepette zajlott az elmúlt mintegy kétszáz évben. Ezek a számos elemükben lezáratlan konfliktusok nagy számban hagytak maguk után emlékhelyeket, emlékműveket, amelyek sok esetben nem a lezárását jelentik az egykori konfliktusoknak, hanem (az emlékezet ébren tartásával) azok folytatását szolgálják. A konfliktusok jelentős és meghatározó szerepű része civilizációsan különböző háttérű felek között keletkezett, így a közeli szomszédok közötti

¹ A tanulmány az NKIFH 116270: „Szigetvár és Turbék politikai, katonai és szakrális szerepe az oszmán-Habsburg nagyhatalmi vetélkedésben és a magyarországi török berendezkedésben – tények és emlékezet” című kutatás keretében készült. A jelen írás alapjául a Pap N. – Fodor P. szerk. 2017: Szulejmán szultán Szigetváron című kötetben a szerző által írt, „Iszlám versus kereszténység – szimbolikus térfoglalás Szigetváron” című tanulmány szolgált.

² Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi Intézet, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: pnorbert@gamma.ttk.pte.hu

harcok sok esetben távoli hitsorsosaik támogató figyelmével zajlottak és nem provinciális, hanem kontinentális léptékű összeütközések eseteivé lényegültek át, és bonyolult narratívákban idézték meg őket. Ebbe a típusba sorolhatók az 1566-os szigetvári események is, melyeknek többféle interpretációja is lehetséges. Jelen írásunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy bemutassuk a muszlim/török és a keresztény/magyar és horvát oldali szimbolikus létesítmények földrajzi helyének és szerepének kontextusát.

A kereszténység és az iszlám védőbástyái: a szimbolikus térfoglalás jelenségei Szigetváron

A vizsgálati területünkön sajátos „emlékezeti földrajz” rajzolódik ki az emlékezet és az emlékezetpolitikai törekvések alapján. Egymással sajátos feszültségben álló emlékhelyek jöttek létre, újra és újra átértékelt tartalommal és jelentéssel. Az időnként újraformált narratívák a történeti és földrajzi valósággal sajátos, ellentmondásos viszonyt alakítottak ki. Többféle értelmet és értelmezhetőséget teremtettek, amit a földrajzi környezetben is igyekeztek megjeleníteni. A földrajzi helyek emlékezeti aktusokkal való megjelölése az egymást követő korokban nem csupán értelmezési feladatokat hagyományozott az utókorra, hanem nemzeti vagy vallási alapon alternatív valóságok létrejöttét is eredményezte (*1. táblázat*).

Egymástól nem választható külön az 1566-os események két főszereplőjének emlékezete (egy legendásan nagy, „százezres” oszmán sereg I. Szulejmán vezetésével ostromolja a 2300 fős magyar–horvát védősereg által védett Szigetvárt, melyet Zrínyi Miklós vezet), ők ugyanis egymást feltételezik. Súlyuk azonban nem egyforma: Szulejmánnak világtörténelmi jelentősége van. A keresztény (magyar és horvát) oldal jelentőségét az ellenfél világtörténelmi súlya biztosíthatja csak, Zrínyi Miklós elsősorban „csak” helyi hős. Azért is Szulejmánt illeti az elsőbbség, mert az első emlékezeti aktusok (a várban, a városban és a halálozási helyen épített dzsámik és a türbe is) hozzá kötődnek, a későbbi keresztény aktusok ezekre a lépésekre született válaszok, melyek sora napjainkig tart.

Szigetvár mint az egyik legfontosabb 16. századi keresztény „fővár” eleste, ahol az a rendkívüli esemény is megtörtént, hogy a legnagyobb és legfélelmetesebb muszlim uralkodó az ostrom idején meghalt, elkerülhetetlenül jutott kiemelt szerephez, és ez adja páratlan jelentőségét. Az oszmán szimbólumokat a dzsihád, a szent háború kontextusában szükséges értelmeznünk.

A városban és a várban emelt dzsámik, valamint az 1575–76-ban a szőlőhegyen emelt türbe és a nagyvezír dzsámija az oszmán/muszlim térfoglalás (a *dárülszlám*) szimbóluma volt. A várban megépített dzsámi a *khutbe* elmondásának helye, amelynek létrejöttével a vár elfoglalásának folyamata szimbolikusan/spirituálisan lezárult. A *gázi* (hitharcos) szultán sírja ugyanakkor regionálisan jelképezi az iszlám birodalmának kiterjesztését, s az uralom

véglegesítésének nem csupán szimbóluma, hanem eszköze is. A gázi halálával emlékezteti a hívőket az általa hozott áldozatra. A sírhoz való zárandoklás pedig újra és újra átélhetővé teszi ezt. Zrínyi ekkor ugyancsak „szent harcusként” (*defendor fidei*) jelenik meg, Szulejmán keresztény ellenpárjaként. Később jelentős átalakuláson ment keresztül, de a 16–17. században még ez a státusa.

1. táblázat: A szigetvári Szulejmán emlékezetet meghatározó főbb események kronologikus rendje.

Évszám	Esemény	Kontextus, illetve indokok
1566	A Szulejmán-dzsámi megépítése a várban.	A pénteki <i>hutbe</i> elmondására alkalmas dzsámi megépítésével a vár elfoglalásának folyamata szimbolikusan/spirituálisan is lezárul. A várat végül elfoglaló és Zrínyit lefejező Müezzinzáde Ali janicsáraga azt a feladatot kapja, hogy az elhunyt uralkodóra emlékeztető pompás dzsámit emeltessen a Várban.
1566–1579/80	Megépül Ali pasa dzsámija és komplexuma (<i>küllije</i>), amely ma a belvárosi katolikus templom a szigetvári főtéren.	Ali a saját türbéjét is ide, az általa létrehozott alapítvány által fenntartott küllijébe építteti fel. Miután döntő szerepe lett a vár elfoglalásában, úgy látta, hogy érdemes lenne a nevét is fenntartó dzsámit építtetnie. Végül az oszmán flotta admirálisaként Lepantónál a tengerbe vész.
1575–76	A szulejmáni türbe és a sírkomplexum megépítése a Szigetvár melletti szőlőhegyen.	A <i>darülszlám</i> kiterjesztésének térségbeli szimbóluma, a foglalás véglegesítésének aktusa. A <i>gázi</i> (hitharcos) szultánra emlékeztető emlékmű épül.
1651	A dédunoka Zrínyi Miklós megírja a <i>Szigeti veszedelem</i> című barokk eposzt.	A Szulejmánnal szemben álló várvédő, Zrínyi Miklós <i>defendor fidei</i> , a hit védelmezője, keresztény hőssé vált.
1688–92	Az oszmán épületek előbb elvesztik muszlim jellegüket, majd elpusztulnak Turbékon; a városban található dzsámikat is átalakítják praktikus célok szerint, vagy keresztény templomokká. Ali pasa dzsámija a város főtéren egy ideig raktárként szolgál, majd később keresztény templomként.	A visszafoglalás spirituális, szimbolikus síkon is zajlik. A dzsámik átalakítása keresztény templomokká a szakrális visszafoglalás aktusa. Az értékes épületeket általában nem rombolják le, mert hasznosak, Turbékon a jezsuiták fel is jelentik a katonaságot a rombolásért.
1705	Ebben az évben egy Mária-kegyhelyet létesítenek a turbéki út mellett – ezt később mint Máriahilf-kegyhelyet említik.	A létesítés spontán módon, a fejlesztése tudatosan zajlik. A kegyhely az újrakezdés szimbóluma és egy birodalmi szintű összetartozás kifejeződése. Csak a 19. században, a törökverő kegykép legitimációjával összefüggésben terjed el, hogy ezen a helyen állt egykor Szulejmán türbéje.

1789	A visszafoglalás 100 éves évfordulójára II. József megbízásából Dorfmeister István a Szent Rókus-templom (egykor Ali pasa dzsámija) kupolájába a vár elfoglalásával és a felszabadításával kapcsolatos freskókat fest. A kirohanás, Szulejmán halála és a vár visszavétele a főbb témák között van.	Kiseb jelentőségű háború zajlik az oszmánokkal, II. József a magyar rendek közötti népszerűtlenségét igyekszik ellensúlyozni. Maga is a városba jön a megemlékezésekre.
1822	Vörösmarty Mihály megírja <i>Szigetvár</i> című versét.	Szigetvár és Zrínyi átkerül a Habsburg „birodalmiból” a magyar nemzeti mitológiába.
1833	A Zrínyi-napok megszervezése szeptember elején, mely azóta a legrégebbi gyakorolt történelmi hagyomány a magyar városokban.	A Zrínyi-kultusz helyi megszerveződése katolikus jelleggel, ami a múlthoz fűződő viszony ellentmondásos kifejeződése, ui. a várvédők túlnyomóan vagy majdnem teljesen protestánsok voltak.
1866	A hivatalos megemlékezések elmaradnak.	A kiegyezés politikai turbulenciái részben elsodorják a 300 éves ünnepeket.
1913	Arab betűs oszmán és magyar nyelvű emléktábla kerül a Máriahilf templom homlokzatának falára, mely szerint I. Szulejmán azon a helyen halt meg, belső szervei ott temetettek el és síremléke azon a helyen állott.	A történelmi-politikai kontextusban figyelembe kell venni a szövetséget az Oszmán Birodalommal az I. világháború idején, az erősödő turanizmust (török katonák Kaposváron, a Turán asztaltársaság létesítése ugyanott), valamint a katolikus zarándokhely „törökverő” legitimációjának megerősítését is.
1966	A vár felújítása, Szigetvár várossá nyilvánítása, kulturális és művészeti aktivitás (pl. Darvas József Zrínyiről szóló darabjának bemutatása).	A helyi dimenzió felerősödik, a 400 éves évforduló hozzájárul a Kádár-rendszer nemzeti legitimációjának megerősítéséhez is. (A Darvas-féle darabban Zrínyi ráébred arra, hogy csak mint a néppel együtt küzdő hős teljesezhet ki élete. Az eseménytörténet a valóságtól ezúttal is messze rugaszkodik.)
1994	A Magyar–Török Barátság Park megépítése Szulejmán születésének 500. évfordulójára.	Eredetileg Szulejmán-emlékművet terveznek, végül megbékélési emlékmű alakul ki belőle. A helyi lakosság és az önkormányzat gazdasági fellendülést, a török turizmus felfutását várja az alapítástól, de az eredmények csekélyek.
2016	A vár felújítása, a Magyar–Török Barátság Park oszmán stíuselemeket és szimbólumokat alkalmazó felújítása, a Szulejmán türbe-kutatás török finanszírozása; új Zrínyi-emlékmű létesítése a várban, számos tudományos	A történelmi és politikai kontextusban a főbb elemek: - - a magyar nemzeti kérdés (amennyiben Szulejmán felelős Mohácsért és közvetve Trianonért)

	<p>és ismeretterjesztő könyv kiadása; versek, színdarabok és zeneművek megrendelése; ünnepségsorozat rendezése; háromoldalú politikai találkozó; populáris vonatkozásban pedig a Zrínyi 1566 rockmusical, vagy a Szulejmán leszármazottak szigetvári szereplése (öt hercegnő) jellemzik az ünnepségeket.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - a Közép-Európa politika a horvát dimenzióban - a „keleti nyitás” magyar külpolitikai kontextusa - a muszlim oszmánokkal szemben a végsőig kitartó hős a menekültválság idején sajátos történeti előzményként jelenik meg - a helyi kontextus a reménytelen gazdasági és társadalompolitikai helyzet
--	--	--

Szerkesztette: Pap Norbert

Az oszmán Szigetvár eleste idején a szimbolikus térfoglalás/visszafoglalás a türbe és a dzsámik keresztény templomokká alakításában jelenik meg (1688–92). Ebben a jezsuitáknak döntő szerepük volt, akik ekkor táborig papokként szolgáltak a Habsburg-seregekben. A Habsburgok által visszafoglalt Turbékban a türbét és a mellette álló dzsámit Radonay Mátyás Ignác pécsi püspök Szűz Máriának szentelte fel valamikor 1688–89-ben, ezzel mintegy szakrálisan visszafoglalva a teret. Az épületeket 1692–93-ra azonban (anyagi haszonszerzésért) a keresztény zsoldosok lerombolták. A türbe és a dzsámi lerombolása miatt a katonasággal az egyház konfliktusba is keveredett, hiszen az addig követett gyakorlatot sérti meg a helyi katonai parancsnok.

Végül a spirituális visszafoglalás rendje akként állt helyre, hogy a közelben (1,2 kilométerre) spontán módon kialakult és 1705-ben felépített Mária-kultuszhely és kápolna, majd kegytemplom veszi át a türbe/kápolna funkcióját (Gárdonyi M. 2016; Kitanics et al. 2017). A hely kitüntetett szerepét vélhetően a közlekedési csomópont-jelleg adta (hároms útelágazásnál fekszik, ahol a török időköt követően csodás gyógyulásról emlékeznek meg), s a turbéki búcsú az 1950-es évekig a környék egyik legfontosabb éves eseményévé vált.

Itt alakult ki az a legenda, hogy a templom alapjait Szulejmán türbéjére építették, a hívők pedig a fontos Mária-ünnepek idején ahhoz a Máriahilf-kegyképhez³ zarándokoltak el, melynek eredetije a passauai Máriahilf-templomban döntő spirituális szerepet játszott Bécs 1683-as ostroma idején a keresztény fegyverek győzelmében és így a teljes felszabadító háború megindításában is. A templom az oszmán idők utáni újrakezdés szimbólumaként

³Az eredeti Máriahilf képet Lucas Cranach festette 1514-ben (Heydenreich, G. 2007). A szász választófejedelem 1611-ben adományozta Passaubába, majd a kép 1622-ben került át Innsbruckba, míg Passaubában csak egy másolata maradt. Viszont itt alakult ki kultusza és 1627-ben itt épült fel a Máriahilf-templom. II. Lipót császár (I. Lipót magyar király) Bécs török ostroma idején (1683) itt imádkozott a győzelemért, és a város felmentésére indult bajor és szász csapatokat is itt áldották meg. A győzelem után Lipót Bécsben is felépítette a Máriahilf-templomot és a kultuszról elnevezett városrészt is. XI. Ince pápa szeptember 12-ét, a bécsi győzelem napját Máriahilf nappá nyilvánította. A felszabadító háború nyomán Magyarországon is sokfelé megjelent passauai eredetű kultusza.

játszott fontos szerepet, és legitimációját paradox módon Szulejmán sírjából, a visszafoglalásban betöltött szerepéből nyerte.⁴ A 18. században a keresztény zarándokhely helyi jelentősége lassan megváltozott. Először a térségbe (Zselic) tömegesen beköltöztetett német telepéseknek vált a fő kultuszhelyévé, másodlagosan pedig a Dráva menti horvátok és a cigányok számára lett szakrális központ. A törököt túlélte magyar népesség döntően protestáns (kálvinista) volt, ezért a zarándokhely ekkor már a katolikus/protestáns törésvonalon töltött be fontos szerepet. Később az ellentétek enyhültek, ugyanis a találkozóhely a reformátusok számára is társadalmi jelentőségűvé vált.⁵

A Mária-hilf-kegyhely létesítése a kor vallási felfogásában a muszlim szakrális táj ellensúlyozása volt. Mivel a Mária-kegyhely erejét és társadalmi legitimációját a muszlim szakrális tér lerombolása, a szulejmáni türbe elpusztítása adta, így ez indokolhatta azokat a klérus által is bátorított legendákat, miszerint a templomot I. Szulejmán lerombolt türbéjére – és így az oszmánok/muszlimok veresége, az iszlám felett aratott keresztény győzelem szimbólumaként – építették.⁶

Az 1913-as évben került az az oszmán-török nyelvű emléktábla a templom falára, amely Szulejmán halálára emlékeztet. Olyan erős megjelölés lett, hogy a türbe helyének egyik legfőbb bizonyítékává vált, és több mint száz éven át uralta a kérdést illető gondolkodást is. A tábla kihelyezése azzal a Balkán-háborúk idején történt eseménnyel függött össze, hogy a közeli Kaposvárra egy, a monarchia területére menekült török alakulatot helyeztek el (*Csóti Cs.* 2002), a helyi társadalomban a törökbarát érzelmeket ébresztve.⁷ Ez minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a szigetvári plébános kezdeményezze a tábla

⁴ A felépült templom kultuszában központi szerepet játszott az oltárra elhelyezett passauai eredetű szentképmásolat. A passauai kép később „törökverő” kegyképként vált híressé, melyről számos másolat is készült, ezek egyike került Turbékra 1741-ben és vált a zarándoklatok célpontjává. Gárdonyi Máté egyháztörténész a passauai eredetű kegykép több dimenziós szakrális, politikai jelentőségét dolgozta fel tanulmányában. Megállapította, hogy a turbéki kegykép átvette a passauai, eredeti kegykép „törökverő” jellegét. Ugyanakkor volt dinasztikus, ellenreformációs, német és a katolikus megújuláshoz kötődő jellege is (*Gárdonyi M.* 2004 és 2016).

⁵ Úgy tűnik, a zarándokhely idővel beépült még a környékbeli kálvinisták életébe is, feltehetőleg társadalmi szerepvállalásuk, üzleti megfontolások indokolhatták a jelenlétüket.

⁶ A hely kiemelkedő kultúrtörténeti jelentőségét egy sajátos összefüggés is mutatja. Műezinzáde Ali pasa, akinek a dzsámija (Szent Rókus-templom) a város főterén áll ma is, az 1571-es lepantói ütközet oszmán parancsnoka volt, aki a tengeri ütközetben halt meg (*Dávid G.* 2013). A csatát megnyerő Don Juan de Austria az ütközet után Loretóba (Ancona közelében) hajózott, ahol hálaadó istentiszteletet tartott. Ekkor születik meg a „Mária, kereszténység segítője” formula, amelyet aztán a jezsuiták egész Európában elterjesztenek. Így került el Passaubá is. A szentkép másolatának Szigetvárra kerülésével a történet szép európai „körutat” tett meg, ami, ha más nem is, de azt mindenképpen mutatja, hogy a baranyai (sokáig somogyi) kisváros az európai történelem fő sodrába tartozott akkor, és szimbolikusan fontos szerepet tölt be ma is.

⁷ 1912. november 3-án 211 menekült török katona érkezett Kaposvárra a *Somogvármegye* című napilap szerint. A somogyi megyeszékhelyen menedéket talált muszlim hadfiak az első Balkán-háborúban az Osztrák-Magyar Monarchia területére szorult hadsereg tagjai voltak (*Csóti Cs.* 2002).

kihelyezését, amelyre a török kormánnyal együttműködésben Ahmed Hikmet Bej, budapesti török konzul és magas rangú magyar kormánytisztviselők jelenlétében került sor.⁸ Az emléktábla-elhelyezés folyamatában a korabeli turanizmus érzelmi töltése és az I. világháborúban szövetségi viszonyba kerülő két állam közeledési folyamata is szerepet játszott. Az emléktábla elhelyezése nem állt ellentétben az egyházi érdekekkel: megerősítette a templom eredeti legitimitását, miszerint az iszlám feletti győzelmet szimbolizálta, és így az emlékezteti aktus sajátos módon szolgálta a magyar nemzeti, a helyi, a keresztény és a muszlim/oszmán célokat egyaránt.

A 20. századi német kitelepítés és a horvátok előrehaladott asszimilációja, valamint a kommunizmus évei alatt eluralkodó egyházellenes attitűd miatt a szakrális központi szerep az 1980-as évekre szinte megszűnt, a zarándoktemplom elvesztette jelentőségét. Szürreális módon azzal került vissza a köztudatba és ismét a figyelem középpontjába, hogy az újra megjelenő török állami tisztviselők a megvásárlására tettek „visszautasíthatatlan” ajánlatot (2013-ban), abból a főként az emléktábla elhelyezéséből adódó feltételezésből kiindulva, hogy ez volt Szulejmán halálának és egyben türbéjének is a helye.⁹ A török fél által finanszírozott szulejmáni sírhely utáni kutatásnak is az volt az egyik legfontosabb feladata, hogy minden kétséget kizáróan állapítsa meg, volt-e török kori előzménye a türbéki templomnak. A vizsgálatok végül a helyet kizárták a lehetséges türbe-helyszínek köréből (*Pap N. et al.* 2015; *Fodor P. – Pap N.* 2016).

A hidegháborút követően megindult a közeledés Magyarország és Törökország között is. Egy másik földrajzi hely és gondolat nyert erősebb legitimitációt 1994-ben, amikor létrejött az az emlékhely, amelyet Magyar–Török Barátság Parknak neveznek. Egy 1689-re datált korabeli térkép (Leandro Anguissola Szigetvár-térképe) alapján és Kováts Valéria régész közreműködésével jelölték ki a szultán vélt halálozási helyét (Kováts elképzelése az volt, hogy a szultán a park helyén halt meg, de türbéjének maradványai a Máriahilf-templom alatt rejtőztek). Ezért a parkban nem csupán Szulejmán és Zrínyi nagyméretű szobrait helyezték el, de a szultán szimbolikus sírját és türbéjét is felépítették. A kezdeményező török fél a tervezéskor a turanista hagyományhoz nyúlt vissza és nem Szulejmán személyét, hanem a két nép közötti kapcsolatokat hangsúlyozta a szimbolikában, hiszen egy Szulejmán-emlékmű önmagában nem lett volna megvalósítható az erős magyar negatív érzelmek és elutasítás miatt. Az eredeti szándékokkal szemben az idők folyamán itt egy megbékélési tartalmú emlékezteti hely alakult ki. Az államközi viszonyban is kezdetektől szerepet kapott (a parkot Szulejmán Demirel elnök avatta fel), később pedig, főként a

⁸ Az emléktábla felavatására 1913. november 17-én, vasárnap került sor.
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2416205/f2.item.r=turb%C3%A9k.zoom>

⁹ A 2013-as török ajánlat nem az első volt. Már Kováts Valéria 1971-es, a türbéki templomnál folytatott kutatásait is részben az motiválta, hogy a törökök szerettek volna megbizonyosodni a legenda valóságajáról (*Varga Sz.* 2016).

2002-től hatalmat gyakorló AKP-kormányok idején ez még hangsúlyosabb lett (számos török állami vezető, köztük Recep Tayyip Erdoğan is meglátogatta már az emlékparkot). Helyi viszonylatban a regionális fejlesztésben kapott értelmet, mint a helyi turizmus fellendülésének reménybeli alapja. A park tudományos legitimációja azonban nagyon gyenge volt, és a legutóbbi tudományos vizsgálatok még a maradékát is aláásták (*Pap N. et al 2015*).

A szigetvári ostrom 450. évfordulóján jelenleg zajló megemlékezések háttérében bonyolult helyi és nemzetközi érték- és érdekvilág húzódik meg. Szulejmán szultán megítélése sokat változott az elmúlt 450 évben. Uralkodása nem volt annyira sikeres, mint amennyire az utókor gondolta, de akkor a későbbi nosztalgiák egyik legfontosabb referenciaszemélye. Szulejmán napjainkra nemzeti ikonná vált, élete és pályafutása az érdeklődés homlokterébe került. Történelmi jelentőségén túl globálisan eladható termék, sorozatszár, nemzetközi szuperszár lett. A török regionális hatalmi ambíciókban a neo-oszmán törekvések egyik legfontosabb szimbolikus figurájaként jelenik meg.

A magyar és a horvát fél (az egykori keresztény tábor) Zrínyire emlékezik. A helyi hatalmasságból először keresztény hős, a „hit védelmezője” lett, de magyar hős is Később a Habsburg birodalmi patriotizmus hőse, majd a 19. századra magyar nemzeti, katolikus ikon, akit a 19. században horvát oldalról kritizáltak is, mondván: miért nem a horvát etnikai területet védte inkább. 1920 után szinte eltűnik, a dédunoka Zrínyi Miklós „elvonja” a figyelmet róla, az ő munkásságának (az általa írt *Szigeti veszedelem*) részeként emlegetik csak. A gazdag 19. századi emlékezeti termést követően elveszti korábbi jelentőségét, helyi jelentőségű hőssé degradálódik, birodalom híján nincs szükség birodalmi hősrre sem. Szerepet újból csak a 20. század végén és a 21. század eleji migrációs válság idején kap. A horvátok viszonya ellentmondásos hozzá, a családból inkább Zrínyi Pétert tekintik igazi horvát hősnak. Miklós túlságosan birodalmi. Ugyanakkor a 2016-os 450. évforduló kapcsán jelentős fordulat, hogy Horvátországban is megalakult az emlékbizottság és megemlékezéseket szerveztek róla. A Zrínyi-kultuszban a nemzeti, a birodalmi és a vallási hovatartozás kérdése a mai napig problematikus (*Sokcsévits D. 2014*).

A szimbolikus tér viszonya a földrajzi és a történeti valósághoz

A város neve mára szimbólummá vált, a magyarok mellett a horvátok és a törökök is kötődnek Szigetvárhoz, bár minden nemzet más és más okból emlékezik szívesen az itteni eseményekre. A magyarok számára Zrínyi és 2300 katonája hősi halála a 17. századtól kezdve a hazaszeretet iskolapéldájának számított, ahol maroknyi vitéz reménytelen körülmények között dacolt egy idegen birodalom hadseregével. Ennek köszönhetően ma Szigetvár – Varga Szabolcs interpretálásában – a nemzeti függetlenségért vívott heroikus küzdelem szimbolikus helyszíne, a „magyar Spárta” a hazai közgondolkodásban (*Varga Sz.*

– Pap N. – Hancz E. – Kitanics M. 2015). A Zrínyi-napok 1833 óta zajló folyamának, valamint Zrínyi Miklós eposzának, a *Szigeti veszedelemnek* és számos 19–20. századi képzőművészeti alkotásnak köszönhetően a várvédő Zrínyi Miklós ma a legismertebb magyar történelmi személyiségek közé tartozik.¹⁰

1566 emlékezetében fizikailag és szimbolikusan is elkülönült a „védők tere” az „ostromlók terétől”. Ugyanakkor a szimbolikus terekkel számos ponton hitelességi probléma is jelentkezik. Nem ott, nem úgy, nem akkor és nem olyan tartalommal zajlottak az események, amiként a hagyomány azt számon tartja, így a kutatások által feltárt tények és megállapítások rendszeresen ütköznek a hagyományokkal, a társadalmi konszenzussal. Éppen ezért a történelmi és a szimbólumvilágot érintő kutatások maguk is részévé válnak a politikai vitáknak, felmerül az alakítás vagy alkalmazkodás kérdése.

A védők tere: A szigetvári vár a helyiek felfogásában Zrínyi Miklós vára, amely a Zrínyi-kultusz gyakorlásának a helye. Az építmény földrajzilag jól definiált, a belváros északi részében, a parkerdő területén található. A vár bástyáit az 1566-os ostrom idején használt elnevezésekkel jelölik meg. A vár belsejében áll az 1920-as években emelt ún. Andrassy kastély. Az emlékezeti aktusok, elsősorban az 1833 óta tartott Zrínyi-napok alkalmával a várat és a belvárost évről évre „belakják”, közösségi szerepét megerősítik. A váron belül, Zrínyi feltételezett halálhelyének közelében, egy szimbolikus fahíd végében áll a már említett Somogyi-féle Zrínyi-lovasszobor, a koszorúzások célpontja. A fahíd másik oldalán egy új Zrínyi-szobor és -emlékmű került elhelyezésre a 2016. szeptemberi megemlékezések alkalmával. A Zrínyi-napok programja alapján a vár etnikailag magyar és horvát tér, felekezetiileg pedig római katolikus. A megemlékezések hangsúlyozzák a nemzeti büszkeséget¹¹, a magyar és katolikus identitást¹², másodlagosan pedig a horvátot. Az emlékezeti rítus fejlődik, adaptálódik a közösség ízléséhez, a korszakhoz. Napjainkban a *Zrínyi 1566*

¹⁰ Ez pedig hozzájárult ahhoz, hogy a magyar országgyűlés 2011-ben a *Civitas Invicta* kitüntető címet adományozta a baranyai kisvárosnak.

¹¹ Az 1833-as megemlékezések megtartására Kölcseynek a mohácsi csata 300 éves évfordulója alkalmából megfogalmazott felhívásának eleget téve került sor (*Varga Z.* 2016). A megemlékezéseknek az egyik stabil bázisa az 1867 után létrehozott Szigetvári Olvasóegylet lett, mely tiszteletbeli elnökének magát Kossuth Lajost kérte fel, aki elfogadta a felkérést (1870).

¹² A katolikus jellegre bizonyíték, hogy az elbontásáig az a Zrínyi-kápolna volt a megemlékezések egyik súlyponti helye, amelyet még a 18. században alapítottak, továbbá a Zrínyi-mise a megemlékezési rítus egyik központi eleme. Az 1833-as első megemlékezés, melyet Góczy Konrád plébános és Mérey József járási főszolgabíró kezdeményezett, is elsősorban egyházi ünnep volt. A fennmaradását és fejlődését ezt követően is a Juranics László pécsi kanonok által létrehozott alapítvány biztosította (*Varga Sz.* 2016).

rock-musical¹³ játssza a legfontosabb szerepet az események megidőzésében, amelyet szeptember 6-án este, a váron belül, a kitörés helyszínén adnak elő.

A valóságban az eredeti Zrínyi-várat az 1566-os ostrom megsemmisítette, az újjáépített vár oszmán/török építmény, némi Habsburg kori ráépítésekkel, amelynek ugyan a falaiba beépítették a keresztény erődítmény anyagát, de az akkor is elsősorban az oszmán-török várépítészet kivételes remeke. Az épület-együttes legfontosabb eleme a központi helyzetű Szulejmán-dzsámi, amelyet belefoglaltak az 1920-as években épült kastélyszerű építménybe. Minaretje még a 18. században leomlott, jelenleg egy nyolc méter magas csonka minaret áll a sarkán. A minaret esetleges helyreállításának kérdése 2016-ban országos vitát és jelentős sajtóvisszhangot eredményezett¹⁴.

A szigetvári védők nemzeti vonatkozásaiban is vannak identitási anomáliák. Sziget neve összeforr az egykor itt harcoló horvát harcosokéval, így számukra Stančić Marko (Horváth Stancsics Márk) és Nikola Šubić Zrinski (Zrínyi Miklós), valamint az 1566-os ostrom számos horvát származású mártírja hőstetteinek színterét jelenti a város. A horvát köztudatban ezáltal Zrínyi Miklóshoz a hazaszeret és az önfeláldozás képzete kapcsolódik, hiszen a szigetvári hős alakjában ők is a kérlelhetetlen vitézt, a hódítók elleni harcok hősét ünneplik. Az ismert nevek alapján a védősereg jelentős része nem magyar, hanem vélhetően horvát nyelvet (kajkav dialektust) beszélt. Ugyanakkor horvát szempontból is ellentmondásos helyzetet teremt, identitáskérdéseket vet fel Zrínyi és embereinek vallási meggyőződése, hiszen a lutheri eszmékkel rokonszenvező főúrként és a horvát nyelvű reformációs irodalom bőkezű támogatójaként a bán nehezen fér bele a mai katolikus horvát ethoszba. Továbbá az sem, hogy 1557-ben miért mondott le horvát báni tisztéről, s miért inkább a Dél-Dunántúl megvédésében jeleskedett, mint Szlavóniában vagy a Zrínyi-birtokokéban. Egy alapvető pontja a diskurzusnak, hogy a vita Zrínyi és emberei nemzeti hovatartozásról egy később kialakult identitás visszavetítése a múltba, amely kérdésnek abban az időszakban minden bizonnyal nem is volt jelentősége, azt a résztvevők nem is értették volna.

¹³ A rock-musical által megjelenített események a történeti hűségtől távol állnak, alapvető szerepük az érzelmi azonosulásban van. A rock-musical létrejöttéről és tartalmáról az alábbi helyen tájékozódhatunk: <http://www.zrinyi1566.com/>

¹⁴ L. Simon László 2015. május 11-én kelt levelében, melyet Vass Péter szigetvári polgármesternek írt, mandátumot határoz meg a szigetvári vár rekonstrukciós munkálataival kapcsolatban, és a dokumentum több pontjában is óv a vár török kultuszhelyé alakításától. Lázár János, a Miniszterelnökséget vezető miniszter is fontosnak tartotta nyilatkozni a kérdésben, amikor 2016 elején azt mondta: a városban magyar történelmi emlékhely lesz, Zrínyi Miklósnak fognak emléket állítani, és „nem a török dicsőségnek lesz az európai emlékműve”. A kérdés politikai visszhangjáról áttekintést ad a *Heti Válasz* 2016. február 11-én megjelent száma, Sümeji Noéminak a „Szigetvár ostroma” című írása.

Az ostromlók tere. Nem tudható pontosan, hogy mekkora volt az oszmán sereg¹⁵, de ismert, hogy a seregtettek hozzávetőlegesen hogyan helyezkedtek el. A források alapján az is ismert, hogy a szultáni tábor (és azon belül a sátor) az ostrom elején és idejének nagy részében két különböző helyen volt felállítva¹⁶. Ez nem tette egyszerűvé a szimbolikus terek kijelölését sem.

Az egykori szultáni sátor (az uralkodó halálának és a test időleges eltemetése, valamint a belsősegek végleges eltemetésének vélt helye) az ostromló sereg politikai központja volt, a győzelem és a győzelemért életét áldozó *gázi* szultán hőssé válásának helyszíne. Pontos helye sokáig nem volt egyértelmű, a kutatócsoportunk azonosította csak. Ugyanakkor több hely is megjelölésre került, melyekhez emlékezeti aktusok kapcsolódnak.

Az elsődlegesnek tekintett helyszín a Magyar–Török Barátság Park, amely orientális megjelenésével és a szultán szimbolikus sírjával sokkal inkább török emlékműként jött létre, mint közösként. A hely Leandro Anguissola 1689-es térképének „F” helyszíne alapján került kijelölésre, az ún. Török temető helyén, vagy annak közelében, ahol a helyi legendák egyike is számon tartotta egyébként a szultáni halálhelyet. Nem lehetetlen, hogy ez a helyszín az első szultáni táborhely volt, mint azt kutatásaink valószínűsítik. Később költöztették át a Semlékhegyre/Szemlőhegyre az uralkodót és kíséretét.

A park 2016-ban megújult és nagyobb méretben került felavatásra. A megújítás török tervei szerint a magyar–török kapcsolatokat, azok pozitív oldalait bemutató hangsúllyal történt a felújítás. Az egykori keresztény oldal felé tett gesztusként kell értékelni, hogy kiöntötték Zrínyi Miklós monumentális szobrát is bronzból, úgy, ahogyan korábban Szulejmáné is elkészült.

Az eredeti török tervekhez képest a felújítás csak részben valósult meg. A park kialakításában a kétoldali (török–magyar) viszony hangsúlyozása mellett (az egymás mellett kanyargó sötét és világos csíkok a két fél közös történelmét szimbolizálják, továbbá a közös történelem kiemelt eseményei jelennek meg a kihelyezett tablókon) a muszlim historikus szimbolika is megerősödött. A park-rendezésben a ciprusok szerepeltetése (a Szulejmánt megelőzően uralkodó kilenc oszmán szultánt kilenc ciprus, a szimbolikus türbe négy sarkán a négy minaretet jelképező négy ciprus stb.) az oszmán hagyományhoz történő visszanyúlást jelzi. A kertben a ciprusok hangsúlyos szerepeltetése is az iszlám hagyományból fakad, ugyanis ez a fafajta gyakran szerepel a paradicsomi tökéletességet megidéző muszlim kertekben. A park szimbolikus türbéjében a sír átforgatása a felújítás során észak-déli tengelyről kelet-nyugatira szintén a muszlim szokásoknak való megfelelés igényéből fakad. A halottakat arccal Mekka felé temetik, a testet pedig

¹⁵ A becslések az ostromló sereg létszámát 50-60 ezer főre teszik, melyből 20-25 ezer esett el az ostrom alatt (Fodor P. – Pap N. 2015).

¹⁶ Az elmúlt 110 évben a türbe utáni kutatások egyik fő kérdése a szultáni sátor lehetséges helyére/helyeire irányult. Ibrahim Pecsevi oszmán történetíró úgy írta le, hogy a szultán sátra előbb egy vízparton állt, majd később átkerült arra a helyre, ahol a türbéjét felépítették.

ennek megfelelően arra merőlegesen helyezik el, a szimbolikus sír ennek a szabálynak kíván megfelelni.

Összegzés

A 2013–2016 között folytatott turbéki kutatások révén sikerült azonosítani I. Szulejmán szultán halálhelyét, ahol testét ideiglenesen eltemették, és elképzelhető, hogy belső szerveit is véglegesen elhelyezték. A hely fölé emelt mauzóleum köré egy összetett jellegű zarándoktelepülés épült ki, melynek jelentős szimbolikus szerepe volt.

Szulejmán személye ma is politikai legitimáció forrása Törökországban, ezért a lelőhely és az emlékhely létesítésének kérdése kitüntetett állami és közfigyelmet kap mind magyar, mind török részről. A török kormány a TIKÁ feladatává tette az emlékhely helyreállításával kapcsolatos kutatás finanszírozását, a munkálatok török állami oldali koordinálását. A magyarországi munkálatokat a szervezetnek a balkáni főosztálya felügyelte, olyan célok és módszerek alapján, amelyeket korábban a Balkánon alakítottak ki. A szervezet a török regionális hatalmi célok és tervek szerint működik, a török *soft power* növelésének céljával, a beavatkozások során alkalmazott megközelítések, technikák és szimbólumrendszer megfelel a török regionális hatalmi törekvéseknek.

A városban és környékén a muszlim–keresztény, török–magyar szimbolikus térfoglalási aktusok számos lenyomatával találkozhatunk. Szimbolikus, mozgósító erővel bíró helyről van szó, mely a magyar, a török, a horvát, de potenciálisan még más népek (bosnyákok, osztrákok) életében is hatóerővel bír.

Turbék városka nem csak „török” település volt, mivel jelentős keresztény (horvát és magyar ajkú) lakossága is volt a muszlimokon kívül, így az közös örökség. Vélhető, hogy a muszlim lakosság döntően boszniai eredetű és kötődésű lehetett. A helyi keresztényeknek (déli szlávok és magyarok) katolikus papjaik voltak. A település nem csak a muszlimoknak, hanem a térségben élő keresztényeknek is egyik központi településévé vált. A Dráva menti horvátok központjaként a turbéki Mária-hilf-kegyhely átvette később ezt a szerepet. A település jellegéből adódóan (vendéglátás, kertészet, borászat) kedvelt települése volt keresztényeknek és muszlimoknak is. A hely történetének nemzetközi interpretálásában jelenleg meghatározó az a török olvasat, miszerint az egy török alapítású városias település volt, mely unikálisan jelképezi a török alkotóerőt, a kutatások azonban egy jóval komplexebb valóságot mutatnak.

A 16–17. században kiépült zarándokhely egy muszlim szakrális környezetet hozott létre. Azon helyek sorába tartozott, amelyekben a szúfi kultúra meghatározó szerepet játszott. A turbéki Mária-kegyhely később a muszlim szakrális központ ellensúlyozására jött létre, amely a keresztény, katolikus (magyar, német, cigány és horvát) szakrális táj alapjává vált. A kegyhely idővel,

alkalmazkodva a megváltozott helyzethez a református/katolikus vallási törésvonal mentén fejtette ki hatását. Jelentősége a zselici németek kitelepítésével, a horvátok előrehaladott asszimilációjával fokozatosan csökkent, majd napjainkra majdnem teljesen elenyészett.

Turbék tanulmányozása hozzásegíthet bennünket a balkáni határok felfogásának megértéséhez is. Az Oszmán Birodalom elitje feladatának, ideológiai küldetésének tekintette a *darüislam*, az iszlám világának kiterjesztését. Ugyanígy, a keresztény hatalmak a keresztény Európa védelmezőiként emeltek végvárat. Az egykori harcok emléke beépült a nemzeti identitásokba. A szigetvári emlékezeti helyek vizsgálata tanulsággal jár a szimbolikus helyek geopolitikai jelentőségével kapcsolatban is. Az emlék- és emlékezeti helyek direkt és közvetlen szerepet is betöltenek a térség politikai életében.

A feltárt objektumok és a település olyan történeti narratívák bemutatását teszik lehetővé, amelyek a közép-európai és a balkáni térség népeinek kapcsolatait, küzdelmeit és együttműködését mutatják be. Turbék a civilizációs szembenállás és az interkonfesszionális párbeszéd nemzetközi jelentőségű helyeként is lehetőségeket hordoz.

Irodalom

- ABLONCZY BALÁZS (2016): *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 285 p.
- ANGUISSOLA, LEANDRO (1689): *Abriss von der Stadt und Vestung Sigeth*. – Kriegsarchiv, Feldakten, Wien 117 (Fasc. 167)
- CSÓTI CSABA (2002): „Törökjárás” Kaposváron. *Somogyi Kalendárium 2002*, Kaposvár, 105 p.
- DÁVID GÉZA (2013): Szigetvár (Zigetvar) Ali paşa camiinin banisi meselesi. In: Emecen M. Feridun, Keskin Ishak, Ahmetbeyoğlu, Ali (szerk.) *Osmanlı'nın İzinde. Mehmet Ipsirli Armağanı*. Cilt 2.. Istanbul: Timas Yayinlari, pp. 511–517.
- FODOR PÁL – PAP NORBERT (2016): Szulejmán szultán szigetvári sírkápolnája nyomában. *Magyar Tudomány* 177 (9), pp. 1057–1066.
- GALAVICS GÉZA (1998): A szigetvári Dorffmaister-freskó és a Festetichek. In: Bardoly István és László Csaba szerk.: *Koppány Tibor Hetvenedik Születésnapjára Művészettörténet – Műemlékvédelem 10*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, pp. 309–317.
- GÁRDONYI MÁTÉ (2004): A passauai „törökverő” Mariahilf-kép Szulejmán szultán szigetvári sírja felett. In: Beke M. (szerk.): *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis*. Volume II. Budapest, pp. 41–49.
- GÁRDONYI MÁTÉ (2016): A turbéki kegyhely kialakulása. In: Varga Sz. (szerk.): Szűz Mária segítségével. A turbéki Mária-kegyhely története. MTA BTK, Budapest, pp. 15–28.
- GÓZSY ZOLTÁN (2012): Szigetvár története a 18. században. Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület és a Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 324. p.
- HEYDENREICH, GUNNAR (2007): *Lucas Cranach the Elder: Painting materials, techniques and workshop practice*, Amsterdam University Press.
- HÖVÁRI JÁNOS (2014): Gondolatok a 16–17. századi magyar–török kapcsolatok 21. századi értelmezéséhez a szigetvári oszmán–török múlt kapcsán. In: Pap Norbert (szerk.): *Szulejmán*

- szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatirasi.* Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. Különszám. PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok, Pécs, pp. 11–21.
- KITANICS MÁTÉ (2014): Szigetvár-Turbék: A szultán temetkezési helye a 17–18. századi magyar, német és latin források tükrében/Sigetvar-Turbék: 17–18. Yüzyllarına Ait Macarca, Almanca ve Latince Kaynaklar Temelinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Mezarının Oluşturulduğu Bölge. In: Pap Norbert (szerk.): *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatirasi.* Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. Különszám. PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok, Pécs, pp. 91–109.
- KITANICS MÁTÉ – HANCZ ERIKA – TÓTH TAMÁS – PAP NORBERT (2017): A turbéki kegytemplom török előzményének kérdése. *Történelmi Szemle*, 59. pp. 1–18.
- KOVÁTS VALÉRIA (1963): Szigetvári történeti néphagyományok. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, Pécs, pp. 249–285.
- MOLNÁR JÓZSEF (1965): Szulejmán szultán síremléke Turbékben. *Művészettörténeti Értesítő*, 14: 1. pp. 64–66.
- NÉMETH Béla (1903): *Szigetvár története.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, 389 p.
- PAP NORBERT (2014) A szigetvári Szulejmán-kutatás keretei, a 2013-as év fontosabb eredményei/Sigetvár'da Kanuni Sultan Süleyman Hakkında Yapılan Araştırmaların Ana Noktaları ve 2013 Yılı Sonuçları. In: Pap Norbert (szerk.): *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatirasi.* Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. Különszám. PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 23–36.
- PAP, NORBERT – REMÉNYI, PÉTER – M. CSÁSZÁR, ZSUZSA – VÉGH, ANDOR (2014) 'Islam and the Hungarians'. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, pp. 191–220.
- PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ (2015): Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbéjének kutatása (1903–2015). *Mediterrán és Balkán Fórum* 9:2, pp. 2–19.
- PAP, NORBERT – KITANICS, MÁTÉ – GYENIZSE, PÉTER – HANCZ, ERIKA – BOGNÁR, ZITA – TÓTH, TAMÁS – HÁMORI, ZOLTÁN (2015): Finding the tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: historical, geophysical and archeological investigations. *Die Erde*, 146: (4) pp. 289–303.
- PAP NORBERT (2017): Iszlám versus kereszténység – szimbolikus térfoglalás Szigetváron. In: Pap Norbert, Fodor Pál (szerk.) Szulejmán szultán Szigetváron: A szigetvári kutatások 2013–2016 között. 299 p. Pécs: PannonCastrum Kft., 2017. pp. 205–242.
- SOKCSEVITS DÉNES (2014): A Zrínyiek újkori kultusza a horvátoknál/Hírvatlar Arasında Yeni Dönemlerde Zrínyi Kültü. In: PAP N. (szerk.): *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatirasi.* Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évfolyam, különszám, PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 111–128.
- SÜMEGI NOÉMI (2016): Szigetvár ostroma. *Heti Válasz* 2016. február 11.
- TAKÁTS SÁNDOR (1927): Nagy Szolimán császár sírja. In: *Rajzok a török világból.* IV. köt. pp. 123–132.
- VARGA SZABOLCS (szerk.) (2016): *Szűz Mária segítségével. A turbéki Mária-kegyhely története.* MTA BTK, Budapest, 104 p.
- VARGA SZABOLCS (2016): *Leonidász a végvidéken: Zrínyi Miklós (1508–1566).* Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó, Magyar Történelmi Társulat, 277 p.
- VATIN, NICOLAS (2005): Un türbe sans maître. Note sur la fondation de la destination du türbe de Soliman-le-Magnifique à Szigetvár. *Turcica*, 37., pp. 9–42.

A KÁRPÁT-MEDENCE VÁROSAINAK PUSZTULÁSA A 16–17. SZÁZADBAN, A HADSZÍNTÉRRÉ VÁLTOZOTT RÉGIÓKBAN

CSORBA CSABA – DÉNES JÓZSEF

The Deterioration of Cities in War Scene Regions in the Carpathian Basin during the 16th and 17th Centuries

Compared with the cities of Western and Southern Europe, cities of the thian basin suffered a mighty breach in the second half of the first millenium B.C. The city network of the Christian Hungarian state was made up of rather few settlements during the five hundred years following the foundation of the state. The combined number of episcopal residences and free royal cities amounted to only a few dozens. Even these ones were of small territory and had a low number of citizens, and would only have been categorized as towns or small towns according to Western European standards. Their ramparts (battlements) were barely adequate in the beginning of the 16th century, in relation to contemporary military engineering. Smaller cities of landlords were uasually unprotected by battlements in the Middle Ages. They had only a handful of residents and their structure of streets basically Carparesembled that of villages.

During the 16th and 17th centuries, when the whole of the Carpathian basin was turned into a war scene, the military importance of cities was greatly upgraded. Almost every city was devastated by one or more sieges: first during the fights for the throne between 1526 and 1540, later during the struggle against the Turkish conquerors for two hundred years, and then during the wars between the princes of Transylvania and the Habsburg monarchs. As financing was never sufficient for the modernization of their battlements, only few were constructed up-to-date. Examples for growth of city territories were rather scarce (eg. in Pozsony, Sopron, Székesfehérvár, Szigetvár). In case there was a fortress near the city, it was the task of the battlements of the city to delay the siege of the fortress. Cities that had no superior in number fortresses near them mostly surrendered without any resistance to the attacking Turkish armies that were heavily.

In the 16th and 17th centuries, during the era of ever raging wars, the development of cities in the Carpathian basin stopped and reached a standstill, and their population was decreasing instead of growing. The number of Hungarian city residents living in the central territories of the country, which had been put under the rule of the Osman- Turkish Empire, drastically diminished, and Hungarian city-dwellers were replaced by Slavs arriving from the Balkan regions or by Turks. The majority of city houses were used as military lodgings.

At the end of the 17th century, when the liberating wars against the Turks were over, most of these cities were taken over again by Christian forces that found them in ruins, in a desolate and depopulated state. No wonder the Habsburg monarchs had no intention to urge the costly liberating wars which were insecure about their success and bore a high number of casualties. These wars only resulted in gaining back territories that had been

looted, depopulated and turned into a wasteland, offering no income to their treasury but only an increase of expenses.

A Kárpát-medence várostörténete a rómaiakkal kezdődött. Nyugat- és Dél-Európához képest Pannonia és Dacia városainak életében nagy törés következett be a Kr. u. első évezred második felében. A honfoglaló magyarság már erősen lepusztult romokat talált. Fél évezred elteltével ugyanis valamennyi épület és az úthálózat is használhatatlanná vált.

A keresztény királyság ispáni központjai valójában a városi központok szerepét töltötték be. Nem a tatárjárás pusztításai, nem elavultságuk miatt vált a többségük elhagyottá, hanem azért, mert helyettük más helyen létesültek alkalmasabbnak bizonyuló központok, vásárhelyek. Fokozatosan alakult ki az egyházi központok rendszere is.

A városi hálózat az államalapítást követő első évszázadokban meglehetősen kevés településből állt. A püspöki székhelyek és a 12-13. század fordulójától kezdve megjelenő városok száma együttesen csak néhány tucatnyi volt.

1241/42-ben a tatárjárás időszakában azok a városaink, ahová a tatárok eljutottak, és ostrom alá vettek, mind elpusztultak. A vész elmúltával azonban újjáépültek.

Az 1242-1526 közötti időszakban épült ki a nyugat-európai jellegű városhálózat Magyarországon. Mind szabad királyi, mind püspöki-érseki városaink általában kis területűek és viszonylag csekély lakosságúak (2-5 ezer) voltak, a nyugati városhálózathoz viszonyítva a kis- és középvárosok kategóriájába besorolhatók. Védőfalaik (erődítményeik) a 16. század elejéig jelképeseknek számítottak – a korabeli haditechnikához képest. A kisebb földesúri városokat a középkorban általában nem oltalmazta semmiféle védőfal. Lakosságuk lélekszáma általában az ezret sem érte el, utcaképük valójában nemigen különbözött a falvakétól.

Werbőczy István Hármaskönyvének meghatározása szerint (III. rész, IX. titulus, 1.§): „A város pedig házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és erősítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életre való kiváltságokkal bír.”

A szabad királyi városok és az egyházmegyei központok váraihoz kapcsolódó városok a 14-15. században megépítették védőfalukat. Mivel ezeknek létesítéséhez jelentős mennyiségű munkaerőt és pénzt kellett biztosítani, nyilvánvaló, hogy csak a meglévő házaik (és azokhoz tartozó telkeik) határolta térséget övezték védőfalakkal. A lakosság gyarapodásával megnövelték a falakon belül az emeletes házak számát, a telkek aprózódtak, sűrűbb lett a beépítés. A lakosság erőteljesebb gyarapodása egyes (gazdagabb) városok esetében a falakon kívüli, külvárosi településrészek újabb fallal való védelmét is szükségessé tette, pl. Budán a Vízivárosban, Sopronban vagy Pozsony és Várad esetében. Ezek azonban kivételes esetek voltak.

A 16-17. század folyamán, amikor a Kárpát-medencének úgyszólván egésze csaknem folyamatosan hadszínterré vált, az erődített fallal körülvett városok katonai jelentősége is felértékelődött. A trónutódlásért 1526-1540 között folytatott harcokban, majd a török hódítók elleni küzdelem két évszázada alatt, továbbá az erdélyi fejedelmek és a Habsburg uralkodók közötti háborúkban szinte minden városunknak egy vagy több ostrom pusztításait kellett elszenvednie. De felért az ostrom okozta kárral a katonaság beszállásolása, ami többnyire erőszakoskodással és sarcolással járt együtt.

A városok védőműveinek korszerűsítésére általában nem volt elegendő pénz, ezért csak néhányat építhettek ki úgy, hogy az egyre pusztítóbb ágyúharcban a védelmi követelményeknek megfeleljen. A városok területi növekedésére viszonylag kevés esetben volt lehetőség (pl. Pozsony, Sopron, Székesfehérvár, Szigetvár). Amennyiben a város mellett vár és állt, a város erődítményeinek feladata a vár ostromának késleltetése volt. 1543-ban Esztergom, 1552-ben Temesvár, 1566-ban Szigetvár példája említhető.

Azok a városok, amelyek mellett nem állt vár, többnyire ellenállás nélkül adták meg magukat a nagy túlerővel támadó török csapatoknak.

Egyes földesurak a várak mellett fekvő (mező)várost fallal vették körül. Más városokat a királyi hadvezetés utasítására vettek körül fallal vagy más erődítménnyel.

A Felföldön ilyenek voltak pl. Trencsén, Beckó, Fülek, Szécsény, Pásztó, Nógrád, Balassagyarmat, Eger, Diósgyőr, Tokaj, Sárospatak, az Alföldön Ecsed, Ónod, Várad városrészei, Szatmár, a Dunántúlon Szigetvár, Siklós, Sümeg, Körmend, Magyaróvár, Fertőrákos, Kismarton, Zalaegerszeg, Kanizsa, a Délvidéken Újlak, stb. Ezek a városfalak (vagy palánkok) rabló-portyázó hadak ellen védelmet jelentettek, nagyobb létszámú ostromló seregeknek azonban hosszabban nem tudtak ellenállni.

A 16-17. században kiépült egy sajátos várostípus, az erődváros. Ilyen volt Érsekújvár, Győr, Komárom, Károlyváros, Kassa.

A mezővárosok közül a leginkább veszélyeztetett területen fekvők is úgy próbáltak védekezni, hogy valamiféle sánccal, árokkal, palánkkal vették körül belterületüket. A Felföldön példa erre Tállya, Tarcal, Gönc, Garadna, Miskolc, Szikszó, Gyöngyös, az Alföldön Debrecen, stb. Volt, ahol a templomot (is) erődítették meg, például Szikszón, Hejccén, Sajókazán. A hajdúvárosokban általában a templom is erődített volt, s a várost is védőmű övezte, pl. Szerencsen, Megyaszón, Hernádnémetiben, Gesztelyben, Tiszalúcon, Hajdúhadházon, Hajdúböszörményben, Hajdúszoboszlón, Hajdúdorogon, Vámospércsen, stb. Ezek a többnyire hevenyészett erődítmények a 18. század elejétől kezdve szükségtelenné váltak, elpusztultak, többségüknek nyoma sem maradt, emléküket is elfeledték.

Szulejmán szultán 1521-ben Nándorfehérvár várát és városát ostrommal foglalta el, s ugyanakkor került török kézre Zimony, Száva-szentdemeter,

Szalánkemén is. 1526-ban Pétervárad, Újlak, Bács, Erdőd, Eszék került török kézre. A Duna melletti dunántúli hadiút mentén fekvő városokat a Dunakanyarig végigrabolták a török hadak. 1529-ben a Bécs elleni hadjárat során újra a Dunamente településein pusztítottak. 1532-ben Köszeget valójában az mentette meg, hogy a hetekig tartó esőzés miatt az ostromműveket nem lehetett kiépíteni.

1541-1545 között a Duna mindkét oldalán széles sávban terjesztették ki a meghódított területeket Esztergomtól Siklósig és a Dráva-Száva közének keleti feléig, a túlsáron Nógrádtól és Váctól lefelé a Duna-Tisza köze 2/3-án fekvő városokat kerítették hatalmukba Szegedig ill. a Duna alsó folyásáig.

1547-1566 között a törökök által uralt terület csaknem megkétszereződött. Északon Fülelig terjedt a hódoltság, szinte az egész Duna-Tisza között megszállták. A Tiszántúlon a Körösöktől délre török kézre került Gyula, Jenő, a Maros menti várak és városok Solymosig és Lippáig, a Maros és az Al-Duna közötti teljes terület (Becse, Becskerek, Temesvár, Versec, Pancsova, Orsováig és Szörényig).

A 15 éves háború során a Dunántúlon török kézre került Győr, Pápa, Tata. Az előbbi kettőt azonban a keresztény csapatok visszafoglalták). A Dunakanyarban (időlegesen) visszafoglalták a keresztény hadak Esztergomot, Vácot és Visegrádot, a Felföldön Nógrádot, Füleket, Szécsényt, stb. Eredménytelenül ostromolták viszont az Alföldön Hatvant, s ami a legfájóbb, 1596-ban elveszett Eger vára és városa. A tatárok a Debrecenről, ill. Pesttől délre fekvő területet pusztították. Erdélyből kiindulva Borbély György csapatai Lippát, Aradot, Csanádot elfoglalták (utóbbi kettőt a törökök visszaszerezték, Váradot azonban sikerült ellenük megvédeni). Báthori Zsigmond eredménytelenül ostromolta Temesvárt.

1599-1604 között Erdély is hadszíntérré vált, urai évente változtak, az egymással harcoló seregek megsarcolták a városokat.

A Bocskai-szabadságharc időszakában (1604-1606) olyan országrészek (Erdély, Felföld és Északnyugat-Dunántúl) városai is katonai célpontok lettek, ahová addig a török hadak nem jutottak el. Bethlen Gábor majd I. Rákóczi György hadjáratait is a Felföld városai szenvedték meg.

Az 1660-1664 közötti török háborúban a törökök elfoglalják Erdély kulcsát, Várad várát (1660). A Felföldön hosszú ostrom után török kézre került Érsekújvár erődvárosa, majd Léva és Nógrád. 1664-ben csak Pécs városát sikerül elfoglalniuk (időlegesen) a keresztény hadaknak, a várat nem.

Az 1672-1686 közötti kuruc harcokban ismét a Felföld pusztul. A haderő és a kurucok is a városokon „élősködnek”.

A török kiűzésének hadműveletei 1683-ban kezdődtek és a 17. század végéig folytatódtak, majd 1718-ban békekötéssel fejeződtek be.

A törökök Buda és Pest elfoglalása (1686) után a kisebb várakat, palánkokat kiürítették és csak néhány nagyobb várat tartottak meg, azokba koncentrálnak a védőseregeket. Stratégiájuk számukra totális kudarccal járt, mert nem jelentős

vérveszteséggel járó ostrommal, hanem blokáddal (kiéheztetéssel) kényszerítették megadásra az egyes várak-városok őrségét. A keresztény seregek ostrommal többnyire csak a kulcsfontosságú várakat foglalták el, mindenekelőtt Esztergomot, Érsekújvárt, Budát és Belgrádot.

A bécsi haditanács által választott harcmód azonban magyar szempontból rendkívüli terheket jelentett. A szövetséges csapatok elszállásolása, ételmezése, a hadiszállítások hosszú éveken keresztül a lakosságot terhelték. A blokád eredményessége érdekében a várak környékéről ki kellett költöztetni a lakosságot, el kellett pusztítani a vetéseket, meg kellett akadályozni a törökök szénagyűjtését és legeltetését, és minden eszközzel meg kellett akadályozni a török várakba történő élelmiszer beszállítást. A kényszerhelyzetbe került török hadvezetés viszont halállal fenyegette a hódoltsági lakosokat, ha nem adóztak, nem szolgáltattak számukra ételmet. A keresztény hadvezetés mindezekért szintén halálos fenyegetéssel válaszolt. Hol voltak már azok az idők, amikor tízezérel hajtották a hízott marhákat nyugatra...

A török elleni felszabadító háborúk után, a 17. század végén az ország középső harmadának városai szomorú képet nyújtottak. A lakóházak többnyire lepusztult állapotban voltak, egykori lakosságuk lélekszáma a töredékére csökkent, iparuk, kereskedelmük jelentéktelenné züllött.

Nem véletlen, hogy a nagy emberáldozattal járó, költséges és bizonytalan kimenetelű nagy felszabadító háborút a Habsburg uralkodók nem siettették, mert eredményeként néptelen, kifosztott, elvadult területek kerülhettek a kezükre, amelyek a kincstárnak hosszú időn keresztül bevételt alig hozhattak, csak kiadásait növelték.

Évtizedekre volt szükség, hogy a városok egykori (másfél- két évszázaddal korábbi) szintjüket elérjék. Ez azt jelentette, hogy a nyugat-európai szinttől a 16. század elején is erősen elmaradt városaink hátránya a 18. század elejére megsokszorozódott!

Az egykori török hódoltságot fél karéjban övező országrészek (Nyugat-Dunántúl, Felföld, Erdély) városai állapota a hódoltsági területekhez képest összehasonlíthatatlanul jobb volt. De a kuruc háborúkat ezek is megsínylették, s a hadseregek sarcolása, erőszakoskodása, a beszállásolás terhei ezek gazdasági életét is megrokkantották. Csökkent a lakosságuk száma, tömeges volt az elszegényedés, a kereskedelmi kapcsolatok sem működtek úgy, mint régebben.

A 16-17. században, a szinte állandósuló háborúk közepette a Kárpát-medence városainak fejlődése megállt, stagnált, népességük nem növekedett, sőt inkább fogyott. Az ország középső harmadának oszmán-török uralom alá részén található városok magyar lakossága erősen csökkent, helyükre a Balkánról szlávok, vagy törökök érkeztek. A városok házainak jelentős része a katonaság szállásául szolgált.

A Kárpát-medence városai a 16-17. század háborúinak kártételeit ugyan néhány évtized alatt kiheverték, azonban csupán a 19. század utolsó harmadától

kezdve indult meg nagyobb arányú fejlődésük, amely közelítette szintjüket a nyugati világhoz.

A török korban bekövetkezett hanyatlás azonban sem általánosságban, sem a városok szempontjából korántsem okozott olyan végzetes lemaradást, ami orvosolhatatlan lett volna. A felzárkózás lendülete 1914-től kezdve tört meg, s a leszakadás mértékét számottevően azóta sem sikerült csökkenteni, sőt inkább növekedett (és növekszik).

Erődítéssel védett települések a Kárpát-medencében (Dénes József adatgyűjtése)

1.	Kassa	ve	Abaúj-Torna
2.	Telkibánya	ve	Abaúj-Torna
3.	Zenta	ve	Bács-Bodrog
4.	Pécs	ve	Baranya
5.	Siklós	ve	Baranya
6.	Körmöcbánya	ve	Bars
7.	Cirkvena	ve	Belovár-Körös
8.	Dombró	ve	Belovár-Körös
9.	Kapronca	ve	Belovár-Körös
10.	Tapalóc	ve	Belovár-Körös
11.	Beszterce	ve	Beszterce-Naszód
12.	Miskolc	ve	Borsod
13.	Banja Luka	ve	Bosznia
14.	Bihács	ve	Bosznia
15.	Brassó	ve	Brassó
16.	Földvár	ve	Brassó
17.	Makó	ve	Csanád
18.	Gyergyószentmiklós	ve	Csík
19.	Szeged	ve	Csongrád
20.	Ljuba (Ljubač)	ve	Dalmácia
21.	Sebenico	ve	Dalmácia
22.	Spalato	ve	Dalmácia
23.	Trau	ve	Dalmácia
24.	Zára	ve	Dalmácia
25.	Esztergom-Királyi város	ve	Esztergom
26.	Esztergom-Víziváros	ve	Esztergom
27.	Székesfehérvár	ve	Fejér
28.	Győr	ve	Győr
29.	Debrecen	ve	Hajdú
30.	Hajdúböszörmény	ve	Hajdú
31.	Hajdúnánás	ve	Hajdú
32.	Hajdúszoboszló	ve	Hajdú
33.	Jajca	ve	határon kívül
34.	Raguza	ve	határon kívül
35.	Szarajevó	ve	határon kívül
36.	Eger	ve	Heves

37.	Bakabánya	ve	Hont
38.	Korpona	ve	Hont
39.	Selmecbánya	ve	Hont
40.	Szászváros	ve	Hunyad
41.	Kolozsvár	ve	Kolozs
42.	Karánsebes	ve	Krassó-Szörény
43.	Brinje	ve	Lika-Korbava
44.	Otocsác	ve	Lika-Korbava
45.	Zengg	ve	Lika-Korbava
46.	Fiume	ve	Modrus-Fiume
47.	Grobnik	ve	Modrus-Fiume
48.	Hreljin	ve	Modrus-Fiume
49.	Ledenice	ve	Modrus-Fiume
50.	Modrus	ve	Modrus-Fiume
51.	Szluin	ve	Modrus-Fiume
52.	Tovunj	ve	Modrus-Fiume
53.	Magyaróvár	ve	Moson
54.	Nezsider	ve	Moson
55.	Medgyes	ve	Nagy-Küküllő
56.	Segesvár	ve	Nagy-Küküllő
57.	Balassagyarmat	ve	Nógrád
58.	Fülek	ve	Nógrád
59.	Nógrád	ve	Nógrád
60.	Szécsény	ve	Nógrád
61.	Bajmóc	ve	Nyitra
62.	Nyitra	ve	Nyitra
63.	Szakolca	ve	Nyitra
64.	Budapest-Buda	ve	Pest-Pilis-Solt-Kiskun
65.	Budapest-Pest	ve	Pest-Pilis-Solt-Kiskun
66.	Cegléd	ve	Pest-Pilis-Solt-Kiskun
67.	Kalocsa	ve	Pest-Pilis-Solt-Kiskun
68.	Kecskemét	ve	Pest-Pilis-Solt-Kiskun
69.	Nagykőrös	ve	Pest-Pilis-Solt-Kiskun
70.	Vác	ve	Pest-Pilis-Solt-Kiskun
71.	Bazin	ve	Pozsony
72.	Modor	ve	Pozsony
73.	Nagyszombat	ve	Pozsony
74.	Pozsony	ve	Pozsony
75.	Szentgyörgy	ve	Pozsony
76.	Bártfa	ve	Sáros
77.	Eperjes	ve	Sáros
78.	Kisszeben	ve	Sáros
79.	Törökkoppány	ve	Somogy
80.	Csepreg	ve	Sopron
81.	Feketeváros	ve	Sopron
82.	Fertőféhéregyháza	ve	Sopron
83.	Fertőrákos	ve	Sopron
84.	Fertőszéleskút	ve	Sopron
85.	Kismarton	ve	Sopron

86. Oka	ve	Sopron
87. Ruszt	ve	Sopron
88. Sopron	ve	Sopron
89. Nyíregyháza	ve	Szabolcs
90. Nagyszeben	ve	Szeben
91. Szászsebes	ve	Szeben
92. Késmárk	ve	Szepes
93. Lőcse	ve	Szepes
94. Podolin	ve	Szepes
95. Szepeshely	ve	Szepes
96. Szalánkemén	ve	Szerém
97. Újlak	ve	Szerém
98. Lippa	ve	Temes
99. Temesvár	ve	Temes
100. Nagycsanád-Csanád	ve	Torontál
101. Beckó	ve	Trencsén
102. Trencsén	ve	Trencsén
103. Zsolna	ve	Trencsén
104. Varasd	ve	Varasd
105. Körmend	ve	Vas
106. Kőszeg	ve	Vas
107. Monyorókerék	ve	Vas
108. Németújvár	ve	Vas
109. Pinkafő	ve	Vas
110. Rohonc	ve	Vas
111. Sárvár	ve	Vas
112. Szombathely	ve	Vas
113. Városszalónak	ve	Vas
114. Vasvár	ve	Vas
115. Pápa	ve	Veszprém
116. Veszprém	ve	Veszprém
117. Zágráb-Gradec	ve	Zágráb
118. Zágráb-Káptalanváros	ve	Zágráb
119. Keszthely	ve	Zala
120. Sümeg	ve	Zala
121. Besztercebánya	ve	Zólyom
122. Breznóbánya	ve	Zólyom
123. Zólyom	ve	Zólyom

Kőből épült városfalak a Kárpát-medencében (Dénes József adatgyűjtése)

1. Kassa	Abauj-Torna
2. Gyulafehérvár	Alsó-Fehér
3. Pécs	Baranya
4. Siklós	Baranya
5. Körmöcbánya	Bars
6. Dombó	Belovár-Körös

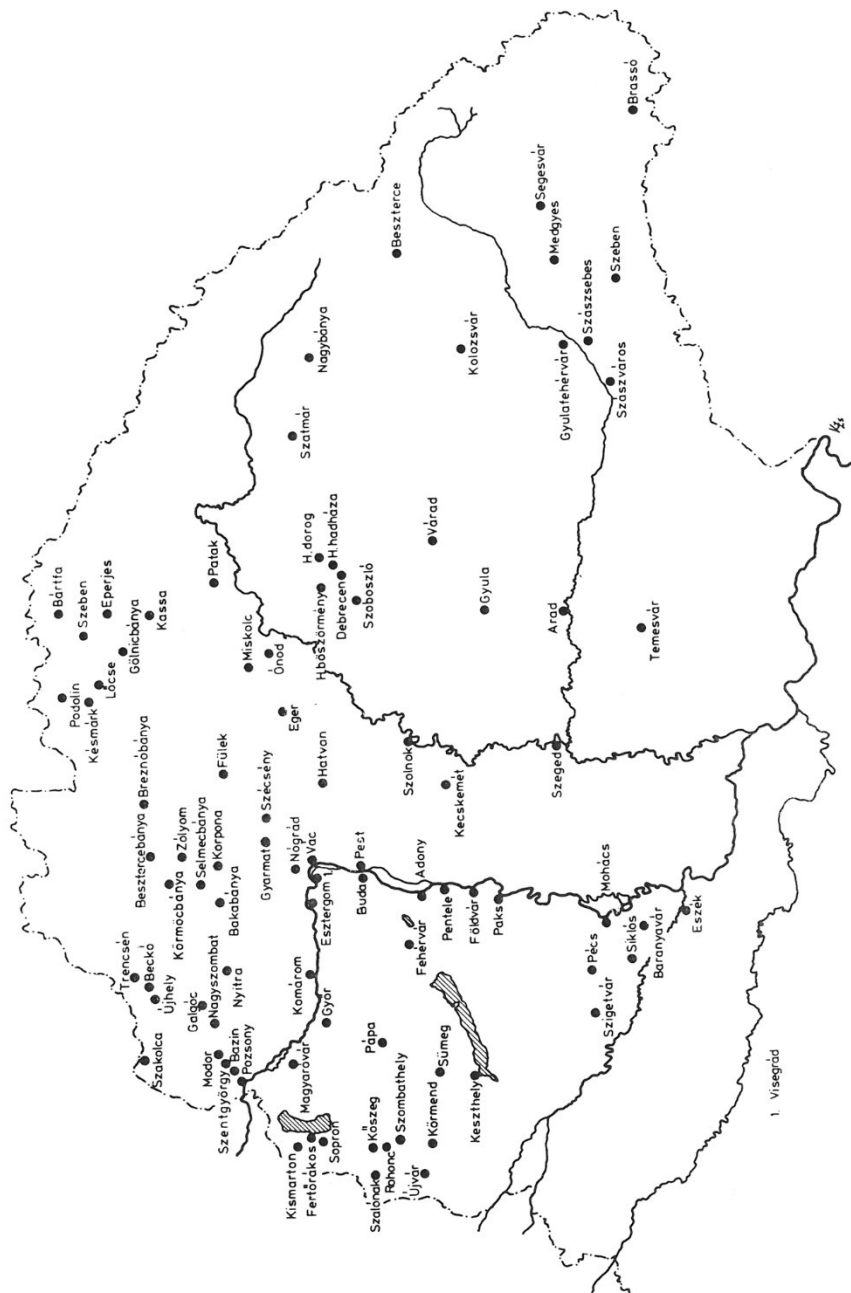
7. Beszterce	Beszterce-Naszód
8. Brassó	Brassó
9. Földvár	Brassó
10. Esztergom-Királyi város	Esztergom
11. Esztergom-Víziváros	Esztergom
12. Székesfehérvár	Fejér
13. Győr	Győr
14. Eger	Heves
15. Bakabánya	Hont
16. Korpona	Hont
17. Selmecbánya	Hont
18. Kolozsvár	Kolozs
19. Karánsebes	Krassó-Szőrény
20. Bag	Lika-Korbava
21. Zengg	Lika-Korbava
22. Bakar	Modrus-Fiume
23. Fiume	Modrus-Fiume
24. Grobnik	Modrus-Fiume
25. Hreljin	Modrus-Fiume
26. Ledenice	Modrus-Fiume
27. Modrus	Modrus-Fiume
28. Novi	Modrus-Fiume
29. Szluin	Modrus-Fiume
30. Medgyes	Nagy-Küküllő
31. Segesvár	Nagy-Küküllő
32. Bajmóc	Nyitra
33. Nyitra	Nyitra
34. Szakolca	Nyitra
35. Budapest-Buda	Pest
36. Budapest-Pest	Pest
37. Vác	Pest
38. Pozsegavár	Pozsega
39. Bazin	Pozsony
40. Modor	Pozsony
41. Nagyszombat	Pozsony
42. Pozsony	Pozsony
43. Szentgyörgy	Pozsony
44. Szomolány	Pozsony
45. Bártfa	Sáros
46. Eperjes	Sáros
47. Kisseben	Sáros
48. Feketeváros	Sopron
49. Fertőféregyháza	Sopron
50. Fertőrákos	Sopron
51. Fertőszéleskút	Sopron
52. Kismarton	Sopron
53. Oka	Sopron
54. Ruszt	Sopron
55. Sopron	Sopron

56. Nagybánya	Szatmár
57. Nagyszében	Szében
58. Szászsebes	Szében
59. Késmárk	Szepes
60. Lőcse	Szepes
61. Podolin	Szepes
62. Szepeshely	Szepes
63. Szávaszentdemeter	Szerém
64. Szalánkemén	Szerém
65. Újlak	Szerém
66. Lippa	Temes
67. Beckó	Trencsén
68. Trencsén	Trencsén
69. Zsolna	Trencsén
70. Krapina	Varasd
71. Varasd	Varasd
72. Kőszeg	Vas
73. Németújvár	Vas
74. Szombathely	Vas
75. Városszalónak	Vas
76. Eszék	Verőce
77. Veszprém	Veszprém
78. Zágráb-Gradec	Zágráb
79. Zágráb-Káptalanváros	Zágráb
80. Sümeg	Zala
81. Sárospatak	Zemplén
82. Besztercebánya	Zólyom
83. Breznóbánya	Zólyom
84. Zólyom	Zólyom

Fallal körülvett városok területe a Kárpát-medencében (Dénes József adatgyűjtése)

Bártfa	500 x 390	15,3 ha
Bazin	600 x 400	19,0 ha
Beszterce	860 x 560	37,8 ha
Brassó	900 x 680	48,1 ha
Buda	1500 x 400	47,0 ha
Buda kv	1900 x 1060	158,0 ha
Dombró	290 x 240	5,65 ha
Eger	850 x 540	36,8 ha
Eperjes	900 x 520	36,7 ha
Eszék	640 x 330	16,6 ha
Esztergom kv	860 x 590	39,2 ha
Feketeváros	440 x 340	12,0 ha
Fiume	420 x 230	14,2 ha

Földvár	290 x 230	5,2 ha
Gyulafehérvár	410 x 450	18,5 ha
Karánsebes	330 x 210	5,4 ha
Kassa	860 x 570	38,5 ha
Kismarton	560 x 300	13,0 ha
Kisszeben	430 x 240	8,1 ha
Kolozsvár	720 x 760	49,0 ha
Körmöcbánya	300 x 230	6,9 ha
Kőszeg	320 x 230	6,0 ha
Lőcse	1030 x 540	43,7 ha
Medgyes	900 x 600	42,4 ha
Modor	700 x 380	21,0 ha
Nagybánya	800 x 640	40,2 ha
Nagyszeben	1150 x 830	75,0 ha
Nagyszombat	870 x 730	63,5 ha
Németújvár	330 x 180	5,0 ha
Nona	530 x 400	16,7 ha
Pécs	1050 x 750	68,9 ha
Pest	1010 x 660	58,0 ha
Pinkafő	870 x 670	46,0 ha
Podolin	306 x 230	5,5 ha
Pozsegavár	520 x 360	14,7 ha
Pozsony	600 x 370	17,4 ha
Ruszt	360 x 300	11,0 ha
Sebenico	700 x 280	15,4 ha
Segesvár	480 x 220	8,3 ha
Sopron	400 x 350	9,0 ha
Sopron kv	1400 x 1070	120,0 ha
Spalato	200 x 160	3,2 ha
Szokolca	780 x 440	27,0 ha
Szászsebes	540 x 440	18,7 ha
Székesfehérvár	740 x 300	17,4 ha
Szenternye	1030 x 640	69,0 ha
Szentgyörgy	800 x 470	29,5 ha
Trau	400 x 200	6,3 ha
Varasd	380 x 380	14,4 ha
Városszalónak	280 x 220	5,0 ha
Zágráb	540 x 320	14,0 ha
Zára	860 x 340	23,0 ha
Zengg	420 x 280	9,2 ha
Zólyom	800 x 360	22,6 ha

Jelentősebb fallal körülvett városok a Kárpát-medencében

Irodalom

- B. BENKHARD L. – MENTÉNYI K. 2000: A kőszegi védműrendszer. Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára. Kőszeg, pp. 35-35-58.
- BAGI Z. P. 2013: Nagyváradszombat 1691-ben. In: Várak Kastélyok Templomok IX/5. sz. pp. 20-23.
- BAGI Z. P. 2013: Birodalmi segélyhadak Érsekújvár 1685.évi ostrománál. In: Várak Kastélyok Templomok IX/6. sz. pp. 25-27.
- BÁCSKAI V. 1965: Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 37. Akadémiai. Bp. 139.
- BENKŐ E. - CSIKÁNY T. et al. 1998: Az aradi vár története. Zrínyi. Bp. 176 p.
- BESSENYEI J. 2002: A menekültek és a magyarországi városhálózat átalakulása a török hódítás kezdeti periódusában. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. MTA. Bp. pp. 75-85.
- BLAZOVICH L. 2002: Városok az Alföldön a 14-16. században. Dél-alföldi évszázadok 17. Szeged, 271 p.
- BŐSZE S. – RAVAZDI L. – SZITA L. (szerk.) 2006: Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából. Szigetvár, pp. 39-145.
- CSORBA Cs. 1973: Település és erődítettség az Alföldön a török korban. In: Bajomi krónika. Biharnagybajom, pp. 56-64.
- CSORBA Cs. 1974: Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről. In: A debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1972. Debrecen, 177-236.
- CSORBA Cs. 1976: Pest városfalának vázlatos története. In: Budapest Régiségei XXIV. 1. pp. 349-366. 2. 90-91.
- CSORBA Cs. 1978: Esztergom hadi krónikája. Zrínyi. Bp. 232 p.
- CSORBA Cs. 1980: Várak a Hegyalján. Tokaj – Ónod – Szerencs. Zrínyi. Bp. 198 p.
- CSORBA Cs. 1983a: A magyarországi végvárak adattára. In: Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században Tanulmányok. Studia Agriensia 3. Eger, pp. 39-47.
- CSORBA Cs. 1983b: A felső-Tisza-vidék hadtörténete a drinápolyi békétől a vasvári békéig. In: Tanulmányok Kisvárdai történetéből. Kisvárdai, pp. 75-85.
- CSORBA Cs. 1983c: Vártúrák Szlovákiában. Romániai vártúrák. In: Vártúrák kalauza III. Sport. Bp. pp. 132-595.
- CSORBA Cs. 1985a: 17. századi végváraink a veduták és tervrajzok tükrében. In: Magyar és török végvárak 1663-1684. Studia Agriensia 5. Eger, pp. 131-151.
- CSORBA Cs. 1985b: Vég-Gyula várának históriája. Zrínyi. Bp. 199. p.
- CSORBA Cs. 1989: A török végvárak ellenállási lehetőségei a felszabadító háborúk során. In: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686-1699). Studia Agriensia 9. Eger, pp. 159-185.
- CSORBA Cs. 1993: A végvári rendszer néhány kérdése Északkelet-Magyarországon. In: Végvárak és régiók a XVI.-XVII. században. Studia Agriensia 14. Eger, pp. 193-209.
- CSORBA Cs. 1995: Vár és környezete a leírások és ábrázolások tükrében. Studia Agriensia 15. Eger, pp. 103-136.
- CSORBA Cs. 1997: Vár és város megváltozott kapcsolata a XVI-XVII. században (vázlatos áttekintés). In: Hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. században. Studia Agriensia 17. pp. 91-106.

- CSORBA Cs. 2004: Települések erődítései a közép- és török korban. In: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920). Szerk. Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Csihák György. Nyíregyháza-Zürich, pp. 65-69.
- CSORBA Cs. 2007: Fallal kerített városaink. In: Várak Kastélyok Templomok III/3. sz. pp. 39-41.
- CSORBA Cs. 2012: Szentgrót. In: Várak Kastélyok Templomok VIII/1. sz. 25. p.
- DANKÓ I. 1955: A Sajó-hernádmelléki hajdútelepek. Sárospatak, 40 p.
- DANKÓ I. 1959: A Körösköz-bihari hajdúság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 8-9. Gyula, 72 p.
- DANKÓ I. 1989: A Caraffa-járás emlékei. In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686-1688. Szerk. Szita László. Pécs, pp. 197-215.
- DANKÓ I. 2004: A hajdúsági erődtemplomok kérdései. In: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920). Szerk. Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Csihák György. Nyíregyháza-Zürich, pp. 65-69.
- DOMINKOVITS P. 2006: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Martin Opitz. Bp. 198 p.
- DOMOKOS Gy. 2000: Ottavino Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Balassi. Bp. 160 p.
- EPERJESSY K. 1993: A települési rend bomlása. In: Magyar művelődéstörténet 3. A kereszténység védőbástyája. Magyar Történelmi Társulat. Bp. pp. 129-158.
- FODOR P. 1985: Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középső harmadából. In: Magyar és török végvárak 1663-1684. Studia Agriensia 5. Eger, pp. 165-172.
- FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Bp. 213 p.
- FRISNYÁK S. 2009: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Szerencs, 248 p.
- GÁRDONYI A. 1941: Középkori városaink erődjellegének kialakulása. In: Hadtörténelmi Közlemények pp. 1-21.
- GERŐ Gy. 1980: Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők). Művészettörténeti Füzetek 12. Bp. 174 p.
- GERŐ Gy. 1996-2002: A városszerkezet alakulása a magyarországi török hódoltságban. In: Keletkutatás, pp. 129-147.
- H. NÉMETH I. 2005: A kora újkori Magyar Királyság várospolitikájának vázlatja, 16-17. század. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században. MTA Történettudományi Intézete. Bp. pp. 375-402.
- HANCZ E. – NAGY K. 2016: Az oszmán kori Mohács. In: Várak Kastélyok Templomok Évkönyv pp. 152-156.
- HAUSEL S. 2000: Nógrádvár. Nógrád, 137 p.
- HEGYI K. 1976: Egy világbirodalom végvidékén. Gondolat. Bp. 292 p.
- HEGYI K. 2002: A török Bács. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. MTA. Bp. pp. 199-213.
- HERMANN E. 1943: Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása. Pécs, 112 p.
- IVÁNYI B. 1910: Eperjes város és az 1526-1528. évi hadjáratok. In: Hadtörténelmi Közlemények pp. 446-456.

- JANKÓ A. 1995: Végvárak az I. és II. katonai felmérés térképein. In: Végvár és környezet. *Studia Agriensia* 15. Eger, pp. 33-53.
- KARCZAG Á. – SZABÓ T. 2010: Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Semmelweis. Bp. 758 p.
- KECSKÉS L. 1984: Komárom az erődök városa. Zrínyi. Bp. 230 p.
- KERTÉSZ R. – SZAKONYI B. 2013: A szolnoki szandzsákszékhely és virtuális rekonstrukciója. In: Várak Kastélyok Templomok IX/4. sz. pp. 4-7.
- KISARI BALLA Gy. 2000: A karlsruhei térképek a török háborúk korából. Szerzői. Bp. 703 p.
- KISARI BALLA Gy. 2005: Marsigli tábornok térképei. Szerzői. Bp. 540 p.
- KÓNYA P. 1995: A sárosvármegyei várak és más erődítmények az utolsó Habsburg-ellenes felkelésekben. *Studia Agriensia* 15. Eger, pp. 223-237.
- KÓNYA P. 2005: A felső-magyarországi városok társadalma a 17. században. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században. MTA Történettudományi Intézete. Bp. pp. 355-373.
- KÓNYA P. 2009: A tokaji bor a 17. századi felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa és Kiszseben) gazdaságában. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. Szerk. Orosz István és Pap Klára. Debrecen, pp. 97-107.
- KÖPECZI B. (főszerk.) 1993: Erdély rövid története. Akadémiai K. Bp. 476 p.
- KUBINYI A. 2000: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-alföldi évszázadok 14. Szeged, 197 p.
- LUKINICH I. 1913: Az északkeleti várháborúk történetéhez. In: Hadtörténelmi Közlemények pp. 370-394., 584-605.
- MAGYAR K. – NOVÁKI Gy. 2005: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 298 p.
- MÉRI I. 1988: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. Kiadásra előkészítette Kovalovszki J. Műszaki. Bp. 123 p.
- MORDOVIN M. 2011: Szécsény városának kora újkori palánkerődítése (A szécsényi Pintér-háznál feltárt maradványok alapján). In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Castrum Bene Egyesület. Bp. pp. 149-159.
- NÉMETH I. 1999: Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. *Studia Agriensia* 20. Eger, pp. 117-127.
- NOVÁK L. 1986: Mezővárosi fejlődés az Alföldön. In: Településnéprajz. Tanulmányok az Alföld településnéprajzához. Nagykőrös, pp. 149-196.
- NOVÁKI Gy. – SÁRKÖZY S. – FELD I. 2007: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Bp.-Miskolc, 330 p.
- NOVÁKI Gy. – BARÁZ Cs. – DÉNES J. – FELD I. – Sárközy S. 2009: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. Bp. 175 p.
- NOVÁKI Gy. – FELD I. et al. 2017: Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 4. Bp. 224 p.
- NYAKAS M. 1993: A hajdúvárosok katonai szerepének alakulása a 17. század második felében. In: Végvárak és régiók a XVI.-XVII. században. *Studia Agriensia* 14. Eger, pp. 177-192.

- OROSZ I. 1999: Sárospataki városkép a 18. században és a 19. század első felében. In: Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára. KLTE Történelmi Intézet. Debrecen, pp. 165-176.
- RÁCZI I. 1969: A hajdúk a XVII. században. Magyar történelmi tanulmányok II. Debrecen, 240 p.
- SÁNTA Á. 2012: Egy erődváros a korszakváltás idején. Érsekújvár telkeinek összeírása és a város újra települése a török kiűzése után. In: Studia Agriensia 30. Eger, pp. 165-180.
- ŠÁŠKY, L. 1981: Kamenná krása našich miest. Osveta, Martin. 408 p.
- SCHULHOF I. 1979: Budai krónika [1686]. Magyar Helikon. Bp. 103 p.
- SIKLÓSI Gy. 1989: A székesfehérvári városfalak 1688-ban. In: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686-1699). In: Studia Agriensia 9. Eger, pp. 143-157.
- SIMON Z. 2011: Adalékok a tállyai középkori és koraiújkorai erődítmények történetéhez. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Castrum Bene Egyesület. Bp. pp. 231-240.
- SUGÁR I. 1985: A török végvárrendszer Északkelet-Magyarországon (Heves, Külső-Szolnok, Borsod vármegyék és a Jászság). In: Magyar és török végvárak 1663-1684. Studia Agriensia 5. Eger, pp. 229-305.
- SUGÁR I. 1984: Heves megye visszafoglalása a töröktől. Studia Agriensia 8. Eger, 330 p.
- SUGÁR I. 2002: Az egri vár története. Zrínyi. Bp. 256 p.
- SZABÓ I. 1993: Pusztuló magyarság. In: Magyar művelődéstörténet 3. A kereszténység védőbástyája. Magyar Történelmi Társulat. Bp. pp. 69-97.
- SZAKÁLY 1988: Mi veszett Mohács után? (A magyarországi török uralom mérlege). In: Valóság 3. sz. pp. 39-51.
- SZAKÁLY F. 1989: A felszabadító háborúk történelmi helyéről (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?). In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686-1688. Szerk. Szita László. Pécs, pp. 23-42.
- SZAKÁLY F. 1994: Pápa a török korban. In: Tanulmányok Pápa város történetéből 1. Pápa, pp. 125-200.
- SZÁNTÓ I. 1980: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541-1593. Akadémiai. Bp. 161 p.
- SZÁNTÓ I. 1985: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551-52. évi várháborúk. Akadémiai. Bp. 275 p.
- SZŐCS P. 2006: Szatmár kora újkorai erődje. Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 2006/1. pp. 81-89.
- TAKÁTS S. 1915: A magyar erősségek. In: Rajzok a török világból. II. Bp. pp. 2-132.
- TAKÁTS S. 1922: A debreceni bíró elrablása. IN. Régi idők, régi emberek. Bp. pp. 214-224.
- TAKÁTS S. é. n.: A magyar múlt tarlójáról. Genius. Bp. pp. 99-125.
- TAKÁTS S.
- TEREI Gy. – NOVÁKI Gy. et al. 2011: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 3. Bp. 248 p.
- TOLNAI G. 2001: Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. Esztergom.

- TOLNAI G. 2004: Magyarországi erődtemplomok. In: Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920). Szerk. Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Csihák György. Nyíregyháza-Zürich, pp. 65-69.
- TÜDŐS S: K. 2006: Székelyföld – egy különleges határvédelmi rendszer. A templomvárak a 16. századtól a 18. századig terjedő időszakban. In: Magyarország védelme Európa védelme. Studia Agriensia 24. Eger, pp. 317-337.
- V. MOLNÁR L. 1987: Kanizsa vára. Zrínyi. Bp. 170 p.
- VÁNDOR L. 2006: Újabb adatok az egerszegi várról és városról a legutóbbi régészeti kutatások alapján. In: Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, pp.19-31.
- VARGA J. J. 1986: A fogyó félhold árnyékában. Gondolat. Bp. 282 p.
- VARGA J. J. 1993: A nyugat-magyarországi végvárak 1683 nyarán. In: Végvárak és régiók a XVI.-XVII. században. Studia Agriensia 14. Eger, pp. 55-71.
- VARGA Sz. 2009: Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526-1686). Pécs, 220 p.
- VERESS D. Cs. 1983: Várak a Bakonyban. Zrínyi. Bp. 269 p.
- VERESS D. Cs. 1986: A szegedi vár. Zrínyi. Bp. 195 p.
- VERESS D. Cs. – SIKLÓSI Gy. 1990: Székesfehérvár, a királyok városa. Zrínyi. Bp. 280 p.
- VERESS D. Cs. 1992: Várak Baranyában. Zrínyi. Bp. 212 p.
- VERESS D. Cs. 1993: A győri vár. Zrínyi. Bp. 197 p.
- VERESS D. Cs. 1996: Várak a Balaton körül. Zrínyi. Bp. 215 p.
- VÉGH F. 2002: A keszthelyi végvár építéstörténete (XVI-XVII. század). Pécs, 102 p.
- VINCZE D. 2007: Fülek 1682-es ostroma. In: Várak Kastélyok Templomok III/1. sz. pp. 32-35.
- WINKLER G. 2004: Reneszánsz erődépítészet Magyarországon. Mérnöki szemmel. TINTA. Bp. 203 p.
- WINKLER G. 2006: A magyaróvári erődrendszer rekonstrukciója. In: Várak Kastélyok Templomok II/2. sz. pp. 11-13.

AZ ELSŐ MODERN REGIONALIZÁCIÓS KÍSÉRLET A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁGON: A TEMESI BÁNSÁG (1718–1779)

KÓKAI SÁNDOR

The first modern regionalization experiment in historical Hungary: The Banat of Temes (1718–1779)

The quantitative and qualitative changes of the 18th century can be appreciable with knowledge of the Bánság's population- and settlement-geographical, economic-geographical, historic-geographical, ethnical, ethnographical, etc. peculiarities. It was a sort of political, governmental and social tabula rasa characterizing the countryside, which with its latent possibilities triggered a real migration from the various parts of Europe. They are pursuing a progressive population policy – population increase, emigration ban, tax allowances to encourage parenting more children. However, there is no strong bourgeoisie developing here either. The better public administration, the more equitable taxation, the greater prosperity, the partial elimination of serfdom and the better satisfaction of cultural needs were meant to develop the sense and consciousness of separation among the settlers.

Determined economic measures have been implemented, economic processes were regulated by the state, new industrial sectors have been developed (e.g. carpet, gobelin, mirror, silk, etc.) and specialists were sent abroad to study industrial processes. Governor Mercy organized state-owned manufactures, textile, carriage and gobelin-making industrial factories, which were producing mainly for the Turkish market, but state-owned manufactures did not work efficiently. The Temesi Bánság was also distinct as a political, social and economic region, thus, by the end of the 18th century, could become a special historical region either.

I. Bevezetés

A Bánság az a történelmi, politikai, gazdasági és földrajzi régió, melynek 1718 és 1779 közötti fejlődési sajátosságai is számos olyan földrajzi, településhálózati, gazdasági, etnikai, történelmi (pl. politika- és gazdaságtörténelmi stb.) és regionális (pl. regionalizáció és regionalizmus érvényesülése, regionális önállóság stb.) problémát vetnek fel, melyek tudományos feldolgozása nem tisztázott megnyugtató módon, komplex feltárása és szintézisbe foglalása pedig még várat magára. A Bánság, mint puffer zóna is közismert sajátosságokkal rendelkezett (pl. áramlási kapu, gyűjtő- és elosztó csomópontok, civilizációs-kulturális ütközőtér stb.), azonban kevesebb figyelem irányult a régió belső társadalmi-gazdasági jegyeinek mélyebb (pl. etnikai-nyelvi összetétel sajátosságai, kultúrák egymás mellett élése, merkantilizmus stb.) magyarázatára és napjainkig ható elemeinek kutatására.

Mind a történész (pl. *Gulyás L. 2005, 2009, Marjanucz L. 2002 stb.*), mind a geográfus szakma képviselői közül az utóbbi időben egyre többen felismerték (pl. *Tóth J. 1997, Beluszky P. 2008, Csüllög G. 2005 stb.*), hogy a *Bánság önálló régió, földrajzi és kulturális egységet* képez a Bácska és a történelmi Erdély között. A Bánát (Banatus Temesiensis), azaz a Temesi Bánság a Kárpát-medencében elhelyezkedő Délvidék közel 30000 km²-nyi kiterjedésű (28522 km²) régiója. Különös és egyben sajátos helyzetét, – megkülönböztetett figyelemmel az 1718-1779 közötti időszakra – értelmezni és értékelni kell, úgy, hogy a vizsgálatok nem egyszerűsíthetők le a történelmi Magyarország makrorégióinak relációjára, néhány külső jegy megragadásával. A Bánság 1718-1779 közötti történelme európai összehasonlításban is kuriózum. A Temesköz török alóli fölszabadítása után (1718) Bécs egyedülálló lehetőséghez jutott a terület modern berendezkedésének kialakításához.

E tanulmány célja az egységes Bánság helyének és szerepének több aspektusú bemutatása, azaz a felvilágosult uralkodók modernizációs kísérletének elemzése a történelmi Magyarország 18. századi regionális tagoltságában. E modernizációs kísérlet úgy valósult meg, hogy a Bánság, – mint tudatosan kialakított „minta tartomány” – alapjaiban segítette elő a 18. századi Habsburg regionalizáció – politikai előzményekre is reagáló – központosító törekvéseinek sikerét.

II. A felvilágosult abszolutizmus modernizációs kísérletének birodalmi keretei és elemei

A 18. századi modernizációs kísérletet a felvilágosult abszolutizmushoz szokás kapcsolni, amely a Közép- és Kelet-európai országok államformája és társadalmi-gazdasági rendszere volt az 1700-as évek közepétől a francia forradalomig. Közismert, hogy Nyugat- és Dél-Európa több uralkodója is rokonszenvezett a felvilágosodás eszméivel és a merkantilizmus rendszerével, s kormányzati módszereikben igyekeztek azok egy részét megvalósítani. A közép-európai felvilágosult abszolutizmus legfontosabb célja: törekvés a feudalizmus megreformálására, a régió felzárkóztatása Nyugat-Európa gazdasági szintjére. A cél eléréséhez a felvilágosodás eszmerendszerének gyakorlati eredményeit is hasznosították, s ennek szellemében az állam új (merkantilista) gazdaságpolitikát folytatott. E szerint az országok gazdagsága a külkereskedelemből származott (és nem a termelésből), amennyiben tartósan pozitív külkereskedelmi mérleggel rendelkeztek. A kiviteli többlet ellenértéke arany/nemesfém formájában áramlott az országba. A merkantilista intézkedések mögött valójában nem állt rendszeres közgazdasági elmélet, a vámpolitika szigorú tilalmi rendszerét, magas vámtételeit jelentős mértékben kincstári érdekek diktálták.

1. társadalmi reformok a felvilágosodás szellemében:

- A benépesítés, az impopuláció, a merkantilizmus egyik alaptétele. A gazdaságpolitika egyik elve volt a termelő és adófizető, különösen az iparos és kereskedő népesség gyarapítása,
- az oktatás korszerűsítése (Ratio Educationis 1777), a felvilágosodás szellemében új embereszmény: hasznos, tevékeny polgár,
- a közigazgatás átszervezése, hatékonyságának fokozása,
- az egészségügy (1720) korszerűsítése (pl. minden kerületben orvosi állást kellett biztosítani, bábaképzés stb.),
- Theresianum (1746), császári és királyi kollégium az örökös tartományokból való nemes ifjak nevelésére, ebben igen fontos a birodalmi *összetartozás tudat* erősítése is,
- nyelvrendelet (1784): egységes állam, egységes nyelv (német),
- tűrelmi rendelet (1781), biztosította a reformátusok, evangélikusok és ortodoxok szabad vallásgyakorlatát és hivatalviselését, de engedélyezte a zsidók letelepedését is a szabad királyi városokban, ha német hangzású nevet vettek fel,
- jobbágyrendelet (1785), biztosította a jobbágyok szabad pályaválasztását és költözködését, de nem jobbágyfelszabadítás.

2. gazdasági reformok a merkantilizmus szellemében:

- Kettős vámrendelet (1754), a birodalmat gazdasági egységnek tekintették, azonban figyelembe vette az adottságokat, amelyeknek leginkább megfelelő ágazatokat fejlesztettek, ezért belső vámhatárt vezetnek be Magyarország és az Osztrák Birodalom többi tartománya között.
- Úrbárium (1767), a nemesek és a jobbágyok jogainak és kötelességeinek egyértelmű elhatárolása, a jobbágynek, mint állami adófizetőnek bizonyos fokú védelme.
- Állami adóalap védelme és a kincstári bevételek növelése.
- Ipartörvény, spontán iparfejlődés helyett/mellett állami manufaktúrák támogatása, az export bevételek növelése elsősorban az ipari termelés növelését kívánta meg, ezért az iparcikkek árát mesterségesen magasán tartották.

A felvilágosult uralkodók e reformok eredményeként – a korábbi széttagolt (pl. nemesi vármegye, eltérő kiváltságokkal fragmentált városhálózat stb.) társadalmi-gazdasági keretet átalakítva – az egységes (nemzet)gazdaság megteremtése felé tették meg az első lépéseket. Mindez kedvezett a polgárság és a kapitalista gazdasági elemek megerősödésének is.

III. A modernizáció kerete és érvényesülése a Temesi Bánságban

A legtöbbet vitatott kérdések egyike: A rebellis magyarok megbüntetése vagy tudatosan kialakított mintatartomány volt-e az önálló Bánság 1718-1779 között? A válasz napjainkig megosztja a történész és geográfus szakma kutatóit is a Temesi Bánság történeke első hatvan évét tekintve.

Egyrészt III. Károly magyar ellenességét hangsúlyozandóan kiemelik, hogy a magyar nemesek korábbi jogait nem ismerte el, sőt 1735-ig (II. Carolina Resolutio) megtiltotta és akadályozta a magyarok betelepülésének lehetőségét. A legtöbbször hangoztatott érv egyike szerint: a Rákóczi szabadságharc tanulságai okán a császár úgy büntette a rebellis magyarokat, hogy a törökkel megvívott újabb sikeres háborút lezáró pozsareváci béke (1718) után – széttagolva és megosztva az országot – a Temesi Bánságot nem kapcsolta vissza az országhoz, hanem élére kormányzót állítva – katonai határőrvidék módjára – közvetlenül Bécsből kormányoztatta.

Kevesebb azon megközelítések száma, amely a fenti tényeket a 18. századi európai társadalmi-gazdasági folyamatokba ágyazva kutatja és mutatja be. A felvilágosodás és a merkantilizmus kettősében, az abszolutizmus eszköztárát felhasználó III. Károly tevékenységének megítélése korántsem lehet negatív. Többek között azért, mert az első olyan Habsburg uralkodó volt, aki szakított a több évszázados feudális tradíciókkal, felismerte a westfáliai békével átalakult európai hatalmi struktúrát, szorgalmazta birodalmának megerősítését és gazdaságának átalakítására törekedett.

Közismert tény, hogy Bécs a Temesi Bánságot különleges bánásmódban részesítette az impopulatio, az igazgatási rendjének kiépítése és fejlesztési koncepciójának kidolgozása során. A településhálózat reorganizációjától kezdődően (pl. mesterségesen kialakított sűrű mezővárosi hálózat, mellyel a piac felvevőképességét kívánták fokozni stb.), a betelepítési politikán át a természeti erőforrások kiaknázásáig a 18. század nagy részében az Einrichtungswerkben megfogalmazott merkantilista elvek szerint zajlottak a felülről irányított társadalmi-gazdasági folyamatok. Az abszolutista államszemlélet modernizációs vállalkozásba kezdett a Bánságban, az anyaország és a Magyar Korona integráns részei közötti tudatos válaszfal kiépítésével is.

Az önálló Bánság megteremtése beilleszkedett e folyamatba, melynek egyik következménye, hogy a 18. században sem került sor a Habsburg uralom alá visszakerült Magyarország területi széttagoltságának felszámolására. Erről az 1712-15-ös pozsonyi országgyűlés is lemondott, azaz a Habsburgok továbbra is önállóan kormányozhatták Erdélyt, de nem csatolták vissza az anyaországhoz a Partium megyéit sem (Barta J. 1984). Természetesen adódik kérdés: *Akkor miben volt különleges a Temesi Bánság helyzete, szerepe?* Rövid válasz is adható: Mindabban, ahogyan a társadalom és a kultúrtáj 18. századi reorganizációja bekövetkezett.

III.1. A modern, központosított köz- és szakigazgatás kiépülése

Fontos, hogy a lassú Habsburg államigazgatási modernizálódásban, ahol a feladatok sokasodása mindinkább új, szakigazgatási hatáskörű hivatalok létesítését követelte volna meg, az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács pozitív kivételt jelentett. A főhatóságot az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács gyakorolta. E főhatóság alatt végezte a tartomány összes hadi és polgári ügyét a *Bánsági Tartományi Hivatal*.

Az államügyek tárgykör szerinti elkülönítésének első olyan előfutárai – ellentétben a kancelláriákkal –, amelyek modern birodalmi perspektívában gondolkodtak, szakképzett hivatalnokokkal rendelkeztek és igyekeztek eleget tenni az új kor új követelményeinek, melyeken keresztül érvényesült az udvar korlátlan gazdasági és pénzügyi befolyása. A Habsburg állam- és szakigazgatás bánsági kiépítése, az első megnyilvánulása a kezdeményező-készség áttevődésének is. Mindezzel egybevé, hogy a Bánság kormányzása meglehetősen centralizált volt, Mercy döntött egyaránt a polgári és katonai ügyekben, s csupán a bécsi udvarnak tartozott felelősséggel 17 éven keresztül 1717-1734 között.

II. József uralkodása idején az Udvari Kamara tulajdonában lévő, nagy kiterjedésű birtok nagy részét értékesítették, az új birtokosok tömegesen szerezhettek magyar nemességet. A nemesi vármegyék (Torontál, Temes, Krassó) működése így minden szempontból lehetségessé vált. A három bánsági vármegye visszaállítása fontos lépés, de nem kuriózum, hiszen 1747-ben Szlavónia korábban kamarai fennhatóság alatt álló területét helyezte vissza Mária Terézia a vármegyei közigazgatás (Pozsega, Szerém, Verőce) alá.

III.2. A bánsági társadalom modernizációs elemei

I. A benépesítés feladata a Bánságban különös súllyal jelentkezett. Itt ugyanis nemcsak az iparos és kereskedő, de a mezőgazdasági népesség gyarapítása is létfontosságú volt. Az emberi erőforrások biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt. Mercy kormányzó hivatalba lépése után 1717-ben elvégeztette a Bánság helységeinek és házaiknak összeírását, majd hat évvel később elkészítette ennek részletes térképét is. Ezt először Szentkláray Jenő (1879) tette közzé (638 lakott település, 21.784 lakóház), kisebb eltérések a Magyar Katolikus Lexikon adataival összevetve megfigyelhetőek, s ez utóbbi alapján mutatom be a Temesi Bánság népességszámát és területi elhelyezkedését (*I. táblázat*). Amennyiben hitelesnek fogadjuk el az 1717. évi összeírást, akkor a későbbi Torontál vármegye három kerületének 81 lakott falujában 1798 ház volt – a legtöbb Nagybecskereken (100 db), a legkevesebb Egresen (4 db) –, melyekben kb. 8-9000 fő élhetett. Nem volt jobb a helyzet a Bánság egyéb síksági területein sem, például a temesvári kerület 71 falujában 1448 lakott ház volt.

1. táblázat. A Bánság lakott települései kerületenként (1717)

Kerület	Lakott települések száma	Lakatlan települések száma	Lakóházak száma	Népességszám		Lakott települések száma*	Lakóházak száma*
				4,5 fő/ház	5 fő/ház		
Nagybecskereki	24	55	574	2583	2870	24	547
Csanádi	21	40	448	2016	2240	20	410
Pancsovai	36	40	776	3492	3880	36	778
Temesvári	71	58	1448	6516	7240	67	1829
Csákovai	61	1	3432	15444	17160	68	3752
Lippai	76	71	1131	5089	5655	76	1132
Verseci	72	11	3503	15764	17515	71	3488
Palánkai	55	3	2377	10696	11885	55	2320
Facsádi	108	36	1968	8856	9840	104	1844
Karánsebesi	91	5	3915	17618	19575	88	3992
Orsovai	39	5	1717	7726	8585	29	1692
Összesen	654	325	21.289	95.800	106.445	638	21.784

*Forrás: Magyar Katolikus Lexikon, ill. *Szentkláray J. adatai szerint*

A Bánság e területein a népsűrűség átlagos értéke nem haladhatta meg az 1-2 fő/km²-es értéket, azaz a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte lehetetlenné tette. Jelentősebb népesség csak a Bánság dombsági és hegyvidéki területein élhetett, például a facsádi kerület 108 falujában 1968 lakott ház, a lippai kerület 76 falujában 1131 ház, a karánsebesi kerület 91 falujában 3915 lakott ház (Karánsebes 422, Lugos 218 lakott házzal stb.), az orsovai kerület 39 falujában 1717 ház (pl. Orsova 170 lakott házzal stb.), a palánkai kerület 55 falujában 2377 ház, a csákovai kerület 69 falujában 3432 lakott ház, a verseci kerület 72 falujában 3503 ház (pl. Krassóvár 400, Váradia 180, Dikvan 122 házzal stb.).

A Temesi Bánságban összesen 654 falu (21.289 házzal) maradt meg a hódoltság után, ami egy házra 4,5 lakost számítva 95.800 lakost, 5 főt számítva 106.445 lakost, 6 főt számítva 127.734 lakost jelenthetett. A népesség mintegy nyolcvan százaléka a Bánság területének harmadát kitevő Bánsági-hegyvidék folyóvölgyeiben és kismencedéiben élhetett, ami azért is elfogadható, mert – mint közismert – e terület csak 1658 szeptemberétől került a török közvetlen fennhatósága alá, amikor Barcsay Ákos az erdélyi fejedelmi cím elnyeréséért cserébe átadta a lugosi és a karánsebesi várat és az egész régiót a törököknek. A török kiűzése után rögtön aligha beszélhetünk helyhez kötött állandó lakosságról, különösen a szerbek esetében, de a román lakosság egy része is gyakran változtatta a helyét, így Mercy 1717. évi összeírása egy adott pillanatnyi helyzetet igyekezett rögzíteni, s nyilvánvaló, hogy nem is teljes pontossággal. A helyzetet jól jellemzi, hogy száz lakott háznál nagyobb település csak tizenhárom volt az egész Bánságban, melyből kétszáz fölé csak három településen emelkedett a lakott lakóházak száma.

A telepítések történetével korábban részletesen foglalkoztam megemlítve az egyes uralkodók elvi álláspontjait (pl. csak katolikusok, lehetőleg németek stb.)

is (Kókai S. 2010), itt és most a népességszám változását követem nyomon az egyes ismert időpontokhoz kapcsolódva:

- 1737-ig a Bánság 54 helységébe hoztak telepeseket, németeket, spanyolokat, olaszokat, görögöket, örményeket stb., számuk együttesen kb. 10.000 fő lehetett (Milleker F. 1923).
- Szerb telepek (pl. Begaszentgyörgy /1723/, Deliblát /1733/, Karlova /1740/ stb.) és korai román betelepülés (pl. Detta /1717/, Lippakeszi /1723/, Sárafalva /1718/ stb.) is történt, amely jelentősen emelte a Bánság népességszámát (Kovách G. 1998).
- 1737/38-ban a török elől Olténiába menekült mintegy 300 katolikus bolgár család települt a Bánságba, akiket Vingán, Óbesenyőn (1738. márc. 7.), Bodrog és Szöllős pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakertületben telepítették le (Borovszky S. 1909).
- 1750-60 között a Tisza-Marosi Határőrvidék feloszlásakor több ezer szerb települt át a Bánságba (pl. Nagyszentpéter, Csernye, Csenta stb.), de ekkor duzzadt fel a későbbi kikindai szabad kerület településeinek (pl. Melence, Beodra, Mokrin stb.) népességszáma is (Kovách G. 1998).
- 1762-71 között a második nagy telepítési hullám idején 29 új településre 3657 családot, 26 új telepítéssel nagyobbított falvakba 1845 családot, azaz összesen 5502 családot telepítettek le zömmel német-francia nyelvterületről (E. Schimska 1918), amely az átlagos családszámot figyelembe véve kb. 25 ezer főt jelenthetett.
- Az Elzász-Lotharingiából érkezett franciák dél-magyarországi központja Szenthubert (1771) lett, de ők szállták meg Garabos (1764) Trübswetter (1772), Soultourn (1771), Charleville (1770) és Szőlős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi, ill. a párizsi, a metzi és a besanqoni egyházmegyékből származtak (Marjanucz L. 2002).
- 1762-71 között jelentős román (pl. Babsa, Temeskutas, Fény, Temeskubin, Temespéteri stb.) és szerb (pl. Klári, Kismargitta, Kisoroszi, Nagybecskerek stb.), valamint szörványos magyar (pl. Törökkanizsa, Csóka, Temesvár stb.) és horvát (pl. Ópáva stb.) betelepülés is megindult (Kókai S. 2014).
- 1762-68 között 3130 bűnözőt is deportáltak a Bánságba (Magyar Katolikus Lexikon).
- Az 1782. évi telepítési pátens hatására a felmérés adatai alapján a II. József idején lezajlott telepítési akció telepeseinek 39,3%-a a Bánságba költözött. A 2988 feljegyzett család a teljes telepés lista alapján kapott 4,46 fő/család statisztikai átlag alapján 13.326 fővel gyarapította a bánsági három vármegye lakosságát (Czoernig 1857).

A folyamatos betelepítések (kb. 60 ezer fő), a spontán migráció és a természetes szaporodás együttes eredménye, hogy az 1770-es évekre a Bánság népessége jelentős mértékben gyarapodott. Mivel az 1784/87. évi népszámlálás előtti időszakról nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok, ezért a különböző becslések adatai egymásnak ellentmondanak (pl. Buchman K. 1751: 200.000 fő, 1773: 318.000 fő, Borovszky Samu 1770: 450 ezer fő, Francesco Grisellini 1775: 320 ezer fő, Miodrag Milin 1774: 375.740 fő stb.). A különböző formákban lezajlott népesség-mozgások eredményeként a Bánság népessége az 1770-es évekre elérhette a 350-400 ezer főt. A Grisellini által leírt adatokat többen

kétségbe vonják, többek között azért, mert a magyarokat, mint a Bánság lakóit meg sem említi (2-3. táblázat). A temesvári Landes-Administration levéltári adatai viszont arról tanúskodnak, hogy különösen a mindenkori csanádi tisztartók fejtettek ki kerületükben élénk tevékenységet a Szeged vidéki római katolikus magyarok betelepítésében (Baróti L. 1896, Bálint S. 1974), számuk csak a Marosközög településein 3-5 ezer fő lehetett (Kókai S. 2014).

2. táblázat. A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1775-ben

román	181.639	57,5
szerb	78.780	24,5
német, olasz, spanyol	43.211	13,6
bolgár	8.683	2,7
cigány	5.272	1,6
örmény	363	0,1
Összesen	318.979	100

Forrás: F. Grisellini 1780.

3. táblázat. A Bánság népessége és igazgatási régiói (1775)

Kerület	Település	Lakossága	Járásokba sorolt települések száma
Temesvári	42	54715	Szt. András (17), Parta (12), Bucovat (13)
Csáki	63	38110	Csák (15), Juruka (13), Berzava (16), Temes (19)
Verseci	64	75108	Krassóvár (8), Tikvány (7), Ramna (13), Nagyzsám (16), Versec (20)
Csanádi	15	29733	Marosi (8), Tiszai (7)
Lippai	42	31402	Kápolnás (11), Lippa (10), Barra (11), Kissemjén (10)
N.becsekereki	15	29810	Temesi (8), Tiszai (7)
Újpalánkai	51	-	Jasenova (13), Illadia (14), Racasdia (15), Clisura (9)
Pancsovai	22	-	Kubin (8), Neuzina (7), Pancsova (7)
Karánsebesi	75	29826	Poganis (24), Temes (29), Bistra (22)
Orsovai	36	-	Orsova (23), Almás (13)
Lugosi	91	34034	Facsád (27), Lugos (24), Lunkány (24), Szárazány (16)
Bánság	516	317.928	36 járás

Forrás: Ethnographie... (1857)

A 18. század végére vonatkozóan a legpontosabb adatokat a II. József-féle népszámlálás adja. Az első magyarországi népszámlálás idejére a Bánság népességszáma megközelítette a hétszázezer főt (Temes: 215506 fő, Torontál: 152088 fő, Krassó: 188469 fő, 1784-87-ben, a Bánsági Határőrvidék: 125807 fő, 1798-ban), amely mintegy hétszeres növekedés 1720-1787 között. Az ország népessége ez idő alatt megkétszereződött, az Alföld lakossága mintegy háromszorosára nőtt.

Az impopuláció – a Bánságban mindenképpen – a Habsburg gazdaságpolitika sikerágazatai közé tartozik, mintegy szimbolikus jelentőségűvé vált. A Bánság fokozatosan európai jelentőségű bevándorlási, illetve betelepítési célterületté változott. Különösen 1763. II. 25. után, amikor gyarmatosítási pátenst adtak ki. 1766-ban gyarmatosítási bizottmányt szerveztek, mely császári biztosokat

küldött Frankfurtba, Kölnbe, Regensburgba, Schweinfurtba és Ulmba a betelepülők toborzásának irányítására. A birodalmi gazdaságpolitika elsősorban katolikus németek betelepítését tartotta kívánatosnak, lehetőleg a nem Habsburg-uralom alatt álló tartományokból. Ám a körülmények szorításában vagy napi politikai megfontolásokból bőven telepítettek Habsburg-alattvalókat is, protestánsokat is, és a népességgyarapodás tekintélyes részét olyan délszláv, román és ruszin bevándorlók tették ki, akiket senki nem hívott.

A telepítési akciók következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország legtarkább nemzetiségi tájává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva. E térszerkezetbe *hivatalosan a magyarok csak 1734 után települhettek be*, bár a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezren költöztek már 1718-tól a kialakuló városokba és falvakba. Mindezek ellenére találó Jakabffy Imre (2009) megállapítása, mely szerint: „A Bánság egy olyan másodosztályú vasúti kocsizhoz hasonlítható, amely végiggördülve a XVIII. századon mindenkit felvesz, csak a magyarságnak van harmadosztályú jegye és így a kalauz – az osztrák uralom – a felszállást, az utazást megtiltja, kivéve, ha az utas megváltja a különbözőzeti jegyet: a nemzetmegtagadást.”

2. *A vallási és etnikai szempontok erőteljesen érvényesültek*: nem titkoltan katolikus német régiót kívántak itt kialakítani. Jól mutatja mindezt, hogy a Darmstadtból a Bánságba bevándorolni szándékozó evangélikus németeket sem engedték be a tartományba. Az olaszok, spanyolok és vallonok betelepítése során is fontos szempont volt katolikus vallásuk. Azt is tudjuk azonban, hogy Claudius Florimund Mercy gróf több ezer román és szerb családnak adatott – katonai kötelezettség fejében – földet és 15 évi adómentességet. Így *a Temesi Bánság a magyarországi szerbség és románság egyik fellegetvára is lett*, különösen annak déli és délkeleti területein. Az 1779-1876 között fennálló Bánsági Határőrvidéken és a Kikindai-Szabad Kerület tíz községében is privilegizált szerb és román (román bánsági ezred) homogén települések funkcionáltak.

Az 1743. évi adóösszeírás szerint az 542 helységből 381 román, 117 szerb, 26 vegyesen román és szerb, 10 német, 2 német–román és 6 bolgár, olasz, spanyol vegyes népességű volt (*Marjanucz L. 2002*). A Bánság lakosságának pontos vallási megoszlását az 1784/87. évi népszámlálási adatok tartalmazzák (*4. táblázat*), amelyek alapján megállapítható, hogy a török hódoltság végére homogén ortodoxvallású bánsági régió lakóinak 20,1%-a nyugati keresztény egyházhoz tartozónak vallotta magát, elismerve a római pápa fennhatóságát. A Bánsági Határőrvidék adatai itt is hiányoznak, az ortodoxok aránya azonban e nélkül is nyolcvan százalék körüli, azaz nem jött létre katolikus régió a Bánságból, s e tényen a további telepítési hullámok sem változtattak érdemben.

4. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1784/85)

Megye	római kat.	evang. (fő)	Református (fő)	Ortodox (fő)	ortodox (%)	Izraelita (fő)	Összesen (fő)
Krassó	15076	50	30	173000	92,3	44	188200
Temes	40227	2000	1200	172000	79,8	118	215545
Torontál	46019	1500	1500	103000	67,3	64	153083
Temesvár város	4476	60	20	4300	46,5	386	9242
Összesen	105798	3610	2750	452300	79,9	612	566070

Forrás: Danyi D. – Dávid Z. 1960.

3. A Bánság a tekintetben is sajátos helyzetben volt, hogy 1780-ig az itt élőknek nem volt önálló földbirtokos osztálya (e jogokat a kamara gyakorolta), így a magyar földesúr-délszláv/román/sváb jobbágy ellentét sem alakulhatott ki. A korábbi korokhoz hasonlóan a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt. A Bánságban „csak” az udvari kamara elvárásaihoz kellett alkalmazkodni, melyek – a merkantilista elvek szellemében – azt is jelentették, hogy a földesúri terheket és járadékokat a kamarának általában pénzben fizették meg. Mindez amellet, hogy szabadabb munkaerő felhasználást (cseléd, napszámos alkalmazása) tett lehetővé, az árutermelő paraszti osztály korai kialakulásához is vezetett.

4. Fontos kérdésként merül fel, hogy a telepítésekkel a bécsi udvarnak voltak-e politikai céljai? Ez igencsak valószínű, ha figyelembe vesszük a térség akkori helyzetét, a török veszélyt, hogy török visszavágás, támadás esetén a magyar katonai erő halovány ellenállást tudott volna kifejteni. Bécs alighanem eljönni látta az időt, hogy a térséget politikai szempontból a saját érdekeinek alárendelten rendezze át. Az udvar történelmi korszakhatáron, önmaga számára kereste az optimumot. Ami akkor jórészt a kibontakozó magyar nemzeti érdek ellenében fogalmazódott meg.

5. A 18. század eleji gyakori járványok miatt a közegészségügyi feladatokat állami intézkedésekkel kezdték Európa szerte megoldani. Az egészségügy kiemelt fejlesztése a felvilágosult abszolútizmus minden uralkodóját jellemezte a Habsburg Birodalomban. A lakosság egészségügyi szükségleteinek biztosítására figyelemmel már III. Károly uralkodása idején királyi rendeletben szólították fel a vármegyéket, hogy létesítsenek a szegényeknek és a betegeknek kórházakat. A Helytartótanácson belül 1738-ben létrejön az Egészségügyi Bizottság, amely éves jelentéseket kért a vármegyéktől az ispotályok valamint az ellátottak számáról (Gortvay Gy. 1953). A Bánságban különösen III. Károly és Mária Terézia tett sokat az egészségügy érdekében. 1720-tól valamennyi bánsági kerület (11 db) köteles volt diplomás orvost vagy sebészt tartani. Az első bánsági kórházat 1737-ben alapították Temesváron 14 kórházi ágygal. A Magyar Királyi Helytartótanács csak 1752-ben rendelte el, hogy minden magyarországi vármegye köteles diplomás orvost - akkori nevén – physicust, illetve járási

sebészt tartani, akinek hatásköre az egészségügy egész területére - gyógyszertár, sebészcéhek, bábák, közegészség és járványügy – kiterjedt. Ekkor kezdődött a kizárólag gyógyító tevékenységet végző medikus doktor, valamint a hatósági tevékenységben részt vevő physicus doktor elkülönítése (Kapronczay K. 2005).

A második bányászati kórházat Nagybecskerekén alapították (1769), ez megyei-városi kórház volt 16 kórházi ágygal. Kiemelkedően fontos volt az ekkor megjelenő „*Generale Normativum in Re Sanitatis*” (1770), amely elrendelte az orvosok nyilvántartásba vételét, szabályozta az orvosok és bábák működését, elrendelte a külföldi diplomák honosítását, megerősítette a megyei tisztiorvosi rendszert és megyéenként egészségügyi bizottságokat kellett alakítani. II. József 1785-ban feloszlatta azokat a szerzetesrendeket, amelyek nem folytattak oktatási vagy betegellátási tevékenységet. A feloszlátott szerzetesrendek vagyonát egyesített közalapba helyezve ispotályok létrehozására kellett fordítani, ezzel segítve a kórházak építésének anyagi alapjait. Kapronczay Károly szerint (2008) 1792-ben egy országos felmérés eredményei alapján 181 ispotályt számoltak össze, amelyből azonban kórházi jellegű, a betegellátást elsődleges funkciónak tartó intézmények száma csak 34 lehetett, nagyjából 1590 fő befogadására alkalmas ágyszámmal.

III.3. A bányászati gazdaság modernizációs elemei

A Bányászati benépesítése és a társadalom reorganizációja mellett kiemelkedő fontosságú volt a gazdasági hasznosíthatóság megteremtése. A Temesi Bányászati akkor kapcsolódott be a modern értelemben vett osztrák gazdaságpolitikába (merkantilizmus), amikor a fejlettebb tartományok saját és idegen tőkéi a magyar korona országrészeinek gyorsabb ütemben fejlődő régióiba áramlottak, a nagyobb és gyorsabb megtérülés reményében.

1. A külső konkurenciától védett helyzet (a terület gazdasági leválasztása ténylegesen megtörtént, hiszen *önálló vámhatár választotta el az anyaországtól*), a társadalmi-gazdasági értelemben megvalósult kiválasztott-kitüntetett szerep és a korábbi hagyományok (tradíciók) szinte teljes hiánya (a modern termelés egyik legnagyobb un. feudális kerékkötője) együttesen eredményezte a Bányászati sajátos fejlődését, ahol szó sem volt liberális gazdaságpolitikáról birodalmi szemszögből, csak másságról Magyarországon más területeihez képest.

2. Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, *gazdaságilag is értékesülő szakmai, azaz modernizációs többletet jelentettek*. Az állattenyésztésben osztrák és német tartományok tapasztalataiból, mintáiból vettek át. A szőlészetben és gyümölcsstermesztésben forrásként német és francia gyakorlat szolgált; a zöldség-stermesztésben bolgár és német minta hatott; a rizst olasz tapasztalat átvételével kezdték stermesztetni. A legtöbb esetben a mintát, a bevándorlók maguk hozták és terjesztették.

3. A korabeli leírásokból azonban megállapítható, hogy a 18. században a bánsági mezőgazdaság nem lehetett fejlettebb az országos átlagnál, ehhez a napóleoni háborúk konjunktúrája mellett a 19. század dinamikus fejlődése is szükségeltetett. A betelepülők jogi helyzete és gazdasági szemléletük elősegítette a bánsági mezőgazdaság fejlődését. A korabeli leírások és paraszti vallomások bánsági sajátosságként említik a gabonatermesztés mellett az ipari növények, illetve a rizs, indigó és kendertermelést. Ez utóbbiak inkább csak kuriózumok, mint a tényleges növénytermesztési arculatot érdemben befolyásoló tényezők. Mindazok ellenére, hogy az olasz telepesek már 1724-ben Dettán kísérleteztek rizstermesztéssel, igaz sikertelenül. A bánsági ügyekkel foglalkozó udvari bizottság már 1747-ben kezdeményezte bizonyos szubtrópusi növények (pl. gyapot, indigó, olajfa, festőbuzér, mandula stb.) termesztését, hogy ezzel is kiküszöböljék a behozatalt. A török import kiváltására kezdődött meg a bánsági rizstermelés (1748), melyhez Mária Terézia 1000 forintot engedélyezett. Mindazok ellenére, hogy a köztudatban a Bánság úgy él, mint a magyar bárók, grófok és nábobok igazi hazája. Tudjuk azonban, hogy a bánsági új birtokos osztály zöme eredendően nem volt magyar. Jó példa erre, hogy az ide települt örmény familiák (pl. Kiss, Lázár, Karátsonyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből (*Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009*). Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedónok, szerbek és cincárok is gyarapították a bánsági nagybirtokosokat. Természetesen közülük sem volt mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánsági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait. Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bánsági mezőgazdaság fejlődését. Mindez *kedvező agroökológiai potenciállal* társult, valamint átlagosan 30-40 kataszteri holdon gazdálkodó, állatállománnyal kitűnően ellátott – Mercy kormányzó Vingán, Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesített, de a mezőhegyesi ménesbirtok sem volt elérhetetlen távolságban – tőkeerős gazdaságok és módos paraszti rétegek kialakulását eredményezte. Ilyen értelemben is „amerikai típusú” szabad földfoglaláson alapuló, modern, árutermelő mezőgazdaság kezdett kialakulni (*Bodó B. 2008*).

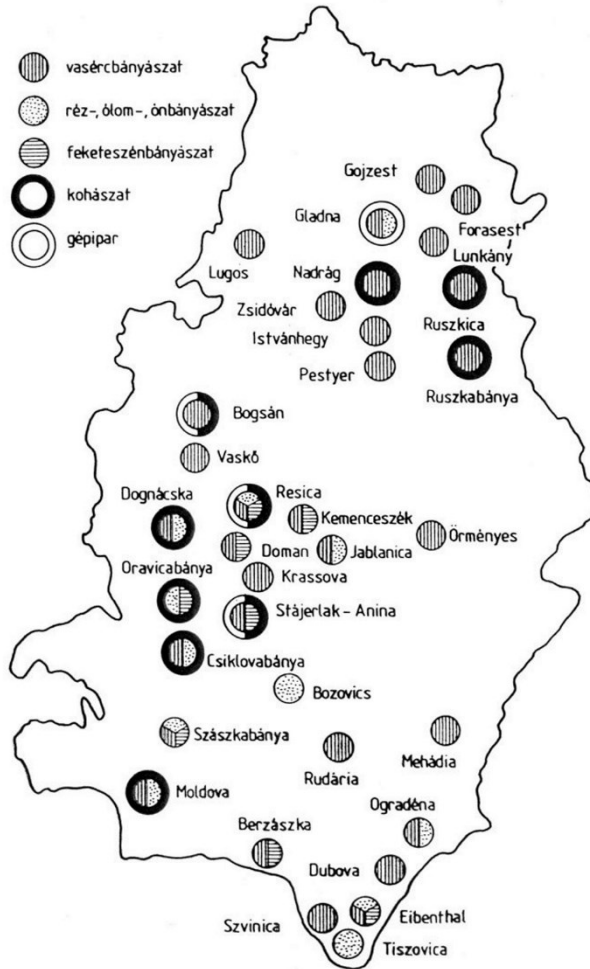
4. A merkantilista gazdaságpolitika az ipar fejlesztését preferálta, azonban a bécsi udvar – tartva a konkurenciától – Magyarországon ezt kifejezetten gátolta. A Bánság e tekintetben is kivétel volt. Bánság természeti-környezeti adottságai és sajátosságai alapján kiemelkedően fontos régió. Temesváron (pl. városon belül kialakított önálló iparnegyed /Gyárváros/ 1,5 ezer német kézműves és iparos letelepítése stb.) és a nagyobb városokban manufaktúrákat hoztak létre, céhek alapítását az egész Bánságban megtiltották. Az elsőként alapított temesvári sörgyár mellett rövidesen posztó- /1725/, daróc-, bőr- /1733/, harisnya-, selyem- /1733/, papír-, szappan-, kelmefestő-, kalap-, szesz-, ezüst- és arany paszomántgyár, lőpor- és salétromgyár és olajsajtoló, drótygyár, papírmalom

működött, többségük a ma is Gyárvárosnak nevezett területen. A Bánság más gazdasági központjaiban is létrejöttek manufaktúrák: Csiklovabányán sörgyár (a környék forrásait hasznosította, a temesvári Köppisch testvérek alapították 1717 és 1726 között), Karánsebesen posztómanufaktúra (1725), Facsádon és Lugoson olajsajtoló, Kalinán üveghuta működött. A bánsági ipar fejletlenségét jelzi, hogy Magyarország iparáról Mária Terézia uralkodása utolsó éveiben szomorú képet ad az 1771. évi regiszter. Az országban ekkor (a falvak kivételével) összesen 30.921 iparos élt, 13.934 mester, 12.316 legény és 4.671 inas. Az ipar egyes ágazatait vizsgálva a Bánságban a selyemipar emelkedett ki. A selyemhernyó tenyésztés meghonosításával nagy eperfatelepeket, valamint Nagybecskereken (1740-es évek), Versecen, Fehértemplomban (1760-as évek) és Temesváron selyembeváltó hivatalt, gombolyítót és szövőgyárat létesítettek (*Takáts R. 1992*). A Bánságban már 1763-ban felmerült 10-10 fonóiskola és gombolyító iskola felállításának terve (*Endrei W. 1969*). A manufaktúra ipari termelés, fejlődése ellenére, az 1770-es években csak regionális jelentőségű maradt. *A fejlesztés kiterjedt a len-, a posztó- és a bőriparra, valamint az üveg- és cserépedénygyártásra. Egyes vegyipari ágazatok pl.: szóda és timsógyártás, salétrom- és hamuzsírfőzés is jelentőssé vált.* A Bánság rövid életű állami (kincstári) alapítású abaposztó- és pokróckészítő manufaktúrái (pl. Temesvár, Borlova, Karánsebes stb.) nem tudták igazolni életképességüket és hamar csődbe jutottak.

5. III. Károly törekvése egyedül *a bányászatban és a kohászatban* hozott megújulást (*Barta J. 1984*). E tekintetben kiemelkedő jelentősége volt a Bánsági-hegyvidék ásványkincseinek (*1. ábra*), melyekre alapozva birodalmi jelentőségű bánya és kohóipari vertikum alakult ki. A bányászat fejlesztésére külön bányászati kormányshozat hoztak létre (*Némethy A. 1958*). A Bánsági-hegyvidék ásványkincseinek és nyersanyagainak feltárását és kitermelését minden lehetséges eszközzel (pl. bányahivatal felállítása Oravicán /1718/, Dognácskán /1724/, Új-Moldován /1728/ és Szászabányán /1740/ stb.) elősegítették. A *bányászat fellendülését* mutatja, hogy az első rézbányát megnyitották Dognácskán (1722) és Újmoldován (1728). Boksánbányán felépítették, és üzembe helyezték az első kohót (1719), melyhez kapcsolódott a nagyolvasztó-kemence, öntöde és kovácsműhely. A működtetéshez a Berzava folyó vizével meghajtott hidraulikus kerekeket alkalmaztak. A kedvezmények eredménye az *érbányászat nagyarányú fellendülése és számos bányatársulat alakulása* volt (pl.: az európai hírnevű Simon & Juda rézbánya megnyitása Dognácskán 1740-ben stb.). *A Bánság különösen a vasércbányászatban, nyersvasgyártásban, az öntő- és kovácsoló iparban emelkedett ki.* A magyarországi vastermelés 1780. körül kb. 9500 tonna/év, ez a mennyiség mintegy 150 vasműből került ki (*Heckenast G. 1991.*). A Bánság területén ekkor hat jelentősebb vasmű volt.

A termelés felfutásában fontos mérföldkő volt, hogy 1769-ben elkezdődött a resicabányai kohók építése. A resicabányai két kohó mellé négy kovácsműhely (egy szerszámok gyártására), és további 21 kiszolgáló épület épült.

1. ábra. Krassó-Szörény vármegye ásványkincsei és nehézipara (szerk. Frisnyák S.)

6. A vonalas infrastruktúra kiépülését tekintve a Bega folyó szabályozása volt a legfontosabb (az Udvari Kamara 1727-ben hagyta jóvá), a folyó vizét Facsádtól Temesvárig mesterségesen ásott mederbe vezették, melyet faúszató csatornává alakítottak át. Temesvártól lefelé pedig közel 70 km hosszú hajózó csatornába vezették vizeit. Ez 1728-33 között elkészült. Ezen keresztül szállították az épületfát és tüzelőanyagot Temesvárra. 1727-ben kezdték a Temesvár és Klek közötti hajózható csatorna földmunkálatait is. Ez azt jelentette, hogy a Bega régi kanyargós medre helyett egy újat ástak. Így megrövidült a Bega útja, de a régi meder is megmaradt. Kiépítésének eredeti, 18. század első évtizedeiben megfogalmazott célja a Temesvár és Pétervárad közötti katonai és polgári hajózás biztosítása volt. Az első hajó 1732-ben jutott a csatornán Pancsováról

Temesvárra. A Begának Temesvár és Nagybecskerek közt ily módon történt rendezése a folyót még nem tette teljesen alkalmassá a hajózásra, mert tavasszal, a hóolvadások alkalmával, igen bőséges vize volt, de nyáron és ősszel annyira leapadt, hogy hajók nem járhattak rajta. Arról kellett gondoskodni, hogy bizonyos mennyiségű víz állandóan rendelkezésre álljon. Mária Terézia uralkodása alatt két zsilipet és csatornát építettek, mely alkalmassá tette a Begát hajózásra.

A hajózáshoz szükséges vízmennyiség biztosítására a Temes folyót Kiskastély községnél egy fenékgáttal elzárták. A Temes vizét – egy 10 km hosszú csatornán – a faúszató Bega-csatornába vezették és e tápcsatorna torkolatába zsilipet építettek. A Bega árvizeinek csökkentésére pedig a topoloveczi határban kb. 8 km hosszú árapasztó csatornát ástak, mely a Bega árvizeit a Temesbe átvezette. A XVIII. században végzett munkálatok után az ármentesítés és vízszabályozás érdekében kifejtett tevékenységben szünet állott be. A század utolsó évtizedeiben a Bega-csatornát elhanyagolták, itt-ott feliszapolódott és az árvizek erősen megrongálták, így a meder kiszélesedett és sekélylé vált.

7. *A gazdasági élet fellendítése érdekében rendezték az adónemeket, a tizedszedést, a vámokat, haszonbérleteket, az erdőkezelést, a bányászat, a halászat és a vadászat kérdését.* A vámszedés megkönnyítése miatt tizenkét településen harmincad hivatalt állítottak fel: Újarad, Lippa, Csanád, Törökkanizsa, Szeged, Csóka, Törökbecse, Perlasz, Temeskubin, Újpalánka, Moldova, Orsova. Ezek fölél fővám és harmincad hivatalt szerveztek Temesváron. A bérletek tekintetében a mézárszékek, sörházak, pálinkafőzők, vízimalmok és halászat terén volt várható jelentősebb bevétel, de a betelepítéssel párhuzamosan a nagyobb puszták bérletéből is jelentős bevételekre számítottak.

8. *Látványos fejlődést és komoly jövedelemforrást reméltek a kereskedelem fellendítésétől.* Nem véletlen, hogy Temesváron már 1725-ben létrejött a 78 tagból álló keleti szerb-görög kereskedelmi társaság, mely rövid időn belül hatalmába kerítette az egész bánági termény és élőállat kereskedelmet. Fontos eleme a bánági kereskedelemnek, hogy a „görög” kereskedőknek kedvező helyzetet, gyakorlatilag vámmentességet biztosított a pozsareváci békével együtt kötött kereskedelmi szerződés: árui után csupán egyszer kellett 3%-os vámot fizetniük. Kereskedelmi érdekeik megkívánták, hogy megtartsák török állampolgárságukat; eleinte csupán kereskedői telepeket, ún. faktóriákat létesítettek, a belső kereskedelem folytán fellendülni kezdő városokban. De létrejött egy német-zsidó kereskedelmi társaság is, s e kettő hosszú ideig versengett egymással (*Kovách G. 1998, 60. o.*). Borovszky S. (1911) adatai szerint már 1720-ban működött Temesváron kereskedelmi társaság. Tény, hogy 1741-ben borkereskedelemmel foglalkozó kereskedelmi társaság is létesült. *Ezek voltak az első nagyobb magyarországi kereskedelmi társaságok, mindegyik a Bánág területén, pontosabban Temesváron keletkeztek, s teljes egészükben osztrák alapításúak voltak.* A kereskedelmi társaságok (1720. keleti társaság, 1725. temesvári kereskedelmi társaság, 1729-ben szarvasmarha kereskedelmi, 1742-ben borkereskedelmi társaság) privilégiuma volt – a fentiekén túlmenően –

viaszt, mézet, dohányt, gabonaneműeket, bort, pálinkát és rezet kivinni. A bán-sági gabonakereskedelmet nem monopolizálta hivatalosan kereskedelmi társaság, de az 1760-as évekig főleg görög-makedón és szerb kereskedők kezében összpontosult. Mindezek ellenére a Bánság mindvégig megőrizte agrárjelleget. Ezt legkifejezöbben a bán-sági kereskedelem mérlege jelzi 1761-1774 közötti időszakról. Négy időpontra vonatkozóan az alábbi értékek állnak rendelkezésre a vámtabellák alapján összeállított külkereskedelmi kimutatásokból (5. táblázat).

5. táblázat. A Bánság külkereskedelmi mérlege forintban (1761–1774)

Árucsoportok	Forgalom iránya	1761	1762	1768	1774
bányaipari fémáru	import	8.507	5.082	18.421	58.229
	export	431.212	384.128	320.180	157.075
ipari termékek	import	291.880	293.820	350.171	502.914
	export	21.671	13.388	29.661	32.395
mezőgazdasági termékek	import	1.181	1.425	4.792	67.026
	export	39.300	64.782	45.753	67.471
ital	import	178.057	160.988	102.213	115.346
	export	674	879	14.481	4.442
állat és állati termékek	import	20.164	18.287	34.163	48.978
	export	526.768	513.510	479.374	371.577
méz és viasz	import	549	233	710	1.760
	export	41.655	46.619	24.281	35.264
gyarmatáru	import	10.663	34.205	82.946	39.518
	export	-	7.131	1.253	39.678
gyapot és textiláru	import	31.336	29.943	27.540	13.907
	export	265	856	2.644	490
hal és haláru	import	7.756	7.128	11.176	28.462
	export	3.341	3.101	797	10.705
só	import	-	-	17.363	22
	export	-	-	-	24.595
fa és faáru	import	-	-	-	84.395
	export	-	275	-	6.704
olaj	import	6.386	7.853	10.499	14.899
	export	-	124	582	612
dohány	import	2.182	2.794	7.818	-
	export	13.392	3.760	7.237	-
könyv, papír	import	538	1.609	2.695	7.746
	export	30	-	13	117
egyéb	import	1.250	2.670	2.185	5.105
	export	-	1.718	40	275
Összesen	import	560.454	566.037	668.632	984.346
	export	1.083.308	1.038.853	937.536	750.413

Forrás: Kovách G. (1998) alapján saját szerkesztés

A 18. században a népesség gyarapodása és intenzívebb földművelésre való áttérés következtében a szarvasmarha kereskedelem jelentősége csökkent ugyan, de még a század végén is a szarvasmarha és a sertés a két legfontosabb bán-sági

kiviteli cikk. A szarvasmarha kivitel (1760-ban 24.085 db, 1765-ben 23.790 db, 1766-ban 19.000 db) és a sertésexport is (1761-ben 20.143 db=66.566 Ft értékben, 1762-ben 26.002 db=89.326 Ft értékben, 1768-ban 23.017 db=78.789 Ft értékben, 1775-ben 14.807 db=52.392 Ft értékben, 1776-ban 8.800 db) erőteljesen visszaesett. A kereskedelmi mérleg alapján egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Bánsághoz fűzött merkantilista gazdaságpolitika által táplált remények nem valósulnak meg, azaz a Bánság többé került az Udvari Kamarának, mint amennyit hozott.

III.4. A bánsági térszerkezet sajátosságai

A Habsburgok regionalizációhoz kapcsolódó *betelepítési politikájukkal*, új földbirtokrendszer kialakításával és a katonai-közigazgatási szervezet átalakításával (pl. 1718-ban tizenkettő, majd 1751-ben tíz kerület kialakítása) *folyamatosan beavatkoztak a térszerkezet alakulásába*. Döntően meghatározták azt, s épp a Bánság volt az egyik olyan terület, ahol *nagymértékben figyelmen kívül hagyták a korábbi társadalmi-gazdasági térstruktúrát* (2. ábra).

2. ábra. A Bánság közigazgatása 1718–1779 között

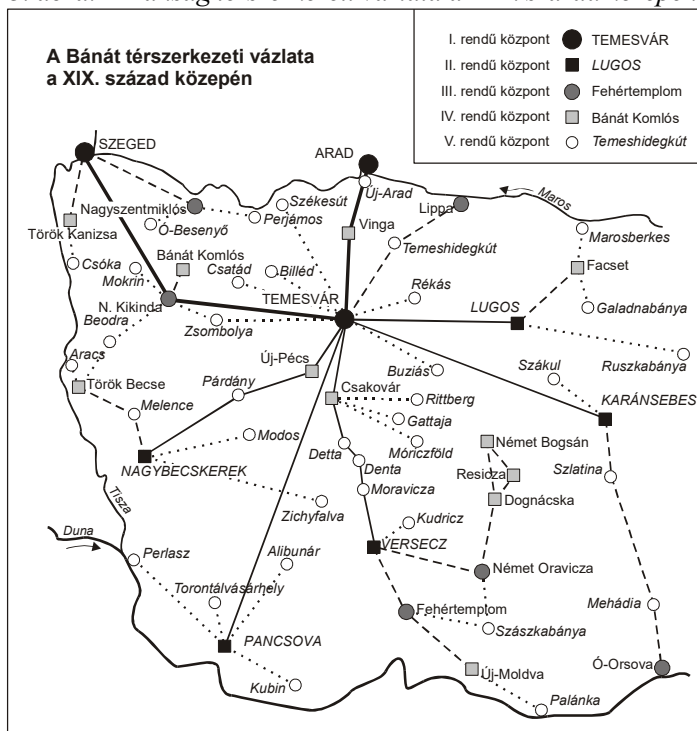
Forrás: I. katonai felmérés alapján saját szerkesztés

1. A Bánság újjáépítésének részét képezte *a településhálózat helyreállítása* is, mely a meglévő települések új részekkel/telepekkel történő kibővítésén túl új falvak létesítését is jelentette. A letelepedők hajlékainak felépítésekor a bécsi

korona által 1772-ben kiadott ún. Impopulations Haupt Instrukcions utasításait vették figyelembe, mely szerint a települések csak árvízmentes magaslatokon, szabályos négyszög alakban, közepén szabályos piactérrel épülhettek. Az egymást derékszögben metsző, egyenes utcákban a telkek ezekre merőlegesen helyezkedtek el, minden porta mérete azonos volt, ugyanis a parcellák és utak kimérését hadmérnökök végezték.

2. A helyi és helyzeti energiák mellett a bécsi Udvari Kamara telepítési-, gazdasági- és igazgatási beavatkozásai döntően befolyásolták a *sűrű textúrájú térszerkezet kialakulását*, illetve a település-hierarchiai szintek és súlypontok vertikális és horizontális változásait is (3. ábra).

3. ábra. A Bánság térszerkezeti vázlatja a XIX. század közepén

Forrás: saját szerkesztés

A 18. században kibontakozó regionalizáció és a korábbi térszerkezet részbeni rekonstrukcióját megvalósító folyamatok teremtették meg az alapot e század második felének *erőtéljes gazdasági fejlődésére* épülő sajátos térszerkezet kialakításához. Kedvező, hogy a középkori vásárvonal bánági szakasza reorganizálódott, a belső perifériák területe csökkent, egyre több dinamikus térszerkezeti erővonal szötte át a Bánság területét.

IV. Összegzés

Az átalakulás jellege és intenzitása eltért a szerves fejlődés által előre vetíthetőtől és évtizedekre meghatározta a régió helyét és szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. A Bánság egységes gazdasági működése, az európai gazdasági-technológiai fejlődés megjelenése, a népesség gyors növekedése, a városok fejlődése, a hadsereg modernizálása, a területi/térszerkezeti kapcsolatok megerősödése, az infrastrukturális fejlesztések eredményei megerősítették a Habsburg uralkodókat. Mária Terézia és II. József hitt abban, hogy az egész Osztrák Birodalomban is sikeresen alkalmazható a felülről irányított, dominánsan az állam által meghatározott modernizáció.

A Temesi Bánság létrehozása és katonai kormányzása gazdasági előnyökkel is járt, de ezek a térszerkezetben lassan jelentek meg. *A Bánság önálló, specifikus régióvá vált, ahol az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban az ártermelésre berendezkedő mezőgazdasággal. Gazdasági téren és a hozzá kapcsolódó civilizációs gyakorlatokán a Bánság egy évszázad alatt Európa egyik magas modernizációs potenciállal rendelkező, dinamikus térségévé vált, ennek megfelelő szívóhatással.* A bánsági gazdaság aranykora azonban még nem jött el, ezt a 18. század „csak” megalapozta, hogy a napóleoni háborúkkal meginduló gabonakonjunktúrától az 1890-es évekig tartó évszázadban kiteljesedhessen.

Irodalom

- ACSÁDY I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21). Magyar Statisztikai Közlöny XII. Budapest, p. 288.
- A. KRISCHAN: Das Banat – Kaiserliche Provinz im Südosten 1718-1778. In: Österreich und die banater schwaben, pp. 33-46.
- BÁLINT S. (1974): A szögedi nemzet. – A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Szeged, 1974–1975/2.
- BANNER J. (1925): Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földrajzi Közlemények LIII. pp. 75-79.
- BARÓTI L. (szerk.) (1896-1904): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 1-2 köt. Temesvár. p. 539., ill. p. 625.
- BARTA J. (1984): A kétfejű sas árnyékában. Magyar História. Budapest. p. 231.
- BELUSZKY P. (2008): Magyarország történeti földrajza I-II., Budapest – Pécs, Dialóg-Campus. p. 382. ill. 453.
- BODÓ B. (1994): Bánság és az etnikai diskurzus, In: Korunk 1994/2, p.112-118.
- Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.*
- BODOR A. (1914): A délmagyarországi telepítések története, s hatása a mai közállapotokra. Bp.
- BOROVSKY S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- BOROVSKY S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye, Temesvár). p. 463, p. 294.
- BUCHMANN K. (1936): A délmagyarországi telepítések története. Budapest.

- CSÜLLÖG G. (2009): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti érszerkezetében a 10–19. század között. In.: Közép-Európai-Közlemények. 2010/2. pp. 29–37.
- CZOERNIG, KARL (1857): Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. I–III. kötet. Wien.
- DANYI D. – DÁVID Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.
- DÁVID Z. (1957): Az 1715-20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics J.). Budapest, pp.12-21.
- DEMIAN (1806): Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn und der dazugehörigen Lander. Wien
- ENDREI W. (1969): Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp.
- GRISELINI, F. (1780): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs.
- GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- GULYÁS L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- GULYÁS L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia. Bp.
- GORTVAY GY. (1953): Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp. Ak. Kiadó.
- HIEZINGER (1817): Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums, Wien.
- KALMÁR J. (1991): A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján. Századok, 125. évfolyam, pp. 489–499.
- KAPRONCZAY K. (2005): Az ápolás-, ápolóképzés és kórházügy története Magyarországon. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. Budapest.
- KOC SIS K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár VIII. pp. 1-16.
- KÓKAI S. (2006): A Bánát helye a történelmi Magyarország regionális tagoltságában. In.: III. Magyar Földrajzi Konferencia, Budapest. (CD).
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyiregyháza p. 421.
- KÓKAI S. (2014): A bánági magyarok származása, identitása és etnikai térstruktúrája, Szeged. (In Press)
- KOVACH G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L. (szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, p. 328.
- KULCSÁR K. (2004): II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. Bp.
- MARJANUCZ L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. (szerk.: Zombori I.) Szeged, pp. 5-16.
- MILLEKER, F. (1923): Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726.
- MILIN, MIODRAG (1995): Vekovima zajedno (iz istorije srpsko - rumunskih odnosa), Temišvar,
- MÖLLER VON KARL (1924): Wie die schwabische gemeinden entstanden sind. Temesvár.
- NÉMETHY A. (1995): Magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 után. Történeti Statisztikai Közlemények, 2. évf. No. 2–3. pp. 107–120.
- NÉMETH GY. (1986): Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József korabeli manufaktúra-tabellákon. In.: Manufaktúrák Magyarországon I. pp. 7-60.
- R. CRETAN (2006): Etnie, Confesiune si optiune electorala in Banat. Temesvár, p. 256.
- SCHIMSKA, ERNST (1918): Technik und Methoden der Theresianische Besiedlungs in Banat. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchiv. Baden bei Wien.
- SZENTKLÁRAY J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár.
- TAKÁTS R. (1992): Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. In. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. pp. 163-194.
- TÓTH J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.

A KÁRPÁT-MEDENCE FÜRDŐKULTÚRÁJÁNAK KIALAKULÁSA, ÖSSZEFÜGGÉSBEN A GEOTERMIKUS ADOTTSÁGOKKAL

GÖÖZ LAJOS

The development of the Spa-culture in the Carpatien Basin inherency of the geothermal conditions

Geophysical measurements and drilling activities carried out over the last couple of decades have revealed that beneath an ordinarily realitively thick and uniform Late Tertiary cover, the basement of the Pannonian Basin is rather complicated.

Thermal waters (i.e. water of springs and wells at a temperature higher than 30°C) are stored in two main formations: porous detrital accumulations in basins, and in fissures of the bedrock. The first type can be found across more than half the country. Its average geothermal gradient is 3-5C/100 m and 200 thousand m³/day is extracted from depths greater than 500 m, and almost 60 thousand m³/day of thermal water is extracted from more shallow layers. Other thermal water extraction is derived from thermal karsts. The thermal water of the detrital sources is alkali-hydrogen-carbonated, whilst in deeper, more closed layers it contains more chloride. The amount of: total dissolved salts is generally 1-3 mg/l, but may be as high as 10 mg/l. Changes in the quality of these waters only occurs where they broach several layers, thus changing the constituent proportions by mixig with differrent sources of supply.

Thermal waters are primarily important for balneological use, although they are also used for heating and hot water supply. Many thermal springs can be found in the country. The first golden age of the baths situated in Buda, dates back to the first century. Roman legionaries used more than 15 baths.

Between 1985 and 1995, the decrease in the volume of groundwater was between 0,05 and 0,5 million m³/day, depending on location. The estimated groundwater extraction is 0,1-0,5 million m³/day.

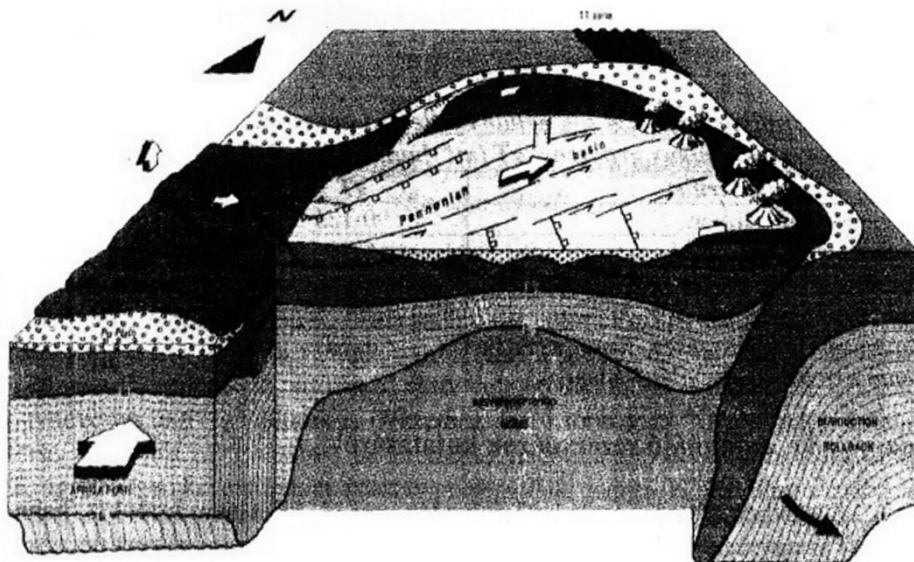
The supply of confined groundwater reserves is mainly drawn from deeper aquifers. Hydrometeorological factors and infiltration free to confined groundwater aquiferes resulted in a fall in the walter-table of about 15 mm/year across the area of the country (KöM, 2000).

The recharge of karst water was greater than extraction in 1997: however, despite the filling of large depressions, falls in the level of karst water can still be seen in the border areas. The rate of infiltration in dolomite- and limestone-covered karst areas is much higher than in the case of other areas (eg the lowlands and the Great Hungarian Plain). The sub-surface dynamic water resources of Hungary in 1997 were 590 m³/day. Approximately half of the reserve is karst water; the rest is water derived from reservoirs of fissured and porous character. The quantity of extracted karst water in 197 was 454 thousand m³/day, which is 17% of the total amount of water extracted from the subsurface.

A geotermikus energia vagy más néven a földhő energiája a Föld belsejéből a felszín felé áramló hő. Ez melegíti fel a kőzeteket és a kőzetek pórusaiban repedéseit kitöltő folyadékokat, főként a vizet. Ennek forrása – mint ismeretes – a radioaktív elemek: az urán, rádium, polónium és kálium bomlási hője.

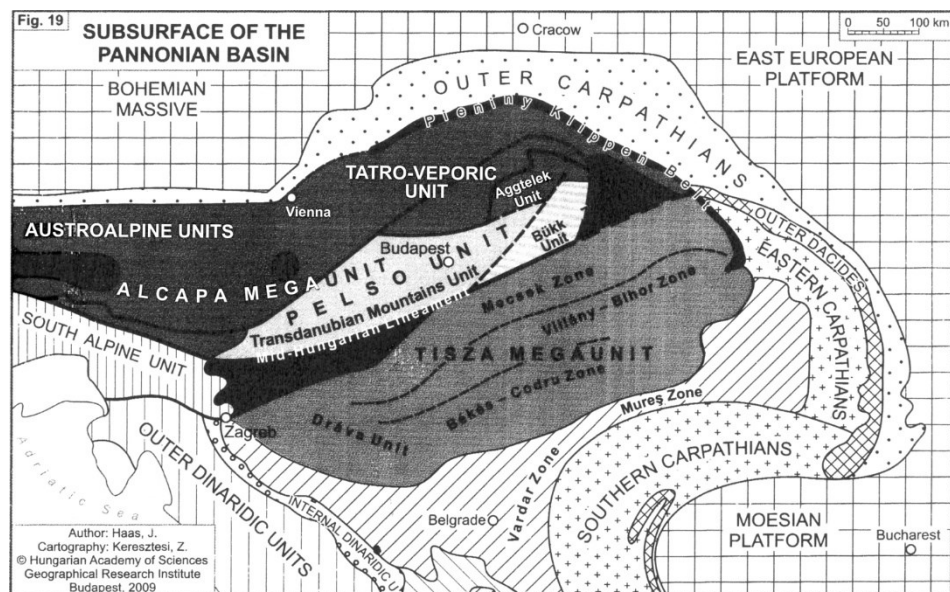
Ez a hő a kéreg alatt kialakult hőmennyiség, a felszín közelében hővezetéssel vagy anyagáramlással (mint pl. a vulkánok, gejzírek révén vagy más feláramló vizek révén) jut. Földünkön az eddig lemélyített fúrások közül 12.261 méter a legmélyebb, ezt Kamcsatkán (Oroszország területén) mélyítették le. Magyarországon a Hód I-es 6000 méter mélységű, ahol 900 atmoszféra nyomást, és kb. 210°C-ot mértek.

A hőáram-méréssel, hőfluxus méréssel tudjuk meghatározni a geotermikus gradiens értékeit, ami a kőzetek hővezető képességétől függ. Lefelé haladva egy adott mélységre vonatkoztatva kapjuk a geotermikus gradienst. Ezt általában a gyakorlatban helyesen reciproknak gradienst használjuk, így fejezzük ki a méterben mért mélységet, amelyen a hőmérséklet 1°C-kal emelkedik. A földkéregben mért átlag érték 33 m/°C. Magyarországon 20-22 m/°C, vagyis 20-22 méterenként emelkedik a hőmérséklet 1°C-kal, de számos helyen 15-18 m/°C.

A Pannónia-medence sajátos geotermális anomáliát magyarázó és értelmező blokk-diagramm. Megjelent a TECTONOPHYSICS nemzetközi tektonikai folyóiratban (266. sz. 287–300. 1996). Balra az afrikai lemez behatolását, az Alpok felgyűrődését, míg jobbra a szubdukció visszagyűrődését látjuk. A medence peremén az orogenetikus övezetet jellemző felgyűrődés, majd a miocénban a vulkanizmus (mintegy 20 millió évvel ezelőtt) jegyeit ábrázolja. Itt érthetjük meg az asztenoszféra dóm-szerű benyomulását, a medence aljátot elvékonyító rétegösszlet kialakulását illetve helyzetét. Ez eredményezi a 250°C-os réteghőmérsékleteket az Alföld déli övezetében, az 1000 atmoszférát elérő nyomásviszonyokat és a szárazgőz kitoréseket.

A Pannon-medence aljzatát alkotó litoszféra-blokkok földtani felépítésének főbb jellemzői arra utalnak, hogy azok egymástól jelentős mértékben eltérő ösföldrajzi környezetben képződtek, és fejlődésük története különbözött egymástól.

A Kárpát-medence aljzatát alkotó szerkezeti egységek

Mint ismeretes, a Pannon-medence nem tartozik az aktív vulkáni, tektonikai övezetbe. E medencében nagy entalpiájú geotermikus rezervoárok főleg a Nagy-Alföld délkeleti részén 3000–4000 méter körüli mélységtartományban a Dunántúl délnyugati régiójában az úgynevezett triász-karbonátos közettömeg sávjában (3000 méternél is mélyebben) helyezkedik el. De ez természetesen összefügg a mélyföldtani szerkezet felépítésével.

A Pannon-medence pannóniai korú porózus üledékeinek rétegvizei általában enyhén túlnyomások. Intenzívebb mértékben a fiatal üledékek vizeinek hasznosítása jelenti a hazai balneológia megteremtésének alapját.

A termásvíz meghatározásánál a 30°C-nál magasabb felszíni hőmérsékletű vizeket minősítjük termásvíznek, ez természetesen egy adott területen nagymértékben változik. Nálunk magasabb határértékek is előfordulnak pl. az Alföldön (Fábiánsebestyénél) 220°C-ot mértek. Nyilvánvaló, hogy ilyen hőmérsékleten a termásvíz a felszínre lépve a nyomáscsökkenés következtében már gőzként jelenik meg. Ilyen gőzforrást észlelhettünk az Alföldön is, több helyen is.

Tehát, összefoglalva a Pannon-medence sajátos geotermális anomáliáját, ha értelmezni szeretnénk, akkor mindenképpen a tektonikai folyamatokat kell elemeznünk. Pontosabban az afrikai lemez behatolása, az Alpok felgyűrődése még a keleti oldalon (a medence keleti oldalán) a szubdukáció összegyűrődés jellemzi ezt a folyamatot. A medence peremén pedig urogenetikus övezetet jellemző felgyűrődést konstatálhatunk.

A miocénban a vulkanizmus jegyei jellemzők és itt következik be az asztenoszféra dombszerű benyomulása, ami – mint fentebb mondtuk – a medencealjzatot elvékonyító rétegösszlet kialakulását eredményezte. Ezzel tudjuk csak megmagyarázni, hogy 250°C réteghőmérsékleteket észlelünk a déli övezetben.

A medence belsejében a feltárható hévizek, ásványvizek természetesen akkor váltak jelentőssé, amikor nem csak a természetes források, a felszínre törő, vagy felszín közeli rétegek vizét kezdték használni az emberek, hanem a XIX. században, amikor Európában kezd kialakulni a mélyfúrásos feltárás, akkor tárul fel ez a „kincs”. A városligeti 1-es számú kút elkészültekor Európa legmélyebb kútja volt. Ez azóta is (közel 140 éve) üzemel.

Zsigmond Vilmos úttörő volt európai viszonylatban is. 1868-1878 között lemélyített fúrásból 970,48 m-ből 73,9°C-os vizet tárt fel, percenként 528 litert. Megkezdődik tehát a mélyfúrásos kutatásfeltárás.

A vizek jellege a réteghőmérséklet, a rétegnomás, és a mélyben töltött idő hossza függvényében határozható meg minőségileg. Vannak olyan vizek, amelyek utánpótlást kapnak, vannak viszont olyan rétegvizek, amelyek pangó vizek. Tehát a réteg keletkezéskori vizét is tárolhatják (több millió éves vízzel is találkozhatunk).

A tapasztalat igazolja, hogy ha a víznek nagyobb a hőmérséklete, akkor nyilvánvaló, hogy a víz oldóképessége is nagyobb, és több oldott ásványi anyagot old ki. A hőmérséklet és a nyomás változásával az oldható gázok mennyisége is változik. A gázkiválás pedig az oldott ásványi anyagok mennyiségét szabályozza a vízben. Tehát egy bonyolult szimbiózis áll fenn az áramló vízkészletek, az utánpótlódást biztosító vizek vagy pedig a rétegben pangó vizek helyzetében. Ha a pótlódás egy vetőmentőn kerül be a víztartó rétegbe, akkor nyilvánvaló más minőségű vízzel állunk szembe. Ez gyakran több évtized alatt megy végbe. Ezt nagymértékben befolyásolják a hegyszerkezeti mozgások, a vetők kialakulása. A Nyírségben találkozunk a felső-pannon rétegek esetében olyan hidrogeológiai jelenségekkel, ami utal a Kárpátok egykori nagy tömegéből lepusztuló földtani porózus rétegek változatosságában, ahol a víz egykori utánpótlódása egy bizonyos „pászmában” szinte majdnem korlátlan. Egy-egy kútnál előfordul, hogy 1600 liter/perc hozamú, amit a nap folyamán teljes kihasználással hasznosítanak, éjszaka, néhány óra alatt visszaáll az eredeti vízáadó szintre (pl. Nyíregyháza, Jósa-2 kút). A mélyreható vetők nagy magasságkülönbségekkel is települhetnek, és összekötik a vízáadó rétegeket. Ilyen esetben kevert víz alakulhat ki.

A kristályos alaphegységek esetében sajnos a porozitás kicsi, így nem várhatunk belőle hévizet. Esetleg, ahol a felső részen mállott törmelékes réteg, ott viszont néha nagyon jó minőségű sós, jódos, brómos vizet is feltárhathatunk. (Tehát itt általában egy hidrodinamikai egységet alkot a fedőkőzettel.) Ilyen vizek vannak az Alföldön is (Túrkeve, Battonya környékén, vagy Dunántúlon Babócsa, vagy Balaton - Hídvég, Szombathely területén).

Érdekes a hévıztartó hasadékos kőzetek vizsgálatánál, hogy a legidősebb, a devonkori időszakban karrosodott, és a tektonikai hatások eredményeképpen repedezett mészkő és dolomit elhelyezkedése. Ezekből jó minőségű vizet tárhathatunk fel. Ugyancsak ókori karbon időszakból származik a kristályos, repedezett mészkőből termel az Igal-1-es kút.

A medence területén a karrosodott mezozoos képződmények sok helyen tartalmaznak ásványi és gyógyvíz minőségű hévizet. A legfontosabb ezek közül a felső-triász mészkövek és dolomitok hasadékos víztartó tömege.

A Bükk-hegység mélyre süllyedt sávjában is találunk ilyen réteget Mezőkövesd, Bogács, Alsószolca, sőt Sárospatak, Végardó kútjaiban. Ezek sávokat alkotnak. Ebbe a triász alapegység sávjában van Hévíz is, Pápa is, sőt, Komárom, Budapest is ehhez a sávhoz tartozik. Ettől délre már csak a Mecsek és Villányi-hegység vonulatának a mélybe húzódó sávjában található. Ebben van Sikonda, Harkány, Kehida, Zalakaros, Kustány hévize is.

Az egész Kárpát-medencében az 500 méternél mélyebben fekvő porózus kőzetekből tulajdonképpen kitermelhetők hévizek.

A neogén időszakban a Kárpát-medence területén a törésvonalak menti feldarabolódás következtében jelentős vulkáni működés volt, de ezek a vulkáni tufák és lávakőzetek nem jó vízadók.

Az alsó-pannon rétegek felett találjuk helyenként a hévíztermelésre elsősorban használható felső-pannon üledékeket. Főleg a felső-pannon és az alsó-pannon határ helyi rétegmélység közelében elhelyezkedő kutak hasznosíthatók legjobban Északkelet-Magyarországon. Általában ezek egységes vegyi alkatúak, nátriumhidrogén-karbonátos típusúak. Átlagban 1000–1500 mg/liter a hidrogén karbonát értéke. A kloridok pedig 300 mg/liter alatt maradnak. Természetesen helyileg és vertikálisan is a földtani viszonyok eltérő értékeket is adnak. Pl. Szolnok közelében az összes oldott sótartalom például 4000–10000 mg/liter. Míg a Jászságban nagyon csekély, 500 mg/liter.

Külön említésre méltó a karsztforrások jellemzése. Az ásvány- és gyógyvízforrások, amelyek üledékes kőzetből fakadnak, közülük a legnagyobb centrum Budapesten van. A források a Gellért-hegy és a Római-fürdő törésvonalon sorakoznak. Ezek nagy hozamú, változatos összetételű és hőmérsékletű forrásvizeket jelentenek, és szembetűnő, hogy a források és földtani viszonyok kapcsolata rendkívül szoros. A források kevert vizet szállítanak, a forró-ág utánpótlódási területe a Pilis- és a Vértes-hegység. A hasadékos mészkő dolomit hegységbe beszivárgó víz áramlása során lejut, mintegy

közel 2000 méterre a felszín alá. Ott felforrósodik, majd Kelet felé mozogva, a Duna vonalában induló, lépcsős vetődéssorozattal az víz áramterét alkotó repedezett karsztos kőzettel szemben gyakorlatilag a vízzáró oligocén rétegekkel találja magát szembe, és ez kényszerítő a Duna vonalában a felszínre való emelkedésre. A legintenzívebb hévíz-feláramlás, a legkevesebb hidegvíz-hozzájárulása nélkül a Lukács-forrásnál található.

A mai Budapest környékén a földtörténeti középkor elején mintegy 500 millió évvel ezelőtt, több ezer méter vastag mészkő- és dolomitréteg rakódott le. A továbbiakban ez a terület kiemelkedett szárazföldként a környező tengerből. Az előzőleg lerakódott mészkő és dolomit összetöredezett, és a szárazra kerülve nagyrészt lepusztulása következett be. Erre aztán agyag és márga, homok, homokkő-réteg települt. Ez a kiemelkedés és süllyedés többször megismétlődött. A kéregmozgások következtében törések, törérendszerek keletkeztek. Ez tette lehetővé, hogy beszivároгjon a víz, és a víznek a mozgását is természetesen befolyásolta.

Érdekes az, hogy a Budai-hegységben több mint 400 méterre emelkedik a Duna vízszintje fölé ez a mészkő és dolomit. Ugyan ezek a kőzetek távolabb – 2-3 km távolságra, keleti irányba – a pesti oldalon 1000 méter mélyen vannak a Duna szintje alatt.

A felszín alatt karsztformákban barlangokban kivételesen gazdag két szint alakult ki, főleg a Rózsadomb környékén. Ezek túlnyomórészt karbonátos kőzetösszetétel, a pleisztocén korú aktív forrásműködéssel, vízáramlásokkal, körzéssel együtt szinte predesztinálta (mint, ahogy dr. Leél-Őssy Szabolcs fogalmazza), hogy néhány km²-en az egész földkerekség egyik legjelentősebb termál-karsztos barlangvidéke itt kialakuljon. Ezért ajánlás készült ezeknek a barlangoknak az UNESCO Világörökség listájára való felterjesztésére, amit az UNESCO el is fogadott.

Ez a Budapest II. kerületében, a Rózsadomb alatt húzódó természeti alkotás (ahogy az UNESCO számára is megfogalmazódott) a világ legnagyobb, hévíz által kialakított barlangi terme. A karsztvíz, vagy annak egy része meleg forrásokban tör elő helyszínen is. Egyes forrásokból és kutakból percenként 5–10000 liter víz is a felszínre kerül. Ezek a termálvizek valójában csapadékvíz beszivárgásából származnak. Tehát az utánpótlódás mértékét soha nem szabad a kitermeléssel túllépni. Ez olyan pótolhatatlan kincs, amivel okosan kell gazdálkodni.

Tehát összefoglalva a mondanivalónkat, egy XIX. századi balneológust idéznénk, aki úgy fogalmazott, hogy: „A világ egy országáról sem gondoskodott a gondviselés oly, minőségileg- és mennyiségileg jelentékeny és kiváló ásványvizekkel, mint Magyarországon azt megtaláljuk.” Az elfolyt, mélyen elhelyezkedő hatalmas vízkészletek a mélyfúrásos kutatás révén kerültek később ismeretanyagunkba. Ezek a hatalmas melegvíz-készletek természetesen az

Osztrák-Magyar Monarchiában számos helyen, mint hőforrások egy része a felszínre törve ismert volt.

Az ókor filozófusai négy őselem közé sorolták a vizet. A folyók szent vizébe megmerülve lelkük tisztulását, testük gyógyulását várták. A különböző vallási rítusokban, így az egyiptomi, zsidó, a mohamedán és a keresztény rítusokban is jelentős volt mindig a víz szerepe.

Talán nem ismert annyira, hogy a fürdőkultúra legősibb lelete Indiában található. Több mint 5000 éves ősi várost és annak csatornahálózatát tárták fel olyan fürdőcsarnokot is találtak, aminek a mérete 30x50 méteres. Ezek pompás fürdők lehettek. A későbbi római, pompeii fürdőkre emlékeztettek. Nagy Konstantin uralkodása idején Rómának 856 közfürdője volt. A Caracalla fürdő 220x114 méteres alapterületen helyezkedett el, 66 helyiségből állt, 1600 márványszékkel. Itthon, a Kárpát-medencében a rómaiak mérnöki pontossággal megalapozott tájalakító tevékenységét és nagyszerű építészeti alkotásait dr. Schweitzer Ferenc professzor és H. Kérdő Katalin „Aquincum” című (ókori táj-ókori város) gyönyörűen illusztrált, részletes, és hihetetlenül sok kutatási anyagot feltáró könyvük foglalja össze.

A Kárpát-medence adottságai és ebben kialakult fürdőkultúra különösen a XIX. század utolsó harmadában, az Osztrák-Magyar Monarchia fürdői sorában szinte egész Európából vonzották a közönségüket. Ezt igazolják azok a hálatalblák is, amelyekkel a fürdőink tele vannak. Igazolják ezeknek a fürdőknek a gyógyhatását az orvosok kiválóságát és a lakosságnak, a látogatóknak a megelégedettségét. Természetesen ez összekapcsolódott azzal a ténnyel is, hogy világviszonylatban is elsők között megalakult balneológiai társaságok éppen a Kárpát-medencében születtek meg, és ezek a tudományos kutatásokat, fürdőorvosok kiképzését, és a vizeknek, a gyógyvizapoknak, az ásványvizeknek a különböző felhasználási területeit tudományos alaposággal vizsgálták, elemezték. A XIX. században a mélyfűrészi technika nagy előrelépést hozott. Építeni kezdték a budapesti fürdőpalotákat. Kezdetben Hild József klasszicista stílusban.

Kezdetben az ősmagyarokat nem úgy jellemezték, mint akik a fürdőzés nagy barátjai lennének, de a régi feljegyzések azt igazolják, hogy ismerték a forrásokat, azoknak a sajátosságait, gyógyítási képességét is, de nem használták ki olyan mértékben, mint ahogy az célszerű lett volna.

Csak a XV. és XVI. században találunk már néhány olyan fürdőt, amelyben a gyógyulást kereső történelmi nagyjaink megjelentek. Ilyen volt például Pöstyén, ami Thökölynek kedvenc fürdője volt. Ezt minden évben felkereste, hogy a csatában kapott sebeire gyógyulást találjon.

Mint említettük, a rómaiak magukkal hozták a magas szintű fürdőkultúrájukat és tisztaságszeretetüket. A Flórián-téren ma is látható a római katonai fürdő maradványa, de számos, egyéb fürdő is. Az Árpád-házi királyok korában a budai gyógyforrások már ismertek voltak. Önálló fürdőként létesült a Lukács-fürdő,

Császár-fürdő és a Tabáni-fürdő. Zsigmond idején – mikor Buda városa lett a királyi székhely – a fürdőélet is felpettségült. Külön törvénykönyvben fogalmaztak meg a társas érintkezés szabályai egy kissé patriarchális társas életére vonatkozó szabályokat. Például ilyen megjegyzések is találhatóak, hogy az ember nem szabad, hogy beszálljon a fürdőbe köszönés nélkül, és, hogy kerüljék a vitakozást, különösen a hit tárgyában. Senki fegyvert nem hordhat és nem használhat e helyen.

Mátyás- király idejében Király-fürdőként is emlegetett Rác-fürdő állítólag fedett folyosóval kapcsolódott a palotához, hogy könnyebben elérhető legyen. Buda virágkora a fürdőknek is mondhatjuk, hogy virágkora volt. A budai fürdők újabb fénykora csak a török hódoltság idején született meg, a török mecsetek, karaván-szerájok mellett fürdőket is építettek. Sajátos medencés fürdőiket a bővizű meleg források fölé telepítették. Ezek – mivel itt bőséges vízhozammal számoltak – más jellegű, felépítésű fürdők, mint a törökországiak. Itt a központi helyiség – az izzasztó helyett – a medencetér (több medencével épült meg). Itt mondhatjuk azt, hogy keveredett a török fürdőkultúra a római szokásokkal.

A másfél százados török uralom után sajnos a budai fürdők nagy része tönkrement és nem fordítottak gondot a helyreállításukra, és a fürdők lassan eltűntek. Majd csak a XIX. században, amikor a balneológia tudománya, az orvostudományok és a mélyfürési technika tette lehetővé, hogy nagyobb számban nyissanak új fürdőket, ebbe tartozott bele az említett, Zsigmond Vilmos által megfürtet városligeti fürdő is, az 1800-as évek végén. Talán a világon még egy ilyen főváros nincs, ahol annyi fürdő állna rendelkezésre a lakosság számára, mint Budapesten.

A Kárpát-medence, mintegy közel 3000 forrását, ásványvíz-kútjait ezt a gazdag természeti adottságot gondosan őriznünk kell a jövő generáció számára.

Irodalom

- A Kárpát-medence ásvány- és gyógyvizei. Kiadó: Nagy és Társa, Budapest, 2013.
- Aquincum. Ókori táj – ókori város. Szerk.: H. Kérdő Katalin és Dr. Schweitzer Ferenc. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, 2010.
- BENCZÚR GY. (1938): A fürdős története.
- EVLI-CSELEBI: Török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664.
- FEKETE L. (1944): Budapest története, 3. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- FRANK M. (1939): Magyarország fürdőinek, ásványvizeinek ismertetése. Budapest
- GÖÖZ L. (2008): A hazai termálvizek és balneológiai jelentőségük a Balatonról c. kötetben. Szerk.: Antal G. – Tóth J. – Wilhelm Z., Pécs
- LEÉL-ÖSSY SZ. (2014): Kristálybarlang a nagyváros alatt. A budapesti József-hegyi barlang. Geo-Litera. Szeged
- LIBER E. (1932): Budapest fürdőváros kialakulása 1–3. kötet. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- SZVIZSÉNYI Z.: Budapest a 2000 éves fürdőváros. Budapest, Minerva Kiadó

ADALÉKOK A NYÍREGYHÁZI TANYABOKROK KIALAKULÁSÁHOZ ÉS FEJLŐDÉSÉHEZ

BÁCSKAINÉ DR. PRISTYÁK ERIKA

Additional material to the formation and development of the grouped farmsteads next to Nyíregyháza

Since the end of communism the situation of grouped farmsteads (bokortanyák) has changed in a variety of ways; they have significantly differentiated, this generally uniform type of settlement of the Great Hungarian Plain has become fragmented. The 'bokortanya' is a special type of settlement, some examples of these can be found west of Nyíregyháza. Around Nyíregyháza, – within a 10 km radius, 35 bokortanya with the population of 5,200 – these extreme changes can be observed both within the bokortanyak and between them. There are several phases in the development of 'bokortanya' Decades of settling: from 1753 to 1803, strengthening of farm with school foundations to 1865, their dynamic development until the 1960s, their decline until 2000, their revitalization until today.

Their relationship with Nyíregyháza ranges from dormant settlements to independent, self-sufficient ones. Economic and political factors, the attitude of their 'mother' city, the attitude of locals all have some influence on their development. Nowadays it is not only and homogeneously husbandry that provides the basis for a lot of families; however, cultivation of the land, keeping livestock still serves this purpose. The suburban lifestyle has become more popular as well. In addition to the unique, personal paths of life, these bokortanyak are strengthened by the communities, which have gained more importance due to the interdependent nature of the settlement.

1. Bevezetés

Napjainkra közismert tényé vált, hogy alföldi tanyáink változatos, gyakran szélsőséges átalakuláson mentek keresztül a rendszerváltás óta eltelt időszakban. Ezek a változások a Nyíregyházától nyugatra elterülő bokortanyákon még inkább megfigyelhetők, hiszen ez a településtípus – történelme folyamán és napjainkban is – az alföldi tanyavilág egy sajátos szegmense, ahol a városperemi szuburbanizációs övek sajátosságai is megjelentek. A tanyai élet alapvetően a táji és természeti adottságokhoz alkalmazkodó hagyományos gazdálkodási tevékenységet jelentett, ez részben megfigyelhető a mai napig, azonban a tanyán élők gazdálkodása, megélhetése már sokkal kevésbé kötődik kizárólagosan a földhöz, és jelentős életmódbeli különbségek alakultak ki.

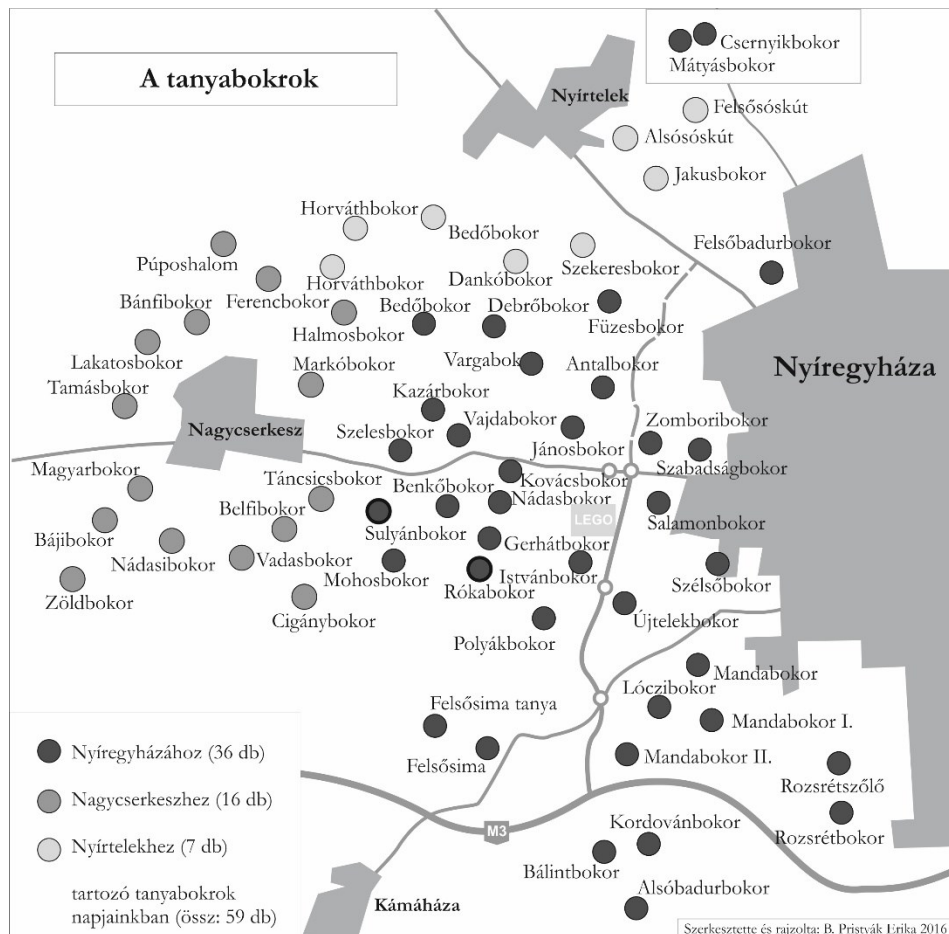
Az elmúlt évtizedekben a területfejlesztési politika peremén húzódott a tanyák bekapcsolása. A Földművelésügyi Minisztérium 2011-ben indította el Tanyafejlesztési Programját, melynek alapvető célja a magyarországi tanyás térségek és tanyák megőrzése, fejlődésének fellendítése. A program legjelentősebb tevékenysége a hazai finanszírozású pályázatsorozat, mely az azóta eltelt időszakban

közel 1700 nyertes projektet támogatott, mintegy 8 milliárd forinttal. A tanyagondnoki szolgálatok mellett az infratsukturális felzárkóztatás és a tanyagazdaságok fejlesztése, az egyéni megoldásokat, civil kezdeményezéseket támogattak elsősorban, ökogazdaságok, helyi értékesítési hálózatok, turisztikai fejlesztések is létrejöttek. A tanyafejlesztés részeként is növekedett a külterületi építkezés. A „tanya, tanyavilág” napjainkra újra beépült a köztudatba, másként gondolunk rá, mint ’csak agrárvidék’, a helyi termelés, a rekreációs terek fogalma is társul hozzá. Az értékek további megőrzése és biztosítása révén a Hungarikum Bizottság 2017. június 20-án a magyar tanyát, mint tradicionális gazdálkodási létformát hungarikummá nyilvánította. A kulturális örökség kategóriában további 25 taggal „a magyar tanya” is végre jelen van a jelenleg összesen 67 értéket megnevező listán.

Jelentősebb, alapos tanyakutatás a közelmúltban Békés megyében zajlott (Nagy G., Dudás G. 2016) a tanyafejlesztési programba bekapcsolódva, amelynek eredményei összhangban állnak az én kutatásaimmal is: stagnáló vagy fogyó népességű települések, összességében már nem egységes, hanem gyakran szélsőséges tanyaképpel, nagymértékben eltérő életmóddal, a hátrányos helyzet elmélyülésével és a társadalmi olló tanyákon belüli további szétnyílásával, a civil szervezetek, kisvállalkozások jelentős felelősségvállalásával találkozhatunk. Ez a tanulmány a bokortanyák története folyamán lezajló változásokból, a fejlődési szakaszból levonható következtetéseket igyekszik vizsgálni.

A bokortanyák kialakulásáról, néprajzáról, népességének nyelvjárásáról, a határhasználatról számos tanulmány, dolgozat jelent meg. A legrészletesebb *Márkus Mihály (1943): A bokortanyák népe* című monográfiája. 2009-ben a városnap alkalmából reprint kiadásban megjelentette Nyíregyháza önkormányzata, így járulva hozzá a tirpákság identitástudatának megerősítéséhez. A *tirpák* kifejezést a tót ajkú, evangélikus vallású betelepülőkre és leszármazottaikra használták, napjainkban is a hagyományok illetve a tanyabokrokon és a városban élő lakosság egy részének összefoglaló elnevezése. A rendszerváltozás óta eltelt időszakban változatosan alakult a sorsuk, differenciálódtak, mozaikossá váltak a tanyák.

Nyíregyháza 1753. évi újratelepítésének történetét és az elmúlt századokat történészek, levéltárosok, geográfusok, nyelvészek, néprajzkutatók, egyéb tudományos területek kutatói részletesen feltárták (pl. Balogh I. 1970., Frisnyák S. 1975, 1985, Margócsy J. 1984–2002, Németh P. 1973, Németh Z. 1978–1984., Simkó Gy. 1910. stb.). Az egyik legalaposabb társadalomföldrajzi kutatás *Beluszky Pál* professzor nevéhez fűződik: *A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata (1968)* című kutatása. Az újratelepítés jubileumán további részletező és összefoglaló munkák készültek (pl. Bodnár Zs. 2003., Frisnyák S. 2003., Kujbusné Mecsei É. 2003a, b stb.).

1. ábra: A tanyabokrok elhelyezkedése, a fő útvonalakkal (saját szerkesztés)

2. A bokortanyák fejlődési szakaszai

2.1. A kialakulásuk és a megtelepedés rövid áttekintése

A XVIII. század közepével kezdődnek a tanyák történetét ismertető tanulmányok, azonban a terület kedvező földrajzi adottságokkal rendelkezett, így a megtelepedés nyomait a régészek az újkőkortól kezdve folyamatosan ki tudják mutatni. Kisebb-nagyobb régészeti lelőhelyek sűrű láncolatát ismerjük e területen. Ezek zöméről egy-egy szórványos lelet, elsősorban edénycserepek kerültek múzeumba. Például Mandabokor területén 1994-ben folytak ásátások Istvánovits Eszter régész vezetésével. A szkíta kori településrészlet akkoriban szenzációszámba ment: hasonló méretű falut ebből az időszakból addig nem találtak a régészek. Nem kevésbé volt izgalmas a VIII–IX. századi temetőrészlet

(Istvánovits E. 1997.), mely a honfoglalás kori őslakosság etnikai meghatározásához nyújtott kiindulópontot a Felső-Tisza-vidéken. Jelezte, hogy nem bevándorló szlávokkal, hanem a korábbi avar kori lakossággal kell számolnunk Árpád népének érkezésekor.

Rozsrétszőlőn, Nevelős-homokbányától D-re, késő bronzkori, császárkori és szórványos Árpád-kori telepmaradványokat tárt fel, amely alapján valószínűsíthette, hogy ezek a tatárjáráskor (1241) elpusztult Rozs falu helyét jelölik.

Felsősimán, a Gyebrás tanyától ÉK-re, császárkori, valamint honfoglalás és Árpád-kori temető maradványait találták. A császárkori temető kiemelkedő gazdagságú, amit jól jelez, hogy a korabeli fosztogatások ellenére 4 aranytárgy is felszínre került (Jakab A. 2009).

Árpád-kori falvak szegélyezik a középkori Nyíregyháza határát, Nyíregyházától É-ről elindulva Igricén, Nagyteleken, Nyírjesen, Rozson, Mandán, Szilason át Simáig, Szunyorig, azaz a D-i határig bezárólag elpusztult feltűnő, hogy Ny-on ilyenekkel nem találkozunk, de tavakkal, vízfolyásokkal sem. Ha rápillantunk Frisnyák Sándor 1975-ben, Borsy Zoltán kutatásai nyomán szerkesztett térképére, akkor a településhiány oka egyből kiderül: itt található a város területén a futóhomok egyik legnagyobb tömbje, amely a vízhiánnyal együtt megakadályozta, hogy az ember a középkor folyamán birtokba vegye.

A középkori Nyíregyháza határa nem azonos a maival. Pontos rajzát az az 1471. évi határjárás adja, amelyet az oklevél teljes latin szövegével és részbeni magyar fordításával az 1987-ben megjelent városmonográfiában adtak közre. Eszerint az akkor már mezővárosnak is titulált település északon Királytelekkel, Keresztúttal (Kótajjal), keleten Pazonnyal, Orossal, Nagykállóval, nyugaton Simával, Büddel és Lökkal volt határos, Mandtelke (a mai Manda öse) is ismert volt a határon belül (Németh P. 1973). Ez a kép öröklődik át 1753-ra, a helység betelepítésének az évére. A kb. 36000 magyar holdnyi határ keleti végének közepén helyezkedik el Nyíregyháza, míg tőle É-ra, DNy-ra és Ny-ra jelentős területek vannak, látszólag népség nélkül. A mezővárosi jogállás jelentősége és nyugati határának lakatlan volta támasztotta alá azt a gondolkodásmódot, hogy Gróf Károlyi Ferenc – egyéb birtokaihoz hasonlóan – ide is telepéseket hívjon. A XVIII. század elején Szabolcs vármegyében a települések – lakosságuk számát és összetételét tekintve – rendkívül heterogének voltak. *Károlyi gróf a XVIII. század közepén már nem szándékozott majorságot létrehozni, a kijelölt területen a betelepülők használatba vehették a teljes művelhető határt, robotot sem kellett fizetniük. (További kutatást igényel, hogy az említett futóhomokos területen konkrétan hogyan indult meg az antropogén tájhasználat.)* A bokortanyák kialakulásáról szóló legismertebb történet itt kapcsolódik be: a gróf az Ecsedi uradalmához tartozó Békés vármegyebeli uradalomból tót ajkú evangélikus vallású, kiváltságokkal rendelkező lakosokat telepített Nyíregyházára – olvashatjuk *Márkus Mihály* ismertté vált soraiban. A földesúri kedvezményeket háromévente kapták meg, meghatározott összegért, így rákényszerültek annak előteremtésére,

azaz az árutermelő gazdálkodásra. A kedvező feltételek, az induláshoz adott kölcsönök hatására 1753 őszén Szarvasról, Békéscsabáról, Mezőberényről és Orosházáról mintegy 300 család költözött át. A betelepülőkhöz később a Felvidékről is csatlakoztak.

Mintegy száz éven keresztül tartozéktelepülésként, kettős szálláselv szerint működtek a tanyák, időszakosan használt településegységei voltak a városnak. Fenntartásuk, fennmaradásuk elsősorban gazdasági okokra vezethetők vissza, a földművelés és állattenyésztés érdekeit szolgálta. Nem mérnökök jelölték ki a tanyák helyét, hanem a természetes felszíni adottságokat kihasználva, lehetőleg itatóhelyek körül, spontán megtelepedés útján jöttek létre az ideiglenes szállások, ezek lettek a későbbi a településmagok. A városhatár nagy kiterjedése igényelte a tanyákat, a betelepült, földhöz nem kötött jobbágyság földközösségben művelte a határt. A bokortanyák ősi formája a *szállásföld*. E föld a faluban lakó gazdák tulajdona volt. Az uradalom földjét elsősorban az állattartó, majd később a földművelő nép között osztották szét, s erre a földre a gazda ideiglenes hajlékot, szállást, istállót épített. Eleinte birtokközösségben éltek, a rokonok, nagycsaládok együtt kapták ki földjüket. Minden szálláscsoportnak az ott legjobban elterjedt, vagy legősibb településű család adta meg a nevét. A bokortanya a XIX. század közepe előtt a birtokos számára csak ideiglenes szállás volt, ahol a nyári munkák idején tartózkodtak, és tél idején az állattartással foglalkozó családtagok és cselédek éltek. A gazda állandó lakhelye a városban volt, azaz a föld birtokosa a városi házban lakott.

A szállások a XIX. századra – a sajátos letelepedésformát megtartva – hasonlítanak az Alföldön elterjedt teletető szállásokra. Fokozatosan, lassan váltak földművelő tanyává, ugyanúgy, mint a környékbeli hajdúsági, nagykunsági tanyák is. A szlovák telepesek átvették az alföldi határhasználati gyakorlatot, a gazdálkodási módot, a pusztai állattartást és a földművelés módját, háromnyomásos, ugaroltató gazdálkodást. A legeltetés földesuraktól bérelt közeli vagy távolabbi pusztákon történt. A bokortanyás letelepedés formája összeegyeztette a tanyaelv és a földközösségi művelési forma, illetve a nyomásos gazdálkodás követelményeit.

Ha a kint élők nem akarták elveszíteni földjeiket, rétjeiket és járandóságait, akkor évről évre elő kellett teremteni a bérletek összegét. A magánjogi szerződések (végrendelet, adásvétel, stb.) megerősítéséhez, az új lakosok felvételéhez azonban szükség volt a földesúri jóváírásra is (*Kujbusné Mecsei É. 2003*).

Az ide érkező telepeseknek evangélikus vallásúak voltak. A városban akkoriban nem jelentős az evangélikusok aránya. Nagy összefogással, komoly anyagi áldozatokkal és sok munkával, önerőből építették fel az Evangélikus Nagytemplomot, 1786-ban szentelték fel. Az épület nemcsak mint vallási létesítmény volt fontos, hanem ez fejezte ki a betelepített népesség egységét is. A szorgalmas telepesek virágzó mezőgazdaságot teremtettek, ezzel járultak hozzá az anyaváros fejlődéséhez, Nyíregyháza mezővárosi szerepkörének

erősödéséhez. Mindez jól megalapozta és kiegészítette a város kézműiparát és a vásárok megteremtésével erősödött meg annyira Nyíregyháza, hogy 1786-ban mezővárosi rangra emelkedett.

2.2. A bokortanyák megerősödése

Az 1800-as évek első évtizedeiben a város lakossága jelentős anyagi áldozatok árán megváltotta magát a földesúri szolgáltatásoktól, a tanyák földje így a szabad parasztpolgárok magántulajdona lett. 1803-tól indult meg a kiköltözés a szállásföldekre. A XIX. század első negyedében a véglegesen kiköltöző népesség teremtette meg a bokortanyák mai nevét és képét. Gazdálkodásukkal hozzájárultak, hogy 1824-ben létrejöhessen a Károlyi-féle örökváltás, majd 1837-ben V. Ferdinánd aláírta a jogot, hogy a város magát Szabad és Privilegizált Nyír-Egyháza Közönségének nevezhesse.

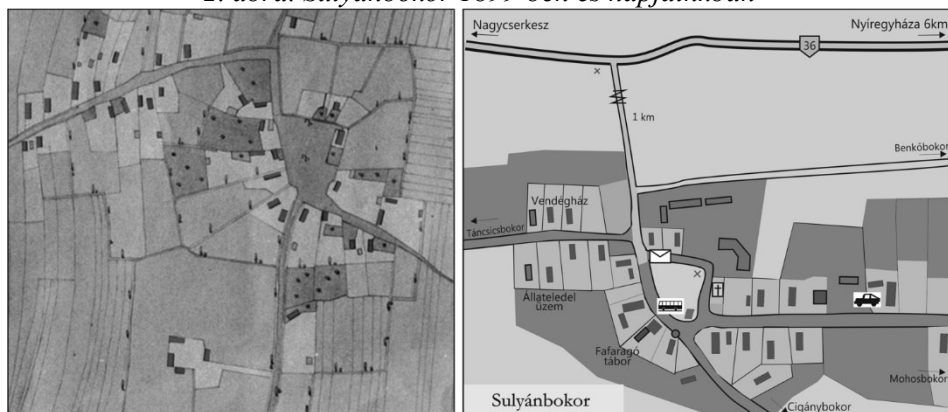
A parasztgazdák innovatív tevékenysége indította el azt a hosszan tartó folyamatot, amely révén Nyíregyházán és a hordalékkúp-síkság más területein is az extenzív állattenyésztést felváltotta a belterjesebb földművelés. A szerkezetváltás, az intenzívebb szántó- és kertgazdálkodás az ideiglenes szállásokat az 1850-es évekre állandó lakhellyé és egyben gazdasági központtá formálta át. A társadalmi-gazdasági fejlődés 1753-tól az 1850-es évekig terjedő periódusában a többséget alkotó szlovák népesség gazdaság- és kultúraélénkítő szerepe alapozta meg a város növekedését és további előrehaladását. Nyíregyháza szlovák népessége a letelepülést követő évtizedekben először integrálódott, majd a XIX. század közepétől asszimilálódott (*Frisnyák S. 2003*). A szlovák népesség százalékos aránya – a dinamikusan fejlődő városban – fokozatosan csökkent (*Balogh B. A. 1976*), 1850-ben a népszámlálás idején még 66%, majd 1890-ben 15% volt.

A „bokor” elnevezés a XIX. század közepétől terjedt el. Először *Sexty József*, a város főmérnöke használja a bokorszállás nevet 1823-ban. A határ regulációjával bízták meg, azaz rendezze a szabálytalan alakot, mérnökiileg kimért dűlők nélkül, rendezetlenül elterülő szállásföldek területét. Nem valósult meg a javaslat, mert felborította volna a már kialakult, 60 éve fennálló és jól működő rendet: felháborodást keltett (*Balogh I. 1970*). Az 1827-ben tartott összeírásban 57 tanyacsoport szerepelt. A tírják telepések leszármazottai a külterületi szállásföldeket egyedi településmorfológiai megoldással, általában központi tér köré szervezett, csoportos kis településegységekké alakították, azaz létrehozták a *bokortanyákat* (2. ábra).

Számokban kifejezve mindez még látványosabb: Nyíregyháza népesség-növekedése a természetes szaporodás mellett a folyamatos spontán bevándorlásnak köszönhetően később is folyamatos maradt: 1754-ben 2485 főt írtak itt össze, míg „1789-ben 280 százalékos már az 1754-hez viszonyított emelkedés, és 1804-ben már 400 százalékos ez az arány. 1824-ben, a földesuraitól megváltozott város vagyonát és lakosságát számba vevő összeírás szerint 12 600-an,

míg a belső autonómiáját biztosító királyi privilégium kérvényezésének első évében, 1833-ban, a vármegyei tisztviselők becslése szerint közel 17–18 ezren laktak a városban.

2. ábra. Sulyánbokor 1899-ben és napjainkban

Forrás: A MNL SZSZBM Levéltár térképgyűjteménye és saját szerkesztés

Az első betelepítéstől számított egy évszázad elteltével erősödtek meg annyira a bokortanyák, hogy tanyai iskolák nyitását kéri a lakosság, ami meg is történik az 1860-as évektől. Kezdetben szlovák nyelvű oktatás folyt, majd 1867–68-ban elrendelik a tanyákon is a magyar nyelv oktatását. Addig a gyerekek a városban tanulnak. Eleinte ez nem okozott gondot, mert minden gazdának volt városban élő rokona, többnyire elvállalták a gyerek gondozását az iskolai idő tartamára, de 1860–65-re már sok gazda élt a tanyákon, akinek nem volt háza, rokona a városban, így a gyermekeik nem tudtak ott iskolába járni. Az 1863–64-es tanévben öt tanyai iskola kezdte meg működését: Racskó (ma: Nádasi bokor) 66 tanulóval; Sajben (ma: Vajdabokor) 57 tanulóval; Sulyánbokor, 50 tanulóval, Mokránszki bokor (később Sípos, ma: Nagycserkesz) 50 tanulóval; Betkó (ma: Bedő bokor) 60 tanulóval. Az 1867–68. tanévi anyakönyvi naplóban a sulyánbokori iskola vizsgaanyaga már magyar nyelven szerepel: „1. Magyar és tót olvasás. 2. Vallás. 3. Evangéliumok. 4. Káté, mind az 5. Ének. 6. Imádságok. 7. Írás. 8. Számtan.”

A bokortanyák ma ismert morfológiai képe, az építkezések számának növekedése, a településforma rögzülése a következő két nemzedék alatt valósult meg. Az 1910-ben végrehajtott népszámlálás idején 50 tanyabokorban 8519 lélek élt. A lakosság nagy része végleg feladta a városi házáat, teljes egészében kiköltözött a tanyákra gazdálkodni. Előzőleg még földbe mélyített házakban laktak, de a századforduló körül már többnyire vert falú házakban éltek, kalákában építkeztek. Az 1941. évi népszámlálás szerint már csak 128 magát szlovák anyanyelvűnek valló élt Nyíregyházán és a hozzá tartozó

tanyabokrokban. A népszámlálás ugyanakkor nem mérte a kétnyelvűséget, amellyel közelebb kerülhetnének a szlovákok valódi számához (*Bánszki H. 2012*). Az egyes tanyabokrok is az 1910-es, 20-as, 30-as évtizedekben érték el népességszámuk csúcsát. Példaként: 1930-ban Sulyánbokor 176, Magyarbokor 193, Gerhátbokor 153 fővel rendelkezett, ezek a tanyák napjainkban a fejlődő tanyák közé sorolhatóak, azonban népességszámuk mindössze 40–40 fő körül mozog.

2.3. A második világháborút követő gyors változások

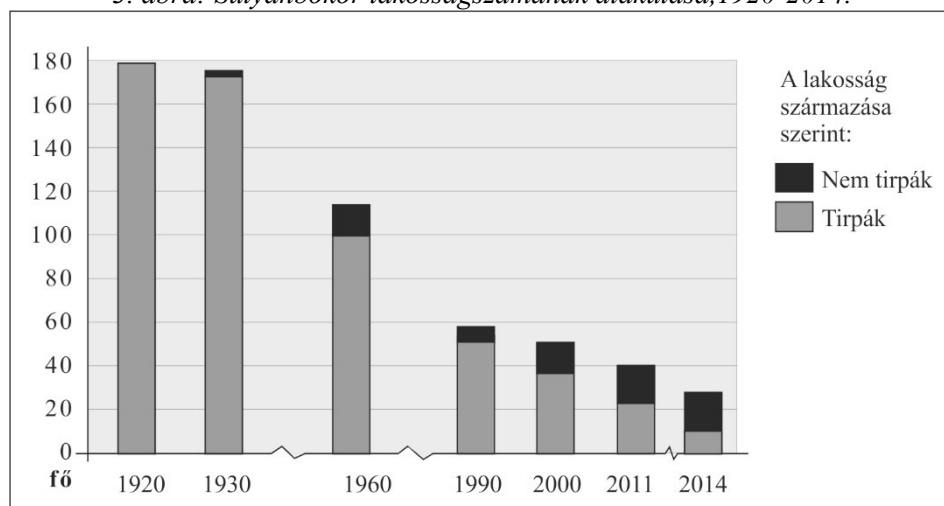
1944-ben a tanyai iskolákban 2153 beiratkozott növendék volt. Az oktatás tisztán magyar nyelvű. A kétnyelvűség jelenléte (szlovákul = tótul és magyarul beszélés) váltakozó volt a tír pákság körében és történelmében. „Történelme során egyszer-kétszer összefonódik a vallásbeli tanítás és az anyanyelv, de a II. világháborút követő ötvenes évek végén e jelenségek végleg szétváltak, mert már nem tudták kölcsönösen biztosítani egymás létét” – írta *Németh Zoltán* 1978-ban.

A II. világháborút követő, államilag irányított kényszerű lakosságcsere is jelentősen hozzájárult a bokortanyák népességének változásához. Az ország 18 területéről, többek között a szarvasi, a békéscsabai, az orosházi és a nyíregyházi körzetből is telepítettek át szlovákokat. 61 tanyabokorból 871 gazdasági egységet költöztettek át a szlovákiai lévai járás 9 községébe. A Nyíregyházáról és környékéről kitelepült szlovákok a kitelepített dél-szlovákiai magyarok helyére Léva és Zselíz környékére kerültek.

A lakosságcsere követő legnagyobb változások szintén felülről irányítottan jelentkeztek. Az 1950-es évektől a falu- és tanyasorvasztó településpolitikája hatására összevonni igyekeztek a tanyákat. A közigazgatási átrendezés következtében 3 nagyobb község alakult ki: Nagycserkesz, Nyírtelek, Kálmánháza. 1952-ben hozták létre Nagycserkeszt, a Nyíregyháza határában fekvő 18 tanyabokor egyesítésével, a Károlyi család Cserkesz nevű pusztája helyén, két központi bokortanya (Siposbokor és Bundásbokor) összevonásából. Területének jelentős része, 95%-a külterület, melyet jelenleg 16 bokortanya alkot. Hét bokortanyát a szintén 1952-ben önállóvá váló Nyírtelekhez csatoltak, mely egykori uradalmi major Királytelek néven.

Az 1970-es, 80-as években elsősorban az infrastruktúra fejlesztésének hiánya következtében elköltözések jellemezték a tanyákat. Az időszak építkezésére jellemző kockaházakat megtaláljuk a tanyákon is, többnyire egy portán a régi házzal. A város fejlődése, a városi infrastruktúra bővülése nagy vonzerőt jelentett. A leggyakoribb megoldás újra a kettős gazdálkodás volt: már a városban laktak, dolgoztak, de még megtartották a tanyasi házat és földet, ahol kiegészítő gazdálkodást folytattak, mely jól jövedelmezett a munkahely mellett. A tanyák népessége így lassan elöregedett, az épületek karbantartásával sem mindenki törődött.

3. ábra: Sulyánbokor lakosságának alakulása, 1920-2014.

Forrás: Márkus M. 1943, KSH, Saját gyűjtés, Saját szerkesztés

A népességszám 1910-től jelentősen csökkent. 1910-ben 8519 lélek 53 tanyabokorban ez az első népszámlálás, mely sorba vette a bokortanyák lakóit. 1949-ben 7416 lélek 55 tanyabokorban, majd következik a közigazgatási átrendezés: Nyírtelek, Kálmánháza (uradalmi majorok helyén), Nagycserkesz (2+16 bokortanyából), így 1960-ban 7329 lélek 43 tanyabokorban és +3468 lélek 25 tanyabokorban, azaz összesen 10797 fő. Ez a második népességszám maximum. 1990-ben 4523 fő, 2000-ben 5277 fő, 2011-ben 5133 fő a 36 Nyíregyházi tanyabokorban, plusz Nyírteleken 7 bokorban 744 fő, plusz Nagycserkeszen 1148 fő, 16 bokorban 668 fő, azaz mindösszesen: 7693 fő, ez 71%-a az 1960-as népességnek.

A következő jelentősebb változás a bokortanyák fejlődésében a belterületre nyilvánítás kérdése volt. Az 1980-as években a négy legnagyobb, főutak menti bokortanyát kiemelték. Mandabokor, Vajdabokor, Felsősimá és Rozsátszőlő ekkor lett belterület. A beépíthetőségi lehetőségek így megváltoztak, ezek kertvárosias külsőt vettek fel. Ezáltal is koncentrálták a népességet, a hatékonyabb infrastrukturális fejlesztések, szociális ellátás, iskolák összevonása miatt. (Felsősimá és Rozsátszőlő eredetileg nem bokortanya, hanem a város zárt jellegű szőlőihez tartoztak illetve bérelt pusztája voltak a városnak.) Ezen a négy tanyán az építkezések száma növekedett, a beépítettségi arányok következtében falusias jellegűek lettek. Ha ma Mandabokorban autózunk, olyan mintha egy kis faluban, vagy a város kertvárosi övezetében járnánk.

2.4. A bokortanyák helyzete a rendszerváltozást követően

A tirpák hagyományok újraéledéséhez nagyban hozzájárultak a betelepítés 250. évfordulója alkalmából lezajlott rendezvények, kutatások. Azonban a tanyák társadalmi-gazdasági revitalizációjának alapja más. A rendszerváltás óta eltelt évtizedek gazdasági változásai, az infrastrukturális fejlesztések lehetővé teszik az újraéledést. A 2000-es évek elején még zömében elszorvadó bokrokkal találkoztunk, mára ez megváltozott. A tanyákat és a várost egyre több szál köti össze. Munkába és iskolába a városba járnak a tanyai lakosok, de emellett a szabadidejüket is szívesen töltik hasonlóan, mint a belterületen lakók. Az ezekhez szükséges intézmények hiányoznak a bokortanyákról, ennek következtében a mindennapos kapcsolat törvényszerű a városi és a tanyasi lakosság között. Ráadásul a városból is ingáznak dolgozók a bokortanyákon található agrár- és egyéb vállalkozásokba, egyházi intézményekbe.

Az 1990-es évek nagy változásainak a tanyarendszert érintő hatásairól, sajnos jórészt csak politikai szlogenek hangzottak el, de konkrét vizsgálat alig folyt. Általános szabály, hogy minden külterületi övezet infrastrukturális ellátottsága rosszabb, mint a zárt településé, de jelentős különbségek alakultak ki a belső zóna és az agrárövezet között (*Becsei J. 2004*). A fejlesztés célja a bokortanyák lakó- és mezőgazdasági funkciójának erősítése, intenzív bekapcsolása a város helyi élelmiszerellátásába. Az infrastrukturális és (köz) szolgáltatási ellátottság javítása, valamint közösségi összefogás erősítése révén. További cél a városrész adottságaira épülő sajátos turisztikai célpontok kialakítása, fejlesztése, illetve új ipari fejlesztési terület kialakítása a LEGO gyár és a Nyugati elkerülő út környezetében.

Általában mérséklődött az 1990-ig tartó népességfogyás, de az átlagtól nagy eltérések adódnak, összességében stagnál a népességszám, 2011. évi népszámlálási adatok alapján 7888 fő élt bokortanyákon – ez a szám az összes, Nyíregyházához, Nyírtelekhez és Nagycserkeszhez tartozó tanyákon élők száma. A legjelentősebb külterületi népességszám a belterületi besorolásba került helyeken található: Felsősimá 450, Rozsrétszőlő 1220 fő, Manda-, Vajdabokor: 263 és 314 fő, de Salamon-, Alsóbadur- és Felsőbadurbokor népessége is meghaladja a 200 főt, ezeknek a tanyáknak egy része már szinte egybeolvadt a várossal. A legkevesebb lakosú bokortanyák: Mohos-, Kordován-, István- és Nádasbokor 10–20 fő közötti, Bedő-, Debrő- és Szelesbokor 20–30 fő közötti lakosságszámú. A népesség kor szerinti megoszlása megegyezik a városi átlaggal (*ITS, 2014*): a 0–14 évesek aránya 16%, 15–59 évesek aránya 65%, és az idősebb korúak, 60–x évesek aránya 20%.

Az iskolai végzettség és foglalkoztatás elmarad a városi átlagtól, de sokkal kedvezőbb képet mutat, mint a megelőző évtizedben. A városba járnak régóta a gyerekek, két autó jellemző a családokra (inkább két régebbi, mint egy új). Általános iskola Rozsrétszőlőn 8 évfolyamon, 140 fővel működik. A rozsréti iskolán kívül a

városi iskolákba járnak a gyerekek, ezt a szabad iskolaválasztás lehetővé teszi. Különórákra, sportra, szórakozásra és egyéb tevékenységekre járás a család anyagi helyzetétől függ, nem pedig attól hogy hol laknak. Az óvodai felügyelet nagyobb tanyaközpontokban van biztosítva: Mandabokor, Felsősimá, Rozsrétbokor. Felsősimán a kihasználtság megközelíti a 100%-ot. Igény jelentkezne még helyi oktatásra Vajdabokorban.

A foglalkoztatottak aránya a 15–64 éves népességen belül 48% (a városi átlag 56%), a gazdaságilag nem aktív népesség aránya lakónépességen belül 56% (a városi átlag 52%), (ITS). Többségében a városban dolgoznak a tanyán élők, emellett egyéni gazdálkodás, vállalkozás a jellemző. Napjainkra elterjedtebb, hogy egyik tanyáról a másikra mennek dolgozni, főleg idénymunkák, tavaszi ültetések, kapálások, szüretetek, betakarítások alkalmával, de állandó foglalkoztatás is megfigyelhető. A munkanélküliek aránya 20% (városi átlag 13%).

A Nyíregyházát körülvevő településgyűrű túlságosan távolinak bizonyult – különösen nyugati, déli és délkeleti irányban – a szuburbanizációs folyamat vonatkozásában, így a városhoz közelebb, igazgatási határain belül alakult ki az a szuburbia, mely szervesen kapcsolódik a város magterületéhez (*Kókai S. -B. Pristyák E. 2012*). A tanyákra való kiköltözések oka többféle, Nagy Zsuzsa debreceni egyetemi hallgató szakdolgozatában vizsgálta 2014-ben ezt a kérdést. Az első helyen a családi érzelmi kötődés áll, az ő esetükben feltételezhetően az ott élő rokonok, barátok miatt történik a költözés. Gazdálkodók tejtermeléssel, sajt készítéssel is foglalkoznak. A kertés házias környezet, a jó levegő, mint vonzó tényező a második helyen áll 33%-kal. A megkérdezettek 15%-a azért költözött lakóhelyére, hogy mezőgazdasági termelő tevékenységbe kezdjen. Napjainkban azt tapasztalom, hogy a családok kezdik újra felfedezni a földművelésben rejlő lehetőségeket, és a városvezetés is támogatja a családi gazdaságok működését. Sokan azért költöznek ki a tanyasi térségbe, mert ott olcsóbb a megélhetés, mint a városban. A válaszadók 13%-a ilyen okból választotta a bokortanyákat. Az egyéb választ adók indoka házasságkötés miatt a párjuk lakhelyére költözés volt. A város számára jelentős lakóterületi tartalékokat jelentenek a bokortanyák.

A tanyák infrastrukturális helyzete az *1. táblázatban* részletesen látható, itt röviden összefoglalom a *meghatározó szempontokat*.

- Megközelíthetőség: Kövezett közutakkal jól megközelíthető a bokortanyák zöme. Többségük jó minőségű, szilárd burkolatú úton érhető el, azonban a sár és a homoktenger még nem tűnt el teljesen a tanyákról. Gyakori, hogy kövezett úton sokszor csak a tanyaközig lehet eljutni, onnan földút vezet tovább.

A bokortanyák közötti közlekedési kapcsolatok gyengék.

- Kommunikáció: a telekommunikáció biztosított a tanyákon.
- Villany, víz, gázszolgáltatás: már természetes, hogy van, egyre több kiegészítő és egyedi megoldást alkalmaz a lakosság.

- Szennyvízcsatorna: nagy előrelépésnek tartom, hogy korszerű technológiával kiépült a modern csatornahálózat. Azonban érthető a lakosság egy részének negatív hozzáállása is, mely a szükségességét vitatja.

Az elmúlt évtized legjelentősebb változása a tanyák életében a tanyagondnoki szolgálat bevezetése volt, mely mára szervesen hozzátartozik a kint élők mindennapjaikhoz, a rászorulókat és igénylőket megszerették ezt a szolgáltatást. A szociális ellátás 2000 óta jól kiépült, a tanyagondnoki szolgáltatás az egyik legjobb ellátási forma. Jelenleg 34 tanyát érint a szolgáltatás, négy fő tanyagondnok tevékenykedik.

Létrehoztak több termelői piacot (Rozsrétszőlő, Mandabokor, Nyíregyháza-Kertváros: volt laktanya területe), ahol a helyi gazdáknak lehetőségük nyílik áruik eladására. Külterületen postahivatal Rozsrétszőlőn és Felsősimán működik. A zöld postaládák csoportos elhelyezése a tanyaközpontba hozzátartozik a bokortanyák képéhez. Napjainkra a szelektív hulladékgyűjtők és a mozgó könyvtár is a mindennapok része.

A bokortanyák fejlesztése a város dokumentációiban jó irányt mutat: bekapcsolásuk a város élelmiszerellátásába. A bokortanyákra épülő közösségi integrálás, tudatos térségi, helyi fogyasztás és vásárlás ösztönzése is közös célja a kint és a városban élőknek. A turisztikai és rekreációs funkciók városon belüli megosztásának is célterülete a bokortanyák falusi turizmusának növelése.

A tanyán élő mindennapjaiban az egyházi szervezetek és a civil tevékenység is jelentős, mely a 2000-es évektől napjainkig erősödött. A tirpákságot a nyelvük és a vallásuk tartotta össze az ideérkezésük óta. Az evangélikus egyház meghatározó a közösség összetartozásában. A város vallási összetételéből jól kitűnik, hogy napjainkra az evangélikusok aránya nagyon alacsony lett: 7% (KSH, 2011). A vallási összetétel ma már a bokortanyákon élők körében is vegyes.

A bokortanyák két egyházközségbe tartoznak: a központi (nagytemplomi) III-as körzet és a kertvárosi gyülekezet. Mandabokorban az új evangélikus templomot és többfunkciós közösségi házat 2013 tavaszán vette használatba a gyülekezet, melyet folyamatosan megtöltenek, egyebek mellett ifjúsági rendezvényekkel. Alapítványuk a *Segítség háza a tirpák utódokért* a fiatalokat fogja össze, modern szemlélettel, a turizmus felé is nyitva, mély tartalommal. A nyugatra eső városrészt és tizenhat tanyabokrot, valamint szórványait a Nyíregyháza-Kertvárosi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház látja el. Istentiszteletet rendszeresen van a tanyákon is: Vajda-, Benkő-, Salamon- és Rókabokorban, Rozsrétszőlőn. Családi napokat, aratási hálaadó napokat egyéb közösségi tevékenységeket is rendszeresen tartanak.

1. táblázat A nyíregyházi bokortanyák népességszáma, infrastrukturális jellemzői napjainkban

Megnevezés	Népesség- szám	Lakások száma	Ivóvíz- hálózat	Gáz- hálózat	Szenny- víz	Busz- járat	Kövezett út	Szoc. ellátás
Alsóbadurbokor	264	88	+	+	-	+	+	+
Antalbokor	71	35	Részben	+	-	+	+	+
Bálintbokor	83	49	+	+	-	+	+	+
Bedőbokor	28	15	+	-	-	-	-	+
Benkőbokor	67	29	+	+	+	+	+	+
Csernyikbokor	121	52	Terv	+	-	-	-	-
Debrőbokor	23	16	Részben	+	-	-	-	+
Felsőbadurbokor	239	141	Részben	-	-	-	-	-
Felsősima	450	158	+	+	-	+	+	+
Felsősima	241	103	+	részben	-	-	-	+
Füzesbokor	53	23	+	+	-	-	-	+
Gerhátbokor	74	35	+	+	+	+	+	+
Istvánbokor	16	12	Terv	-	-	-	+	+
Jánosbokor	188	76	+	+	+	+	+	+
Kazárbokor	70	34	+	+	+	+	+	+
Kordovánbokor	14	16	+	-	-	+	+	+
Kovácsbokor	55	28	+	+	+	+	+	+
Lóczybokor	35	17	+	+	-	+	+	+
Mandabokor	263	82	+	+	+	+	+	+
Mandabokor I	153	64	Részben	+	+	-	+	+
Mandabokor II	67	31	Részben	+	+	-	-	+
Mátyásbokor	43	21	-	+	-	-	-	-
Mohosbokor	10	5	Terv	-	+	-	-	+
Nádasbokor	17	9	+	+	+	-	-	+
Polyákbokor	146	38	+	+	+	-	-	-
Rókabokor	40	24	+	+	+	+	+	+
Rozsrétszőlő	1220	407	+	+	+	+	+	+
Rozsrétbokor	42	13	+	-	+	-	+	+
Salamonbokor	218	75	+	+	+	+	+	+
Sulyánbokor	40	26	+	+	+	+	+	+
Szabadságb.	88	38	+	+	-	-	+	+
Szelesbokor	25	11	Részben	+	-	-	-	+
Szélsőbokor	54	26	Részben	+	-	+	+	-
Újtelekbokor	106	47	+	+	+	+	+	+
Vajdabokor	314	97	+	+	+	+	+	+
Vargabokor	128	63	+	+	+	+	+	+
Zomboribokor	67	33	+	+	+	+	+	+
Összesen:	5133	2037	32	30		21	25	30

KSH-adatok alapján saját szerkesztés

A civil szervezetek szerepe meghatározó a tanyákon élők mindennapjaiban. A bokortanyák újjáélesztését fokozó szándékkal 2002-ben alakították meg a Bokortanyák Lakosságáért Egyesületet, mely a legaktívabb „tanyasi” szervezet. Főképpen a tirpák hagyományok megőrzését, az itt élő hátrányos helyzetű emberek megsegítését, az infrastrukturális fejlesztést igyekeznek előmozdítani és segíteni. Évente tartanak kisebbségi találkozót. Rendezvényen a lovas szakosztállyal együtt (50 lovas) bemutatják a tirpák tanyavilág jellegzetességeit. A Városnap rendezvények szervezésében, lebonyolításában aktívan részt vesznek. Az egyesületet alapítók szándéka szerint az emberek összefogásával és tenni akarással a jövőben tovább fejleszthetik a bokortanyákat, együttműködnek a Generációk Mandabokri Szociális és Kulturális Egyesülettel.

Az E-Misszió Természet és Környezetvédelmi Egyesület a természeti értékekre irányítja leginkább a figyelmet. Az általuk működtetett honlap, a www.bokortanyak.hu és a *Barátságos Bokortanyák* kiadvány (Szigetvári Cs. 2014) is jól bemutatja a terület természeti értékeit és a természeti értékkel összehangolt gazdálkodást. A füzethez tartozó térkép részletesen, szemléletesen ismerteti a természeti értékeket. Bálintbokorban és Istvánbokorban lévő tanyájukon szervesen bekapcsolódtak a tanyák életébe.

A Nyíregyházi Kosár Közösség független civil kezdeményezés, célja, hogy segítse a helyi termelők és fogyasztók közötti kapcsolatot, ezáltal növelje a helyben előállított élelmiszerek fogyasztását. Nem a tanyákhoz kapcsolódik, de segíti az ott élők munkáját is. Egyre több tanyáról kapcsolódnak be: Újtelek-, Sulyán-, Mohos-, Salamon-, Manda-, Bedőbokor, kínálják kisállataikat, késztermékeiket, zöldség- és gyümölcs termékeiket.

Mindezen tényezők figyelembevételével kutatásaim alapján négy alaptípusba sorolom a nyíregyházi bokortanyát (*B. Pristyák E. 2011., módosítva*):

Fejlett bokortanyák: nyolc tanyára jellemző a falusias, kertvárosias kép: Felsősima, Manda-, Vajda-, Felsőbadur-, Salamon-, Szabadság-, Szélsőbokor, Rozsrétszőlő.

Fejlődő bokortanyák: Tizenegy tanyát összességében infrastrukturális fejlődés, lakásállomány javulás, gyarapodó gazdálkodás jellemez: Antal-, Bálint-, Benkő-, Gerhát-, Kovács-, Nádas-, Manda- I., Róka-, Sulyán-, Varga-, Zomboribokor.

Stagnáló bokortanyák: hét helyen a megközelíthetőség és az alapinfrastruktúra lehetővé teszi a továbbélést: Alsóbadur-, Csernyik-, János-, Kazár-, Kovács-, Manda- II., Újtelekbokor.

Sorvadó bokortanyák: a tanyák negyedén az elmúlt évtizedekben összességében nem történt jelentős fejlődés: Bedő-, Debrő-, Fűzes-, István-, Kordován-, Lóczi-, Mátyás-, Mohos-, Polyák-, Rozsrét-, Szelesbokor.

A bokortanyák differenciálódása magán hordozza az elmúlt évtizedek társadalmi változásait. A kategóriák között természetesen átfedések, egy-egy portára jellemző eltérések adódnak, egy alapos szociálgeográfiai felmérés is szükséges a népesség és gazdálkodás tényleges összetételének megállapításához. A tanyák elrendeződése változatos, az azonban kirajzolódik, hogy a város közelsége, a fő közlekedési utak és az infrastruktúra fejlettsége meghatározó a tanyák fejlődésében. A tanyafejlesztési programon keresztül 110 millió forint érkezett a bokortanyák térségébe, amely a gazdálkodók életében előrelépést hozott. A tanyáktól független külső tényezők (társadalmi, politikai, gazdasági okok), Nyíregyháza város hozzáállása és emberi tényezők együttesen alakítják egy-egy porta, és egy-egy bokortanya életét.

A települési formában rejlő fejlesztési potenciál ragadta meg *Bodonyi Csaba* építész is: „A hagyományos régió gazdálkodási célját kell megőrizni, másrészt új bokortanyákat lehet létesíteni korszerű eszközökkel: fenntartható biogazdálkodási és turisztikai övezet lehetőségét kínálja, melynek feltétele az egyes bokortanyák település szintű közös programjainak egyeztetése és korszerűsítése. Az új bokortanyák az állami földek bérleti felosztásának, önszervező organikus közösségeknek és választható szabad életformának”.

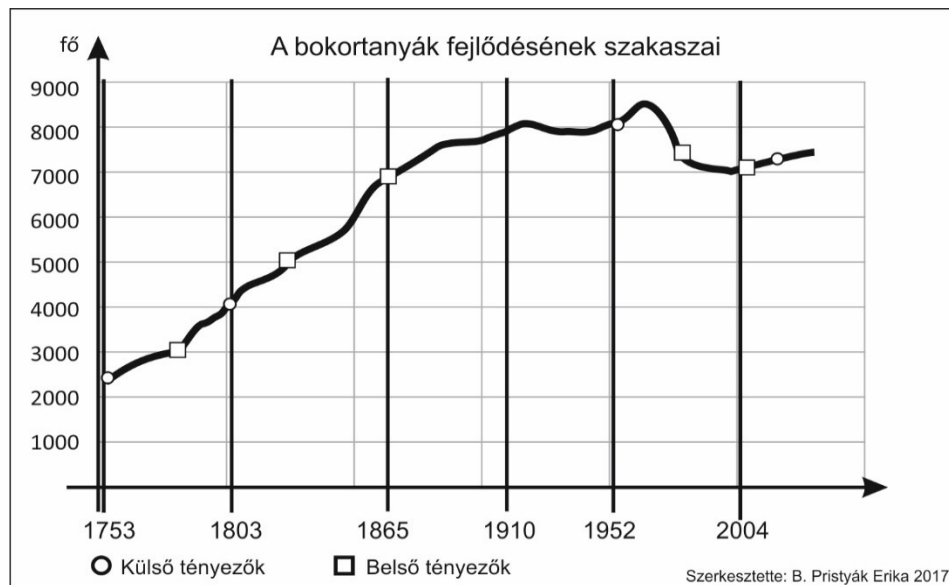
3. Összegzés

A tanyák fejlődésében több szakasz figyelhető meg: A megtelepedés évtizedei és küzdelem a protestáns templomért 1753–1803-ig, a bokortanyák megerősödése az iskolaalapításokkal 1865-ig, dinamikus fejlődésük az 1910-es évekig, majd a háborús évek utáni maximális népességszámot az 1960-as években érik el. Hanyatlásuk az országos településpolitikának, az urbanizációs folyamatoknak és a falu- és tanyasorvasztásnak is köszönhető. 1990-re lassan elnéptelenedő, az iskolák teljes megszűnését elősegítő infrastrukturális elmaradás már nem behozható. A rendszerváltozás időszaka után megkésve, egy évtizedes megtorpanással indulnak meg változások. A 2000-es évek elejétől erősödő agrárgazdasági és társadalmi revitalizációjuk napjainkig tart (*4. ábra*).

A bokortanyák jelentős része – ha funkcióváltással is – megmarad. A természeti környezet felértékelődése és a gazdasági kényszer hatására is újjáélednek a tanyák. A tájhasználat szempontjából lényeges változás állt be a mező- és erdőgazdasági területek arányában és minőségében, de a tanyák nagy része megőrizte egykori morfológiai sajátosságait. Ezek figyelembevételével a tanya-bokrok tartós fennmaradásával számolhatunk, életképeseknek bizonyultak az elmúlt 260 évben ezek a kis településtartozékok.

Ahhoz, hogy az elkövetkező időkben is hatékonyon részese lehessen, hozzájárulhasson Nyíregyháza fejlődéséhez nem elegendő a lakosság egyéni kezdeményezése, akár agrár-, akár ökológiai-közgazdasági szemlélettel sem. Nyíregyháza, mint megyei jogú város, a megyénkbe érkező uniós forrásokból 29,6 milliárd

forintot használhat fel 2020-ig. Ezt az összeget a bevezetésben említett 8 milliárd forinttal összehasonlítva is látszik, hogy elaprózott fejlesztéseket hajtunk ma végre. Számottevő változás csak jelentősebb politikai szándékkal valósulhat meg a bokortanyák területén. E nélkül a bokortanyák fejlődésében is megmarad a történetük folyamán már többször bebizonyított életerejük: alkalmazkodva a társadalmi kihívásokhoz, elsősorban önerejükből fognak tovább élni.

4. ábra. A bokortanyák fejlődésének szakaszai (saját szerkesztés)

Irodalom

- BALOGH ISTVÁN (1970): Határhasználát és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII-XIX. században. *Ethnographia*, 1970. 2-4. szám. pp 221-231.
- BALOGH BÉLA ANDRÁS (1976): Nyíregyháza népesség- és településföldrajzi vázlata. *Szabolcs-Szatmári Szemle*. XI. évf. 4. pp. 21-39.
- BÁNSZKI HAJNALKA (2012): A csehszlovák –magyar lakosságcsere előkészítése Nyíregyházán. In: Buhály A.- Reszler G.-Szoboszlay Gy. (szerk) *Falak és választóvonalak a történelemben*. Terminus könyvek 1. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófiai Intézete, pp 241-253.
- BODONYI CSABA (2014): A nyírségi bokortanyák „üzenete”
http://www.mernokkapu.hu/fileok/2/Bodonyi_A_nyirsegi_bokortanyak_uzenete
- B. PRISTYÁK ERIKA (2011): A bokortanyák differenciálódása az elmúlt 20 évben, In: *Geográfiai folyamatok térben és időben*. Tanulmánykötet dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére. Szerkesztette: Dr. Kókai S. Nyíregyháza. pp. 45-61.

- B. PRISTYÁK ERIKA (2013): A települési infrastruktúra változásai a bokortanyákon az elmúlt évtizedekben. In: Tanulmánykötet dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola, 2013. pp: 279-288.
- B. PRISTYÁK ERIKA (2014) Életképes Bokortanyák. Nyíregyházi Főiskola, p 132.
- BECSEI József (2004): A tanyarendszer jellegének változásai. („A magyar városok funkcionális morfológiája”) Berzsényi Dániel Főiskola Társadalomföldrajz Tanszéke, Szombathely, pp. 16-29.
- BELUSZKY PÁL (1968): A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata. Földrajzi Közlemények. 1968. pp 11-20.
- BODNÁR ZSUZSA (1997): Tirpák népi ételek, étkezési szokások. AMC Kiadó. Nyíregyháza. p. 87.
- FRISNYÁK SÁNDOR (1975): Nyíregyháza, a homokra épült város. Szabolcs-szatmár megyei földrajzi olvasókönyv. Nyíregyháza, 1975. p. 119.
- FRISNYÁK SÁNDOR (1985): Nyíregyháza földrajzi képe, Földrajzi Közlemények 3. pp. 196-216.
- FRISNYÁK SÁNDOR (2003): A szlovák telepések kultúrtáj- és gazdaságfejlesztő tevékenysége Nyíregyházán (18-19. század). In. Nyíregyháza, Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, Nyíregyháza, pp. 87-100.
- HANUSZ ÁRPÁD (2010): A TDM szerepe a falusi rendezvények turisztikai terméké fejlesztésében. In. Hanusz Á. (szerk.): A helyi és térségi TDM szervezetek. Nyíregyháza MJV és a NYF TTIK TFI.: pp. 35-46.
- HENZSEL ÁGOTA (2003): A nyíregyházi bokortanyák. Honismeret, 2003/3. pp. 67–69.
- ISTVÁNIVITS ESZTER (1997): Nyíregyháza–Manda bokor, M3 autópálya 23. Régészeti füzetek RF 1. 48. 1997. pp. 22–23.
- JAKAB ATTILA (2009): X-XI. századi temető Nyíregyháza-Felsősima határából. [10th-11th century cemetery at Nyíregyháza-Felsősima (Motorway M3, site 161).] A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve LI. (2009). pp. 79–147.
- KÓKAI SÁNDOR – B. PRISTYÁK ERIKA (2012): *Az agglomerálódás és az szuburbanizáció jellemzői a Nyíregyházi településeggyüttesben*, In: Településföldrajzi tanulmányok 2012/2, Szerk Csapó T., Nyugat-magyarországi Egyetem, Szombathely, pp. 87-103.
- KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA (2003): Nyíregyháza önkormányzata (1753-1848). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, II. közlemények 28. Nyíregyháza 2003. p. 324.
- LŐRINCZ KLÁRA (2005): „A nyíregyházi bokortanyák revitalizációjának lehetőségei” szakdolgozat, Szent István Egyetem.
- MÁRKUS MIHÁLY (1943, 2008): A bokortanyák népe. Budapest, Reprintkiadás, Nyíregyháza 2008.
- NAGY GÁBOR – DUDÁS GÁBOR – BODNÁR GÁBOR (2016): „Mégfogyva bár...” Egy tanyafelmérés tanulságai Békés megyében In: *Tér es Társadalom 30. évf., 1. szám, 2016* pp. 93-111.
- NAGY ZSUZSA (2014): A nyíregyházi bokortanyák társadalmi - gazdasági helyzetének bemutatása, jövőjének vizsgálata geoinformatikai eszközök segítségével, Debreceni Egyetem TTK, Földtudományi Intézet diplomamunka p. 54.
- NÉMETH PÉTER szerk (1991): Nyíregyházi szlovák (tirpák) nyelvjárasi és néprajzi emlékek. p. 178.

- NÉMETH ZOLTÁN (1987): Tirpákokra vonatkozó iratok Nyíregyháza történetéhez 1755-1792. In: Szabolcs-szatmár megyei helytörténetírás I-II. Szerk. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza 1979. pp. 350-381.
- PAPP SÁNDOR (2000): Nyíregyházi bokortanyák, Városvédő füzetek 2., Nyíregyháza, p. 32.
- PRISTYÁK ERIKA (2003): A bokortanyák morfológiai képeinek változása – átalakuló tanyaszerkezet. In: Frisnyák S. szerk. 2003: Nyíregyháza, Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, 2003. pp. 167-174.
- SEXTY ANDRÁS (1880): A Nyíregyházi szállásbokrok térképe. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár térképgyűjteménye.
- SIMKÓ GYULA (1910): Nyíregyháza és tanyáinak települése. In: Földrajzi Közlemények. XXXVIII. 2. pp. 41-72. 3. pp. 89-114.
- SZIGETVÁRI CSABA (2011): Barátságos bokortanyák – Kalauz a Nyíregyháza környéki bokortanyás és tanyás térség természeti értékeihez, E-misszió Természet- és Környezetvédelmi Egyesület kiadványa. Nyíregyháza, p. 24.
- Térképgyűjtemény Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza,
http://varoshaza.nyiregyhaza.hu/lib/rend_terv/140930_2014_2020_its_vegleges.pdf
<http://hirlevel.egov.hu/2017/07/08/a-valoban-elmaradottabb-tersegeket-kellene-segiteni-ezert-felul-kellene-vizsgalni-a-jarasok-besorolasat/>

A VÁROSOK – OLVASZTÓTÉGELYEK? (A [NYELVI] ASSZIMILÁCIÓ TERÜLETI VONATKOZÁSAI A DUALIZMUS KORÁBAN – II.)¹

BELUSZKY PÁL

Cities – crucibles?

(Territorial aspects of [language] assimilation in the age of dualism – II.)

In the Austro-Hungarian Monarchy (1867–1918), many different peoples (national, national) lived together in point of their mother tongues, their history, their geographic characteristics, their denominational affiliation, their public status and their political aspirations. This complicated nationality composition and relations characterized the population of Hungary, which forms part of the Monarchy (325.4 thousand km², 20.88 million inhabitants); in 1910, 45.5% of the country's population was non-Hungarian, with six nationalities (German, Slovakian, Romanian, Serbian, Croatian, Ruthenian) exceeding 470,000, and thousands of Slovenians, Bulgarians, Poles, Italians, Czech Moravians lived in the country. The Hungarians (Hungarian native speakers! - since the Hungarian statistical service did not keep count of the nationality but the mother language). were in 1890 in a minority and their proportion rose to 54.5% by 1910. Although state administration was "officially" based on the state-nation approach, in practice, together with the Hungarian vox populi, was worried about the high proportion of non-Hungarians from the country's population and urged the language change of the ethnic minority population, the "becoming Hungarian", that was going quickly in the country (1880: 46.6% Hungarian mother tongue, 1910: 54.5%). On the one hand, the growing proportion of Hungarians stemmed from the higher than average natural increment and the linguistic assimilation (but to the increase in proportion of Hungarians contributed by the fact that nationalities participated in the emigration beyond their ratio). The study took into account the causes of language assimilation, with special regard to spatial structure impacts (the geographic, settlement specificities of the residential areas of individual nationalities, the effects of urbanization, etc.).

Tanulmányunk első részében (hasonló címmel a Történeti Földrajzi Közlemények 2018/1. számában) megállapítottuk, hogy Magyarország – egyébként elképesztően bonyolult – „nemzetiségi mixe” a dualizmus korában (is) dinamikus átalakuláson ment keresztül: a magyarság számaránya az 1880-as (ekkor kérdezték rá először a hivatalos népszámlálás a lakosság anyanyelvi hovatartozására) 46,6%-ról 1900-ra (végre! – mondták a kortársak) meghaladva az 50%-os küszöböt 51,4%-ra emelkedett, majd 1910-re további 3,1%-pontos emelkedést produkálva 54,5%-on tetőzött (mármint az 1910-es volt az utolsó, a Kárpát-

¹ A tanulmány a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány részére készült kutatás alapján íródott.

medence egészen végrehajtott „magyar” népszámlálás). A nemzetiségi szerkezet bonyolultsága abból is adódott, hogy a magyarsággal szemben hat többszázézes – milliós nemzetiség „állt a másik oldalon” – németek, románok, szlovákok, szerbek, horvátok, ruszinok – sok más kisebb népcsoport mellett (lengyelek, szlovénok, olaszok, csehek, krassovánok, nem is beszélve a némiképp bizonytalan identitású [„statisztikai besorolású”] bunyevácokról, sokacokról, „illírek-ről”, bosnyákokról). Oly „csekélysegeket” nem is említve, hogy pl. a Magyarországon „kisebbségi létben” élő németajkúak a Monarchia egyik „uralkodó”, államalkotó népének, az osztráknak (németnek?) voltak a részei.

A „magyarosodás” legjelentékenyebb forrását az *asszimiláció* képezte. Az asszimiláció indítékait, annak mértékét, ütemét stb. ugyancsak vázoltuk tanulmányunk első részében. Jelen írásunkban a (nyelvi) asszimiláció *területi* vonatkozásait tekintjük át.

Az asszimilációra ható tényezők végső soron az egyes nemzetiségek közötti „érintkezési felületeket” alakítják, tágítják vagy szűkítik azt, s ezen keresztül befolyásolják az asszimiláció lefolyását. Az „érintkezési felületeket” módosította például a munkavégzés jellege – individuális munkavégzés, mint az önállóan gazdálkodó agrárkeresőké, vagy csoportos munka, mint amilyen az ipari üzemekben, nagyobb építkezéseken folyt –, az írni-olvasni tudás – az érintkezés az orális kommunikáció mellett írott szövegeken keresztül is folyhatott –, a helyváltoztatás kényszere – pl. a vándormunka –, ha közben nyelvhatárokat lépett át és így tovább. Messzemenően formálták az „érintkezési felületek” nagyságát az egyes nemzetiségek települési területének földrajzi jellemzői: annak zárt, „tömbös” volta, a zárt, homogén nyelvterületen vagy a nyelvszigeteken, szórványokban élők aránya, a markáns vagy laza, széles vegyes nyelvű zónajellegű nyelvhatárok, a vegyes nemzetiségű területek kiterjedése, a városokban – mint „olvasztótégelyekben” – élők aránya és így tovább.

A (nyelvi) asszimiláció területi vonatkozásai kapcsán e helyütt a nemzetiségek *lakóterületének kompaktságát, annak zárt vagy nyitott voltát, a nemzetiségileg vegyes területek helyzetét s a városoknak az asszimilációban játszott szerepét* érintjük.

A nemzetiségek lakóterületének kompaktsága, a nemzetiségi tömbökben és a nyelvszigetekben s szórványban élők aránya nyilvánvaló módon befolyásolja az adott nemzetiség asszimilációs alkalmait, lehetőségeit, kényszerét. A zárt határú, homogén nyelvi tömbökben élők asszimilációja messze szerényebb mértékű a szórványban élő nemzettársaikhoz képest. Az *1. táblázatban* példákat adunk a szlovák többségű tömbökben és a szórványokban élő szlovákok magyar nyelvtudásának különbségeiről.

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy minél magasabb egy-egy területesség (vármegye) szlovák anyanyelvű lakosságának aránya, tehát minél kisebb a más anyanyelvűekkel való „találkozás” esélye, annál kevesebb szlovák tanult meg magyarul. Trencsénben vagy Liptóban, melyek majd „tisztán” szlovák

nyelvű megyék voltak, 10% alatt maradt a magyarul is tudók aránya, Békésben, ahol nyelvszigetet alkotva magyarokkal és németajkúakkal vegyesen éltek, közel háromnegyedük megtanult magyarul is. Bács-Bodrogban és Torontálban szórványban éltek a szlovákok, arányuk csekély volt ugyan, de e megyékben nagyon vegyes nemzetiségű lakosság élt, ezért a nyelvi asszimiláció nem csak a magyarok felé irányult. A Szepességben is hasonló volt a helyzet, itt az asszimiláció „célnyelve” inkább a német, mint a magyar. Hasonló eredményt kapunk más nemzetiségek, pl. a románok esetében is (2. táblázat).

1. táblázat: A szlovák anyanyelvű lakosság száma, aránya és magyar nyelvtudása egyes megyékben, 1910

Megye	Összes lakos	Szlovák anyanyelvűek		Magyarul tud, %	
		száma	%	1900	1910
Trencsén	310 437	284 770	91,8	3,0	7,2
Liptó	80 906	78 098	89,9	5,3	9,0
Zólyom	133 653	113 294	84,8	10,1	16,5
Sáros	174 620	101 855	58,2	6,0	14,2
Szepes	172 867	97 077	56,2	3,5	9,9
Hont	117 256	43 181	36,8	20,0	28,6
Békés	298 710	66 770	22,4	60,2	70,8
Abaúj-Torna	158 077	29 520	18,7	25,3	36,2
Csanád	145 248	17 133	11,8	32,3	38,5
Bács-Bodrog	632 560	28 501	4,5	10,6	12,8
Torontál	594 343	15 899	2,7	14,0	23,8

2. táblázat: Néhány vármegye, illetve város román anyanyelvű lakosságának magyar nyelvtudása, 1910

Megye, város	A román anyanyelvűek aránya	Közülük magyarul tudott
Fogaras megye	88,7%	5,9%
Hunyad megye	79,9%	7,2%
Brassó megye	34,7%	26,1%
Háromszék megye	15,6%	44,3%
Kolozsvár	12,4%	67,1%

E néhány adat is rávilágít a nemzetiségek területi zártságának-többségének vagy szórtságuknak s magyar nyelv tudásuknak – kezdődő asszimilációjuknak (?) – szoros kapcsolatára. A magyarországi nemzetiségek közül a *németség* területi „elterjedtsége”, térszerkezete a legkülönösebb; lakóhelyük a legszélsőségesebb

módon *szórt*, gyakorlatilag az egész ország területén több-kevesebb súllyal jelen voltak; a magyarországi 63 vármegye (64. Fiume város és kerülete volt) közül ötvenben arányuk meghaladta az 1, kereken felülben az 5%-ot (a „legnémetebb” megye az Ausztriával szomszédos Moson 55,0%-nyi német anyanyelvű lakossal 1910-ben; az egykori Szászföld „szívében”, Nagy-Küküllő megyében arányuk 41,8%-ot, a „Schwäbische Türkei” részét képező Baranyában 35,0%-ot tett ki). A németeknek három nagyobb, többé-kevésbé összefüggő területű sűrűsödési góccuk volt:

- *A nyugat-magyarországi*, az ausztriai német nyelvterülettel érintkező, Moson, Sopron és Vas megyék nyugati sávját elfoglaló *hienc-poncichter* zóna; benne élt a hazai (szűkebb magyarországi) németiség kereken 14%-a, mintegy 266 ezer fő, ám az ezen övezeten belüli arányuk is csak 62-63%-ot tett ki (a „legnémetebb” nagymartoni járásban 85,0%-ot), tehát ebben a zónában is keverten éltek más – magyar és horvát – anyanyelvűekkel.
- A második sűrűsödési góccukban, Erdélyben, az egykori *Szászföld* területén kb. 150 ezer németajkú élt, a hazai németiség nem egészen 8%-a, de már erősen fellazult szállásterületen, arányuk Nagy-Küküllő vármegyében is csak 41%, Szebenben 28,1, Brassó vármegyében 29,2 és Kis-Küküllőben 17,5%. (Tehát a német anyanyelvűek aránya a szűkebb értelemben vett egykori Szászföldön sem érte el az 50%-ot). Vagyis ez a gócterület is egy erősen vegyes lakosságú, relatív német többségű terület. (A földrajzi elhelyezkedés mellett az egyéb tényezők – jelen esetben a Szászföld autonómiája, a szászok erős identitás-tudata – az asszimilációban – pontosabban a magyar nyelv elsajátításában – játszott szerepét mutatja a Tolna megyei németek – arányuk a megyében 27,9% – és a Szeben megyeiek – arányuk 28,1% – magyarnyelv tudásának összevetése: az előbbieket 49,9, utóbbiak 22,4%-a tudott magyarul 1910-ben.)
- A harmadik német gócterület Baranya és Tolna megyére terjedt ki („Schwäbische Türkei”), közel 160 ezer németajkú lakossal (a hazai németiség 8,3%-a), de itt is más anyanyelvűekkel éltek együtt; a „legnémetebb” völgyeségi járásban 77,3, a pécsváradiban 68,9, a hegyhátiban 49,0%-ot tett ki a német anyanyelvűek aránya.

E három német „magterületen” kívül két körzetben élt nagyszámú németajkú, az ország két nagy vegyes nemzetiségű körzetében, a Tisza–Maros szögben, vagyis a *Bánságban*, ahol a közel 400 ezer főnyi németiség a lakosság 25,5%-át tette ki s „osztozott” a területen magyarokkal (21,7%), románokkal (30,3%), szerbekkel (18,2%) s kevés szlovákkal (2,2%). Vegyes nemzetiségű terület alakult ki az Alsó-Duna mentén (Bács-Bodrog vármegyében, de ide sorolható a baranyai-tolnai vegyes nemzetiségű terület is), ahol bő egy millióan éltek közöttük mintegy 31%-nyi németajkú). A vegyes nemzetiségű területeken négy (vagy akár 6-8, mert kisebb számban éltek itt ruszinok, szlovákok, horvátok,

krassovánok is) nemzetiség a legkülönbözőbb konfigurációkat alkotva élt egymás mellett, egy nyelv dominanciájával, esetleg abszolút többségével rendelkező kistérségekben (mint pl. a boksánybányai járás 76,1% román, a begai 70,9% ugyancsak román anyanyelvű lakossal, a zsablyai járás 70,6%, a törökbecsei 68,5% szerb lakossal és így tovább), egymás mellett fekvő, de más-más többségi nemzetiségű falvakban vagy egy-egy településen belül élt több nemzetiség.

A németiség e földrajzi megoszlásának (kompakt tömbök hiánya, egymástól távol fekvő, vegyes nemzetiségű gócterületek, közel 70%-ot kitevő szórvány-lét) az asszimilációra gyakorolt hatását fenn dokumentáltuk.

A német anyanyelvűek mellett ugyancsak lazább – de németekhez korántsem mérhető – „szállásterülettel” rendelkeztek a *szlovákok*, akiknek *kereken fele* élt „eredeti”, középkori, összefüggő és dominánsan szlovák anyanyelvű régióban, elsősorban a Nyugati Felföldön (Trencsén, Liptó, Zólyom, Árva megyékben – ez utóbbiban a gorálokkal együtt – 80% feletti részesedés). Azonban e törzsterületen is osztozniuk kellett 8–20%-nyi más nemzetiségű lakossal, elsősorban magyarokkal és németekkel. További kb. 17%-uk a nyelvhatár széles zónájában, más népekkel vegyesen, de relatív többségben élt, kereken egyötödük pedig a törzsterület közelében húzódó zónában s kisebb-nagyobb nyelvszigeteken az ország középső részén egészen a déli országhatárig (a hódásági járásban – Bács-Bodrog vármegye – a lakosság 15,7%-a szlovák anyanyelvű volt, de ugyan e járásban Bácsújfaluban arányuk kereken 95%-ot tett ki). Végül 13–14%-uk teljesen szórványszerűen élt. Ez a laza településterület ugyancsak támogatta a szlovákság gyorsabb asszimilációját.

Hasonlóan laza településterület jellemezte a *szerbeket*, a Magyarországon élőknek szűk egyharmada lakta a Délvidék nemzetiségileg igen vegyes területének relatív szerb többségű járásait, ám itt is a járási szinten mért arányuk legfeljebb 71%-ot tett ki (zsablyai járás Bács-Bodrog megyében). Így a szerbeknek tulajdonképp nem is volt kizárólagos szállásterületük Magyarországon, csak sűrűsödési áréájuk, s „saját” városuk sem; a városok közül legnagyobb arányban Nagykikindán éltek, itt részesedésük 52,8%-ra rúgott, s a legjelentősebb politikai-kulturális-gazdasági központjukban, Újvidéken is kisebbségben éltek (arányuk 1910-ben 34,5%). Annak, hogy a magyarországi szerbek magyar nyelv tudása mégis szerény volt (16,6%), azt feltehetően ortodox vallásuk, erős nemzeti-vallási autonómiájuk s így identitásuk magyarázza.

A *románok* szállásterületét azért tarthatjuk viszonylag kompaktnak, mert az ország nyolc statisztikai régiójából ötben (+Fiume) mindössze 9243 román anyanyelvű lakos élt, ez a Magyar Birodalom román lakosságának mindössze 0,3%-a, tehát román szórványokról, nyelvszigetekről a „törzsterületről” távolabb nem beszélhetünk. Erdélyben élt a románság 49,9%-a, a Partiumban, tehát a Tisza–Maros szögben 28,7%-uk s a Tisza bal partjának nevezett statisztikai régióban 21,1%-uk. E területek összefüggő tömböt alkottak. (Ám az Erdélyen „kívüli” két statisztikai régióban is csak néhány, Erdéllyel szomszédos megyére

korlátozódott jelenlétük, Békésben, Hajdúban, Szabolcsban arányuk igen csekély volt, s a Tisza–Maros szögbe sorolt Csanádban is csupán a lakosság 9,7%-a vallotta magát román anyanyelvűnek.) Viszont a nagy román tömbön belül sem volt a román nyelv (a románság) „egyeduralkodó”; megyei szinten a legmagasabb arányt, 88,7%-ot Fogarasban érték el, Hunyadban 79,9%-ot, Alsó-Fehérben 77,4%-ot, Szolnok-Dobokában 75,2%-ot, Torda-Aranyosban 72,1%-ot tett ki a románok aránya. A románok szállásterületének földrajzi szerkezete ezért nem gyakorolt egyértelmű hatást az asszimilációs folyamataikra.

A ruszinok csupán négy járásban képeztek abszolút többséget (itt élt a ruszinok 17,3%-a), további 14 járásban relatív ruszin többségű vegyes nemzetiségű térséget alkottak (itt a ruszinok aránya kb. 70%-ot tett ki). E laza, más anyanyelvűekkel tarkított területen lakott a ruszinok háromnegyede, negyedük pedig szétszórtan – nagyobb nyelvszigeteket nem alkotva – az országban, de a Dunántúlra, a Nyugat-Felföldre vagy Erdélybe alig jutottak el. (E három statisztikai régióban összesen 2384 ruszin lakos élt.)

A nemzetiségek „tér szerkezete” és nyelvtudásuk összevetése céljából ismét közöljük az egyes nemzetiségek nyelvtudásának adatait (3. táblázat). Ami mármost a városoknak, mint „olvasztótégléknek” az asszimilációban játszott szerepét illeti, kétségtelen, hogy a városok a magyarosodás zászlóvivőinek bizonyultak. Nem csoda, hogy Kovács Alajos, a magyarosítás egyik élharcosa elégedetten állapíthatta meg, hogy „... amely mértékben felszívják tehát a városok a vidék lakosságát, legalább is olyan mértékben természetesen kell terjednie a magyar nyelv ismeretének.” (Kovács A. 1925).

3. táblázat. Az egyes nemzetiségek nyelvtudása, %, 1910
(Horvát-Szlavonország nélkül)

Nemzetiség	Nyelvtudás					
	magyar	német	szlovák	román	ruszin	horvát/szerb
Magyarok	–	12,6	5,5	4,0	0,5	1,8
Németek	39,8	–	6,2	13,1	2,1	5,8
Szlovákok	21,4	4,2	–	0,6	0,1	0,8
Románok	12,7	2,1	0,1	–	0,0	0,8
Ruszinok	14,0	0,8	2,1	1,0	–	0,5
Horvátok	30,8	23,0	1,0	0,5	0,0	–
Szerbek	16,6	8,6	0,6	8,9	0,0	–

A városok a „magyarosodásban” kiemelkedő szerepet játszottak; ezt a mellékelt táblázatok adatai egyértelműen és sokoldalúan bizonyítják (4., 5., 6. táblázatok). Már a magyar anyanyelvűek közjogi kategóriák szerinti, 1910-re vonatkozó bontása is alátámasztja ezen állításunkat. Megjegyezzük, adataink csupán a városi joggal rendelkező településekre vonatkoznak, s számos városi funkciójú, jellegű település ekkor községi jogállásban élt, ám így is a községek

lakói között kisebbségben maradtak a magyarok (48,8%-ot tettek ki), addig a városok lakóinak bő háromnegyede a magyart vallotta anyanyelvének. Még meggyőzőbbek az 1880 óta bekövetkezett létszámbeli változások: míg a községekben 5,3%-ponttal nőtt a magyar anyanyelvűek aránya, addig a szűkebb értelemben vett Magyarországon 7,9, a városokban viszont 13,4%-ponttal. A két népszámlálás között eltelt harminc évben a városokban élő magyarok száma kerekén 110%-kal, mintegy másfél millió fővel gyarapodott, az ország lakossága 33,6%-kal, az ország magyarajkú lakóié 54,8%-kal. Még egyértelműbb a kép, ha a többi nemzetiség városi lakóinak arányát, számát vesszük szemügyre. Valamennyi számottevő magyarországi nemzetiség *aránya* csökkent a városi lakosok között, a németeké majd felére zuhant (18,4%-ról 9,7%-ra). De nemcsak a nem magyar anyanyelvűek aránya csökkent a városokban, hanem esetenként lélekszámuk is, különösen a németeké, a „szerbhorvátoké”; a szlovákoké stagnált, csupán a városokban élő románok száma nőtt, de ez a növekmény sem tartott lépést a városok lakosságszámának emelkedésével. Figyelemreméltó az 5. táblázat utolsó oszlopa. Ennek adataiból kiderül, hogy a Kárpát-medence leginkább városlakó nemzete a magyar, közel 29%-uk 1910-ben városi jogú településekben élt, s ugyancsak viszonylag magas volt – az urbanizáció korabeli szintjéhez képest – a városokban élő *németek* és a *szerbek* aránya (18–19%); ugyanakkor a *románoknak*, annak ellenére, hogy 1880 és 1910 között növelték városlakóik számát, még 1910-ben is csak 4,5%-a élt városokban, vagyis csupán minden 22. (!) román anyanyelvű élt városokban; a *ruszinok* pedig messze elkerülték a városokat. (A „legruszinabb városnak” 1910-ben Munkács bizonyult, 8,1%-nyi ruszin lakossal – de 1880-ban még 11,1%-ot tett ki az arányuk –, Ungváron, a ruszinság „központjában” 3,8%-ra rúgott az arányuk. Munkácson a számuk is csökkent a két népszámlálás között, 1910-ben alig 1400-as vallották magukat ruszinnak, Ungváron, a görög katolikus püspökség és egyházi iskoláik ellenére alig több mint hatszázan éltek.)

4. táblázat. A magyar lakosság számának és arányának változása az egyes közjogi kategóriák szerint, 1880–1910 (Horvát-Szlavonország nélkül)

Jogállás	A magyar anyanyelvűek							
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
	1880		1890		1900		1910*	
Törvényhatósági jogú városok	690 834	60,9	893 227	65,5	1 283 496	73,4	1 712 445	78,0
Rendelkezett tanácsú városok	667 713	65,7	771 925	69,6	925 694	72,7	1 142 726	74,7
Városok együtt	1 358 557	63,2	1 665 152	67,0	2 209 190	73,1	2 855 161	76,6
Vidék	5 045 513	43,5	5 692 784	44,9	6 379 644	46,6	7 089 466	48,8
Magyarország összesen	6 404 070	46,6	7 357 936	48,5	8 588 834	51,4	9 914 627	54,5

*A katonai népességgel együtt

5. táblázat. A városokban élő nemzetiségek számának és arányának változása, 1880–1910*

Anyanyelv	Városokban élők száma		Arányuk a városi népességből		A nemzetiségből városban élt %**
	1880	1910	1880	1910	
Magyar	1 358 557	2 855 161	63,2	76,6	28,71
Német	396 112	360 958	18,4	9,7	18,96
Szlovák	157 739	159 593	7,3	4,2	8,20
Román	82 065	133 759	3,8	3,6	4,54
Ruszin	3 609	4 684	0,2	0,1	1,00
Horvát	112 569	20 806	5,2	0,5	10,68
Szerb		85 350		3,3	18,50

*Horvát-Szlavonország nélkül.

**1910-ben.

6. táblázat. A magyarul tudók a nem magyarok közül a polgári népességben, 1880, 1910, a települések jogállása szerint

A települések jogállása	A nem magyarok közül magyarul tud		A polgári népességből magyarul tud	
	1880	1910	1880	1910
Törvényhatósági jogú városok	28,4	52,9	72,4	89,9
Rendezett tanácsú városok	26,1	44,5	74,4	86,3
Városok együtt	27,4	49,1	73,8	88,4
Községek	9,1	19,4	48,5	58,7
Magyarország együtt	11,1	22,4	52,5	64,7

Végül a 6. táblázat a nem magyar anyanyelvűek magyarnyelv tudásának változását mutatja 1880 és 1910 között, a települések jogállása szerint. Az adatokból kitetszik, hogy 1880-ban a vidéken élő nem magyar anyanyelvűek közül csupán minden tizedik tudott – úgy ahogy (?) – magyarul, vagyis akkor még a nemzetiségek „vidéki tömbjei” nyelvileg szinte intaktak maradtak, de a dualizmus korának végére az ő magyarnyelv tudásuk is jelentékenyen emelkedett, ám még 1910-ben is messze elmaradt a városokban élő nemzetiségek magyarul tudásától, ahol a 20. század elejére már a más anyanyelvűek fele is elsajátította a magyar nyelvet. (Ne feledjük, ebben az értékben a (főleg) nemzetiségek lakta városok is bennfoglaltatnak.) Mindez azt eredményezte, hogy a városokban élő teljes népességből 1910-ben már 88,4% tudott magyarul; ez volt az az információ, amely megnyugvással töltötte el a magyarosítás szorgalmazóit; hisz ha egy „átlagos” városban egy találomra kiválasztott járókelőt magyarul megszólítottak, szinte minden esetben magyarul tudott válaszolni.

Mielőtt kissé részletesebben szemügyre vennénk a városok „magyarosodásának” folyamatát, konkrét eredményeit, ennek geopolitikai vonatkozásait, néhány általános megjegyzést kell tennünk:

- A magyarországi városok tekintélyes hányadában mind 1880-ban, mind pedig 1910-ben a magyar anyanyelvűek túlnyomó többséget alkottak; pl. a 28 ezer lakosú Hajdúböszörményben mindössze 23 fő kivételével mindenki magyar anyanyelvűnek vallotta magát, sőt Hajdúnánás 100,0%-nyi magyar anyanyelvű lakossal rendelkezett. A Tisza bal parti statisztikai régió városainak magyar anyanyelvű lakossága 94,0%-ot tett ki, noha itt szerepelnek pl. Szatmárnémeti, Felsőbánya, Nagybánya, Máramarossziget, Zilah, Szilágysomlyó, tehát nemzetiségileg vegyes területek városainak adatai is. Ezeknek a városoknak a lakossága egyszerűen „nem tudott” tovább magyarosodni, ami visszafogta a magyar anyanyelvűek, ill. a magyarul tudók számának gyarapodását.
- A városok „magyarosító” képessége, hatása több – esetenként közvetett – tényezőtől tevődött össze; egyrészt az „érintkezési felület” megnövekedéséből (homogén anyanyelvi környezetből érkező bevándorlók találkozása más anyanyelvűekkel, a városi intézmények – boltok, szolgáltatások, hivatalok stb. – felkeresése, magyar tannyelvű iskolák jelenléte s igénybevétele stb.). Másrészt a városi jellegű foglalkozások – kereskedelem, közszolgálat, vasúti alkalmazott, gyári munkás stb. – megkövetelték a magyar nyelv ismeretét, a magyar nyelvű iskoláztatás is gyarapította a magyarul tudók számát; a városokban honos „magasabb kultúrszint”, pl. az írni-olvasni tudás, az ingergazdag környezet – utcai feliratok, cégtáblák, plakátok, tömegrendezvények stb. – szintén az asszimiláció támogatója volt. E „dolgok” a falvakban is előfordultak, de a városokban sűrűbben, koncentráltabban, folyamatosabban fordultak elő.
- A városok létszámnövekedése (1880 és 1910 között több, mint másfélmillió fő, 72,7%-os növekedés) jórészt a beköltözésekből táplálkozott. A nemzetiségi vagy vegyes lakosságú vidékekről beköltözők között minden bizonnyal jelentős számú nem magyar anyanyelvű érkezett a városokba; ennek ellenére a városokban élő nem magyar anyanyelvűek száma alig változott a két időpont között (mindössze 13 ezer fővel emelkedett), ami arra enged következtetni, hogy a betelepülő nem magyarokat (is) gyorsan (nyelvileg) asszimilálta a városi miliő.

Ami mármost a városok (nyelvi) asszimilációjának számszerű alakulását illeti, 1880 óta két, az asszimiláció mértékére utaló adatsorral rendelkezünk: a városokban élő *magyar anyanyelvűek számának és arányának* változására vonatkozó adatokat a tíz évenkénti népszámlálások tartalmazzák, csakúgy, mint a *magyarul tudó nem magyar anyanyelvűek számának és arányának alakulását*. Ezen adatok értékelése azonban korántsem egyszerű. Messzemenően befolyásolja az asszimiláció mértékének megítélését az „induló állapot” különbözősége (vagyis az, hogy 1880-ban mekkora volt a magyar anyanyelvűek aránya), hisz alacsony kiinduló érték esetében nagyobb a gyors aránynövekedés potenciális lehetősége, viszont

magas kiinduló „magyar-ráta” esetén fokozott mértékű lehet az „asszimilációs nyomás”. Nem közömbös a városok mérete; nagyvárosok esetében a nemzetiségek kis aránya mellett számuk jelentékeny lehet, akkora, hogy már lehetőségük van intézmények fenntartására (egyház, iskola, bank, kocsmá, boltok, esetleg kulturális intézmények), kapcsolatrendszerük anyanyelvi csoporton belüli kiépítésére. Kisnépességű városokban ennek lehetősége nem adott. De az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyarokkal „szemben álló” más anyanyelvűek azonos nemzetiséghez tartoznak-e vagy sem; több nyelven beszélő nem magyarok „meghódítása” sikeresebb lehet, mintha egynyelvű tömbbel állnának szemben. Nem közömbös a városok népességpótló hinterlandjának nemzetiségi összetétele sem; a nyelvhatárok közelében fekvő, „eredetileg” nem magyar anyanyelvű városok „magyarosodhatnak” a környező magyar falvakból történő betelepedés révén is; más anyanyelvűek által lakott területek belsejében fekvő városok nem táplálkozhatnak migrációs forrásokból. Az is előfordult, hogy az asszimiláció nem a magyarok felé irányult, hanem a városban élő más anyanyelvűek – elsősorban a németek – felé. (Pl. Szeben megyében a német anyanyelvűek közül 30 ezren tudtak románul s csak 11 ezren magyarul, míg a románok közül is hasonló arányban beszéltek németül, mint magyarul.) Nyilvánvaló az is, hogy egy-egy városban a magyar nyelvűek számának és arányának növekedése nem feltétlenül vagy nem elsősorban az ott élő nem-magyarok asszimilációjából származott, hanem a beköltözők nagyobb részének magyar-voltából.

Mindezek előrebocsátása után vegyük számba először a magyar anyanyelvűek aránynövekedését a városokban. 1910-ben 138 település rendelkezett városi ranggal Horvát-Szlavonországot nem számítva; ezen települések közül 1880-ban 37 szinte homogén magyar településnek számítható, bennük „magyarosodásra” alig volt lehetőség; további 19-ben a magyar anyanyelvűek domináltak (arányuk 75% feletti); a maradék 82 városban nyílt tágabb tere a nem magyar anyanyelvűek nyelvváltásának. Közülük 27 gyors ütemben magyarosodott (30 év alatt 22,0%-pont vagy annál nagyobb aránynövekedés), további 13 városé számottevően; vagyis a számba jöhető városok közel egyharmadában lehetünk tanúi gyors magyarosodásnak, felében számottevőnek. (Annak megítélése, hogy mi számít „gyors magyarosodásnak”, természetesen meglehetősen szubjektív.)

A „gyorsan magyarosodó” városok néhány jellemzőjét számba véve megállapítható, hogy e városok meglehetősen eltérő típusúak. Többnyire alacsony „induló értékekkel” bírtak:

1880-ban a magyar anyanyelvűek aránya, %	A kategóriába tartozó városok száma
≥ 10,0	11
10,1 – 20,0	11
20,1 – 30,0	6
30,1 – 50,0	5
50,1 – 75,0	5
75,1 <	2

1880-ban Szepesváralján 2,3, Szentgyörgyön 2,9, Breznóbányán 3,1, Poprádon 4,1%-nyi magyar anyanyelvű lakos élt. Magyarosodásuk ellenére 1910-ben is legfeljebb 30,2%-nyi magyar élt (Poprád), ám az figyelemreméltó, hogy Poprád kivételével (e városka népességét a kibontakozó turizmus-idegenforgalom 1880 és 1910 között bőven megduplázta) valamennyi – s a hozzájuk hasonlóan alacsony induló értékű Bártfa, Kisszeben, Dobsina, Kismarton – kisépességű s stagnáló-csökkenő lakosságú város, vagyis a magyarosodásuk nem táplálkozhatott a magyar lakosság beköltözéséből.

De a gyorsan asszimilálódó városok között találjuk Nyíregyházát is, ahol a lakosság háromötöde már 1880-ban magyarnak vallotta magát, s arányuk 1910-re 98,1%-ra (!) emelkedett, valamint Sátoraljaújhelyet, ahol egyenesen 78,5%-ról indult a magyarosodás, valamint Felsőbányát és Aradot (7. táblázat). Nyíregyháza a színtiszta Szabolcs vármegyében (1910: 99,0% magyar anyanyelvű) a 19. század elején még egyveretű szlovák („tirpák”) település, de a megyeszékhely s intézményeinek az 1870-es években való átköltöztetése Nagykállóból, vasúti csomóponttá válása, népességutánpótló hinterlandjának magyar volta következtében, valamint az 1880-ban még többségében jiddisül beszélő, ám német anyanyelvűnek felvételezett zsidó lakosságának magyarra váltása eredményezte a város 19. századi metamorfózisát.

7. táblázat. Városok gyorsan növekvő arányú magyar anyanyelvű lakossággal, 1880–1910

Városok	Összes lakos		Magyar anyanyelvűek aránya, %		Változás, %-pont
	1880	1910	1880	1910	
1. Nagyrőce	2 058	1 925	11,2	52,0	40,8
2. Kőszeg	6 915	8 423	20,6	61,0	40,6
3. Zólyom	2 201	8 790	16,1	56,5	40,4
4. Nyíregyháza	21 896	38 198	59,7	98,1	38,4
5. Jolsva	2 730	2 846	42,7	80,1	37,7
6. Kassa	21 742	44 211	39,8	75,4	35,6
7. Szamosújvár	5 188	6 817	33,9	67,5	33,6
8. Vajdahunyad	2 597	4 520	21,0	54,4	33,4
9. Besztercebánya	5 950	10 776	16,7	48,8	32,1
10. Selmecbánya	14 029	15 185	10,1	41,8	31,7
11. Nyitra	10 683	16 419	28,3	59,4	31,1
12. Hátszeg	1 806	3 124	16,0	46,0	30,0
13. Eperjes	10 772	16 323	19,9	48,9	29,0
14. Déva	3 277	8 654	37,6	67,3	29,7
15. Budapest	360 551	880 371	56,8	85,9	29,1
16. Bártfa	5 303	6 578	4,6	33,1	28,5
17. Szentendre	4 683	5 673	24,2	52,4	28,2
18. Dobsina	5 505	5 029	6,7	34,6	27,9
19. Kisszeben	3 078	3 288	8,9	35,5	27,6
20. Körnöcbánya	3 433	4 545	6,3	33,8	27,5
21. Poprád	1 034	2 283	4,1	30,2	26,1
22. Igló	6 691	10 525	7,9	33,2	25,3
23. Pozsony	46 540	78 223	15,7	40,6	24,9
24. Trencsén	3 949	7 805	14,4	38,4	24,0

25. Lugos	11 654	19 818	12,4	34,7	22,3
26. Sopron	21 108	33 932	21,0	44,2	23,2
27. Lőcse	6 887	7 528	10,0	32,0	22,0
28. Breznóbánya	2 793	4 179	3,0	24,2	21,2
29. Kismarton	2 845	3 073	8,1	27,1	19,0
30. Máramarossziget	8 833	21 370	64,2	82,1	17,9
31. Erzsébetváros	2 250	4 408	41,9	59,3	17,4
32. Temesvár	36 844	72 555	22,2	39,4	17,2
33. Munkács	8 602	17 275	56,5	73,5	17,0
34. Sátoraljaújhely	11 264	19 780	78,5	95,1	16,6
35. Felsőbánya	5 053	4 418	77,9	93,9	16,0
36. Nagybecskerek	19 666	26 006	19,3	35,2	15,9
37. Szepesváralja	3 360	3 129	2,3	18,1	15,8
38. Szentgyörgy	2 881	3 458	2,9	18,5	15,6
39. Nagyszombat	9 737	15 163	14,8	30,3	15,5
40. Arad	35 556	60 969	57,7	73,0	15,3
41. Érsekújvár	9 483	16 228	76,9	91,5	14,6
42. Beszterce	7 212	13 236	7,1	21,4	14,3
43. Zombor	24 309	30 593	21,5	33,0	11,5
44. Gyula	18 046	23 911	70,1	81,6	11,5
45. Karánsebes	4 764	7 638	6,5	17,7	11,2
46. Nagyszeben	19 446	29 599	10,6	21,7	11,1
47. Nagybánya	8 632	12 855	66,7	77,6	10,9
48. Gölnicbánya	4 353	3 827	5,4	15,8	10,4
49. Losonc	6 290	11 537	72,2	82,2	10,0

Sátoraljaújhely hasonló változáson esett át: a 19. század elején még a lakosság egyharmadát kitevő népes zsidó kolóniájának magyar anyanyelvűvé válása, a megyeszékhely polgári közigazgatásának kiépülése, a vasút (vasúti javítóműhely) és az állami tulajdonú dohánygyár (melyek a munkásfelvételnél nyilvánvalóan a magyarokat részesítették előnyben) hatására vált egyértelműen magyar várossá (igaz, 78,5%-os „induló” magyar arány mellett). (A további gyorsan magyarosodó városokról alább még szólunk.) Ez a néhány „esettanulmány” azonban nem jelenti azt, hogy az 1880-ban alacsony arányú magyar lakossággal rendelkező városok automatikusan gyorsan magyarosodtak volna. A legnagyobb ütemben magyarosodó szlovák nyelvterületen is jónéhány város magyarosodása lanya, mint pl. Modor, Újbánya, Leibic, Szokolca, Korpona, Szepesbéla stb. Úgy tetszik tehát, hogy automatikusan nem kezdődött el az asszimiláció, még ha ennek tág tere is kínálkozott volna (a magyar anyanyelvűek alacsony „indulósintje” következtében); kellett lennie valamely stimuláló tényezőnek, amely beindította az asszimiláció folyamatát.

A számottevő nyelvváltást (magyarosodást) produkáló 40 város közül 22 a szlovák nyelvterületen vagy annak határzónájában található, kilenc a román, három a német, kettő a ruszin nyelvterületen vagy határzónájában helyezkedett el, egy a vegyes lakosságú régióban (Nagybecskerek), és három a magyar nyelvterület belsejében (Budapest, Nyíregyháza, Szentendre). A szlovák nyelvterület,

ill. annak határzónája városainak aránylag gyors magyarosodásában több tényező játszott közre.

- Egyrészt a szlovák lakosság nagy asszimilációs készsége, ill. kényszere; az országban egyetlen szlovák tannyelvű középiskola sem működött, így az államigazgatásban, a vasútnál, a magyar vezetésű vállalatoknál elhelyezkedni óhajtók rákényszerültek a magyar nyelv magas fokú elsajátítására, majd a nyelvi asszimilációra. Ez különösen az igazgatási központokban ösztönözte a magyarosodást; a „magyarosodó” szlovák városok közé bekerült a nyelvhatártól távolabb fekvő Trencsén, megyeszékhely; ugyancsak megyeszékhely szerepet töltött be Nyitra, Besztercebánya, Eperjes, Igló, valamint a regionális központi funkcióval is rendelkező Kassa. (Ugyanez a folyamat tapasztalható a községi jogállású felföldi megyeszékhelyek esetében: Árva megyében, ahol a lakosság 2,5%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, Alsókubinban arányuk 25,9%-ot tett ki 1910-ben; Liptóban a magyarok megyei aránya 5,0%, Liptószentmiklóson 27,7%, Turócbán a 7,2%-kal szemben a megyeszékhelyen 22,7% magyar élt.)
- A Felföldön az „előnyomuló” magyarok (hogy az adott kor harcászati műszavaival éljek) azonban nem csak szlovákokkal találták szemben magukat, hanem németekkel is, sőt a szepességi, gömöri városokat s a felföldi bányavárosokat németajkúak alapították vagy népesítették be a középkorban, a koraujkorban; miután kiváltságaik fokozatosan megszűntek, „hajlamosakká váltak” az asszimilációra.
- A lendületesen magyarosodó felföldi városok többsége stagnáló-hanyatló település a dualizmus korában (a nemesfémbányászat visszaesése, a hagyományos fémipar elhanyaglása, kedvezőtlen forgalmi helyzet, a hagyományos kereskedelem, pl. a borkereskedelem hanyatlása stb.), lakosságszámuk is stagnált-hanyatlott, esetenként migrációs veszteséget szenvedtek, a bevándorlás jelentéktelen, így a környezetükből nem kaptak – nem magyar anyanyelvű – népesség-utánpótlást.

Mindez nem jelenti azt, hogy a Felföld városai nyitva álltak a magyarság terjeszkedése előtt. Egyes felföldi városok továbbra is őrizték döntően szlovák (vagy szlovák–német) jellegüket, mint pl. Modor (1910-ben 7,0% magyar lakos), Leibic (7,7%), Újbánya (9,8%), Szokolca (10,0%), Bazin és Korpona (12,0%), Szepesbéla (12,8%) stb. Igaz, ezek szinte kivétel nélkül kisépességű, csekély jelentőségű városok (a nagyipari központtá váló Rózsahegy kivételével), többségük még a járási székhely szerepét sem töltötte be.

A „szlovákföldi” magyar „hódítások” elsősorban a Felföld keleti harmadában voltak látványosak. Ha figyelmünket nem csak a városi joggal rendelkező településekre fordítanánk, a kép még markánsabb lenne. Számos olyan tradicionálisan városias jellegű település, egykor virágzó bányász- és ipari község sorakozott Gömörben, Szepes megyében, Abaujban, melyeket eredetileg német

népesség lakott, melyek a 19. század második felében már meglehetősen elhanyagoltak, lakosságuk stagnált-fogyott, városi rangot nem szereztek, de nemzetiségi szerkezetük hasonlóan alakult, mint városi jogú társaiké (pl. Korompa, Szomolnok, Mecenzéf, Podolin, Szepesszombat stb.). Az expanzív magyar nemzetiségi politika kortárs hívei különösen a szepesi–gömöri–sárosi magyar előrenyomulást fogadták lelkesen, mert – hogy „geopolitikai kifejezést” használjunk – ezzel sikerült éket verni a nyugati és a keleti szlovák tömb közé.

Így a legnagyobb szlovák néptömörülések magyar nyelvterületen alakultak ki; a községi jogállású Békéscsabán 25 ezer, Budapesten 20 ezer, Szarvason 16 ezer szlovák anyanyelvű lakos élt 1910-ben.

A *ruszinoknak* nem volt városuk. A *román* nyelvterületen mindössze kilenc város bizonyult gyors ütemben magyarosodó településnek. Ám közülük a két legjelentősebb, Arad és Temesvár tulajdonképp a bánági nagy vegyes nemzeti-ségű régió városa; bennük a magyar anyanyelvűek aránya mérsékelten emelkedett, 57,7%-ról 73,0%-ra (Arad) és 22,2%-ról 39,4%-ra (Temesvár). S ezt a „nyereséget” elsősorban a németek szolgáltatták, a románok aránya mindössze 16,3, ill. 10,4%-ot tett ki e városokban (1910). S a nyelváltás is elsősorban a regionális funkciók megtelepedésének és a gyáripar gyors térhódításának volt köszönhető. (Megjegyzendő, hogy 1910-re az ország regionális központjai Temesvár és Pozsony kivételével domináns magyar lakosságú városoknak tekinthetők. A „nagyvárosok levegője magyarrá tesz”, variálhatnánk a régió szólást.) Így a „románföldi” városok közül mindössze hét tűnt ki számottevően emelkedő arányú magyar lakosával. Közülük Lugos és Déva a nemzetiségi területeken fekvő megyeszékhelyekre jellemző módon változtatta nemzetiségi szerkezetét. (Lugoson a magyarok aránya csupán 34,7%-ot tett ki 1910-ben, de így is relatív többségre jutottak.) Vajdahunyad és Hátszeg a Hunyad megyei állami ipartelepek és kőszénbányák munkaerővonzása nyomán magyarosodott. Egyébként a román többségű területeken már 1880-ban is számottevő volt a magyar anyanyelvűek aránya (l. a táblázatot), ám e városok nem magyar lakossága meglehetősen lanyhán váltott nyelvet. Ebben a szász hagyományokra-kiváltságokra támaszkodó német anyanyelvűek nagyobb „ellenállása” is szerepet játszott.

Meglepő módon a bánági és a bácskai-délkelet-dunántúli vegyes nemzeti-ségű területek városai is meglehetősen stabil „anyanyelvi szerkezettel” rendelkeztek, noha a kortársak ezeken a területeken a magyar „közvetítő nyelvként” játszott (feltételezett) szerepe nyomán gyorsabb magyarosodást vártak.

A magyarországi zárt *német* nyelvterületen (Ausztria határa mentén, Moson, Sopron, Vas megyékben), ill. annak határzónájában három városban növekedett számottevően a magyarok aránya (igaz, e zónában mindössze további két jogilag elismert város egzisztált, Ruszt és Szombathely). Kőszeg a „nyelváltó” városok élvonalába tartozott (a magyar anyanyelvűek 40,6%-pontos aránynövekedésre 30 év alatt!), úgy, hogy 1880-ban a magyar anyanyelvűek még erős kisebbségben voltak (20,6%). Ez alatt intézményei is magyarosodtak, Kőszeg magyar érzelmű

várossá vált, Sopronhoz hasonlóan. (Ahol a kb. felerészben németajkú lakosság 72,7%-a 1921-ben a Magyarországhoz való tartozás mellett szavazott.)

Végül a magyar nyelvterület belsejében – ahol természetesen kevés városnak „adatott meg” a magyarosodás lehetősége – a már említett Nyíregyháza mellett a főváros és Szentendre gyors magyarosodása érdemel figyelmet.

Budapest közel 30%-ponttal növelte magyar anyanyelvű lakosainak arányát 1880 és 1910 között. A 18. században a későbbi fővárost alkotó Budán és Pesten a lakosság abszolút többségét alkották a német anyanyelvűek. A töröktől visszafoglalt várost a 17. század végén, a 18. században német anyanyelvű lakosok telepítették újjá, s a későbbiek folyamán is állandósult a német anyanyelvűek betelepítése a két városba, részben a városokat övező sváb településekből, részben Ausztriából és a német tartományokból. (A 19. század derekától – miután lehetővé vált a zsidók letelepedése a szabad királyi városokban – nagyobb számmal érkező zsidók anyanyelvül is a németet jelölték meg a korabeli népszerűírások.) Noha Pest-Buda a 18. század végétől egyre inkább Magyarország gazdasági, kereskedelmi és kulturális központjává vált – itt koncentráálódtak a „nemzeti intézmények” is; színház, könyvtár, múzeum, egyetem stb. – s megnövekedett a magyar nyelvű beköltözők száma is, Pest lakosságának csupán 38, Budáénak pedig 18%-a volt magyar 1850-ben; s a város lakosságának 48%-a német nemzetiségűnek, 55%-a német anyanyelvűnek vallotta magát (a két adat közti különbséget a zsidó lakosság német-jiddis – anyanyelve magyarázza; őket 1850-ben még nemzetiségnek (is) tekintették; ekkor 14%-át adták Pest-Buda lakosságának). A polgári forradalom után, már az abszolutizmus idején is (1848–1867) rohamos növekedésnek indult az ikerváros, a dualizmus évtizedei alatt pedig továbbra is viharos gyorsasággal emelkedett a lélekszáma. A népességnövekedés elsősorban a vándorlási nyereségből táplálkozott: a természetes szaporodás révén 1870 és 1910 között kerekén 140 ezer, a vándorlási nyereségből pedig 460 ezer fővel gyarapodott a főváros lakossága. A bevándorlók között ugyan továbbra is szép számmal képviseltették magukat a német anyanyelvűek, a Dunántúlról és a Délvidékről érkező svábok, Ausztriából, Németországból áttelepülő vállalkozók, szakmunkások, műszaki szakemberek, de többségüket már a magyarok tették ki. A németajkúak folyamatos beköltözése ellenére 1880 óta nem csak arányuk, hanem számuk is csökkent a fővárosban (1880: 122454 fő, 1910: 78882 fő). De a dualizmus korában mindvégig a főváros életének meghatározó részesei maradtak a német anyanyelvű vagy származású polgárai; vállalkozók (Schlick, Röck, Dreher, Haggemacher, Hoffer-Schranz, Kühne, Kugler, Frank, Drasche stb.), tudósok (a finnugor nyelvrokonságot valló Budenz József nyelvész, Kitaibel Pál, Semmelweis Ignác stb.), építészek (Ybl Miklós, Steindl Imre – a parlament épületének tervezője –, a magyar építészeti stílus megteremtésén fáradozó Lechner Ödön, Schulek Frigyes), művészek (Stróbl Alajos, Fadrusz János, Erkel Ferenc stb.).

Elősegítette a németajkúak magyarosodását az a tény, hogy a különféle származású, más-más korban, okból, céllal érkező németajkúak s csoportjaik – tősgyökeres budai patríciusok, óbudai kézművesek, Ausztriából érkező műszaki elit, gyári munkások, állami tisztviselők, tehetős vállalkozók stb. – között alig alakultak ki szorosabb kapcsolatok; a pest-budai németek nem alkottak homogén, kohézióban álló tömböt.

Katus László mutatott rá, hogy „...a bevándorlók a városban sehol sem alkottak zárt és etnikailag elkülönült településeket, lakóközösségeket vagy házcsoportokat, hanem szétszórva és más nyelvűekkel – főleg magyarokkal – keveredve éltek az egész városban.” (*Katus L.* 2010).

A Budapesten élő német származású lakosság társadalmi szerkezete hasonló volt a magyarokéhoz, sem társadalmi, sem a vallási különbségek nem emeltek falakat a személyes kapcsolatok közé. Ezt igazolja, hogy a 20. század első éveiben (1909–1912 között) a budapesti németek 57%-a magyarokkal kötött házasságot; ez az arány a szlovákok között is magas volt, 42,5%. A főváros különböző nemzetiségei a munkahelyeken, szórakozóhelyeken, a tömegközlekedési eszközökön mindennapos gyakorisággal találkoztak egymással, az „érintkezési felület” a nemzetiségek között a lehető legnagyobb lehetett.

Kétségtelen, hogy a magyarosodáshoz, ill. a (nyelvi) asszimilációhoz vezető út szükségszerű állomása a majdani befogadó nyelv elsajátítása. Az is érthető, hogy a kortárs politikusok, közírók, a közvélemény megaláztatással fogadták a nemzetiségek magyarnyelv-tudására vonatkozó napvilágot látott adatokat. Különösen a városlakó „nem-magyarok” magyarnyelv-tudása bizonyult „megnyugtatónak”. A 8. táblázatban feltüntettük a magyarországi (Horvát-Szlavonországon kívüli) városok nemzetiségeinek magyarnyelv-tudását az 1910-es népszámlálás adatai alapján, a „magyarosodás” szempontjából releváns városokban (ahol a nem magyar anyanyelvű lakosság aránya meghaladta a 15%-ot). A 9. táblázat pedig a „magyarosodás” szempontjából kulcsfontosságú, jelentős arányú nem magyar anyanyelvű lakossággal bíró városok nemzetiségei magyarnyelv-tudásának fontosabb adatait tartalmazza. A mellékelt táblázatokból kitűnik, hogy

- a városokban élő nem magyar anyanyelvűek jelentékeny hányada valóban megtette az első lépéseket a nyelvváltás felé (ami természetesen nem jelenti azt, hogy minden, a magyar nyelvet elsajátító nemzetiségi lakos előbb-utóbb a magyart vallotta volna anyanyelvének); a 83 (jelentékeny arányú nemzetiségi lakossal rendelkező) „releváns” város közül harmincban (e városok bő harmadában) az idegen ajkú lakosok legalább fele tudott magyarul, néhányban pedig arányuk a 80%-ot is meghaladta. (Az összes magyarországi város közül 85 nemzetiségei érték el ezt a szintet.) A városok nemzetiségi lakosainak magyarnyelv-tudása pedig az 1880-as 27,4%-ról 49,1%-ra emelkedett („vidéken” 9,1%-ról 19,4%-ra). Még szembetűnőbb a magyar nyelv ismeretének terjedése a törvényhatósági jogú (tehát a népesebb,

fejlettebb) városokban: 30 év alatt 28,4%-ról 52,9%-ra emelkedett. S fel kell tételeznünk, hogy a városok magyarító hatása még a számadatokban tükröződő mértéknél is jelentősebb lehetett, ugyanis nemcsak az 1880-ban falaik között élő nemzetiségeket és utódaikat magyarosították, hanem az időközben beköltözőket is, köztük a másajkúakat is. A városok – élve a modernizáció által nyújtott lehetőségekkel – valóban betöltötték az „olvasztótéglék” szerepét. A kortársak is a nemzetiségek lakta területeken fekvő „előretolt helyőrségként” tekintettek a városokra, s elő kívánták segíteni a városok magyarosodását. Szorgalmazták a városokba települt állami hivatalok „magyar” voltának erősítését, magyar – lehetőleg állami tulajdonú – vállalatok letelepedését, a MÁV szerepvállalását a magyarosításban; a magyarok „előnyomulásának” irányait, ill. a magyar nyelvszigeteket, exklávék, elsősorban a Székelyföld felé kiépítendő magyar „összekötő folyosók” városokra támaszkodó létrehozását, sőt egyes nemzetiségi területeken fekvő városok körül magyar telepesfalvak kialakítását, melyek aztán „spontán módon” szolgáltatott volna a városok népességutánpótlását, támogatandó azokban a magyarok arányának növekedését.

8. táblázat. Magyarul tudó nem magyar anyanyelvűek aránya a városokban

Kategória	Városok száma	
	Releváns városok	Összesen
0,0 – 29,9	15	15
30,0 – 49,9	38	39
50,0 – 64,9	17	24
65,0 – 79,9	10	37
80,0 <	3	24

9. táblázat. A városokban élő nem magyar anyanyelvűek magyarnyelv-tudásának változása, 1880–1910

(a városok sorrendje a nemzetiségek magyarnyelv-tudásának alapján, 1910)

Városok	A nem magyar anyanyelvűek közül magyarul tudott		A változás mértéke, %-pont	Sorrend a változás alapján	A nem magyar anyanyelvűek aránya	A magyar anyanyelvűek arány-változása
	1880	1910			1910	
1. Gyula	72,1	87,1	15,0	68	18,4	11,5
2. Baja	68,9	85,4	16,5	60	19,9	6,5
3. Szászrégen	72,0	85,3	13,3	71	59,7	8,8
4. Karánsebes	75,8	84,0	8,2	81	10,7	2,4
5. Nagyvárád	67,7	78,6	10,9	75	8,9	1,3
6. Szentendre	43,9	77,9	34,0	8	47,6	28,2
7. Érsekújvár	43,6	77,1	33,5	11	8,5	14,6
8. Léva	65,7	76,5	9,8	76	9,5	9,8
9. Arad	47,9	75,2	27,3	26	27,0	15,3

10. Szilágysomlyó	54,6	74,9	20,3	41	12,4	4,5
11. Kolozsvár	66,2	74,5	8,3	80	16,6	1,5
12. Pécs	35,0	73,8	38,7	2	16,4	10,2
13. Losonc	64,6	73,7	9,1	77	7,8	10,0
14. Budapest	34,4	71,8	37,4	4	14,1	29,1
15. Dicsőszentmárton	63,5	70,3	7,3	82	27,3	*
16. Kőszeg	32,1	70,6	38,5	3	39,0	40,6
17. Szamosújvár	71,4	68,3	-3,1	90	32,5	33,6
18. Nagyrőce	40,7	67,9	27,2	28	48,0	40,8
19. Felsőbánya	68,9	65,9	-3,0	89	6,1	16,0
20. Sátoraljaújhely	28,4	63,2	34,8	6	4,9	16,6
21. Munkács	38,9	63,0	24,5	36	26,5	17,0
22. Újpest	34,9	62,8	27,9	24	10,7	*
23. Dész	35,5	61,1	25,6	34	30,2	-0,2
24. Kassa	31,5	60,6	29,1	21	24,6	35,6
25. Temesvár	29,4	59,4	30,0	18	60,6	17,2
26. Erzsébetváros	39,0	58,7	19,7	52	40,7	17,4
27. Nyíregyháza	40,6	57,9	17,3	59	1,9	38,4
28. Fogaras	30,2	57,5	27,3	27	49,0	*
29. Ungvár	18,2	57,3	39,1	1	19,7	5,5
30. Brassó	33,9	56,6	22,7	44	56,6	9,5
31. Nagyenyed	34,2	56,1	21,9	47	25,0	-0,6
32. Vajdahunyad	18,3	54,1	36,8	5	45,6	33,4
33. Sopron	25,2	54,1	28,9	22	55,8	23,2
34. Szentgyörgy	19,8	53,8	34,0	9	81,5	15,6
35. Torda	46,9	53,6	6,7	84	28,1	-4,2
36. Jolsva	69,9	53,3	-6,2	92	19,6	37,7
37. Szabadka	22,7	52,3	29,6	19	41,2	7,5
38. Segesvár	30,0	50,9	20,9	50	76,8	9,8
39. Nyitra	19,3	50,7	31,4	12	40,6	31,1
40. Déva	27,2	49,8	22,6	45	32,7	29,7
41. Hátszeg	18,6	49,3	30,7	14	54,0	30,0
42. Besztercebánya	29,4	48,9	19,5	53	51,2	32,1
43. Poprád	21,6	48,3	26,7	31	69,8	26,1
44. Dobsina	13,7	48,0	34,3	7	65,4	27,9
45. Pozsony	18,8	47,9	29,1	20	59,4	24,9
46. Medgyes	23,3	45,9	22,6	46	80,1	8,5
47. Lugos	19,6	45,4	25,8	32	65,3	22,3
48. Nagybánya	44,5	44,6	0,1	88	22,4	10,9
49. Kismarton	12,5	44,4	31,9	13	72,9	19,0
50. Körmöcbánya	15,3	43,9	28,6	23	66,2	27,5
51. Beszterce	21,8	42,7	20,9	49	78,6	14,3
52. Késmárk	11,1	41,3	30,2	16	79,2	12,8
53. Újvidék	21,4	40,8	19,4	54	60,3	17,8
54. Abrudbánya	19,6	40,6	21,0	48	59,9	3,9
55. Nagybecskerek	35,2	40,3	5,1	86	54,8	15,9
56. Nagyszeben	5,7	39,5	33,8	10	78,3	11,1

57. Szokolca	16,2	39,1	22,9	42	90,9	8,3
58. Eperjes	20,7	39,1	18,4	58	51,1	29,0
59. Zólyom	14,7	39,0	24,3	38	43,5	40,4
60. Lőcse	30,2	38,7	8,5	78	68,0	22,0
61. Fehértemplom	8,4	38,5	30,1	17	89,5	5,7
62. Szászváros	32,1	37,7	5,6	85	72,0	5,8
63. Ruszt	13,6	37,9	24,3	37	85,8	8,9
64. Igló	13,4	36,8	23,4	41	66,8	25,3
65. Zsolna	9,0	36,3	27,3	25	74,5	*
66. Karánsebes	9,5	33,2	27,1	29	82,3	11,2
67. Trencsén	27,3	36,2	8,4	79	61,6	24,0
68. Nagyszombat	19,6	35,9	16,3	62	69,7	15,5
69. Szepesolaszi	11,3	35,3	24,0	40	85,9	5,7
70. Újbánya	4,4	35,0	30,6	15	90,2	8,1
71. Breznóbánya	8,9	34,6	25,7	33	75,8	21,2
72. Szepesváralja	8,9	34,5	25,6	35	81,9	15,8
73. Gölnicbánya	6,5	33,5	27,0	30	84,2	10,4
74. Pancsova	9,0	33,2	24,2	39	83,8	9,4
75. Versec	6,9	29,8	22,9	43	85,8	9,7
76. Bazin	4,7	29,7	15,0	67	88,0	8,1
77. Kiszzeben	10,4	29,5	19,1	56	64,5	27,6
78. Nagykikinda	13,2	28,9	15,7	64	77,7	6,7
79. Selmecebánya	8,1	24,4	16,3	61	58,2	31,7
80. Korpona	8,3	24,0	15,7	63	88,0	7,4
81. Bártfa	4,3	23,8	19,0	57	66,9	28,5
82. Rózsahegy	7,3	22,6	15,3	66	85,8	*
83. Szászsebes	5,4	22,2	16,8	65	89,8	7,1

*1880-ban községi jogállású települések.

- Kitüntetett szerepet játszottak a városok magyarosodásában a regionális központok. Megítélésünk szerint a dualizmus korának végén az országban Zágrábal együtt 10 város töltötte be a regionális központok szerepkörét – Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Debrecen, Temesvár, Szeged, Nagyvárad, Pécs, Győr – s némi fenntartással közéjük sorolható Arad és Brassó. Debrecen, Szeged, Győr és Pécs kivételével nemzetiségi vagy vegyes nemzetiségű területeken, ill. a magyar nyelvhatár közelében feküdtek (utóbbiak közé sorolható Pozsony, Kassa, Nagyvárad és Arad). Nemzetiségi viszonyaik azért is fontosak az asszimiláció szempontjából, mert bennük koncentráltak a nemzeti(ségi) identitást, az asszimiláció folyamatát befolyásoló legfontosabb intézmények (közép- és felsőfokú tanintézetek, egyházi központok, közművelődési intézmények, sajtótermékek kiadása, egyesületek stb.), s határsugaruk (az iskolák tanulóvonzása, a sajtótermékek terjesztési területe stb.) országgrsznyi területekre terjedt. „Magyarosodásuk” néhány statisztikai adatát közli a 10. táblázat. 1910-re nyolc regionális központban abszolút, egyben relatív többségben voltak a magyarok,

Pozsonyban és Temesvárott pedig megközelítették a relatív többségben lévő németek számát. Csupán Zágrábban, Horvát-Szlavonország fővárosában maradt jelentéktelen a magyarok jelenléte.

- A megyeszékhely városok közigazgatási-államigazgatási szerepkörének „magyarosító” hatását igazolja a nemzetiségi területek megyeközpontjainak és megyéjük anyanyelvi viszonyainak összevetése (11. táblázat). A táblázatban szereplő 22 megyeszékhely közül 19 esetben a megyeszékhelyeken a magyar anyanyelvűek aránya felülmúlta megyéjük értékeit, nem egy esetben többszörösen (Fogarasz: 51,0, ill. 3,5%, Nagyenyed: 75,0, ill. 12,9%, Máramarossziget: 82,1, ill. 10,5%, Déva: 67,3, ill. 12,9% stb.). Csupán a nyelvhatárok közelében fekvő Kassa, Sopron és Pozsony esetében fordított a helyzet, népességutánpótlásuk ugyanis részben a nemzetiségek lakta területekről érkezett. Feltűnő a szász megyeszékhelyek, Segesvár, Nagyszében és Beszterce „bevehetetlen” volta a magyarok számára (ezekben a megyei és állami adminisztrációban is számottevő volt a németajkúak aránya).

10. táblázat. A regionális központok lakóinak anyanyelvi szerkezete és annak változása, 1880–1910

Regionális központok	A magyar anyanyelvűek aránya			Magyarul tudó			
	1880	1910	változás, %-pont	Az összes lakos közül		A nemzetiségek közül	
				1880	1910	1880	1910
1. Zágráb	2,0	5,1	3,1	3,9	11,1	2,0	6,2
2. Pozsony	15,7	40,6	24,9	31,6	69,2	18,8	47,9
3. Kolozsvár	80,9	83,4	1,5	93,2	96,1	66,2	74,5
4. Kassa	39,8	75,4	35,6	58,8	90,6	31,5	60,6
5. Debrecen	97,6	98,5	0,9	99,3	99,7	72,1	71,4
6. Temesvár	22,2	39,4	17,2	43,8	75,9	29,4	59,4
7. Szeged	96,0	95,9	-0,1	98,1	99,5	52,0	84,8
8. Nagyvárad	86,8	91,1	4,3	95,8	98,4	67,7	78,6
9. Pécs	73,4	83,6	10,2	82,7	95,8	35,0	73,8
10. Győr	91,2	94,9	3,7	96,8	98,7	58,3	64,2
11. Arad	57,7	73,0	15,3	77,7	93,6	47,9	75,2
12. Brassó	33,9	43,4	9,5	55,8	75,1	33,9	56,6

11. táblázat. Nemzetiségi területek megyeszékhelyeinek anyanyelvi szerkezete, nem magyar anyanyelvű lakosaik magyarnyelv-tudása

Nemzetiségi területeken fekvő megyeszékhelyek	Magyar anyanyelvűek			Magyarul tudó nem magyarok	
	aránya, 1910 (%)	arány-változása, 1880–1910, (%-pont)	aránya megyéjükben, 1910 (%)	aránya, 1910 (%)	változása, 1880–1910 (%-pont)
1. Kolozsvár	83,4	1,5	26,4	74,5	8,3
2. Máramarossziget	82,1	17,9	10,5	30,2	-5,0
3. Ungvár	80,3	5,5	27,7	57,3	39,1
4. Kassa	75,4	35,6	78,0	60,6	29,1
5. Nagyenyed	75,0	-0,6	12,9	56,1	21,9
6. Dicsőszentmárton	72,7	–	27,1	70,8	7,3
7. Torda	71,9	-4,2	21,7	53,6	6,7
8. Dés	69,8	-0,2	16,9	61,1	25,6
9. Déva	67,3	29,7	12,9	49,3	22,6
10. Nyitra	59,4	31,1	17,9	50,7	31,4
11. Fogaras	51,0	–	3,5	57,5	27,3
12. Eperjes	48,9	29,0	4,6	39,1	18,4
13. Besztercebánya	48,8	32,1	4,8	48,9	19,5
14. Sopron	44,2	23,2	51,0	51,4	28,9
15. Brassó	43,4	9,5	29,2	56,6	22,7
16. Pozsony	40,6	24,9	44,3	47,9	29,1
17. Trencsén	38,4	24,0	2,7	36,2	8,4
18. Lugos	34,7	22,3	5,8	45,4	25,8
19. Lőcse	32,0	22,0	6,6	38,7	8,5
20. Segesvár	23,2	9,8	10,9	50,9	20,9
21. Nagyszeben	21,7	11,1	1,5	39,5	33,8
22. Beszterce	21,4	14,3	6,9	42,7	20,9

- A magyarnyelv-tudással mért (elő)asszimiláció országrészek, ill. nemzetiségi tömbök között tapasztalható különbségei nem jelentősek, sőt e téren a Királyhágón túl (Erdély) megelőzte a felvidéki (szlovák) régiót. Annyi megállapítható, hogy a zömében magyarul lakta statisztikai régiók városaiban (ahol a nemzetiségi lakosok aránya csekély, a népesség-utánpótlás magyarul lakta területekről történt) a nemzetiségek magyarnyelv-tudása magasabb szintű, mint a főleg nemzetiségek lakta országrészekben (12. táblázat). Az is megfigyelhető, hogy a városok és a „vidék” lakosságának magyarnyelv-tudása nincs szinkronban egymással. Erdélyben a legmagasabb a nemzetiségi régiók közül a városokban élő nem-magyarok nyelvismerete, ám a régió vidéki lakossága meglehetősen „immunis” a magyar nyelvvel szemben. Feltűnően magas a polgárosultabb, s nemzetiségként főleg svábok lakta dunántúli falvak nem magyar anyanyelvű lakóinak magyarnyelv-tudása.

Megállapítható, hogy e téren a városok hierarchikus szintje nagyobb mértékben differenciált, mint a regionális helyzet. A gyengén vagy alig magyarosodó városok többsége kis népességű, többnyire depressziós területek erősen hanyatló, rossz forgalmi helyzetű városkái. Mivel ezek a legsűrűbben a Felföld hanyatló bányavárosai, hagyományos vasipari központjai között fordultak elő, s „rontották le” a felföldi értékeket (különösen a Szepességben, Gömörben, Sáros vármegyében).

12. táblázat. A statisztikai régiók nem magyar anyanyelvű lakóinak magyarnyelv-tudása, 1910

Statisztikai régiók	Nemzetiségek magyarnyelv-tudása, %		Változás 1880–1910,	
	városokban	vidéken	együtt	%-pont
1. Duna jobb partja (Dunántúl) [■]	62,0	37,5	38,6	27,9
2. Duna bal partja (Nyugat-Felföld)	40,3	15,1	17,4	22,2
3. Duna–Tisza köze [■]	62,3	32,3	41,8	29,2
4. Tisza jobb partja (Kelet-Felföld)	44,8	20,6	22,7	21,0
5. Tisza bal partja [■]	65,8	21,9	22,8	10,5
6. Tisza–Maros szöge	45,0	15,6	18,0	23,4
7. Királyhágontúl (Erdély)	49,5	12,1	15,0	19,8
Magyarország*	49,1	19,4	22,4	21,7

[■]= magyar többségű régiók; * Horvát-Szlavonország nélkül, Fiumével.

A tanulmányban nem tárgyaltuk Horvát-Szlavonország lakosságának „magyarosodását”. A társország a dualizmus korában őrizte nyelvi intaktságát – pontosabban horvát-szerb jellegét –, annak ellenére, hogy az alacsonyabb földárak csábításának engedve sok magyarországi földműves vásárolt földet a Dráván túl – elsősorban Verőce és Pozsega vármegyékben –, s a magyar állam is támogatta a horvát (nyelvi) hegemonia fellazítását, Horvát-Szlavonország lakóinak csupán 4,1%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek (1910), s a városokban is csupán 7,0%-ot tett ki a magyar anyanyelvűek aránya. Említésre méltó arányú magyar lakossággal csak a horvát-magyar határon fekvő átkelőhely, Eszék (11,9%) rendelkezett, valamint a Szerémség tradicionális központja, Zimony (11,7%), és Bród (24,9%), a katonaváros. Senjben (Zengg) 1910-ben mindössze ketten vallották magukat magyarnak, Bakarban (Buccari) huszonhatan. A magyar nyelvet pedig a társországban a nem magyarok 2,5%-a, a városokban 8,2%-a beszélte.

Irodalom

(Csak a II. részben hivatkozott tanulmányokat soroljuk fel, a bővebb irodalomjegyzék a tanulmány I. részében található.)

- KATUS L. (2010): Budapest népessége, népesedése és társadalma a 19–20. század fordulóján. In: Barta Gy. – Keresztély K. – Sipos A. (szerk.): A „világváros” Budapest két századfordulón. Bp. KOVÁCS A. (1925): Nemzetiségi erőviszonyok a történeti Magyarországon. In: Emlékkönyv dr. Gr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Budapest.

VAS MEGYE ELFELEDETT „HEGYEI”

BARANYAI GÁBOR¹ – BALOGH ANDRÁS² – NÉMETH SÁNDOR³ – POZSGAI ANDREA⁴

Forgotten hills of Vas County

The paper can also be interpreted as a continuation of previously conducted research, which deals with the territorial changes of the vineyards (somewhere called „hills”) of settlements of historical Vas county. The study was written motivation is twofold. First, we would like to explore the villages in the area are using the associated population vineyards ("hills") culture and historical statistics to examine their development. On the other hand, it serves as field tests in the study as a basis, which takes the issue of conversion of vineyards function under the microscope. The 20th century brought significant changes in the life of the mountains, some atrophied, some began to flourish.

Bevezető gondolatok

A dolgozat egy korábban elvégzett kutatás szerves folytatásaként is értelmezhető, amely a területi változásokkal foglalkozik. A tanulmány megírásának motivációja kettős. Egyrészt fel szeretnénk tárni azokat a településeket, amelyek területén a lakosság összefüggő szőlőterületeket („hegyeket”) művelt illetve történeti statisztikai adatok segítségével vizsgálni ezek fejlődését. Másrészt a tanulmány alapjául szolgálhat terepi vizsgálatoknak, amelyek a szőlőhegyek funkcióváltásának kérdését veszi górcső alá.

Ezek a szőlők jellemzően a települések periferiáján helyezkednek el, néhol térben elkülönülve (Vaskeresztes) néhol szervesen integrálódva a faluval (Ondód/Torony) (*1 ábra*).

Az viszont bizonyos, hogy köznyelv „hegy” kifejezése arra utal elsősorban, hogy a szőlőket a falu magasabban fekvő, kitettebb területeire telepítették. Érdekes, hogy több esetben északi, északnyugati lejtőket is bevontak a szőlőművelésbe.

A kutatás céljai

A mai megye településállománya néhány hozzá- és elcsatolás kivételével a trianoni határmegvonás után kialakult. A települések száma azonban a 20 szd. közepéig csökkenést mutat, elsősorban az egyesülések/összevonások miatt. Tehát amikor a települések határában (az esetek túlnyomó többségében) található

¹ Főiskolai docens, ELTE SEK baranyai.gabor@sek.elte.hu

² Egyetemi docens ELTE SEK balogh.andras@sek.elte.hu

³ Egyetemi tanársegéd, ELTE SEK Savaria Földrajz Tanszék

⁴ PhD-hallgató, ELTE TTK Környezettudományi Doktori Iskola

szőlőhegyek számát és kiterjedését vizsgáljuk, a következő kérdésekre keressük a választ:

1. Melyek azok a Fényes-féle történeti leírásban (1914-es állapotokkal korrigált) említett, a mai Vas megye területén található települések, amelyek lakóinak életében a szőlőművelés jelentős szerepet játszott?
2. Milyen változások figyelhetők meg rendelkezésre álló adatok alapján 20. században e települések szőlőművelésével kapcsolatban?

1. ábra: A mai Vaskeresztes és Torony ábrázolása a második katonai felmérés térképein (Forrás: Arcanum adatbázis)

Kutatási módszerek

A módszerek között a másodlagos források feldolgozása (levéltári források, korabeli leírások, történeti statisztikai adatbázisok) a meghatározó. Ezen túl a terepen történő információgyűjtés, a verbális közlések feldolgozása segítette a munkát.

Eredmények

Mint a bevezetőben említésre került, a dolgozat rendelkezik megelőző kutatási eredményekkel. Ezek alapján tudjuk, hogy a történelmi Vas vármegye településeinek közel 20%-ának volt számottevő szőlő a határában. Fényes Elek leírását (1851) összevetve az 1914-es állapotokkal (*Zentai L. – Kósa P. (szerk.) 2003*) meg tudtuk határozni azt a 106 vasi települést, amelynek bizonyosan volt szőlőhegye.

Vas vármegye egykori területein ma három ország – Magyarország, Ausztria és Szlovénia – osztozik. A trianoni határmegvonás során Vas megye elvesztette területének több mint harmadát (5400 km²- 3336 km²), lakosságának csaknem ötödét (331 682 fő – 267 816 fő).

A térség elveszítette a legnagyobb összefüggő szőlőtermesztő területeit és bizonyos térségek pedig a – hol többé, hol kevésbé – szigorúan őrzött határzónába kerülnek. Ez az állapot pedig nem kedvez a nagy élőkunakigényű ágazatoknak, itt a szőlőkultúra lassan elsorvadt. A mai Magyarország területén maradt területek részben megtartották szőlészeti-borászati szerepkörüket (Kőszeg, Ság-hegy, Kis-Somlyó), részben viszont elvesztették azt, illetve átalakultak (Vasi Hegyhát).

A mai Vas megye az 1950-ben megvalósított átszervezés után érte el jelenlegi kiterjedését. Ekkor került Csepreg és Bük környéke hozzá, illetve Egervár és Várkesző körül pár települést ekkor csatoltak Zalához és Veszprémhez.

Borvidékei ekkor már kialakultak és funkcionálnak. Hazánk történelmi borvidékei közül ma a 127/2009. (IX. 29.) FVM rendelet 1. számú melléklet szerint kettő érinti a megyét; a Soproni borvidék Kőszegi körzete (Cák, Csepreg, Felsőcsatár, Kőszeg, Kőszegdoroszló, Lukácsháza, Vaskeresztes) és a Somlói borvidék Kissomlyó-Sághegyi körzete (Borgáta, Celldömölk, Kemeneskápolna, Kissomlyó, Mesteri). (*Baranyai G. 2011*)

Vas vármegye gazdaságának jellemzői a kiegyezés időszakában

A térség korabeli geopolitikai helyzete kiemelkedő jelentőségű volt a gazdaság fejlődése szempontjából. A legfontosabb ágazat mind a foglalkoztatás, mind a jövedelemtermelés szempontjából a mezőgazdaság volt. Erről a későbbiekben bővebben kerül szó. Az agrárium mellett az ipart és a kereskedelmet kell kiemelnünk. Az ipar szempontjából relatív nagy hátránnyal induló, de gyorsan iparosodó térségként említhetjük Vas megyét (*Lenner T. – Palkovits I. 2014*). Alapja a kézműves (céh-) iparban gyökerezett. Az innovációk gyors megjelenése elsősorban a helyzeti energiáknak köszönhető. Ekkor a Győrből Stájerország felé irányuló gabonakereskedelem jelentős hányada a megyén keresztül zajlott és a kereskedő-fuvarozók visszafelé sem jöttek üresen, ha mást nem, információt (innovációt) hoztak a számunkra akkor fejlettnak minősíthető szomszédos tartományokból. A megye ipara a kézműveseken kívül

elsősorban a mezőgazdasági termékek feldolgozására irányult (malom-, cukor-, sör-, posztóipar, stb.) és inkább a központi településekre korlátozódott (járás színhelyek, kiemelten Szombathely, Kőszeg, Sárvár, Szentgotthárd és Körmend). Ausztria felől azonban nem csak innováció, hanem komoly versenytársak is érkeztek a vasi iparosok számára, aminek következménye a XIX. század elején amúgy sem „acélos” ipar pozíciójának további gyengülése.

A mezőgazdaság szerepe különös tekintettel a szőlő- és borkultúrára és ezek társadalmi összefüggései

A mezőgazdaság húzóágazata az állattenyésztés volt ezidőben. A megye az ország elsőszámú szarvasmarhatartója, de ló-, sertés-, és juhtenyésztésben is kiemelkedő eredményeket ért el. A szarvasmarha állomány intenzív fejlesztése a (piros-tarka/simmenthali fajták) a század végén már csaknem 150 000-es egyedszámot eredményezett. A hagyományos magyar fajták száma és aránya is lecsökkent, a megye nyugati jáásaiban (németújvári, szentgotthárdi, muraszombati, felsőöri) szinte el is tűnt. A lótenyésztés esetében ki kell emelnünk a hidegvérű muraközit, mint „tájjellegű” fajtát illetve azt, hogy a lóállomány minőségét nagyon jól jelzi a fedezőmén állomány nagysága, ami meghaladta a 100-at. A tenyészetek elsősorban a gazdasági célú szaporítást részesítik előnyben, a luxus- és sportlótenyésztés szerepe elhanyagolható.

Agrárkultúra tekintetében a megye a kor Magyarországnak legfejlettebb területei közé tartozott. A XIX. század közepén már megjelennek a szomszédos osztrák/stájer mintára megszervezet intenzív gazdálkodási módok, a hagyományos nyomásos gazdálkodás háttérbe szorul. Kialakul a megyén belül egyfajta területi munkamegosztás.

A rendelkezésre álló terület (547,5 e ha) a következőképpen oszlik meg a mezőgazdasági hasznosítás szempontjából (1. táblázat):

1. táblázat: Területhasználat, 1890

Művelési ág	Kiterjedés (e ha)	Arány (%)
Művelés alól kivett	21,9	4
Szántó	265	48,5
Kert	6,6	1,2
Rét	55,8	10,1
Legelő	38,9	7,1
Szőlő	4,8	0,9
Erdő	154,4	28,2
Összesen	547,5	100

(Forrás: Borovszky S. (szerk.) 1898. és a ksh.hu alapján saját szerk.)

A trianoni határmegvonás után az egykori megye szőlőtermő területeinek nagy része az országhatáron kívüli vidékekre (mai Ausztria és kevésbé Szlovénia) esett. A korleírás alapján azt érezhetjük, hogy az egyébként sikeres, a mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások terén gyorsan fejlődő megye a saját szőlőtermő területeit, borkultúráját nem tartja kiemelkedő jelentőségűnek. „Híres szőlőhegye a vármegyének csak egy van, a Ság hegység, a melyet a Somlyó-hegy ikertestvéreinek mondanak a szakértők. Nagyobb összefüggő szőlőterületek a Vashegyen s a Kőszegtől Rohonczig vonuló hegyoldalon, valamint a muraszombati járás „Tótság” nevű vidékén találhatók. A vármegyében középtermésű esztendőken 12-15 000 hektoliter bor terem.” (*Borovszky S.* (szerk.) 1898, p. 417.) Ez alapján egy szőlőtermő falura éves átlagban 32-40 hektoliter megtermelt bor jut, ami valóban nem nevezhető soknak.

Meg kell emlékeznünk a XIX. század második felében – az európai szőlőkultúrák jelentős részét megsemmisítő/fajtszerkezetet átalakító filoxérvészről, illetve hatásairól. A honi szőlőterületeket a XIX. század végén végigpusztító filoxéra (*Daktulosphaira vitifoliae*) Vas vármegyét többé-kevésbé elkerülte. A filoxéra-járvány legintenzívebb időszakában, az 1880-90-es években a megyében nagyjából 4800 hektáron termesztettek szőlőt. A korabeli leírás alapján a 371 község közül mindösszesen kettőben regisztrálták a járványt, mindkettőt a Ság-hegyi körzetben. Mivel a probléma az ország szinte minden területét érintette, a megye előljárói eljárhattak a gondolattal, miszerint előnyt lehet kovácsolni abból, hogy a vasi ültetvények egészségesek maradtak. Ez még a vármegye monográfiájában (1898) is megjelenik: „Ez a körülmény, bár a szőlő, mint főjövedelmi forrás a vármegye egy vidékén sem szerepel, nagyobb jelentőséget ad a vasvármegyei szőlészetnek is.” (*Borovszky S.* (szerk.) 1898, p. 417.)

Vas vármegye ökológiai adottságait csak lokálisan nevezhetjük alkalmasnak a borszőlő termesztésére. Továbbá a magasan fejlett állattenyésztés sem kedvez a szőlőterületek bővülésének, hiszen a borászat jövedelemtermő képessége ezen klimatikus-talajtani feltételek mellett alacsonyabb. Jellemző tehát, hogy a szőlő termesztése háztáji keretek között történik, legtöbb esetben saját keretek között kerül elfogyasztásra is. Kereskedelmi forgalomba ritkán találkozunk vele. Az általános gazdasági fejlődés – ami a XIX. század második felét jellemzi – a lakosság életszínvonalának emelkedését és ezen keresztül az élvezeti cikkek fogyasztásának bővülését is eredményezi. A kevésbé vagyonos lakosság esetében ez többek között a borfogyasztás növekedésében nyilvánulhat meg, a kereslet pedig a szőlőtermő területek számának és kiterjedésének növekedésében. Fényes Elek leírása (1851) mindösszesen 106 település esetében emeli ki a szőlőtermesztés és a borászatot. Ez a vasi települések alig több mint hatoda. Ezzel szemben a század végéről származó megyerajz már a települések több, mint 60%-át nevezi bortermő községnek.

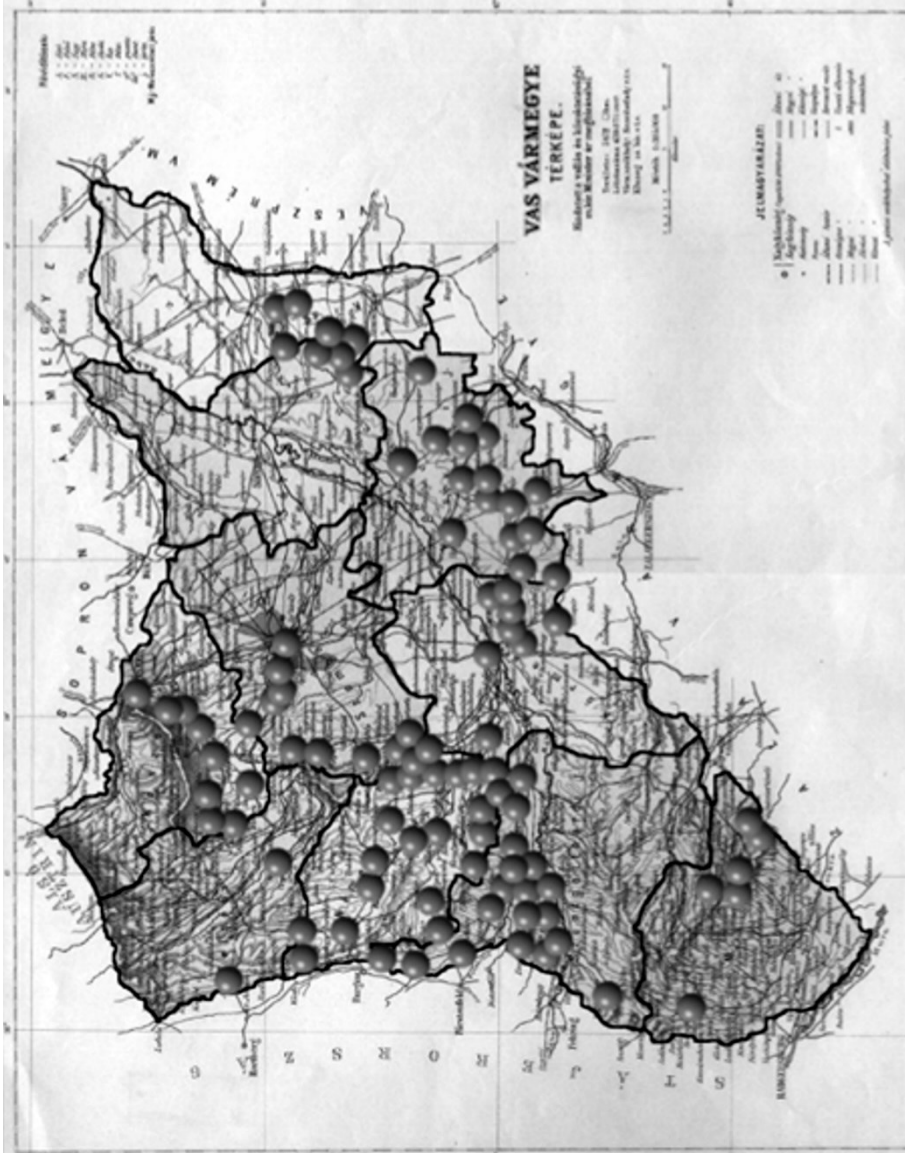
Azon települések lakosság száma, amelyek életében a szőlőtermesztés jelentős (nem minden esetben meghatározó!) szerepet töltött be, megközelítőleg 74 ezer fő. ez azt is jelenti, hogy a megye lakosságának közel ötöde valamilyen kapcsolatba került a szőlőtermesztéssel és borkészítéssel.

A bortermelő falvak nemzetiségi megoszlása német dominanciát mutat (52%-kal). A megye teljes lakosságában azonban a németek ennél jóval kisebb arányban vannak jelen (1880 – 34 %), vagyis az Ausztriával (Stájerország, Styria) határos területeken a szőlőtermesztésnek és borkészítésnek nagyobb jelentősége és kultúrája volt a helyi lakosság életében. Azt is meg kell említeni, hogy a magyarok lakta területek között jóval nagyobb arányban szerepelnek a síkság jellegű területek, ahol a szántóföldi növénytermesztés prioritást élvez. További érdekesség, hogy a horvátok lakta települések között jóval nagyobb a szőlővel és borral foglalkozók aránya, mint a szlovén (vend, vindus) falvaké, pedig a megye népességének megoszlása alapján nem erre következtetnénk. A vendek szerepével némiképp ellentmond a történeti monográfia, amely a Ság-hegy mellett pont a „Tótság”-ot emeli ki borászat szempontjából. A „bortelepülések” vallási megoszlása nem okoz különösebb meglepetést a Szótár adatai alapján. Azt azonban mindenképp ki kell emelnünk, hogy vármegye vallási megoszlásához képest ezeken a településeken felülreprezentált a zsidó lakosság, amelynek $\frac{3}{4}$ -e két városban, Rohonczon (Rechnitz) és Németújváron (Güssing) élt. Esetünkben azonban ez nem a kereskedelmi szerepkörnek köszönhető – bár tagadhatatlan, hogy ez a legjellemzőbb tevékenységük –, hanem a XV. századi stájerországi kiűzetésnek továbbá egyes főúri családok (Gara, Batthyány) vallási toleranciájának és gazdasági éleslátásának (*Borovszky S.* (szerk.) 1898).

A filoxéra-vész előtti borvidékek területi elhelyezkedése Vas vármegyében

A XIX. század második felében Vas vármegye 10 járásra oszlott (Sárvári-, Muraszombati-, Kisczelli-, Felsőöri-, Körmendi-, Kőszegi-, Németújvári-, Szentgotthárdi-, Vasvári-, Szombathelyi járások). A Fényes Elek által számon tartott „bortelepülések” területi elhelyezkedéséből kirajzolódnak a szőlőgyökértetű megjelenése előtti időszak legjelentősebb szőlőtermő területei. A települések térképen történő kiemelése egyértelműen kijelöli a másfél évszázaddal ezelőtti szőlő- és borkultúra meghatározó térségeit (2. ábra).

A mai, ún. történelmi borvidékek (körzetek) közül 150 évvel ezelőtt már jól körvonalazódott a Kőszegi (Kőszeg-Rohonczi) és a Kis-Somlyói (a Ság-heggyel). Ezeknél azonban a korabeli adatok szerint jóval nagyobb jelentősége volt a megye mezőgazdaságában a Felső-Rábavölgyének, a Strém-völgyének és a Pinka-völgynek (kiegészítve a Pinka-fennsíkkal) és a Vasi-hegyhátnak. Ezek utóbbiak közül a Vasi-hegyhátat kivéve mindegyik terület vagy a mai határainkon kívül esik vagy a „vasfüggöny-zónába” esett, ahol is a nagy élőmunka-igényű szőlőművelés törvényszerűen visszafejlődött.

2. ábra. Vas vármegye szőlőtermő körzetei a trianoni határmódosítások előtt (Forrás: Baranyai G. 2011.)

Trianon után hazánk területének és lakosságának (értsd: potenciális borfogyasztó közönségének) 2/3-a határainkon kívülre került. A szőlőtermő területek ugyanilyen arányban viszont belföldön maradtak, tehát egy jelentékeny túltermelés regisztrálható. Mivel a belföldi kereslet lecsökkent – az export volumene pedig a térségből ezt megelőzően sem volt meghatározó – azok a térségek, ahol a szőlőtermesztésnek van versenyképes alternatívája, ott a mezőgazdasági termékstruktúra átalakult (*Baranyai G. 2011*).

A 20. század első felében történő közigazgatási változások befolyásolták az érintett települések hegyi kultúráját. Mivel a művelési ágak településsoros adatafelvételeinek időpontja és a közigazgatási változások évei ritkán esnek egybe, a statisztikai adatok elemzése nem minden esetben hoz releváns eredményt, törvényszerűségeket nem lehet felállítani. A tipikusan aprófalvas településhálózattal jellemezhető Vas megyében gyakoriak voltak az összevonások illetve összeolvadások. Ezen két tényező nehezíti a vizsgálatot és tulajdonképpen minden továbbélési lehetőségre találunk példát a települések és hegyek viszonyrendszerébe. Néhány példa erre:

Ondód települést 1950-ben Toronyhoz csatolták, ahol ez időben futott fel a lignitbányászat. A bánya munkaerőhiányt generált, ami elsorvasztotta a többi élőmunkaigényes ágazatot, továbbá a hegy be is épült. A statisztikai adatbázis szerint Ondódnak az egyesítés előtt közel 4 hektár szőlőtermő területe volt, az egyesítés után pedig már Torony részeként pedig 0. Tehát ebben az esetben a hegy elsorvadása és pusztulása látható.

Ezzel ellenkező irányú folyamat zajlott a Vasi-hegyháton található Bérbaltavár esetében. A már Fényes Elek-nél is megjelenő település (Baltavár) virágzó szőlőkultúrával (hegyyel) rendelkezett 19. század végén. Ekkor a település teljes területének 5%-a, 123 ha volt szőlő művelési ágban. A háború és a már fentebb említett válság következtében jelentősen csökkent a terület, aminek eredményeképpen 1935-ben mindösszesen 42 hektárnyi szőlőt jelez a felmérés. Azonban ekkor csatolják össze Hegyhátkisbérrel (1935), amelynek jelentős kiterjedésű hozománya volt. Ez revitalizálta az innenől Bérbaltavár néven továbbélő falu szőlőtermesztését, amit a községsoros statisztika 1962-ben (100 ha), 1971-ben (133 ha) és 1984-ben (149 ha) is igazol.

Hasonló helyzetű az 1934-ben Ludad és Seregélyháza összekapcsolásával létrejött Gyöngyösfalu. Mindkét településrészen volt szerény mértékű szőlőtermesztés, de a falu életében ez a tevékenység csak Pöse hozzácsatolásával (1950) vált meg meghatározóvá (*2. táblázat*).

Ritkán, de szétválások is történtek. 1939-ben egyesült Kemenesmihályfa és Kemenessömjén Sömjénmihályfa néven. Mindkettőnek jelentős kiterjedésű hegye volt, de az együttélés csak két rövid időszakban (1939-1946 és 1982-1992) valósult meg. A két terület bizonyos adatfelvételek (pl. 1984) idején egyként került felmérésre, máskor külön-külön. Ennek okán statisztikai szempontból

nincs releváns információnk (Magyar Népköztársaság helységnévtára 1973, KSH 1985).

A trianoni határmegvonás és a megyerendezés (1950) után a Fényes Elek által szőlőtermesztőként leírt 106 település közül csak 41 maradt a megye jelenlegi területén. A településeket közül azok kerülnek 20. századi csoportba, amelyek legalább 5 adatfelvétel idején rendelkeznek olyan szőlőterülettel, amelyek aránya eléri az országos átlagként kezelt 1%-os részesedést (2. táblázat).

2. táblázat. Szőlőtermő területek kiterjedése (ha)
a mezőgazdasági összeírások idején

	1913	1935	1962	1971	1984	2000
Alsóújjak	32	16	19	33	30	10
Andrásfa	12	6	12	15	11	3
Bérbaltavár	68	42	100	133	149	77
Borgáta	19	13	23	22	24	3
Bögöt	1	2	8	8	7	2
Celldömölk	55	55	71	92	88	42
Csehi	30	19	30	29	28	12
Csehimindszent	14	7	29	25	15	16
Csepreg	53	40	43	46	30	12
Csipkerek	12	9	74	49	21	6
Döbörhegy	8	5	13	9	6	3
Döröske	8	8	9	10	6	1
Egervölgy	19	22	57	51	35	8
Felsőcsatár	7	9	25	25	30	7
Gersekarát	26	8	25	21	16	6
Gérce	18	21	59	45	41	10
Gyöngyösfalu	2	7	18	18	19	7
Győrvár	26	16	18	24	21	5
Halastó	3	3	7	9	6	2
Hegyháthodász	6	7	11	10	9	3
Hosszúpereszteg	64	32	36	53	44	17
Katafa	6	2	8	7	5	0
Kercaszomor	20	17	10	10	4	1
Kissomlyó	18	28	25	29	33	2
Kőszeg	197	71	63	66	45	36
Kőszegdoroszló	17	6	11	18	18	3
Kőszegszerdahely	1	1	8	8	8	4
Lukácsháza	2	3	14	21	22	6
Magyarszombatfa	30	24	10	15	8	6
Mesteri	5	3	11	8	7	3

<i>Nagymizdó</i>	6	6	10	13	8	2
<i>Nagysimonyi</i>	24	15	30	28	20	7
Nagytilaj	36	33	36	34	45	3
Nyőgér	19	20	3	26	23	5
<i>Olaszfa</i>	52	16	56	44	28	6
<i>Oszkó</i>	45	22	45	36	24	8
<i>Pácsony</i>	13	6	12	11	10	3
Peresznye	10	10	12	12	7	3
Petőmihályfa	51	34	40	44	39	6
Sárfimizdó	8	2	10	8	6	1
Sitke	50	36	37	48	40	8
Sótony	44	44	64	69	68	8
<i>Szarvaskend</i>	11	7	7	13	11	4
<i>Szeménye</i>	2	7	28	26	12	5
Telekes	17	5	9	8	7	2
Tokores	20	13	24	22	14	1
<i>Vaskeresztes</i>	60	60	74	64	162	117
<i>Vasvár</i>	61	28	40	39	32	16
Vásárosmiske	8	11	20	22	21	5
Vönöck	14	15	20	21	13	3

Magyarázat: félkövér dőlt: a település szerepel Fényes Elek leírásában is.

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

Összegzés

A 19. század közepén készült országleírásban vázolt állapotok a 20 század közepére jelentősen átalakultak, Vas megyében a szőlőtermesztés csak lokálisan vált meghatározó gazdasági tevékenységgé. A Fényes Elek által megjelölt, a jelenlegi megye területén található 41 település harmada (14) mára elvesztette szőlőtermesztő jelentőségét. Ennek oka részben már tárgyalásra került, hiszen a 14 településből öt (Bozsok, Cák, Bucsú, Velem, Nemesmedves) közvetlenül az osztrák-magyar államhatár mellett fekszik és a szigorúan őrzött vasfüggönyzónában éltek mindennapjaikat. A helyiek elmondása szerint az itt fekvő mezőgazdasági területek nagy része pusztulásra volt ítélve. Elhelyezkedését tekintve hasonló helyzetű, de mégis más utat járt be a Vas-hegy két meghatározó települése, Vaskeresztes és Felsőcsatár. Mindkét település esetében a szőlőhegy térben elkülönül a településtől és a „hegy van az országhatáron, a település pedig az ország belseje felé. Továbbá a hegyekre 1-1 jól ellenőrizhető út vezetett ki, amin könnyű volt ellenőrizni a ki- és bemenő forgalmat, a szőlőbe tartó gazdáknak meghatározott időre vissza kellett térniük a

faluba. Ezekben az esetekben tehát a túlélés egyik feltételeként a hegy térbeli elkülönülését feltételezhetjük.

A határmenti fekvés biztosan szerepet játszott Szentgotthárd és a közvetlenül Nemesmedves szomszédságában fekvő Rönök szőlőkultúrájának elsorvadásában, de ezen települések esetében már már az iparosodás által megváltozott munkaerőpiaci helyzet és a városok irányába történő migráció is színesíti a képet. A társadalmi-gazdasági szerepkör megváltozása szintén képes befolyásolni a szőlőhegyek fejlődését. Szombathely lélekszámának növekedése szükségessé tette a történelmi városmagon túli terjeszkedést is. A város közvetlen peremén található szőlők, gyümölcsösök és egyéb zöldfelületek – főképp, ha az infrastruktúra fejlesztése is megtörténik – kedvelt lakóövezetekké válnak. Az iparfejlesztés (pl. a bányaművelés megindulása Torony esetében) a mezőgazdasági munkaerő csökkenését eredményezi, ami nem kedvez a nagy élőkommunikáció-igényű szőlőművelésnek.

Természetesen az eltűnt „hegyű” települések között van néhány, amelyre ezen megállapítások nem vonatkoztathatóak. Térbeli koncentrációjuk nem jellemző. Mikosszéplak és Bögöte a prosperáló Bérbaltavár és Csehimindszent közvetlen közelében helyezkedik el, a hegyek elhalásának egyik kiváltó oka, hogy van a közelben kedvezőbb adottságú szőlőhegygel rendelkező település. Amennyiben van művelhető terület, akkor a települések közti minimális távolság nem retenti el a gazdákat a váltástól. Káld és Köcsk hasonló helyzetben van a Somló-, Kissomlyó-, Ság-hegyek tekintetében. A még nem említett Nádasd esetében a mezőgazdaság átalakulása játszott szerepet a szőlőművelés visszaszorulásában, a település adottságai inkább a szántóföldi növénytermesztésnek kedveztek és a téveszesítés időszakában ez volt a preferált művelési ágazat.

Az ezredfordulóra datálódó összeírás a szőlőtermő területek erőteljes zsugorodását mutatja. Terepi bejárásaink során talákoztunk ennek jeleivel. A hegyek egy részében birtokkoncentráció figyelhető meg és ennek következményeként a kevésbé jó adottságú területeken található szőlőket felszámolják. A szőlőtermő területek csökkenésének másik jelentős oka a kultúraváltás (pl. szőlő helyett dió, alma stb.), mert könnyebb a gépesítése, kisebb az élőkommunikáció-igénye. Bár utolsóként kerül említésre, talán a legfontosabb tényező a humán. A rendszerváltozás okozta társadalmi/gazdasági átalakulás nem kedvezett a szőlőhegyek fennmaradásának. A fiatalabb korosztályba tartozók életmódja már inkább az urbánus területekhez kötődik, a falusias térségek kiürülnek, előregszene. Az idősebbek művelik a szőlőt, ameddig ezt fizikai állapotuk lehetővé teszi. Terepi tapasztalatunk, hogy ritka kivétellel saját birtok esetében csak idős férfiakkal és asszonyokkal (!) talákoztunk a sorok között. (Természetesen ez nem igaz abban az esetben, amikor bér munka/napszám keretében kerül sor a művelésre.) Az idősek elmondása szerint a hegyeken régen pezsgő társasági élet folyt, ami mára a legtöbb helyen már nem lelhető fel. Nagyon sok az eladó birtok, amelyek közül a jobb állapotúak természetesen előbb

találnak új gazdát, de azok a parcellák, amelyek felújításra szorulnak, ahol a prérház vagy pince hosszú évtizedek nyomát viseli magán csak nagyon sokára vagy nagyon nyomott áron értékesíthető. Ráadásul a piac meglehetősen telített. Nem tekinthető releváns kutatási eredménynek, de tapasztalatainkat alátámasztja, hogy ezen gondolatok leírása idejében az egyik legnépszerűbb internetes ingatlanértékesítő honlapon 21 aktív hirdetést találtunk Vas-megyéből (a legtöbbet a Ság-hegyi körzetből és a határmenti térségből).

Irodalom

- Arcanum adatbázis: <http://mapire.eu/hu/map/secondsurvey>
- BARANYAI G. 2011. Vas vármegye szőlőtermő vidékei a XIX. század közepén. Vasi Szemle, LXV. évf. 3. pp. 320-331.
- BOROVSKY S. (szerk.) 1898. Vasvármegye. Magyarország vármegyéi és városai sorozat. Reprint kiadás, Dovin Művészeti Kft., Budapest, 1989. pp. 1-543.
- Földhasználat Magyarországon a 2000.évben. KSH, Budapest pp. 144-154.
<http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0>
- LENNER T., PALKOVITS I. 2014. A Nyugat nyomában: Vas megye gazdaságának fejlődéstörténete.- Településföldrajzi Tanulmányok 3:(ksz) pp.80-96
- Magyar Népköztársaság helységnévtára 1973. KSH, Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest pp. 1006-1013.
- Mezőgazdasági összeírások, Művelési ágak településsoros területi adatai 1895–1984 KSH, Budapest
- ZENTAI L., KÓSA P. (tud. szerk.) 2003. A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Talma Kiadó, Pécs, II. kiadás, 247 p.

AMIKOR A MINISZTERELNÖK FÖLDRAJZTUDÓS

Teleki 1940. évi Erdély-memoranduma, 1. rész: A memorandum születése és tartalma

GULYÁS LÁSZLÓ¹

When the primeminister is geographer

Teleki's memorandum at 1940, part I.: Birth and contents of memorandum

Teleki, as a geographer, played an important role in the Hungarian revisional movement from 1919. He created the so-called „Red Map” in 1919–1920. In the first part of his second period as a Prime Minister (1939–1940) he dealt with the reunion of Transylvania to Hungary. For the sake of this cause Teleki prepared a Transylvania-memorandum for the leaders of western great powers (Great Britain, France, USA). In our paper we show the train of thought of this memorandum.

Bevezetés

Hitler 1938 őszén hozzáfogott a német politikusok által Súdostaumnak (Délkelet-Európa) nevezett térség államszerkezetének átrendezéséhez. Ennek során került sor a müncheni döntésre, az első bécsi döntésre, a csehszlovák állam szétzúzására – és ezzel szoros összefüggésben Kárpátalja visszatérésére a magyar államhoz –, továbbá a Ribbentrop-Molotov-paktumra és az ebből fakadó német-lengyel háborúra. 1940 nyarán egyre világosabban látszott, hogy a következő lépése a magyar-román területi vita rendezése lesz.

Ezen a ponton kapcsolódott össze Teleki és a Súdostaum átrendezésének folyamata. Teleki földrajztudósként 1919-től fontos szerepet játszott a magyar revíziós mozgalomban.² 1919–1920-ban politikusként és földrajztudósként irányította a magyar béke delegáció érvrendszerének³ kidolgozását, és ennek során ő alkotta meg a „Vörös térképet.”⁴ Az 1926-ban megalapított Államtudományi Intézet célja a Monarchia utódállamaival kapcsolatos adatgyűjtés volt, ezzel tudományos adatokkal és érvekkel segíteni a magyar revíziós törekvéseket.⁵ Második miniszterelnöksége (1939–1941) első évében került napirendre Erdély visszacsatolása az anyaországhoz.

¹ Prof. Dr. Gulyás László egyetemi tanár Szegedi Tudományegyetem, c. egyetemi tanár Kodolányi János Főiskola, c. egyetemi tanár Kaposvári Egyetem

² A revíziós mozgalomról lásd Vizi László Tamás (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, nemzetegyesítés (1920–2010). Cepoliti. Budapest. 36–79. old.

³ Gulyás László (2015): A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 26-i beszéde. Történeti Földrajzi Közlemények. 3. évfolyam 1. szám 2015/1. szám 151–164. old.

⁴ Gulyás László (2017): A magyar béke-előkészületek (1918. október 2. – 1919. december 2.). Emlékeztető 2017/1-2. szám 16–22. old.

⁵ Rónai András (1989): Térképezett történelem. Magvető Kiadó. Budapest. 113–115. old.

Ennek érdekében Teleki 1940 januárjában egy Erdély-memorandumot készített a nyugati nagyhatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország és USA) vezetői számára. Tanulmányunkban ezen memorandum gondolatmenetét mutatjuk be.

A memorandum születésének körülményei

Teleki 1939 végén, 1940 elején arra, az álláspontra jutott, hogy nem szabad az erdélyi kérdést Anglia és Franciaország akarata ellenére rendezni.⁶ Sőt ha lehetséges az angol és francia támogatás mellé meg kell szerezni harmadik nyugati nagyhatalom, azaz az USA támogatását is. De mindezt úgy, hogy közben ne váltsa ki a tengelyhatalmak rosszsallását.

Teleki kormányra kerülése óta a magyar diplomácia mindig kitérő választ adott arra a kérdésre, hogy melyek a pontos területi igényei Romániával szemben. Ezen probléma kiküszöbölése érdekében Teleki az 1940-es év elején hozzákezdett egy tudományosan is megalapozott memorandum kidolgozásához. Itt kell kihangsúlyoznunk, hogy Teleki miniszterelnökként is megmaradt földrajztudósnak. Továbbra is készített földrajzi témájú szaktanulmányokat és előadásokat is tartott.⁷ Jól mutatja ezt, hogy Kárpátalja visszatérése után több ízben tanácskozott a Tarac-völgyi nagy víztározó építésével kapcsolatos problémákról a téma szakértőivel, ugyancsak figyelemmel kísérte az Alfölddel kapcsolatos öntözési munkálatokat, továbbá a zalai kőolaj kitermelésével kapcsolatos ügyeket.⁸

Sőt a Magyar Földrajzi Társaság 1940. január 23-i novemberi ülésén – ahol 60 születésnapja alkalmából köszöntötték –, egy nagy beszédben azt fejtegette, hogy az ország kormányzása tulajdonképpen geográfia „*A földrajz szintézise annak, hogy valaki összefoglalni és egyeztetni tudja mindazokat a tulajdonságokat, amelyek a földben és a népben vannak.*”⁹

Az Erdéllyel foglalkozó memorandum megírásának első lépéseként számos könyvet szállíttatott az országgyűlési, az akadémia könyvtárból, továbbá a Nemzeti Múzeum könyvtárából a saját lakására, ahol megírta a memorandumot.¹⁰

Az elkészült memorandumhoz 35 mellékletet csatoltak. Ezek egy része térkép volt, illetve Hankiss János, Kosáry Domokos, Ottlik László, Eckhardt Tibor, Joó Tibor, Tamás Lajos és Fodor Ferenc tanulmányai, továbbá a Magyar Nemzeti Bank szakértői által készített összefoglalók. Szintén a mellékletek közé került

⁶ Czettler Antal (2008): Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Kairosz Kiadó. Budapest. 87. old.

⁷ Fodor Ferenc (2001): Teleki Pál. Sajtó alá rendezte Szávai Ferenc. Mike és társa Antikvárium. Budapest. 200. old.

⁸ Fodor (2001) U.o.

⁹ Beszédét teljes terjedelmében közli Külügyi Szemle 1940/2. szám (1940/március) 185–190. old.

¹⁰ Ablonczy Balázs (2005): Teleki Pál. Osiris. Budapest. 443. old.

Telekinek Rónai Andrással közösen írt füzetterjedelmű kis könyve, mely a „The different types of ethnic mixture population” címet kapta. Úgy véljük, hogy ez a memorandum – és mellékletei – a legteljesebb megfogalmazása Teleki Erdély revíziójáról vallott nézeteinek.

A memorandum három nagy részből épül fel.¹¹ Az első nagy rész egy elméleti fejtegetés, melynek gondolatmenete az alábbi: a háború mindig lehetőséget ad arra a felelős vezetőknek, hogy új rendet teremtsenek, és új kötelességeket vállaljanak fel. *„A felelős vezetők 1919-ben nem találtak egy új állandó megoldást, egy új rendet, amely biztosította volna Európa számára az új kezdetet egy békés fejlődés felé.”*¹² Az új háború (itt az éppen folyamatban lévő második világháborúra gondolt Teleki – G.L.) ismét felteszi az alábbi kérdéseket: *„Mi a dolgunk, mi az európaiak és vezetőik kötelessége jelen pillanatban? Mit kell cselekedni? Melyik a leginkább követendő út?”*¹³

Európát újjá kell szervezni, eközben a biztonságra és az egyensúlyra kell törekedni – fejtegette Teleki. Ez az újjászervezendő terület *„Egy kontinens a világ nagy útkereszteződésében, sok változatos terület kontinense, sok kis ország összessége. Fő jellemzője a sokféleség, az emberek, nemzetek, nyelvek, szokások, ízlések és szépségek közt.”*¹⁴ Ezt a sokszínűséget meg kell őrizni az újjászervezés során. Nem szabad a történelmi jellegzetességeket kitörölni, megtagadni. A földrajzi egységek is fontos szerepet játszanak a lakosság jellegzetességeinek kialakulásában. Minden nemzet értékes része Európának. Egyre több „átmeneti régió” található Európa térképén, és ezek hozzájárulhatnak a békefenntartásához.

Nemzetiségi problémákkal nemzetközi szinten eddig csak általánosságokban, inkább csak elméleti szinten foglalkoztak. A kisebbségi egyezmények is csak néhány általános elvet szögeztek le. Ezek azonban nem vették figyelembe az egyes *„... országokon belül, különböző régiókban felmerülő különbségeket. A problémát úgy az államférfiak, mint a tudósok jogi terminusok bevezetésével próbálták megoldani.”*¹⁵ Az emberek és népcsoportok rendkívül változatos módon keverednek, néha egy kisebb falu vegyes, két vagy három etnikai elemből áll. Létezik olyan szituáció is, amikor a város lakói más etnikumhoz tartoznak, mint a várost körülvevő falvak lakói. Ezekről a viszonyokról, ezekről a „keveredésekről” a statisztikusok nem tudnak pontos képet adni. A statisztikák és a

¹¹ A memorandum másolatát a magyar kutatók nem találták meg a magyar Külügyminisztérium iratai között. Az angol nyelvű verzió a Brit Központi Levéltárban a Foreign Office iratai között található, jelzete PRO FO 371 volume 244, 103 103–133 folio. Ezt fotózta ki Zeidler Miklós, majd Löffler Anna visszafordította magyarra. Ezután közölte szövegét *„Teleki Pál ismeretlen memoranduma az erdélyi kérdésről”* címmel – Ablonczy Balázs szerkesztésében – a Pro Minoritate folyóirat. Lásd Pro Minoritate 2004/Tél 64-85. old. Jelen fejezetben Teleki (2004) rövidítéssel hivatkozunk ezen forrásközlésre.

¹² Teleki (2004) 65. old.

¹³ U.o.

¹⁴ Teleki (2004) 66. old.

¹⁵ Teleki (2004) 67. old.

statisztikai ábrák „*mindig egyoldalúak – a tények egyik oldalát mutatják be.*” Hiszen az etnikai származást azonosítják a nyelvvel. A népszámlálások rákényszerítik az embereket, „... *hogy magukat egyik vagy másik nemzetiséghez tartozónak vallják, és gyerekeikkel együtt viseljék nyilatkozatuk következményeit.*”¹⁶ A nyelven kívül azonban léteznek más kötelékek is, amelyeket számításba kell venni, ilyenek a történelem, a közös szokások, az életmód és a gazdasági érdek. Mindezek miatt lehetetlen olyan határok meghúzése, amelyek teljesen egyeznek az etnikai vonallal. Bizonyos esetekben a gazdasági érdekek leszorítják az első helyről az etnikai hovatartozást.

Egyértelmű, hogy Teleki a fenti elméleti fejtegetés alkalmával – a terület megnevezése nélkül – Erdélyre gondolt. Hiszen ezen nagy régióban belül a magyarok, a románok és a németek (szászok) több helyen is erősen keveredetten éltek, számos olyan település létezett, amely kifejezetten vegyes lakosságú volt. Szintén erdélyi jellemző volt, hogy magyar többségű városokat román falvak vettek körül.

Térjünk vissza Teleki gondolatmenetéhez: Európában több olyan hatalmas terület, állam létezik, mely több régióból áll. Például Spanyolország úgy született meg, hogy Kasztília bekebelezte Leont, Aragóniát, Katalóniát és a többi spanyol régiót. Hasonló módon jött létre Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország. Persze vannak kivételek – például Lengyelország és Németország, továbbá a skandináv államok – melyek más úton jöttek (azaz nem régiók kombinációjából) létre. Viszont a Kárpát-medence – más néven Közép-Duna-medence – az angol-spanyol-francia-olasz csoportba tartozik, azaz régiókból született meg az állam. Ezen mondatokkal zárult a memorandum első része.

A memorandum második részében Teleki áttért Kárpát-medence bemutatására és rögtön az alábbi kijelentéssel indította gondolatmenetét: „... *a Kárpát-medence az élet alapvető tényezői által jól meghatározott terület, földrajzi, geológiai, vízrajzi, demográfiai, történelmi szempontból egyaránt... A Pireneusok kivételével, melyek Európában a legnyugatibbra helyezkednek el... a Kárpátok alkották a legállandóbb határokat.*”¹⁷ A Kárpátok olyan védelmet biztosítottak a kereteik között létrejövő államnak, hogy 10 évszázadon keresztül egyetlen egy ellenség sem tudta állandó jelleggel elfoglalni. Ezen kijelentés alól a törökök a kivételek, „... *akik azon az oldalon vonultak be, ahol nincsenek hegyek.*”¹⁸

Ugyanekkor a Magyar Királyság sem terjesztette ki határait a Kárpátokon túlra. Így a „... *magyar állam ezer évig olyan határok között létezett, amelyek ha nem is teljesen változatlanul, de figyelemre méltó stabilitást mutattak. Az e határok által körbefogott állam egészséges volt, mielőtt a ma is létező államok*

¹⁶ Teleki (2004) 67. old.

¹⁷ Teleki (2004) 69. old.

¹⁸ U.o.

egyáltalán megszülettek volna."¹⁹ Ráadásul a földrajzi struktúra egy olyan gazdasági egymásra utaltságot hozott létre, amely hasznos volt a medence minden lakója számára. A magyarok pedig szívesen láttak számos „*idegen fajból származó törzset és nemzetiséget.*"²⁰

A földrajzi körülmények determinálták a magyarok és más etnikai csoportok elhelyezkedését. „*Így a magyarok a völgyekbe telepedtek le és elfoglalták a hegyvidék északi és keleti tágabb medencéi: Szlovákiát és Erdélyt. A szlovákok a magasabb völgyekben telepedtek le, míg a románok a hegyekben, ahonnan a völgyek felé gravitáltak.*"²¹

Gyakorlatilag ezekkel a mondatokkal Teleki pontosan leírta, hogyan helyezkedtek el a Kárpát-medencében az egyes nemzetek.

De – folytatta gondolatmenetét Teleki – a medencék, völgyek és hegyek egységes tájat alkottak, és egymástól kölcsönösen függtek. Ebből kifolyólag etnikai alapon senki nem tud olyan határt húzni, amelyek alátámasztják a statisztikákat. Különösen igaz ez Magyarország keleti részére (értsd Erdély), amely ma Románia részét képezi.

Ezen kijelentés után értjük meg, hogy a memorandum első részében miért érvelt úgy Teleki, hogy az etnikai elv nem jó rendező elv, és hogy miért vonta kétségbe a nemzeti elhelyezkedésről szóló statisztikákat. Ezzel akarta alátámasztani azon későbbi kijelentését, hogy etnikai alapon nem lehet igazságos határt húzni Erdélyben.

Ezután Teleki egy nagy ívű történelmi áttekintésbe kezdett: Ennek indításként visszaugrott a magyar történelemben a honfoglalás és az államalapítás korára. Azt fejtegette, hogy a magyar nemzet egy „... *félázsiai típus, a finnugor és a török keveredése. A nemzet az Alsó-Volga régiójában alakult és a századok során folyamatosan vándorolt egész Moldváig, ahonnan a Kárpát-medencébe települt.*"²² A magyarok akkor érkeztek a Kárpát-medencébe, amikor a keresztény államalapítási hullám éppen elérte Kelet-Európát. Így a magyarok voltak az a sztyeppei nép, amely államot tudott alapítani. Szent István király a magyar népből magyar nemzetet kovácsolt, gyakorolta a keresztény és nyugati elveket, de nem adta fel az ősi hagyományokat. A Szent Istvánt követő magyar királyok is ezen az úton jártak, és így biztosítottak egy egyensúlyi állapotot. Ebben nagyon komoly szerepet játszott az az eszme, mely a magyar „Alkotmány”-ban öltött testet, és amely erősen magán viselte Szent István kézjegyét. Ez a magyar alkotmány – melyet nem foglaltak írásba – párhuzamba állítható a brit alkotmánnyal (értsd Magna Charta – G.L.). Ez azt jelenti, hogy

¹⁹ U.o.

²⁰ U.o.

²¹ Teleki (2004) 70. old.

²² U.o.

„Európában nincs még egy olyan önálló nép, mint a magyar, és a magyar társadalmi rendszer hasonlít a legjobban Angliáéhoz.”²³

A Szent István által megfogalmazott eszme nem volt imperialista, sőt ellenkezőleg az országon belüli együttműködés eszméje volt. Ez az eszme ma is meghatározza a magyar politikát – mondta Teleki –, „... *amely bennünket a rutén autonómia kialakításához vezetett.*”²⁴ (Zárójelben jegyezzük meg, hogy Teleki végül nem tudta megvalósítani a visszatért Kárpátalján a rutén autonómiát – G.L.)²⁵

A memorandum gondolatmenetének ezen részét Teleki két fontos kijelentéssel zárta. Az egyik: a magyar a Kárpát-medence legnépesebb nemzete, így neki kell az itt élő népek együttműködését megszervezni. A másik: a magyarság feladata, hogy Európa előretolt bástyájaként megvédje a Kárpát-medencét a „*keleti tömegekkel szemben.*” Ezen feladatunkat – mondta Teleki – mind a mongolokkal, mind a törökökkel szemben teljesítettük, bár a törököt csak az ország közepén tudtuk megállítani.

Ezen kijelentésből bontotta ki Teleki gondolatmenetének következő rétegét, mely elsősorban Erdélyről, illetve a nem magyar népek betelepüléséről szólt: Erdély, mint régió – jelentette ki Teleki – rendelkezik a legnagyobb történelmi múlttal, és az anyaországtól elválaszthatatlan, nem csak földrajzilag, hanem lelkileg is. Ezért nem lehet az erdélyi problémát csupán etnikai adatok és statisztikák alapján megoldani. Az etnikai adatok azt mutatják, hogy a török uralom következtében az Alföld elnéptelenedett, a török kiűzése után a lakosság azon csoportja, amely a hódoltság elől a hegyekbe menekült, visszatért. De nem csupán a magyarok települtek be újra, hanem más népek is. A szlovákok, a románok a hegyekből megindultak az Alföld felé, a szerbek Dél-Magyarországra települtek be. Sőt Bécs németeket, franciákat telepített be az országba.

Teleki ezen kijelentése alátámasztásául egy mellékletet (1. számú melléklet) és több térképet (13/a, 13/b és 13/c térképek) is csatolt memorandumához.

A nem magyar népek betelepülése – folytatta gondolatmenetét Teleki – jelentősen csökkentette a magyar lakosság arányát. Különbséget kell tenni az őshonos kisebbség (a török hódítás előtt is itt éltek) és a betelepült kisebbség (csak a török hódoltság után települtek be) között. Ha az 1910-es népszámlálás adatait nézzük, akkor azt látjuk, hogy a román kisebbség fele, a németek kétharmada és az összes szerb a török kiűzése után érkezett Magyarországra, azaz

²³ Teleki (2004) 72. old.

²⁴ U.o.

²⁵ Gulyás László – Szávai Ferenc (2015): Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15. – 1944. október 23. In: Fábrián Attila szerk. (2015): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara. Sopron. ISBN: 978-963-334-276-3. 13–28. old.

ún. betelepült kisebbség. Ezek viszont már túl sokan voltak ahhoz, hogy asszimilálni lehessen őket.

Ráadásul a magyarságnak nem csak „a keleti invázióval szemben” kellett megvédenie magát, hanem fel kellett lépnie a nyugati törekvésekkel szemben is. A germán világ „... a német király, a római császár, Ausztria vagy Bajorország hercege, az osztrák császár, mind megpróbálták a Kárpát-medencét elfoglalni.”²⁶ Így kerültek – Mohács után – a Habsburgok a magyar trónra. Erdély fejedelmei – akik közül a legnagyobb Bethlen Gábor volt – véres küzdelmet vívtak a Habsburgok ellen. A harmincéves háborúban Bethlen Anglia és Franciaország szövetségeseiként vett részt. A török kiűzése után a Habsburgok „... akiknek mindig érdekükben állt, hogy Magyarországon fenntartsák a megosztottságot, idegeneket telepítettek be az országba, ezzel is gyengítve az országot, gyorsítva összeomlását.”²⁷ Ausztria 1849-ben az orosz abszolutizmus segítségével igazta le az ország függetlenségéért harcoló magyarokat. 1867-ben megszületett az osztrák-magyar kiegyezés, de ennek ellenére a németek népszerűtlenek maradtak Magyarországon. A kiegyezés fenntartásának legnagyobb ereje maga Ferenc József volt, személye egyfajta állandóságot biztosított. Amikor kitört az első világháború a magyarok még lelkesedéssel követték királyukat, de valójában egy nem magyar ügyért harcoltak. Ennek ellenére „A magyarok azok, akik a legdrágábban fizettek ezért a háborúért. Németország területi és népességi veszteségei jelentéktelenek Magyarország veszteségeihez képest. Ausztria szétesése, mely dinasztikus országrészekből állt, kevésbé volt igazságtalan, mint egy ezeréves alkotmányos államé.”²⁸

Ezután Teleki két nagyon fontos kijelentést írt le, az egyik: „... az Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolása és megsemmisítése súlyos hiba volt.”²⁹ A másik pedig így hangzott: „... Magyarország, a Kárpát-medence földrajzi egységének felosztása ennél is sokkal nagyobb hiba volt.”³⁰ Azért volt hiba – folytatta gondolatmenetét Teleki –, mert a Monarchia és Magyarország helyén ezzel üres teret (raum) hoztak létre. Ezt az üres teret nevezték el a németek Südostraum-nak, azaz Délkelet-Európának. Ebbe beleértették Magyarországot is. (Teleki itt arra utal, hogy az 1930-as évek elejétől a német külügyminisztériumban Magyarországot a Balkánhoz sorolták, és az így megalkotott térkategóriát Südostraumnak nevezték el – G.L.). Csakhogy – mondja Teleki – Magyarország soha sem volt, sem történelmében sem civilizációjában a Südostraum része. „A Donaoraum (értsd a Duna-térség G.L.) nem más, mint az a kérdőjel, amely a Monarchia helyén maradt.”³¹ – jelentette ki Teleki.

²⁶ Teleki (2004) 74. old.

²⁷ Teleki (2004) 75. old.

²⁸ Teleki (2004) 76. old.

²⁹ U.o.

³⁰ U.o.

³¹ U.o.

Az a három ország – Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia – amely Magyarország és Ausztria rovására jött létre, vagy bővült ki, francia támogatással létrehozta a kisantantot. Franciaország a kisantant koncepcióját állította szembe a német Súdostraum koncepciójával. A kisantant kezdetben gyenge volt, de IV. Károly visszatérési kísérlete megerősítette.

Gyakorlatilag az első világháború után, Európa ezen részén egy „balkanizáció” zajlott le, és egymással rossz viszonyban álló kis államok születtek meg. Ezt a helyzetet az 1930-as években a politikusok konföderációs tervekkel akarták megoldani. *„Sokat tárgyaltak a konföderáció gondolatáról – egy dunai, dunai-balkáni, balkáni-dunai-lengyel konföderációról, amely három, négy, öt vagy hat államból áll.”*³²

A jelenlegi háború (értsd a második világháború – G.L.) arra kényszeríti a politikusokat, hogy sorra vegyék a konföderációs elképzeléseket. A konföderáció formájáról, kapcsolatairól és tartalmáról számos elképzelés született meg, de egyik elképzelés se adott kielégítő választ – jelentette ki Teleki –, ugyanis ha gazdasági konföderációt hoznak létre, az egyben politikai konföderáció is. Hiszen egységes gazdaságpolitikához kell egy állam, mely irányítja és alakítja azt. Ehhez azonban kell egy vezető, kell egy testület. Viszont ez a testület csak újabb és újabb kompromisszumok megkötésével tud működni.

Mint látható, Teleki inkább a konföderációs elképzelések hátrányait sorolta fel. Így nem meglepő, hogy gondolatmenete végén az alábbi kérdést tette fel: *„Hogyan volna lehetséges egy konföderáció vagy bármiféle stabil együttműködés megteremtése olyan államok között, amelyek közt fájdalmas különbségek, sőt ellenséges viszony létezik?”*³³ *Egy konföderáció létrehozása „merő illúzió.”*

Ezért az európai politikusok feladata az, hogy egy működőképes megoldást találjanak a Duna-Balkán térség problémáira. Ez azonban csak egy kompromisszum megkötésével lehetséges. A kompromisszum legfontosabb tulajdonsága, *„... hogy a kompromisszum két oldalú... soha nem felel meg mindenkinek, de kielégítheti azokat, akik bölcssek, azokat, akik a politikát hatékonyan tudják kezelni.”*³⁴

Ezen hosszas elméleti fejtegetés után tért rá Erdély kérdésére Teleki, és azt mondta: magyarok és a románok között a legnagyobb ellentétet a Magyarországól Romániához csatolt területek miatt van. Magyarországnak területi követelései vannak Romániával szemben, de a magyar politikusok jól tudják, hogy az európai béke érdekében nem követelhetik igényeik száz százalékát (azaz nem kérhetik egész Erdély visszacsatolását – G.L.). Az anyaországnak az Erdélyhez fűződő érzelmei, az évezredek történelmi, jog és az ott élő két millió magyar iránti felelősség nagyon nehezé tette a magyar politikusok számára,

³² Teleki (2004) 76. old.

³³ Teleki (2004) 78. old.

³⁴ U.o.

hogy ezt a döntést – lemondani a száz százalékról – az európai béke érdekében meghozzák.

Mielőtt tovább folytatnák Teleki gondolatmenetének ismertetését, le kell szögeznünk, hogy Teleki ezzel a mondatokkal bejelentette, hogy Magyarország lemond egész Erdély visszatéréséről.

Ezek után Teleki ismét az etnikai/néprajzi elv alkalmazásának hátrányait kezdte el ecsetelni, és az alábbiakat mondta: Münchenben Németország és a nyugati hatalmak az etnikai elvet alkalmazták. Konkrétan „... azok a városok és falvak, ahol a népesség több mint 50%-a német volt, Németországhoz került, azok ahol kevesebb volt, ott a cseheké maradt. Az eredmény egy lehetetlen határ lett, nemcsak gazdasági, de az emberi lét szempontjából is. Az új konfliktus elő volt készítve. Németország erővel javított a határ etnikai arányain.”³⁵

A müncheni döntéshozók nem törődtek azzal, hogy Csehországnak nyolc évszázados határai voltak. Ugyanezen 50%-os elvet alkalmazták Szlovákia és Magyarország határainak meghúzásakor (értsd első bécsi döntés – G.L.). A döntéshozók félretették a gazdasági érdekeket, a rokoni viszonyokat, a város és falú között lévő kapcsolatokat. Magyarország elfogadta ezt a megoldást (azaz elfogadta az első bécsi döntést), de nem hitt benne.

Ezen a ponton Teleki visszaugrott az időben egészen a magyarság nomád eredetéig, és kijelentette, hogy: „A nomád lovas nem ismert sem faji kizárólagosságot, sem kasztokba történő elkülönülést.”³⁶ Így a közösség fejlődésében nem a vér szerinti kötődés, hanem a közös élet játszotta a főszerepet. Az államalapítás után a magyar nemesség évszázadokon keresztül folytatta ezt a hagyományt. Azaz az újonnan jötteket magyarnak ismerték el, ha azok vállalták az ezzel járó kötelességeket. A magyarság hosszú évszázadokon keresztül sok etnikai csoport számára biztosította a békés együttélést. Jól mutatja ezt, hogy: „Az első román könyveket Erdélyben adták ki a magyar fejedelmek uralkodása alatt, akik bátorították, hogy a románok saját nyelvüket használják egyházi életükben.”³⁷

Ezen hosszú békés együttélés után a múlt században (értsd 19. század – G.L.) problémák alakultak ki a magyarok és nem magyarok között. De ez csupán mellékkörülmény, Magyarország „... megtalálja a megoldást a szabad fejlődés és a békés együttélés megteremtésére.”³⁸ Meg fogja találni „... azt az utat, amely rendbe hozza a különböző nemzetek közötti nézeteltéréseket úgy, hogy ezek nem csupán lehetségesnek tartják majd az együttélést, de lehetetlennek az ellenkezőjét.”³⁹

³⁵ Teleki (2004) 78. old.

³⁶ U.o.

³⁷ Teleki (2004) 80. old.

³⁸ U.o.

³⁹ U.o.

Ebben a szellemben kell a dunai és a balkáni népek és államok problémáit megoldani. Ezzel a kijelentéssel zárta le Teleki gondolatmenetének második nagy részét.

Memoranduma harmadik nagy részében azt fejtegette, hogy orvosolni kell az 1919-ben (értsd versaillesi békerendszer – G.L.) elkövetett igazságtalanságokat, ehhez azonban igazságos és méltányos területi rendezésre van szükség. Ez sok tapintatot és bölcsességet fog igényelni. Teleki ezen kijelentése után tért rá az erdélyi kérdés rendezésének kérdésére: 1919-ben nem volt igazságos és logikus Erdély egyesítése Romániával, hiszen 3 millió román mellett 2 millió magyar is a román állam keretei közé került. Ha megvizsgáljuk az 1930. évi erdélyi román népszámlálás adatait, akkor azt látjuk, hogy 3 millió román és 1, 8 millió magyar él ezen a területen. „*Sokszor elhangzik, hogy minden visszacsatolt magyarral három román kerülne magyar fennhatóság alá. Még teljesnek mondható adatsor mellett is kiderül, hogy ez nem igaz.*”⁴⁰

Teleki itt nyilván arra a megoldásra utalt, hogy ha egész Erdély visszakerülne Magyarországhoz. Ebben az esetben valóban több román került volna a magyar állam megváltozott keretei közé mint magyar.

De a következő bekezdésben Teleki burkolt formában ugyan, de kijelentette, hogy Magyarország hajlandó egy olyan határt elfogadni, amely Erdély megosztását jelenti. Ezt a „*hatalmas áldozatot*” Magyarország stratégiai szempontok miatt hajlandó meghozni. Ez a stratégiai szempont – mely nemcsak Magyarországnak, hanem egész Európának fontos – Európa védelme a Kelettől. Régebben a tatárok, a törökök, az oroszok ellen kellett megvédeni Európát. Most pedig a szovjetek jelentik a veszélyt. Ez a szovjet fenyegetés háromirányú: „*...veszély Magyarországra nézve, veszély a Balkánnak és veszély Európának.*”⁴¹

Jelenleg Magyarország nem érzi magát védettnek a veszéllyel szemben, addig amíg nem tartja saját kezében a Keleti-Kárpátok védelmét, hiszen a román hadseregben nem lehet bízni. „*Orosz oldalról a balkáni utat a Foksányi-kapu jelenti... Ha egy jó hadsereg (Teleki nyilván a magyar hadseregre gondolt – G.L.) ellenőrzi a Kárpátokat és főleg azt a nyúlványt, amelyet a székely megyék képeznek, még egy hatalmas hadsereg (értsd a Vörös Hadsereg – G.L.) sem tud veszély nélkül előretörni ezen a szűk területen.*”⁴² Ezt bizonyítja az elmúlt évszázadok hadtörténelme. Magyarország a történelem folyamán sokszor – az Anjouk- és a Hunyadiak korában, illetve az első világháborúban – visszaverte a Keletet (értsd tatár, török, orosz – G.L.) a Kárpátok hegyláncairól.

Azt gondoljuk, hogy ez egy rendkívül ügyesen felépített érvelés Teleki részéről: Magyarországnak vissza kell kapnia Székelyföldet, hogy katonailag meg tudja védeni Európát és a Balkánt a szovjet terjeszkedéstől.

⁴⁰ Teleki (2004) 82. old.

⁴¹ U.o.

⁴² Teleki (2004) 83. old.

Visszatérve Teleki gondolatmenetéhez: A stratégiai érdekek „... egyeznek az etnikai, gazdasági és történelmi érvekkel és tényekkel. Erdély azon részei, melyek a Kárpátok arcvonalának hátsó részét képezik, nagyrészt magyarok által lakott területek. Ezek azok a területek, amelyeket követelünk, hogy kielégítsük gazdasági igényeinket.”⁴³

Ezen kijelentés után Teleki földrajzi-gazdasági érveket kezdett el felsorolni: a Kárpát-medence gazdaságilag egységes és fejlett terület volt, melyet Versaillesban 5 ország között osztottak fel. Ezzel megbontották az egyensúlyt. A Kárpát-medence vízrajzi egységének politikai szempontú felosztása komoly hátrányokat okozott Magyarországnak. „Magyarország megcsonkítása után az árvizek évről évre sűrűsödtek és megművelt földeket és réteket tettek tönkre. Másrészt egyre nehezebb olyan öntözési rendszer bevezetése, amely segíti mezőgazdaságunkat...”⁴⁴

Mindezek miatt szükséges volna Erdély és az Alföld éghajlati, gazdasági és termelési kapcsolatát, helyreállítani. A két terület gazdaságilag egymásra van utalva. Ráadásul etnikai és történelmi érvek is alátámasztják a két terület egy ország (értsd Magyarország – G.L.) keretei között történő egyesítését.

Ezen okfejtés után Teleki hirtelen áttért a szlovák kérdésre. Ez számunkra azért furcsa, mert a memorandum eredetileg Erdélyről szólt. Teleki kijelentette, hogy Magyarország elismerte a szlovák államot (amely 1939-ben a csehszlovák állam szétzúzása után vált „függetlenné – G.L.), de jelenlegi helyzetet csupán átmenetinek tartja. „A szlovák nép elég érett arra, hogy döntéseket hozzon, de ha egy másik ország, mondjuk Cseh-Morávia húsz év uralmára és a nyelvi rokonságra hivatkozva bármilyen jogot követel, akkor nekünk is követelnünk kell jogainkat a kilenc évszázadik tartó közös lét, a közös élet és a közös hagyomány alapján.”⁴⁵

Gyakorlatilag Teleki történelmi érvekre hivatkozva – kilenc évszázados magyar-szlovák együttélés – bejelentette Magyarország igényét Szlovákiára. Teleki érezte, hogy az első bécsi döntés után – amikor a szlovákiai magyarok túlnyomó része visszatért az anyaországhoz –, ezt az igénybejelentést meg kellett magyarítani, ezért kijelentette, hogy: „Itt az etnikai kérdés nem játszik fontos szerepet. A gazdasági kérdések a legfontosabbak.”⁴⁶ Ennek jegyében azt kezdte el fejtegetni, hogy a szlovákok nagy hasznot húznának egy Magyarországgal történő intenzív gazdasági együttműködésből. Szlovákia nem tudja ellátni élelemmel saját lakosságát, így az Alföld mezőgazdasági termékeinek természetes piaca. Ezzel szemben a csehszlovák uralom alatt (értsd 1918-1938 – G.L.) elhanyagolt szlovák bányák „... ásványi termékeinek természetes piaca

⁴³ U.o.

⁴⁴ U.o.

⁴⁵ Teleki (2004) 84. old.

⁴⁶ U.o.

*Magyarország. Szlovákia fatermelése Magyarország határain belül talál piacra.*⁴⁷

A memorandum utolsó bekezdésében Teleki arra hívta fel a figyelmet, hogy 1920 januárjában az Apponyi Albert által vezetett békedelegáció számos memorandumot, térképet és statisztikát mutatott be az antant vezetőinek. Ezekből a brit küldöttség is kapott másolatot, így ezeknek a Foreign Office archívumában meg kell lenniük.

A memorandum sorsa

Teleki az elkészült memorandumot és mellékleteit 1940 februárjában, illetve márciusának elején eljuttatta Londonba, Párizsba (Madridon keresztül) és Washingtonba.

1940. március 6-án Barcza György – Magyarország londoni követe – a Teleki-féle memorandumot, annak mellékleteit, a továbbá az általa készített rövid kivonatot a Foreign Office-ban átadta Cadogan vezértitkárnak. Az angol diplomata megígérte, hogy figyelmesen át fogja tanulmányozni az anyagot, és arról mind Lord Halifax külügyminiszternek, mind Chamberlain miniszterelnöknek be fog számolni.

1940 februárjának elején Teleki magánlevélben arra kérte Andorka Rezsőt – Magyarország madridi követe –, hogy a memorandumot adja át Petain marsallnak (aki ekkor Franciaország madridi követe volt). Andorka teljesítette Teleki kérését, de erről február 14-én beszámolt Csákynek.

A memorandumot Teleki Pelényi Jánosnak – Magyarország washingtoni nagykövete – is megküldte, aki ezt eljuttatta az USA Külügyminisztériumába.

Tanulmányunk következő részében – mely jelen folyóirat 2018. évi első számában fog megjelenni – bemutatjuk, hogy hogyan álltak hozzá Teleki kezdeményezéséhez a nyugati hatalmak.

Konklúziók

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Teleki ezen memorandumja egy igen összetett, több rétegből álló érvrendszer sorakoztatott fel Erdéllyel – és részben Szlovákiával – kapcsolatos magyar revíziós igények alátámasztásául. Ebben széles időtávot átfogó történelmi (a nomád lovastól 1919-ig), természetföldrajzi (tájföldrajz és vízrajz), gazdasági (régiónok, illetve eltérő adottságú területek egymásra utaltsága) és stratégiai (szovjet veszély) érveket sorakoztatott fel.

Fontos pontja az érvrendszernek az etnikai elv, a népszámlálások és statisztikák használhatóságának kétségbevonása, elutasítása. Itt jegyezzük meg, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak – Csehszlovákia, Románia

⁴⁷ U.o.

és Jugoszlávia – politikusai már a versaillesi békekonferencián használták azon érvet, hogy a népszámlálások adatai erősen torzítanak, ezért nem kell figyelembe venni őket. Természetesen a kisantant politikusai a 1910. évi magyar népszámlálásra tették ezen kijelentést. Míg Teleki Erdély-memorandumában az 1930. évi román népszámlálásra vonatkozóan fogalmazta meg állítását.

Kijelenthetjük, hogy az Erdély-memorandum egy tudós ember elmélyült munkája, melynek értékét külön emeli, hogy mindezt Teleki miniszterelnöki munkája mellett alkotta meg.

Irodalom

- ABLONCZY BALÁZS (2005): Teleki Pál. Osiris. Budapest.
- CZETTLER ANTAL (2008): Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Kairosz Kiadó. Budapest.
- FODOR FERENC (2001): Teleki Pál. Sajtó alá rendezte Szávai Ferenc. Mike és társa Antikvárium. Budapest.
- GULYÁS LÁSZLÓ – SZÁVAI FERENC (2015): Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15. – 1944. október 23. In: Fábíán Attila szerk. (2015): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara. Sopron. ISBN: 978-963-334-276-3. 13–28. old.
- GULYÁS LÁSZLÓ (2017): A magyar béke-előkészületek (1918. október 2. – 1919. december 2.). Emlékeztető 2017/1–2. szám 16–22. old.
- RÓNAI ANDRÁS (1989): Térképezett történelem. Magvető Kiadó. Budapest.
- GRÓF TELEKI PÁL a magyar álláspontról: Külügyi Szemle 1940/2. szám (1940/március) 185–190. old.
- TELEKI (2004): Teleki Pál ismeretlen memoranduma az erdélyi kérdéstről. Szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Ablonczy Balázs. Pro Minoritate 2004/Tél 64–85. old.
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, nemzetegyesítés (1920–2010). Cepoliti. Budapest.

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

SUBA JÁNOS

The possibilities to make use of the Hungarian Royal Army between the two world wars

The army leadership was continuously analyzing the country's situation regarding military geography and military policy. The country was surrounded by hostile Little Entente states (Czechoslovakia, Romania, Yugoslavia), who were afraid of Hungary and its revision politics.

The geographical and military position of Hungary could influence a possible European war, which the Little Entente states could be forced into with the enemy Hungary behind their back. Due to the regulations of the Trianon Peace the Hungarian Army was small in number with outdated equipment. The development of the armed forces started only in 1938.

The Hungarian operation plans were targeted at Czechoslovakia primarily. The geographical location of Czechoslovakia and its loose relationship with the two other Little Entente states made it possible to force it into a crucial battle before its allies could interfere.

The decisive administrative and industrial centers of Hungary (Budapest, Salgótarján, Miskolc, Ózd) could be directly endangered, even paralyzed by the Czechoslovakian armed forces. According to the military plans, the Hungarian Army could operate focusing in one direction efficiently for a while, defending itself on the two other fronts at the same time. However, in practice the Hungarian armed forces could not be sent to war.

Bevezetés

A vesztes háború után, a történeti Magyarország felbomlásával az ország földrajzi és geopolitikai helyzete is megváltozott.¹ Medence államból – amely egykor kitöltötte az egész Kárpát-medencét – medencefenék állam lett. A Kárpát-medencében a Magyar Királyság területén új és régi megnövelt területű államok jöttek létre,² amelyek ellenségesek voltak a legyőzött Magyarországgal szemben, és félték tőle.

¹ A Trianoni Magyarország térbeli helyzetére lásd: Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. pp. 56-61.; Csüllög G. (2012a): Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 1. szám (No. 16.) 2012. pp. 7-14.; Csüllög G. (2012b): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. pp. 137-146.

² Lásd: Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szebényi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 2008. pp. 334-341.

A katonai vezetés folyamatosan elemezte az ország katonapolitikai helyzetét, és azonnal reagált a legkisebb változásokra is, amelyek befolyásolhatták egy esetleges katonai konfliktust Magyarország és az ellenséges szomszéd Kisantant államok között.

1. A katonai vezetés helyzetelemzése

A katonai vezetés szerint a Magyar Királyság politikájának célja: az ország területi integritásának helyreállítása; átmenetileg a trianoni határ mentén lévő magyarlakta területek visszaszerzésével a kedvezőbb politikai határok biztosítása.

Ezen politikai célkitűzés miatt Magyarország szemben találja magát a győztes utódállamokkal (a kisantant mindhárom államával) és számolnia kellett azzal, hogy bármely Közép-európai (európai) konfliktus esetén akarata ellenére is belekényszerítik a háborúba.

Egy ilyen általános európai háborúba Magyarország minden valószínűség szerint bele sodródna még akkor is, ha a saját érdekében semleges akarna maradni. Ennek több oka is van: az egyik Magyarország földrajzi elhelyezkedése és az ebből adódó hadászati helyzete. A másik ok a harmincas években Magyarország határozott olasz orientációja, harmadik Magyarország hivatalosan vallott revíziós politikája.

Magyarország katonaföldrajzi helyzetét súlyosbította, hogy ellenséges kisantant államok vették körbe, határainak 83 %-át (5/6-d részét) a három ellenséges állam gyűrűje fogta körül.³

Ezt egészítette ki, hogy Magyarország földrajzi helyzeténél fogva az egy konfliktus esetén az olaszok ellen harcoló jugoszláv és a németek ellen harcoló csehszlovák erők hátában áll. Ez a veszélyeztetés, ha katonailag kisebb mértékű is, erkölcsileg és politikailag bénítóan hathat a két kisantant állam haderejére. Bizonytalanná válik ezen államok Magyarországgal határos részeinek mozgósítása, a jugoszláv viszonylatban egyenesen veszélyezteteti a főerőknek az Olaszország elleni tervszerű felvonulását.

Egy fegyveres konfliktusban a kisantant haderők részről egy „védőleges határbiztosítás” Magyarország ellen nem nyújt elég védelmet, mert úgy vélték, hogy bármily gyönge is a magyar haderő, egy irányban összpontosítva, eredményesen működhet egy ideig, másrészt ez tetemes erőknek a lekötöttségét jelentené, amit esetleg más fronton eredményesebben tudnának felhasználni.

³ Magyarország határhossza összesen: 2266 km, a Csehszlovák határszakasz 828 km (36%), a román szakasz 431 km (19%), a jugoszláv határszakasz 630 km (28%) volt, így összesen 1891 km hosszú (83%) határszakasz volt ellenséges viszonylatú. (SJ) A határhosszakra lásd: Suba János (2016): A Trianoni Magyarország határainak hossza és területe In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 4.évf. 3-4.szám 2016.150-167.p. A határookra lásd még: Somogyi Endre (1931): Az országhatárok katonai jelentősége, különös tekintettel Csonka-Magyarországra. Bp., 1931. p.

A kisantant államok helyzetéből adódóan alapvető hadászati követelmény, hogy Magyarországot a lehető leggyorsabban és megbízható módon kapcsolják ki a hadviselő felek sorából.⁴ Ha ezeket a tér– idő és erőviszonyok szempontjából mérlegeljük és tekintetbe vesszük Magyarország csekély területi kiterjedését, a kisantant államok általi csaknem teljesen körülkerítettségét, valamint a kisantant államok egyenként is többszörös katonai túlerejét, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Magyarország fegyveres kikapcsolása – ha csak a magyar haderő ellen kell a kisantant államok hadseregeknek küzdeni – egy aránylag könnyű és biztosan megoldható hadműveleti feladat.

A magyar katonai vezetés nagyon jól tudta, hogy a rendelkezésre álló magyar erők a kisantant szövetséggel, vagy annak csak egy államával is nem tudják felvenni a küzdelmet a siker reményével, még akkor, sem ha a kisantant államok erőik zömét más, nem magyar arcvonalon kényszerülnének alkalmazni.

2. M. Kir. Honvédség fejlődése 1922-1937

2.1. M. Kir. Honvédség fejlődése 1922-1932.

A trianoni békediktátum katonai rendelkezései miatt, hogy a magyar fegyveres erők minél több sereget tartsanak fegyverbe a dandárszervezésre tértek át. (Az engedélyezett létszámmal és fegyverzettel legfeljebb 4 hadosztályt szerelhetek volna fel.) A dandár kevesebb hadrendi elemből állott, mint a hadosztály (3 gyalogezred helyett 2), ezért felállításához kevesebb fegyver és ember kellett. A rendelkezésre álló keretből 7 dandárt szerveztek, amelyek – mivel alárendeltségükbe különböző fegyvernembeli alakulatok kerültek – a vegyesdandár⁵ elnevezést kapták. A 7 vegyesdandár parancsnoksága egyúttal ellátta a katonai közigazgatás (körletparancsnokság) funkcióit is. Így az 1. Budapest, 2. Székesfehérvár, 3. Szombathely, 4. Pécs, 5. Szeged, 6. Debrecen, 7. Miskolc székhellyel állt fel.

A vegyesdandárok kötelékén kívül alakult még 4 önálló huszárezred, 3 utászszázalaj, 4 önálló tüzérüteg, 1 autó-géppuskás és 1 autó-ágyús üteg.⁶

⁴ Ezt bizonyították az osztrák náci pucskisérlete – amikor 1934. július 25-én meggyilkolták az osztrák kancellárt Dollfußt, – utáni események: Csehszlovákia a magyar határon lévő helyőrségeket készenléte helyezte, Románia nem engedte aratási szabadságra a hadsereg tényleges legénységét. (SJ)

⁵ A vegyesdandárok 2 gyalogezredből, 1 kerékpáros zászlóaljból, 1 lovasszázadból, 1 aknavetőszázadból, 1 könnyűtüzér-osztályból, 1 híradó századból, valamint 1-1 vonat- és autósosztágból álltak. (SJ)

⁶ A Horthy hadsereg szervezetére és fejlődésére lásd: Csima J.(1961): Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938-1945) HM. Központi Irattár kiadása Bp. 1961, Tóth Sándor (1958): A Horthy-hadsereg szervezete (1920-1944.) 1. rész Hadtörténelmi Közlemények 1958.1-2 sz. (1-51. p.); A Horthy hadsereg szervezete (1920-1944) 2.

A hadseregfejlesztés 1928 – 1930 közti ütemterve a létszám és az alakulatok számának emelése mellett a fegyvernemek közti aránytalanságok mérséklését, új fegyvernemek – páncéljárműves csapatok, légierő – alapjainak lerakását tűzte ki célul. 1930. október 1-ig a honvédség létszámát 57 648 főre növelték.

A 7 vegyesdandár 2–2 gyalogezrede ezredközvetlenként gyalogsági ágyús- és aknavetőszakaszt kapott. A vegyesdandárok tüzérségét megduplázták és 1 osztályát 2 osztályos tüzérezreddé alakították át. Fővezérség-közvetlenként 3 légvédelmi tüzérosztályt és 1 nehéz tüzérosztályt állítottak fel. A 4 lovasezredet 1 lovas tüzérosztállyal kibővítve 2 lovasdandárba vonták össze. Felállították 7 repülőszázad keretét. Új hadrendi elemként jelent meg a honvéd páncéljárműves osztály, amely a jövő páncélos fegyvernem alapja lett.

A 3 éves fejlesztés elsősorban a gyalogság és a tüzérség arányát javított, de a hadsereg továbbra sem rendelkezett használható harckocsikkal, repülőgépekkel, alig volt közepes és nehéz tüzérsége, kevés volt a műszaki alakulata is. Az 1930-ban bekövetkezett gazdasági válság egy időre megakasztotta a további fejlesztést.

2.2. Hadseregfejlesztés 1932–1937 között

Az 1932-ben jóváhagyott hadseregfejlesztési terv hadihadrendként⁷ 21 egyforma szervezésű és felszereltségű gyalogdandár, valamint gépesített alakulatok felállítását írta elő.

Számolva a pénzügyi és a politikai nehézségekkel elsőnek közvetlen célként a meglévő 7 vegyesdandár 3 ezredes hadosztállyá fejlesztését tűzték ki. A hadosztályok tüzérségét az addigi 2 osztály helyett 3 osztályra kívánták bővíteni, ezenkívül hadosztályonként 1–1 közvetlen gépvontatású üteget is előirányoztak. Megkezdődött a honvédség gépesítése.⁸ A titkos légierő felfejlesztése (18. század kialakítása) azonban megoldhatatlan feladatnak látszott. Első lépésként 1932. október 1-én az addigi vámőrséget határőrséggé szervezték. A volt vámőr-kerületekkel megegyező határőr-kerületenként 1–1 határőrezredet állítottak fel,

rész. *Hadtörténelmi Közlemények* 1958. 3-4.szám, (64-98 p.); Dombrády Lóránd–Tóth Sándor (1987): *A Magyar királyi Honvédség 1919–1945.* Bp., 1987.

⁷ A hadrend a haderőnek a felső vezetés által megállapított parancsnoklási és szervezetszerű tagozása, amely a hadviselés elemeiből és a vezetés céljaira magasabb kötelekeket alakít meg. A hadrend lehet békebeli, illetve háborús (hadi). A hadihadrend kialakítása során mozgósítással töltik fel a meglévő alakulatokat, hadiállományra, illetve állítanak fel újakat. A korabeli katonai terminológiára lásd: Berger Károly (1930): *A vezetés kézikönyve.* 1-2. r. Bp. 1930.

⁸ Megalakult a gépkocsizó csoport: 1 gépkocsizó puskásszázad, 1 motorkerékpáros szakasz, 1 könnyűharckocsi-század, 1 páncélgépkocsi-század és 2 gépvontatású tarackos üteg. 1935. október 1-vel további előrelépések történtek a haderő fejlesztése terén. Felállításra került 2 repülőezred és hadseregközvetlenként 4 légvédelmi tüzérosztály. A hadrendi elemekre lásd a m. kir. Honvédség állománytábláit és elhelyezését. *Hadtörténelmi levéltár HM.* 1. osztály iratai.

amelyek a vegyesdandárok (hadosztályok) rejtett 3. gyalogezredei lettek. A határőrizeti (határszolgálati) feladatok ellátását 156 őr végezte.⁹

2.3. Mozgósítás (felriasztás)¹⁰

A Magyar Királyi Honvédség mozgósításkor „ikreződéssel” állította fel hadiállományát. Az 1930-as években, a békehadrendben vegyesdandáronként 3–3, azaz 21 ezred, valamint 3–3, azaz 21 tüzérosztály szerepelt. Mozgósításkor ezek száma „ikreződés útján” megkétszereződött. A gyalogezredek közül az ezred parancsnokhelyettes vezetésével kivált a tényleges állomány egy része és a tárolt M (mozgósítási) felszereléssel megalkotta az ún. ikerezred keretét. A bevonuló tartalékosokkal mindkét ezred hadiállományra töltötte fel magát. A 21 dandárosra tervezett hadi-hadrend érdekében az addig is meglévő gyalogsági parancsnok mellé 1935. december 1-vel megszervezték a 2., 1937. október 1-vel a 3. gyalogsági parancsnoki beosztást.

A tábori tüzérosztályok ugyanilyen módon 2 osztályos tüzérezredekkel alakultak. Az ikeralakulatok az anyaezred hadrendi számozásánál 1938-ig 21-gyel, 1938 után 30-cal magasabb számot viseltek (pl. a 13. gyalogezred ikerezrede a 34., később a 43. gyalogezred volt). Az ikreződéssel felállt tüzérezred az eredeti osztály hadrendi számát kapta (pl. az 5. tüzérosztályból alakult az 5. tüzérezred, amelynek állományába az 5/I. anya- és az 5/II. ikerosztály tartozott). Elméletileg az anya- és az ikeralakulat hadrafoghatóság szempontjából egyforma volt.

Az így felállt 2 gyalogezredből és 1 tüzérezredből szervezett gyalogdandárok a megfelelő támogató és ellátó alakulatokkal alkották a hadi-hadrend alapseregetesteit.

A vegyesdandáronként alakult 3–3 gyalogdandár élére az 1., a 2. és a 3. gyalogsági parancsnok került. A gyalogdandárok számozása 1-től 21-ig folyamatos volt. (Az 1. gyalogdandár a budapesti 1. vegyesdandár első, a 21. gyalogdandár a miskolci 7. vegyesdandár 3. gyalogdandára volt.) E mozgósítási rendszer – amely 1943-ig maradt fenn – előnye a mozgósítás egyszerűségében, a béke- és a hadi-hadrend teljes összhangjában, valamint a felriasztott egységek azonos értékben rejlett. Hátránya az volt, hogy az egyes seregetestek gyorsított mozgósítása és a menetkészültség lépcsőzése nem volt lehetséges, ami azt

⁹ A határőrizetre lásd: Suba János (2015): *Határőrök Zemplénben 1920-1944* In: Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára (szerk.:) Dr. Kókai Sándor- Dr. Boros László 513-530.p. (Nyíregyháza-Szerencs, 2015).

¹⁰ A korszakban a mozgósítás helyett felriasztás megnevezést használták, mert a békediktátum katonai előírásai tiltották a mozgósítási munkálatokat. A mozgósításnak két fajtája van: Az általános mozgósítás a hadi-hadrendnek teljes hadiállományra való feltöltését jelentette. A részleges mozgósításkor a haderőnek csak bizonyos seregetestei vagy fegyvernemei egészülnek ki hadiállományra. A hadrendnek fokozatai voltak: békehadrend - békeállománnyal, békehadrend - hadiállománnyal, hadi-hadrend - békeállománnyal és hadi-hadrend-hadiállománnyal. (SJ)

jelentette, hogy az összes seregetest egyidejűleg, de lassabban érte el harc-készültségét.

2.4. Erőviszonyok

1. táblázat. A kisantant államok és Magyarország katonai erejének összehasonlítása (1935)

	Cseh-szlovákia	Románia	Jugoszlávia	Együtt	Magyarország	Erőviszonyok
A lakosság száma	15 millió	19 millió	15 millió	49 millió	9 millió	5,5 : 1
A hadsereg békelétszáma	170 000	230 000	130 000	530 000	70 000	7,5 : 1
Kiképzett emberek	1 890 000	2 100 000	2 000 000	5 990 000	832 000	7,1 : 1
Hadosztály	34	35	27	96	14	6,8 : 1
Lovas hadosztály	2	5		7	1	7 : 1
Repülőgépek (db)	1 400	600	900	2 900	140	21 : 1

Forrás: HL. VKF.173.doboz. Szerk.: Suba János

A kisantant államok és Magyarország erőviszonyainak főbb mutatóit tekintve, a lakosság számát tekintve több mint 5,5:1, a hadsereg békelétszámát nézve 7,5:1, a kiképzett emberek létszáma alapján 7,1:1, a hadosztályok létszáma alapján 6,8:1, a lovashadosztályok számát tekintve 7:1, repülőgépek számában 21,7:1. létszám fölényben voltak a kisantant államok.

2. táblázat. Magyarország és a kisantant államok katonai erőviszonyai (mozgósítás után)

Ország	Gyalogos hadosztály	Lovassági hadosztály	Repülőszázad
Magyarország	7	1	6
Kisantant államok	87	9	155
Erőviszonyok	1:12	1:9	1:25
Magyarország ellen alkalmazandó erők	35 – 42	4 – 6	
Erőviszonyok	5-6	4-6	6

Forrás: HL. VKF.173.doboz. Szerk.: Suba János

A magyar haderő 1934 évi mozgósítási hadrendjét összehasonlítjuk a kisantant államok haderőivel, akkor azt láthatjuk, hogy a három kisantant állam hadereje gyalogság tekintetében 12-szerese, lovasság tekintetében 9-szeres, a légi erő tekintetében pedig 25-szöröse a honvédségnek. Ez az arány ugyan ilyen

nyomaszó, 5–6-szoros fölény, ha a kisantant államok Magyarország ellen kiküldönített erőit nézzük.

A katonai vezetés álláspontja az volt, hogy Magyarország katonai felkészültsége mellett a kisantant államokkal vagy annak csak egy államával is nem tudja felvenni a küzdelmet a siker reményével.

Magyarország erőforrásainak és emberanyagának maximális kihasználása esetén is legfeljebb kb. 21 hadosztály, és 3 gyors (gépkocsizó, páncélos) hadosztály és 48–50 repülőszázadból álló haderő felállítására volna képes. Ezzel az (elméleti) erővel is csak akkor képes a kisantant mindhárom államával szemben a siker reményével fellépni, (esetleg sikert kivívni), ha azok erőinek legalább fele, de lehetőleg kétharmada más arcvonalakon (optimális helyzetbe a magyarokkal szövetségben lévő erők által lenne lekötve). A magyar hadvezetés úgy értékelte, hogy a honvédség a fennálló anyagi hiányok pótlása – amely óriási áldozatvállalást követel az országtól – esetén is, csak erőteljes külső segítséggel képes arra, hogy egy rá kényszerített háborút a siker reményében megvívjon.

Vagyis egymás után és csak szövetséges háború keretében mérhettek volna döntő csapást ellenséges szomszédokra.

A szövetséges háború esetén ez azt jelenti, hogy a háború sorsa magyar szempontból is nem csupán a magyar hadműveletek eredményétől függne, hanem azt a fő hadszíntereken lejátszódó hadműveletek eredménye fogja eldönteni. Ezért szükséges a hadműveleti tervek összehangolása, hiszen a magyar hadműveleteket a fő hadszíntereken történő hadműveletek követelményei szerint kell vezetni. Azonban az átmeneti kezdő sikerek elérése is csak igen korlátozott mértékben és csak meghatározott kedvező előfeltételek mellett látszott lehetségesnek a magyar fél részére.

3. Elképzelés – célpontkiválasztás

A katonai vezetésnek mindenekelőtt az kellett mérlegelnie, hogy a Magyarországot támadó három kisantant állam melyikére lehet döntő csapást mérni anélkül, hogy azt a másik kettő meg tudná akadályozni, (azaz a kiválasztottat csatára tudják-e kényszeríteni és van-e elég erő és tér a másik két szövetséges távoltartásához).¹¹ E szempont alapján vizsgálva a kisantant államokat a következő eredményre juthattak:

3.1. Románia

Románia, földrajzi helyzetét tekintve excentrikus. Kitörési (kitérés) lehetőségei nagyok, így döntő csatára a másik két állam beavatkozása előtt nem

¹¹ A földrajzi viszonyok elemzésére lásd: Somogyi Endre (1928): Magyarország és környék államainak katonai földrajza Budapest 1928. A könyv a m. kir. Térképészeti Intézet Országleíró osztályának Hadszintér leírásainak rövidített összefoglaló és emészthetőbb változata.

lehet kényszeríteni. Egy esetleges konfliktusban a jugoszláv és a csehszlovák haderő hátra támadhatja a magyar erőket.

Magyarország központjaitól (főváros és az ipari központok) aránylag távol van, azokat közvetlenül földről nem veszélyezteti. A román hadsereggel szembeni védelemre (végrehajtandó halogatásra) a Tiszáig, végső fokon a Dunáig elegendő tér áll rendelkezésre. Viszonylag túl nagy magyar erőket nem tud lekötni. A román haderő elkülönített megverésére, vagy legalább ideiglenes kikapcsolására ezek alapján nincs remény, viszont magyar szempontból is ez a legkevésbé veszélyes ellenfél.

3.2. Jugoszlávia

Jugoszlávia elleni támadás Magyarország Nyugati részéből, vagy Stájerországból indulhatna (osztrák szövetséggel). Ezt az erőt azonban a csehszlovák hadsereg hátra támadhatja, mielőtt a – megfelelő kitérés lehetőséggel rendelkező – jugoszláv hadsereg döntő csatára volna kényszeríthető. Jugoszláviával szembeni ellenséges államoknak (Magyarország, Ausztria és Olaszország) van némi kitérés lehetősége, a legfontosabb közigazgatási és ipari központoknak a veszélyeztetése nélkül, bár Magyarország részére nem olyan mértékben, mint Romániával szemben.

3.3. Csehszlovákia

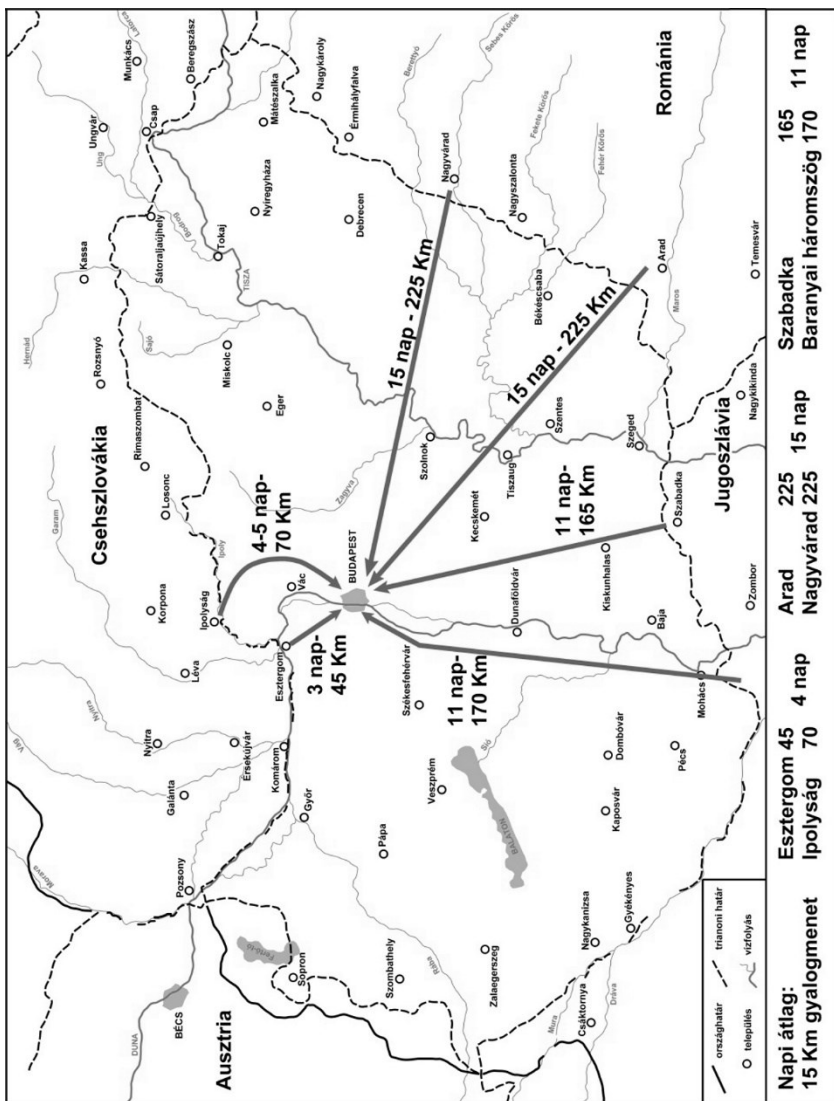
Csehszlovákia földrajzi helyzete¹² és a másik két kisantant állammal való laza kapcsolata lehetővé teszi, hogy döntő csatára kényszeríthessék a szövetségesei beavatkozása előtt. Lakosságának nemzetiségi összetétele erősen befolyásolja erő kifejtését és bizonyos – a magyar fél részére kedvező esetekben (magyar kezdő sikerek esetén) – összeomlásra is vezethet.

Gyors kikapcsolása Magyarország szempontjából azért fontos, mert a csehszlovák haderő az ország meghatározó adminisztratív és ipari központjait (Budapest, Salgótarján, Miskolc, Ózd, Győr) közvetlenül veszélyezteti, és így a magyar erő kifejtéseket lényegesen befolyásolja, esetleg teljesen meg is béníthatja. Csehszlovákia, mint a kisantant legfejlettebb ipari állama nagy szerepet játszik a szövetségesei anyagi ellátásában és így a további hadműveletek folytatásában.

Az esetleges csehszlovák-jugoszláv korridor megteremtése elsősorban a csehszlovák erőkre hárulna, mert egyrészt a jugoszláv erők zömét lefoglalja a valószínűleg Ausztrián át is támadó olasz hadsereg, másrészt a vasúti helyzet is

¹²Csehszlovákia katonapolitikai, katonaföldrajzi helyzetére lásd: Suba János (2014): Csehszlovákia „katonapolitikai” helyzete és az országerődítés 1918-1938. In: Közép-Európai Közlemények. VII.évf. 3-4.szám. 2014/3-4. No.26-27. 107-119.p.

megnehezíti az olaszok elleni felvonulás mellett nagyobb jugoszláv, esetleg más szövetséges erőknek felvonulását Horvátország felől a Dunántúl ellen.

I. térkép. Budapest elérési időponjai a kisantant államok hadseregei által

A magyar főváros Budapest – mint a magyar háborús erő kifejtések döntő jelentőségű erőforrása – a kisantant haderők hadműveleteinek valószínű célja, a csehszlovák határhoz van legközelebb. Távolsága Esztergomtól 45 km, Ipolyságtól 70 km, Aradtól és Nagyváradtól kb. 225 km, Szabadkától és a Baranyai háromszögtől 165, illetve 190 km. Elméletileg ez azt jelenti, hogy a

magyarok ellen fellépő kisantant erők közül, a határok egyidejű átlépését és naponta átlag 15 km (gyalogmenetelést) térnyerést feltételezve, Budapestet a csehszlovák erők kb. 4 nap alatt, a román erők 15, a jugoszláv erők 11 nap alatt érhetik el.

Csehszlovákiával szemben halogató védelemre a magyar félnek nem áll elég terület a rendelkezésre, a döntést kereső védelem pedig sok erőt igényel (ami nincs). Marad a támadás – feltételezve az egyidejű mozgósítást – a csehszlovák erőket, még felvonulásuk közben érheti és esetleg döntő sikert biztosíthat.

Ezért a magyar haderő első hadműveleti célja a Magyarország ellen alkalmazott (rész) csehszlovák erőknek felvonulás közben való megsemmisítése. Ennek megtörténteig a kijelölt minimális erőknek Román és Jugoszláv erők ellen aktív módon kell fellépnie. Közben lehetővé kell tenni az olasz erőknek a Dunántúl Nyugati részén való esetleges felvonulását is.

4. Magyar–csehszlovák szembenállás

4. 1. Erőviszonyok (csehszlovák – magyar)

Az erőviszonyokat tekintve két lehetőség van: egyrészt ha Csehszlovákia csak a felvidéki erőit alkalmazza Magyarország ellen, – mert Magyarország (abban a helyzetben) csak másodlagos hadszíntér, – illetve ha erőinek zömét¹³ alkalmazza, mert elsőnek Magyarországot akarja kikapcsolni a fegyveres konfliktusból.

3. táblázat. Magyarország és Csehszlovákia katonai erőviszonyai (1935)

Ország	Gyalogos zászlóalj	Lovasszázad	Üteg	Repülőszázad
Magyarország	94	31	93	6
Csehszlovákia felvidéki erői (minimum)	127	48	150	20
Erőviszonyok	1:1,3	1: 1,5	1: 1,6	1: 3,3
Csehszlovák erők zöme (maximum)	220	75	300	34
Erőviszonyok	1: 2,3	1: 2,4	1: 3	1: 5

Forrás: HL. VKF.173.doboz. Szerk.: Suba János

Egyedül Csehszlovákiával szemben is, amely ellen a magyar támadásnak először kellene irányulnia tisztán számszakilag nézve, nincsen kilátás tartós sikerre még akkor sem, ha minden rendelkezésre álló magyar erőt bevetnek ellene. Cseh-

¹³ A zöm a magyar katonai terminológiában minimum a rendelkezésre álló erők több mint a felét jelentette Berger1930. I.353.p.

szlovákia az erőviszonyokat tekintve gyalogságban egynegyeddal több, illetve kétszeres, lovasságban másfélszeres, illetve kétszeres, tüzérségben, másfélszeres illetve háromszoros, légi erőkben legalább háromszoros, illetve ötszörös túlerő felett rendelkezett. Még sokkal kedvezőtlenebbül alakulnak a viszonyok, ha a kisantant mindhárom államának Magyarország ellen alkalmazandó valószínű erőit összevetnénk (35–42 hadosztály, 4–6 lovashadosztályt).

A csehszlovák hadsereg értékét az is növelte, hogy Csehszlovákia hadköteleseinek zömét 1919 óta képezte ki, és tartalékosait tovább képezte. Ezzel szemben Magyarország csak a 1928 után tudta (igen szűk keretek között) a sorra kerülő hadköteleseit részben és csak szükségszerűen kiképezni.

A Csehszlovák erők számbeli túlsúlya mellett még nagy jelentősége van a Csehszlovák fegyveres erők fegyverzettechnikai és felszerelési fölényének is.

Az erőviszonyok alapján megállapítható, hogy a magyar haderőnek egyedül nincs esélye (sőt reménye sem) a döntő sikerek elérésére, és még azt sem tudja hosszabb időn át megakadályozni, hogy a feltételezett kisantant erők rá döntő csapást mérjenek és teljesen megsemmisítsék.

Összességében a magyar politikai célkitűzések megvalósítására a magyar haderő képtelen volt. Abban az esetben, hogyha – a háború kilátástalansága dacára – a kisantant államok ellen mégis háborúra kényszerülnének, a magyar haderő számára – erőinek megfelelő anyagi felkészültség mellett – hadműveleti célként azt a feladatot lehetet kitzüni, – amennyiben azonnal vagy egy későbbi időpontban külső támogatásra számíthat, ennek érvényesüléséhez – bizonyos igen szűk korlátok között – a szükséges időt, valamint minél előnyösebb előfeltételeket biztosítsa.

A haderő zömét ebben az esetben is Csehszlovákia ellen kell támadólagosan alkalmazni, míg a másik két szomszédal szemben halogató védelmet kell végrehajtani.

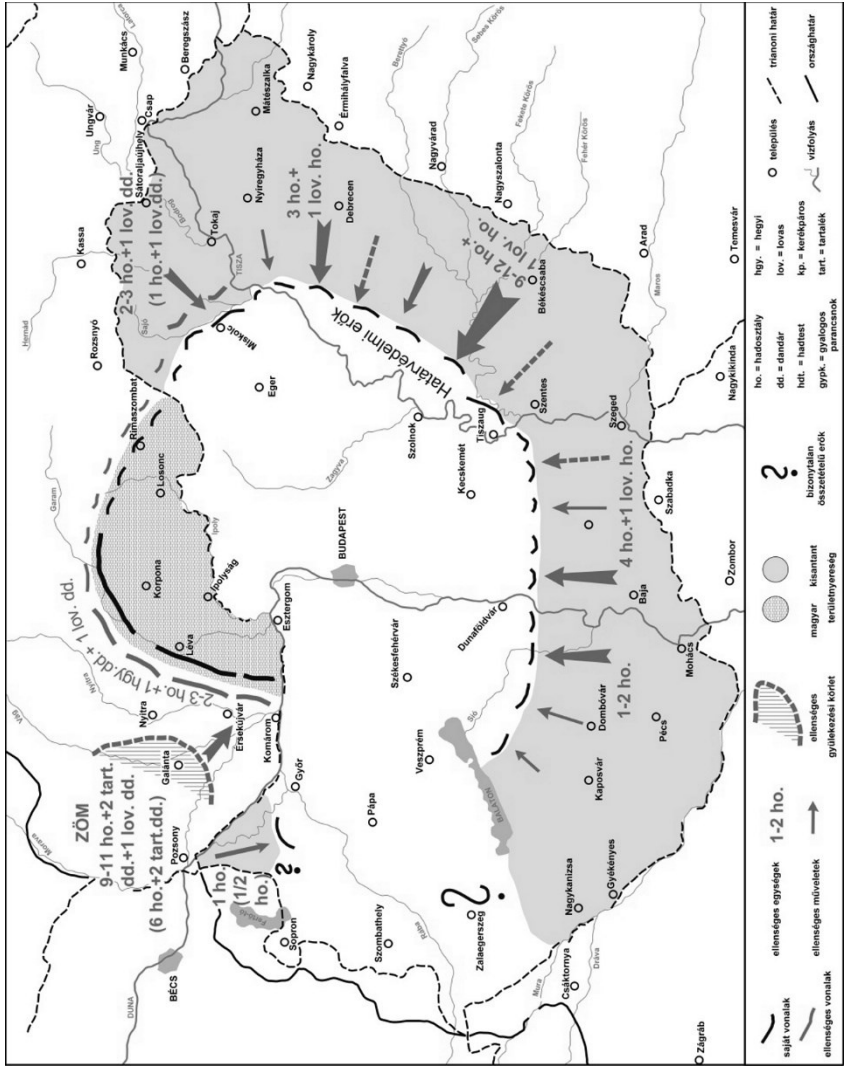
A zöm támadólagos alkalmazását a mozgósítás és felvonulás korábbi befejezése által adódó néhány napig tartó túlsúly indokolja. Ez lehetővé teszi, hogy a csehszlovák haderő felvonulásban lévő egyes részeinek elszigetelt megverését, de, legalábbis bizonyos területet és időt biztosít a halogató harc végrehajtására, illetve a honvéderőknek esetleg a Dunántúlra való kivonására.

4.2. Az erők felhasználása általában

A csehszlovák erőviszonyok mellett kívánatos volna – miként eddig is tervezték – mind a 7 hadosztályt, és a lovashadosztályt is az Északi arcvonalon alkalmazni. Ilyen erőfelhasználás mellett, valamint feltételezve azt, hogy az erőviszonyok várhatóan legkedvezőbben alakulnak¹⁴ átmeneti kezdő sikerekre is

¹⁴ Ez csehszlovák részről csak 8 hadosztály, 2 hegyi dandár, 2 tartalék dandár, 2 lovasdandár fellépését jelentené magyar fél szerint.(SJ)

csak akkor lehet kilátás, ha sikerül a mozgósítással (a hadműveleti készség gyorsabb elérésével) legalább a hadműveletek első napjain a számbeli fölényt biztosítani. Ezzel az erővel is csak átmeneti sikereket biztosíthatna magának a magyar fél, viszont a Keleti és a Déli arcvonulat annyira elhanyagolják, hogy a román és különösen a jugoszláv erők majdnem ellenállás nélkül nyomulhatnak előre Budapest ellen és a magyar zöm hátába.

2. térkép. Feltételezett hadműveleti helyzet Magyarországon és a kiszántal államok közötti háború esetén a hadműveletek 10-14. napján, a magyar tervek alapján

A jugoszláv erők 160–100 km-re vannak a magyar fővárostól. Ilyen erőteljes súlypontképzés mellett a magyar zöm (haderő) támadásának tetőzésekor (a 10-14 mozgósítási napon) a fenti helyzet alakulhatna ki.

A magyar katonai vezetés – a főerők mozgási szabadságának, valamint a Budapest fontos gócpontnak biztosítását szem előtt tartva – úgy döntött, hogy Jugoszlávia ellen az 1935-től egy hadosztályból és egy lovasdandárból álló csoportot alkalmaz, azzal a feladattal, hogy a jugoszláv erők előnyomulását legalább oly mértékben lassítsa, hogy Északon bizonyos részsíkokat érthessenek el, anélkül, hogy honvéd erők zömét idő előtt Dél felé kelljen alkalmazni.

A magyar katonai vezetés nem engedhette meg, hogy mozgósítás esetén a rendelkezésre álló 7 hadosztályból Románia ellen is vessenek be részeket, mert az, az erők teljes szétforgácsolásához vezetne. Itt meg kell elégedni a határbiztosító erőkkel, melyeknek az a feladatuk, az hogy a háború 15. napjáig biztosítsák a Tisza vonalát. (Feltételezve azt, hogy a román felderítés nem deríti fel azt a tényt, hogy velük szemben csak a határbiztosító erők állnak szemben.)

Ennek megfelelően csoportosították a mozgósítás során a hadi hadrendben az alakulatokat. Ez volt az elmélet, azonban gyakorlatban a Honvédség nem volt hadrafogható.

5. Összefoglalás

A katonai vezetés az általa történő helyzetelemzést mindig közölte a politikai vezetéssel. Ez röviden összefoglalva a következő volt:

Külpolitikailag: Mindaddig, míg magyar hadsereget annyira fel nem fejlesztik, hogy egy háború megvívására képes legyen, a politikai vezetésnek kerülni kell a háború minden lehetőségét. Ezért kerülni kell minden olyan helyzetet is, amelyben a háborúba való belesodródás veszélye fenyeget.

Revíziós politikát, csak annyira kell hangsúlyozni, hogy a háborús veszélyt kizárja. A revíziót egyébként – enyhébb formában – továbbra is szorgalmazni kell, mert végső (állam)cél eléréséhez katonai, gazdasági és erkölcsi tekintetben ugródeszkaül szolgál. Törekedni kell arra, hogy az olasz, osztrák és esetleg német viszonylatban a kapcsolatok katonai szövetséggé alakuljanak, és a Kisantant egységét minden eszközzel megbontsák.

Katonai téren: Annak a lehetőségét kell megteremteni, hogy ha az országot megtámadnák, akkor a siker némi reményével tudjanak védekezni. Ehhez szükséges, hogy az ország a háborús teljesítőképességének a maximumát produkálja. Miután a hadsereg kiépítése még csak kezdeti stádiumban van, a katonai vezetésnek e tekintetben igen nagy áldozatkészséget kell követelnie az országtól.

Ez volt a helyzet volt 1938. március 5-ig, amikor is bejelentik a Győri programot, és megindult az ország újra felfegyverkezése, amelyet a Bledi egyezményben 1938. augusztus 29-én a kisantant államok is elismertek. (Cserébe Magyarország lemondott az elszakított területek erőszakos visszafoglalásáról.)

Irodalom

- BENGYEL SÁNDOR (1925): Hadműveleti alapismeretek. 1-3. Bp. 1925.
- BERGER KÁROLY (1930): A vezetés kézikönyve. 1-2. Bp. 1930
- CSIMA JÁNOS (1961): Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához Bp. Központi Irattár 1961.
- CSÜLLÖG GÁBOR (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No. 11.) 2010. pp. 56-61.
- CSÜLLÖG GÁBOR (2012a): Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 1. szám (No. 16.) 2012. pp. 7-14.
- CSÜLLÖG GÁBOR (2012b): A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. pp. 137-146.
- CSÜLLÖG GÁBOR (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In REMÉNYI P. – SZEBÉNYI A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 2008. pp. 334-341.
- DOMBRÁDY LÓRÁND – TÓTH SÁNDOR (1987): A Magyar királyi Honvédség 1919–1945. Bp., 1987. In (1929–1930): Felső vezetés II. /gyakorlati/ rész. 1-10. füzet. Bp., 1929–1930.
- FODOR FERENC (1944): Magyar föld - magyar élet. 2. kiad. Bp., 1944.
- FODOR FERENC (1925): Magyar nép, magyar föld, magyar sors. Bp., 1925.
- GODÓ ÁGNES – SZTANA BÉLA (1965): A Horthy-rendszer katonai ideológiája Bp. 1965.
- JULIER FERENC (1931): A hadvezetés művészete. Bp., 1931.
- KRISZTICS SÁNDOR (1931): Politika. Bp., 1931.
- MORVAI TAMÁSNÉ-HETÉS TIBOR-TÓTH SÁNDOR (1968): Csak szolgálati használatra Bp. 1968
- SEREGDY SÁNDOR (1935): Korszerű hadseregszervezés. Segédkönyv a m. kir. Honvéd Ludovika Akadémia számára. Bp., 1935.
- SOMOGYI ENDRE (1928): Magyarország és környék államainak katonai földrajza Budapest 1928
- SOMOGYI ENDRE (1931): Az országhatárok katonai jelentősége, különös tekintettel Csonka-Magyarországra. Bp., 1931. p.
- SUBA J. (2004): A kisantant államok határmenti erődvonalai (hatalmi-politikai katonai összefüggései) In. „Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát- medencében (895-1920) (szerk: DR. FRISNYÁK S – DR.CSIHÁK GY.) Nyíregyháza-Zürich 2004. 205.-215. p.
- SUBA J.(2014): Csehszlovákia „katonapolitikai” helyzete és az országerődítés 1918-1938. In: Közép-Európai Közlemények. VII.évf. 3-4.szám. 2014/3-4. No.26-27. 107-119.p.
- SUBA JÁNOS (2015): Határőrök Zemplénben 1920-1944 In: Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára (szerk.:) DR. KÓKAI SÁNDOR - DR. BOROS LÁSZLÓ 513-530.p. (Nyíregyháza-Szerencs), 2015
- SUBA JÁNOS (2016): A Trianoni Magyarország határainak hossza és területe In: Történeti Földrajzi Közlemények 4. évf. 3-4.szám 2016.150-167.p.
- (szerk.:) WERTH HENRIK (1930): A hadvezetés elmélete, 1-2. rész. Bp., 1930.

TÓTH SÁNDOR (1958): A Horthy-hadsereg szervezete (1920–1944.) 1 rész Hadtörténelmi Közlemények 1958.1-2 sz. (1-51. p.) A Horthy hadsereg szervezete (1920-1944) 2. rész. Hadtörténelmi Közlemények 1958. 3-4.szám, (64-98 p.)

Levéltár

Hadtörténelmi Levéltár HM iratai: M. Kir. Honvédség hadrendjei:

1921. 09.10. állapot 28789/el.n.1.-1921. A m. kir. hadsereg elhelyezéséről

1922.05.11. állapot 3500/el.n.1.- 1922. A m. kir. honvédség hadrendje

1923.06.22. állapot 12000/el.n.1.- 1923. A m. kir. honvédség hadrendje

1928.07.23. állapot 8500/el.n.1.- 1928. A m. kir. honvédség hadrendje

1929.08.01. állapot 7000/el.n.1.- 1929. A m. kir. honvédség hadrendje

1930.07.21. állapot 108300/el.n.1.- 1930. A m. kir. honvédség hadrendje

1932.08.10. állapot 111 000/el.n.1.- 1932. A m. kir. határőrség elhelyezési vázlata

1932.évi állapot 109 793/el.n.1.- 1932. A m. kir. honvédség végleges elhelyezési vázlata

1933. 08.22. állapot 115 000/ el.n.1a.- 1933. A m. kir. honvédség hadrendje

1935. 08. állapot 110 000/ el.n.1a.- 1935. A m. kir. honvédség békehadrendje

1936. 06.22. állapot 6 000/ el.n.1a.- 1936. A m. kir. honvédség hadrendje

1937. 05.27. állapot 10 000/ el.n.1a.- 1937. A m. kir. honvédség hadrendje

Vezérkari Főnökség iratai

VKF emlékirat 1934. évre

VKF emlékirat 1935. évre

A KÉNYSZERPÁLYA GEOGRÁFIÁJA (MAGYARORSZÁG HADBA LÉPÉSÉNEK FÖLDRAJZI KÉRDÉSEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN)

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

The Geography of Constraints (The geographical issues of Hungary entering World War II)

Judgment on Hungary's entering World War II has significantly softened in the past four decades. The ideologically influenced, extremely negative historian opinions of the preceding era have become more and more subtle. Although Hungarian historiography has repeatedly discussed Hungary's entering World War II and the constraining circumstances leading to it, a comprehensive and detailed explanation that involves all points of view is still not available. Hungarian historical geography has not participated enough in these studies either. For a deeper understanding of these events and political processes, it is essential to explore the geographical relationships that characterized the 1930s and 1940s. The actions of peoples living in In-Between Europe during World War II were constrained by a number of geographical factors including changes in European spatial structure, changes in the political geographical environment, and the realignment of imperial structures and areas of influence. These political geographical processes affected Hungary as well, even though the elite in power at the time was not completely aware of it. The present study discusses the changes in political geographical conditions that geographically constrained Hungary to a course of action that led to the country entering World War II. These constraints as geographical phenomena can be described as political geographical enclosure. The scientific results published in the study are inseparable from the processes following World War I, from the provisions of the Treaty of Trianon regarding losses of Hungarian territory, and also from the geographical knowledge of Hungarian society and its elite in power at the time.

Keywords: geographical constraints, Hungary, entering World War II, spatial revision

Magyarország második világháborús hadba lépésének kérdése 1945 óta foglalkoztatja a történetírást és a politikai közvéleményt. Történeti földrajzunk azonban ennek ellenére kevés figyelmet szentelt e történelmi eseménynek, amely alapjaiban változtatta meg a magyar történelmet. A hazai geográfia tudománytörténeti folyamataiból és jelenlegi helyzetéből eredően erre kevés lehetősége volt és van. Egyfelől az 1948 és 1989 közötti időszakban a magyar történeti földrajz nagyfokú diszkrimináltsága, sőt egyenesen tiltott helyzete, másfelől pedig napjainkban – minden fellendülése és tudományos sikere ellenére a személyi és intézményi feltételrendszeréből eredő – szűkös kapacitása is hátráltatja, hogy behatóan foglalkozzon a fenti kérdéskörrel. Az előbbieken túl úgy látjuk, hogy a második világháborús hadba lépésünk földrajzi viszonyrendszerének taglalását további két tényező is hátráltatja. Az egyik, hogy

e történelmi esemény megítélése – immár több mint hetven éve – még ma is megosztja a magyar társadalmat, kényes kérdés, amelyhez a tudományosság elsődlegességét szem előtt tartó magyar történelmi földrajzi közélet nem szívesen nyúl. A másik akadályozó faktor módszertani jellegű. Mert igaz ugyan, hogy egy múltbeli, a történelem és a történelmi földrajz mércéjével mérve egyetlen időpillanat geográfiai jellemzőiről van szó – ami a keresztmetszeti eljárás alkalmazását igényelné –, de a hadba lépéshez földrajzi szempontból több évtizedes térszerkezeti folyamatok vezettek, amelyek tudományos értelmezése csak a politikai és a történelmi földrajz szemléletmódjainak együttes alkalmazásával lehetséges. Az előbb említett, a kutatómunkát nehezítő tényezők ellenére is úgy véljük, hogy érdemes és szükséges is történelmi földrajzi szempontból feldolgoznunk a hadba lépés időpontját jellemző geográfiai állapotot, a hozzá vezető földrajzi folyamatot, mert ezek ismerete nélkül nem nyerhetünk árnyalt képet a hadba lépésről. Erősen leegyszerűsítve, tanulmányunkban egyetlen kérdésre keressünk választ, nevezetesen: a földrajzi folyamatok és viszonyrendszer jelentett-e bármiféle olyan tényezőt, amely erősítette a hadba lépéshez vezető történelmi kényszerpályát, és valóban erősen szűkítette-e a magyar politikai vezetés játékterét.

1. Változó megítélés és a geográfiai kényszerpálya

A Magyarországon 1948-ban bekövetkezett baloldali, szovjet-orosz irányultságú politikai hatalomváltást követően a második világháborús hadba lépésünk megítélése egysíkú, elitélő volt, és a történetírás – negatív hangvétellel – szorosan összekapcsolta az 1938-1941 között megvalósított területi revízióval, a revíziós gondolattal. A múlt század hetvenes éveinek közismert, több kiadásban is megjelent, nagy példányszámban terjesztett, tudományos népszerűsítő magyar történelmében ezzel kapcsolatban az alábbiakat olvashatjuk: „...*A háborúba lépés igazi oka az volt, hogy az uralkodó osztályok a nácik eddigi sikerein felbuzdulva a németek győzelmére számítottak, s féltek, hogy a románok és a rövidesen ugyancsak hadba lépett szlovákok jobban járnak a nagy európai osztozkodásnál, ha ők igen, Magyarország pedig nem vesz részt a Szovjetunió elleni »keresztes háborúban«. Ha revíziós sikereket akarnak elérni, akkor újabb »érdemeket« kell szerezniök, túlszárnyalva a románokat. A már 20 éve folytatott revizionista politika tehát a háborúban való részvételhez vezetett...*” (Unger M. – Szabolcs O. 1979, 341. p.) A területi revízióból eredeztetett hadba lépés – egyetlen történelmi folyamatként való felfogása – történelmi tézisként nem mellőzött bizonyos politikai földrajzi elemet. Ezt a magyarországi szocialista évtizedek neves történésze, Karsai Elek (1963) az egykori politikai elitéről szólva az alábbi módon fogalmazta meg: „...*Pontosan tudhatták, hogy a hitleri Németországhoz való csatlakozás: szembefordulás a szabadságért, a demokráciáért küzdő népek egységes világfrontjával. A magyar nemzet érdekei azt kívánták*

volna, hogy Magyarország ne álljon a hitleri Németország mellé, vagy pontosabban szólva, ha már földrajzi helyzete folytán nem állhat a Hitler-ellenes szövetség oldalán, akkor tanúsítson jóindulatú semlegességet a kirobbant konfliktusban. Erre az adott pillanatban meg is lett volna a lehetőség...” (471. p.)

A fenti idézetekből kiütköző, egyértelműen negatív, a kor Európájának politikai földrajzi viszonyrendszerét teljesen figyelmen kívül hagyó megítélés a múlt század nyolcvanas éveiben kezdett változni, és ennek eredményeként mára sokkal árnyaltabb képünk van a revíziós gondolatról, valamint hazánk második világháborús kényszerpályájáról. A történeti megközelítés módosulása Ránki György több helyen is publikált *Mozgástér és kényszerpálya, a Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919-1945* című tanulmányával (1984) kezdődött. A közelmúltban Zeidler Miklós (2002) és Jeszenszky Géza (2014) alaptanulmányai árnyalták tovább a képet, miközben a korábnál sokkal mélyebb, az ideológiai frazeológiáktól mentes feldolgozás született magáról a revíziós gondolatról is (Zeidler M. 2001). Ami a hadba lépés és a területi revízió geográfiai kérdéseit illeti, e téren mérvadó a magyarországi rendszerváltás körül, az egykori geográfus szemtanú, Rónai András tollából megjelent – eddig két kiadást megélt – emlékirat (1989; 1993). Ezt Bordás-Giesz István (2003) történeti földrajzi tanulmánya követte a területi revízió egyetlen szakaszáról, Kárpátalja visszacsatolásáról. A második világháborús hadba lépésünk geográfiai viszonyrendszerének feltárásához Keményfi Róbert (2014) – lényeges forrást is közlő – tanulmánya visz közelebb, míg magunk két rövid tanulmányban igyekeztünk kifejtetni szakmai véleményünket e történelmi folyamatról (Nagy M. M. 2015, 2017). Mindez azonban kevés az egykori földrajzi állapotok rekonstrukciójához, mivel e gyér szakirodalom a politikai eseményekre fókuszál. A kivételt Rónai András említett memoárja jelenti: ennek szerzője Teleki Pál közvetlen munkatársaként és geográfusként ismerteti és értékeli az eseményeket. S vele kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy a területi visszacsatolások időszakában maga is több tanulmányt publikált a megvalósult revízióról. Ezek az írások a Rónai-féle életmű fontos ciklusát alkotják (Dövényi Z. 2008; Hajdú Z. 2008; Franyó F. 2008).

Az előzőekben felsorolt szakirodalom közös jellemzője, hogy magával a *kényszerpálya* – valamint az ahhoz kapcsolódó rokonfogalmak, *mozgástér*, *választás*, *döntés* – értelmezésével adósak maradnak. Egyedül Zeidler Miklós alaptanulmányában (2002) foglalkozik – a mi értelmezésünk szerint – politológiai szempontból ezek egyértelmű meghatározásával. A tanulmányunk témája szempontjából fontos kategorizálása: „... *A külpolitika akkor van kényszerpályán, ha cselekvéseit nem az adott állam saját külpolitikai érdekei és célkitűzései határozzák meg, hanem valamely külső befolyásoló tényező. Ebből természetesen következik, hogy minden kis állam, sőt sokszor a nagyhatalmak is külpolitikai kényszerpályán vannak... A mozgástér az a játéklehetőség, amely egy-egy államnak a világpolitikai folyamatok és tendenciák által kijelölt keretek*

között rendelkezésére áll. Az a terrénum, amelyen saját érdekeinek, célkitűzéseinek érvényesítésére lehetősége nyílik. A mozgástér növekedése tehát jobb lehetőséget nyújt az önálló cselekvésre, a mozgástér csökkenése pedig korlátozza azt...” (Zeidler M. 2002. 166-167. p.)

Amennyiben elfogadjuk Zeidler Miklós meghatározásait, és azokat a geográfia elméleti oldala felől közelítjük meg, akkor a következő eredményre juthatunk. Az államok a Föld felszínén elhelyezkedő, szélességi és hosszúsági kiterjedéssel rendelkező politikai, társadalmi szerveződések. Egymástól határok – államhatárok – választják el őket. Az újkorban – különösen az általunk vizsgált időszakban – ezek a határok vonalszerű térbeli képződmények – a ratzeli értelemben vett térbeli absztrakciók –, amelyek kitűzése geodéziai módszerekkel, mondhatni milliméteres pontossággal történik. Ebből ered, hogy a huszadik század első felében az európai kontinensen – eltérően például Afrikától, ahol a kitűzött határok mentén, sok helyen lakatlan területsávokat találunk – az államok szorosan illeszkednek egymáshoz oly módon, hogy politikai hatalmukat határaikon belül minden földrajzi ponton képesek érvényesíteni. Ezek az egymással összeérő – tehát szoros kapcsolatban lévő – földrajzi képletek együttesen alkotják a kontinens politikai földrajzi (geopolitikai) térszerkezeti rendszerét, amely két nagy elemből áll: egyrészt az államterekből, másrészt a közöttük lévő, a társadalmak értékei és érdekei által meghatározott kapcsolatrendszerből. A földrészen uralkodó térszerkezet elemeit jelentő államtereket kiterjedésük nagysága, lakosságuk lélekszáma, a határon belül élő népek és nemzetek egymáshoz való viszonya, az ott található természeti javak és tényezők, azok kihasználásának képessége alapján földrajzi potenciálok jellemzik, és – szigorúan földrajzi értelemben véve – e potenciálok határozzák meg az államok külpolitikai érdekérvényesítő képességét. E téren fontos tényező lehet, hogy az állam milyen mértékben képes kihasználni társadalmi és természeti potenciáljait. Ez maga az alapképlet, amely a gyakorlatban módosul.

A módosulás mértékét elsősorban az határozza meg, hogy az állam – mint a térben szerveződő és szervezett társadalmi struktúra – mindig szimbiózisban van a természeti tényezőkkel, a természeti térrel. Az állam, mint olyan nem egyetlen oszthatatlan politikai, közigazgatási, gazdasági térbeli egység, hanem belülről erősen strukturált, a természeti viszonyokhoz igazítottan tagolt földrajzi képlet: belső térszerkezete van. Az állam hatalma – egyebek mellett – abban is megmutatkozik, hogy a természeti tér által determinált, a szerves történelmi fejlődés során kialakult belső szerveződését miként tudja kihasználni, azt alakítani, az adott történelmi kor társadalmi, politikai állapotaihoz és viszonyaihoz igazítani, végső soron mennyiben képes akarátát e belső térszerkezeti rendszerben érvényesíteni. Az államhatalom fontos jellemzője az is, hogy az egymáshoz szorosan illeszkedő államterek hatalmi rendszerei és akarata mindig áthatol valamilyen mértékben a közelebbi vagy távolabbi államterekbe, azok csoportjába. Földrajzi értelemben ez jelenti a külpolitikai akarátérvényesítést,

amelynek hatékonyságát erősíthetik vagy gyengíthetik a természeti és társadalom-földrajzi tényezők. A fentiek alapján mind a kis, mind a nagy földrajzi potenciálú országoknak van akaratérvényesítő képessége, mert még az előbbieknél kapcsolattrendszere, a határokon való áthatolása is érvényesül, jóllehet ez sokszor kevésbé látványos. A fentiekben elmondottakból ered, hogy a kontinens politikai földrajzi viszonyrendszere többrétű, bonyolult, egymással párhuzamos és egymást keresztező geográfiai kapcsolattrendszert feltételez, ami mind a béke, mind a háború időszakában a *nemzetközi diplomáciában* ölt testet.

Ennek az összetett, bonyolult térszerkezeti rendszernek egyik – történelmi korról korra megjelenő – eleme a *földrajzi kényszerpálya*, amely minden államra hat. A nagyhatalmakra úgy, hogy egyfelől azok földrajzi fekvése, továbbá geográfiai viszonyai szabják meg, hogy külpolitikailag milyen törekvéseket érvényesíthetnek és mely államokkal szemben. Másfelől pedig úgy, hogy – a határokon való áthatolás miatt – a többi nagyhatalom – geográfiaileg kifejezhető – törekvései mennyiben gátolják az övéit. A kis államok esetében a földrajzi kényszerpálya egyéb módon is megjelenhet. Ezeknél is érvényesül ugyanaz, ami a nagyhatalmaknál, de egy elemmel bővült kényszerpályáról beszélhetünk esetükben. Minél nagyobb potenciállal rendelkezik egy állam, és azt minél nagyobb hatékonysággal képes kihasználni, annál nagyobb földrajzi távolságra eső államokra tud hatni. Ez még önmagában azonban nem jelent a kis államok számára kényszerpályát. Ebből a külpolitikai hatásból és törekvésből akkor válik földrajzi kényszerpálya, amikor a kis államok határain való áthatolás már olyan erős lesz, hogy egyértelműen felülmúlja azok politikai törekvéseit, képes hatni belső politikai földrajzi szerveződéseikre, szélsőséges esetben térszerkezeti rendszereikre. Amikor ez megvalósul, akkor a kis állam politikai hatalmi elitjének döntései már nem, vagy nemcsak saját társadalmának értékei és érdekei mentén történnek. Az ilyen kényszerpálya földrajz- és hadtudományi szempontból két módon valósulhat meg. Létrejöhet a nagyhatalom szupremációs tereként, és megteremthető a katonai megszállás útján is. Nyilvánvaló, hogy a szupremációs tér esetén, még ha olykor erősen zsugorodott formában is, de megmarad valamekkora mozgástér a kis államok számára, ám a katonai megszállás esetén ilyenről már nem beszélhetünk. Amennyiben elfogadjuk a Zeidler Miklóstól idézett megfogalmazást, amely szerint a mozgástér az a „terrénium”, ahol az ország még képes érdekeit, külpolitikai céljait érvényesíteni, akkor földrajzi szempontból el kell fogadnunk azt a tényt is: a nagyhatalmak kényszerpályája – a határokon való áthatolás miatt – nagy mozgástérrel, a szupremációs térség kiépítésének lehetőségét jelenti. A kis országok – éppen az alacsony fokú áthatolás miatt – mindig kis mozgástérrel rendelkeznek.

2. A hadba lépéshez vezető kényszerpálya

Katonaföldrajzi szempontból azok a nagy fegyveres konfliktusok, amelyek az egész európai kontinens hatalmi viszonyainak átrendezéséért folytak, a háborús években mindig együtt jártak a politikai térszerkezet megváltozásával, szélsőséges torzulásával. Ezek a térbeli deformációk a háborúkat lezáró békekötésekkor szűnnek meg, és amikor zavartalanul folytatódik a szerves történelmi fejlődés, akkor – ennek sajátos földrajzi feltételeként és folyamánként – normalizálódott politikai földrajzi állapot alakul ki. Ez azonban – a nagy háborúk esetében – sohasem egyezik meg teljesen a konfliktust megelőző geográfiai képlettel. Tanulmányunk szempontjából ezért fontos hangsúlyoznunk, hogy a magyar területi revízió harmadik és negyedik szakasza (Észak-Erdély, valamint a Délvidék visszacsatolása), továbbá a magyar hadba lépés egy ilyen erősen deformálódott és deformálódó politikai földrajzi helyzetben valósult meg. Ez azonban nem előzmények nélküli állapot volt, gyökerei egészen az első világháborúig és az azt lezáró békeszerződésekig nyúlnak vissza.

Az első világháború oly módon fejeződött be, hogy Európa térképéről eltűnt a nagyhatalmi erőterben addig oly fontos szerepet játszó Osztrák-Magyar Monarchia, Oroszország területében jelentősen zsugorodva és meggyengülve került ki a konfliktusból. Franciaország társadalmi potenciájában megrendült, míg Anglia igyekezett kivonni magát a későbbi európai hatalmi versengésből. Henry Kissinger (1998) nagy ívű diplomáciatörténeti művében hívta fel a figyelmet arra, hogy a vesztes Németország diplomáciai téren egyáltalán nem volt egyértelműen vesztes hatalom, mert azon túl, hogy potenciájában még így is felülmúlta Franciaországot: „...*Paradox módon, büntető feltételei ellenére a versailles-i szerződés révén felerősödött mind Franciaország sebezhetősége, mind Németország stratégiai előnye. A háború előtt Németország mind keleten, mind nyugaton erős szomszédokkal állt szemben. Nem terjeszkedhetett egyik irányban sem anélkül, hogy egy nagyobb állammal ne találta volna magát szemben – Franciaországgal, az Osztrák-Magyar Monarchiával vagy Oroszországgal. De a versailles-i szerződés után nem volt többé keleten ellensúly Németországgal szemben. A legyengült Franciaországgal, a felosztott Osztrák-Magyar Monarchiával és az egy időre perifériára szorult Oroszországgal egyszerűen lehetetlen volt a régi hatalmi egyensúlyt visszaállítani, különösen azért, mert az angolszász hatalmak visszautasították a versailles-i megállapodások garantálását...*” (Kissinger, H. 1998. 238. p.) Franciaország – ekkor már csak látszat nagyhatalom – az első világháború után kikristályosodott Köztes-Európa (Nagy M. M. 2014a) apró államainak szövetségi rendszereivel igyekezett pótolni a korábbi nagyhatalmak szerepét, miközben teljesen magára maradt a kontinens stabilitásának és sorsának rendezésében. Ez volt az a

nemzetközi diplomáciai helyzet, amellyel Magyarország második világháborúba való belépésének földrajzi kényszerpályája kezdődött.

Ez a diplomáciai állapot egy olyan a nemzetközi politikai küzdőtéren történt hatalmi átrendeződés állomása, amelynek alapját a kontinens politikai földrajzi térszerkezetének módosulása jelenti. Az első világháborút követő békeállapot geográfiai képlete nem egy statikus földrajzi helyzet – még ha bő két évtizeden keresztül változatlanok is tűnik –, hanem egy permanens processzus egyik állapota. A mai ember hajlamos arra, hogy Európa egyes időszakainak földrajzi rendszereit egymástól élesen elkülönítve szemlélje, mintha azoknak semmi közük nem lenne egymáshoz. Ez téves szemléletmód, amely a diplomáciatörténeti folyamatokat kidasztva a térből, önmagukban létező dolgokként igyekszik megragadni. A valóság ezzel éppen ellentétes. Az egyes történelmi pillanatok hátterét alkotó geográfiai helyzetek mindig az előző állapotokból erednek: Európa diplomáciatörténete a politikai földrajzi viszonyrendszerek szerves folyamataként is leírható. Mindezzel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a magyar területi revízió, valamint a második világháborús hadba lépésünk a kontinens folyamatosan változó térszerkezeti folyamatainak szerves része, és mintegy magától értetődően azokból ered. Az egyik korábbi írásunkban már részletesen szoltunk földrészünk politikai földrajzi fejlődési folyamatáról a hosszú 19. században. (Nagy M. M. 2014b) Most ehhez annyit fűzünk hozzá, hogy az első világháborút követő földrajzi változások egészen a hidegháború kezdetéig a korábbi évszázad geográfiai folyamatainak egyenes következményei.

Annak a politikai földrajzi folyamatnak a lényegét, amely majd Magyarország területi revíziójához és a második világháborús hadba lépéséhez vezet, abban a jelenségben ragadhatjuk meg, hogy az európai kontinensen a 19. század a nagy államterek – s ezen belül a birodalmi terek – korszaka volt, míg a 20. század első fele a kontinens keleti felén az aprózódott térszerkezetek időszakának tekinthető. A 19. század közepén Belső-Európában három nagy államter jön létre vagy szerveződik újjá. A német és az olasz egyesítéssel az Itáliai-félszigeten és Közép-Európában kialakul két nagy politikai térszerkezeti elem: az Olasz Királyság, valamint a Német Birodalom, míg az utóbbitól délkeletre – Osztrák-Magyar Monarchia néven – újjá szerveződik az addigi Habsburg-birodalom. Európa keleti felén – a lengyel területek birtokában – Oroszország megrendíthetetlennek tűnő hatalmas államtere alkotott egyetlen politikai földrajzi egységet, amely mélyen benyúlt Közép-Európába. A politikai földrajzi aprózódott képletek az első világháborút megelőző időszakban Európa két térségére voltak jellemzők. Egyfelől a korábbi évszázadok térfejlődési folyamatainak mintegy történelmi maradványaiként a germán Közép-Európa nyugati és déli határvidékére (Hollandia, Belgium, Luxemburg, Svájc és Liechtenstein), másfelől a Balkán-félszigetre. (Nagy M. M. 2014b) Az utóbbi térfejlődési folyamatai a kontinens egészével ellentétes jellegűek voltak. (Nagy M. M. 2014a) Míg Európa zömében

a nagy nemzetállami terek és azok végső kikristályosodása uralta a földrajzi tendenciákat, addig a Balkánon a Török Birodalom ruméliai területein az új, viszonylag kis területű nemzetállamok – Románia, Szerbia, Albánia, Bulgária, Montenegró és Görögország – megszületésének vagy – Montenegró és Görögország esetében – területi megszilárdulásának lehetünk tanúi (*Niederhauser E.* 1972).

Tanulmányunk előző oldalain már említettük, hogy a kontinens nagy háborús időszakaiban – rövid etapra – egészen szélsőséges, olykor teljesen torzult térszerkezeti állapotok és képletek jöhetnek létre, amelyek a konfliktust követően általában mintegy felszívódnak a későbbi térbeli struktúrában. Az első világháború időszakában két ilyen – tanulmányunk témája szempontjából – fontos jelenség figyelhető meg. Az első, amelyre Arthur Dix (1917) már a Nagy Háború közepén rámutatott, az a Borkum szigete és a Kuvait között húzott, képzeletbeli tengely mentén kialakult, átlagosan mintegy 1000-2000 km széles egybefüggő földrajzi sáv volt, amelyet a központi hatalmak – Német Birodalom, Osztrák-Magyar Monarchia, Bulgária, Törökország – államterei és az általuk meghódított Balkán-félsziget alkotott. Ennek a zónának közlekedésföldrajzi tengelye volt: a *Berlin-bagdadi vasútvonal*. (*Dix, A.* 1917; *Galántai J.* 1980) Ez a széles, államterek alkotta területi sáv Oroszország kilépésével az első világháborúból, majd az azt követő polgárháború okozta meggyengülésével, valamint Románia katonai vereségével kelet felé több száz kilométerrel kiszélesedett (*Pándi L.* 1995), nagyobb potenciálúvá vált. Amennyiben az első világháborút pusztán földrajzi szempontból közelítjük meg, és elfogadjuk azt a hadtörténelmi tény, hogy az Amerikai Egyesült Államok hadba lépéséig katonailag kiegyenlített hadművelési viszonyok álltak fenn, akkor válik érthetővé, hogy az antant hatalmak részéről fokozatosan megerősödött e területi zóna szétzúzásának, apró politikai földrajzi terekre való darabolásának gondolata.

Ez vezetett az Osztrák-Magyar Monarchia és Törökország birodalmi nagytérségeinek megsemmisítéséhez, ami a világháborút kísérő másik szélsőséges földrajzi képletben öltött testet: Köztes-Európa kialakulásához. (*Nagy M. M.* 2014a) Míg az előbb említett hatalmi tér – a központi hatalmak és az általuk megszállt területek zónája – az első világháborút követően eltűnt Európa térképéről, addig Köztes-Európa – Közép- és Kelet-Európa közötti átmeneti térként – fennmaradt, és az első világháború végétől egészen napjainkig egyre határozottabban elkülönül a kontinens térszerkezeti rendszerében. A két világháború között Finnország, Észtország, Litvánia, Lettország, Lengyelország, Kelet-Poroszország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia), Bulgária, Albánia és Görögország aprózódott államterei képe vált uralkodóvá. E jelenség szoros összefüggést mutat Közép-Európa fogalmi változásával is (*Szűcs J.* 1983; *Mező F.* 2001).

Ez a politikai földrajzi környezet alapjaiban megváltoztatta Magyarország helyzetét is a kontinens térszerkezeti rendszerében. Arra már egykori történelmi

geográfusunk, Glaser Lajos (1935) is rámutatott rövid írásában, hogy az évszázadok folyamán hazánk gazdasági helyzete folyamatosan változott a kontinensen. Arra pedig Beluszky Pál (1996) mintegy két évtizeddel ezelőtt hívta fel a figyelmet, hogy miután „...Nyugat és Kelet fogalma nem időtlen...” (Beluszky P. 1996. p. 80.) ez már eleve feltételezi, hogy Magyarország helyzetének a különböző történelmi korokban eltérőnek kellett lennie, mint amiként az is volt. Az első világháborút követő területi átrendeződés – egyfelől Oroszország visszahúzódása Közép-Európából, másfelől a Monarchia birodalmi terének megszűnése, hogy csak a legfontosabbakat említsük – politikai földrajzi helyzetünk változásainak egyike volt. Mi jellemezte e módosulást? A legszembetűnőbb változás – a jelentős területi veszteségeken túl – a hatalmi státusz eltűnése volt. Az 1867-ben a Habsburg-birodalomból kialakult Osztrák-Magyar Monarchia – még ha egyes tényezőivel nem is felelt meg teljesen annak – nagyhatalom volt, s miután dualista államszerkezetének egyik felét a Magyar Szent Korona országai alkották, így a kiegyezéssel hazánk is a nagyhatalmak sorába emelkedett. A trianoni békével e nagyhatalmiság is elveszett, a magyar szállásterületek jelentős része a szomszédos utódállamokhoz került. Nagy változást jelentett az is, hogy a korábbi magyar államtéren belüli nemzetiségi, vallási feszültségek most külpolitikai ellentétekké transzformálódtak. A Monarchia és a Szent Korona országainak feldarabolásával megszűnt a magyar gazdaság számára előnyös gazdasági tér. Szintén a politikai földrajzi helyzetünk romlását jelezte, hogy Köztes-Európa kialakulásával hazánk Európa veszélyzónájába került (Passarge, S. 1936), amelyet – a Monarchia hiányában – állandósult gazdasági nehézségek és etnikai vallási ellentétek sújtottak. A Monarchia sajátos nagyhatalmi helyzetéből (Hajdú Z. 2005; Nagy M. M. 2017) eredt, hogy míg a dunai birodalom diplomáciai kapcsolatrendszerén keresztül hazánknak is – elsősorban a Balkán felé – jelentős szupremációs tere volt, addig Trianont követően mi kerültünk nagyhatalmi erőterbe: előbb Franciaországéba, majd az azt váltó Németországéba. Nem utolsósorban pedig – a kisantant megszületése után – Magyarország ellenséges nemzetközi környezetben és a földrajzi bekerítettség állapotában találta magát. A nagyhatalmiság polcáról való lecsúszás – annak társadalmi és gazdasági következményei –, az államtér zsugorodása, valamint a nagytömegű nemzetrészek kisebbségi sorsra jutása mintegy magától értetődő társadalmi, pszichológiai következményként hívták életre a magyar területi revízió gondolatát, amelyet hazánk a német szupremációs hatalmi térben volt képes megvalósítani.

A már idézett Henry Kissinger (1998) megállapítása szerint Európa súlypontja már a múlt század húszas éveiben fokozatosan Berlinbe tolódott át, Franciaország pedig egyre inkább defenzív külpolitikát folytatott. Diószegi István (1994) ezt az időszakot nevezte az „...erőtlenység egyensúlyának...” (1923-1929), amelyet a „...bizonytalanság nyugalma...” (1929-1933) követett. A húszas, harmincas évek Magyarországnak fő külpolitikai és ezzel politikai földrajzi törekvése a

kisantant államai alkotta földrajzi bekerítettségéből való kitörés volt. Erre mindaddig nem volt lehetőség, amíg Franciaország képes volt e szövetséget fenntartani, és amíg maga sem szorult defenzív kül- és katonapolitikára. Hitler hatalomra jutását követően – a diplomáciai erőviszonyok megváltozásaiból eredően – Németországnak eleve nagyobb játéktere nyílt érdekei érvényesítésére, és az új politikai rendszer megkezdte az új német birodalmi tér kiépítését. Ádám Magda (1981) fontos alapművében mutatott rá arra, hogy e német terjeszkedés – először szupremációs térként – „Kelet- és Délkelet-Európában” zajlott, amikor az ekkor már a kontinens vezető hatalmának számító Németország először a kisantant szövetségét bontotta meg. A német szupremációs irány egyrészt Kelet-Európa, másrészt az úgynevezett Duna-völgy volt. S ezen a ponton kell visszautalnunk a tanulmányunk előző oldalain már említett geográfiai tényre: ebből a térségből a Nagy Háborút követően eltűnt az a két nagyhatalmi politikai földrajzi tér, amelyek képesek voltak korábban ellensúlyozni a német hatalmi tér terjeszkedését a kontinensnek ezen a vidékén. Expressis verbis újra bebizonyosodott, hogy a Monarchia államtere – térszerkezeti elemként – hiányzik az európai rendszerből. Másfelől hangsúlyoznunk kell, hogy a magyar területi revízió és a hadba lépés csak a Kárpát-medencéből, a trianoni Magyarországról tűnhetett úgy és a későbbi évtizedekben lett oly módon magyarázható: megvalósítása kizárólag a magyar külpolitika sikere és a német politikai orientáció ellentételezése volt. Geográfiai szempontból sokkal inkább arról van szó, hogy a német birodalmi tér kiépítésének folyamatát látva, valamint kihasználva az abban rejlő politikai földrajzi lehetőségeket a magyar külpolitika valóra váltotta az ekkor már mintegy két évtizedes célkitűzéseit. Mindemellett arra is rá kell mutatnunk, hogy a Duna-völgyben attól a pillanattól kezdve, hogy Franciaország és Nagy-Britannia kivonult, kikényszerült e térségből az itteni kis államok egyre nagyobb, a külpolitika, majd a belpolitika terén is érzékelhető kényszerpályán mozogtak. A német birodalmi tér fokozatosan erősödött. Ez két módon valósult meg: a határokon való – már említett – fokozódó áthatolással, vagy katonai birtokba vétellel és az ezzel egyenértékű bábállamok létrehozásával. Míg az előbbi a német hatalmi térben lehetővé tett bizonyos játékteret Magyarország számára, addig az utóbbi nyilván nem. Azonban az egyes országok, területek megszállása, bábállamok létrehozása (Szlovákia, Horvátország) jóllehet még nem jelentette a kényszerpálya teljes beszűkülését és a játéktér eltűnését, de mégis komoly politikai földrajzi tényező lett: a térségben utolsóként megszállt Magyarország politikai vezetésében – nem alaptalanul – nagymértékben felerősítette a bármikor megvalósítható német katonai megszállástól való félelem érzetét.

A múlt század harmincas éveinek közepén kialakult európai katonai egyensúly (*Feketehalmy-Czeydner F.* 1936) valójában a fokozatos francia térvésztest jelentette a Duna-völgyben, amelynek hatalmi pótlására a köztes-európai államokat már akkoriban is alkalmatlannak tartották. A Magyarország

környezetében elhelyezkedő államok az Osztrák-Magyar Monarchia és a Magyar Szent Korona országainak újjáéledésétől félhettek. Jól tükrözik ezt az akkori hadtudományi folyóiratunk, a Magyar Katonai Szemle lapjain megjelent alábbi sorok: „...Egyes hatalmak már a béketárgyalások alkalmával felismerték azt a veszélyt, melyet a politikailag és gazdaságilag szétdarabolt Duna-völgye magában rejt. Több terv is merült fel az évszázados szoros gazdasági kapcsolatok fenntartására, de ezek, a váratlanul nagyobb zsákmányhoz jutott és azt féltő kisántánt államok merev ellenállásán megbuktak. Ezek az államok attól féltek, hogy az erőszakkal elszakított, de minden vonatkozásban ide tartozó részek nemcsak gazdaságilag fognak Ausztriához és Magyarországhoz vonzódni, hanem kulturális és politikai szempontból is teljesen Bécs és Budapest felé fognak fordulni és így az új államhatárok konszolidálását megakadályozzák. Ettől féltek a békediktátumok megszerkesztésekor és félnek most is, mikor még mindig nem tudták az anyaországhoz fűző összes szálakat szétszaggatni. Így egy most létrejövő politikai vagy gazdasági együttműködés sem lehetne teljesen őszinte és bizonyos hátsógondolatoktól mentes...” (Pancsovai I. 1937. p. 69.) S a fenti sorok, amelyek a térség megcsontosodott külpolitikai feszültségeit tükrözik, csak egyik kiindulópontját jelentik majd annak a végkövetkeztetésnek: „...A Duna-völgyének gazdasági összefogása Németország és Olaszország szomszédsága és ennek következtében már eddig is fennálló természetes gazdasági kapcsolatai miatt csak Németországgal és Olaszországgal együtt valószínűsíthető meg és ez egyúttal megszabja a közép-európai államok politikai tájékozódásának irányát is...” (Pancsovai I. 1937. p. 76.)

A Duna völgyére is kiterjedő német térszervezés – a Kárpát-medencéből nézve – a Trianonban elszakított területek egy része a tömegek igazságérzetével egybeeső revíziójának tűnt. Ennek egyik, nagyon is kézzel fogható oka volt, hogy a korábbi évtizedekben az utódállamokban élő magyarság – még ha nem is teljes egészében – visszatérhetett az anyaországhoz, amivel valamelyest megoldódott a Nagy Háborút követő két évtized magyar társadalmának „...elsőrendű fontosságú életkérdése...” (Rónai A. 1938a p. 84.) Itt kell feltennünk a kérdést: a kor politikai vezetése és tudományos élete csak a területi revízióval látta-e az utódállamokban rekedt magyarság sorsát megoldhatónak? Valójában igen, jöllehet az egyéb megoldások lehetőségének is tudatában volt. A már említett Rónai András (1938b) éppen a területi revízió megindulásakor szentelt tanulmányt a Magyar Szemle lapjain a másfajta metódusoknak. Ebben a személyi autonómiától kezdve a nemzetiségi kataszteren át az állami szervek kúriákra való felosztásáig számba vette az egykori Monarchia, majd az első világháborút követő államok eljárásait, és arra a következtetésre jutott, hogy a központi probléma minden esetben a többségi és a kisebbségi nyelvhasználat, továbbá az iskolarendszer. Tanulmányát – nem minden filantrópia nélkül – azzal a megállapítással zárta, hogy a nemzetiségi kérdés rendezését még ott sem kísérte teljes siker, ahol arra törekedtek. Miután – mondta Rónai – a békés egymás

mellett élést az emocionális elemek lehetetlenné teszik. „...*Alapos elméleti és gyakorlati ismeretekben alapuló hosszas építőmunka tudja csak a kívánt feladatot elvégezni. ...Az elméleti tudományos munkának kell elvégeznie a gyakorlati megoldások előkészítését; a felvilágosító munka, a publicisztika feladata viszont a gyakorlati megoldásokat elősegítő hangulat megteremtése...*” (Rónai A. 1938b p. 312.)

Az még a jövőbeli kutatások feladata, hogy e munkában a kor magyar geográfusai milyen mértékben és mekkora tudatossággal vettek részt. Két tény azonban az egykori földrajzi szakirodalmunk alapján már ma is kristálytiszán látható. Egyfelől a szakirodalmi termés bősége azt bizonyítja, hogy úgy hazafias érzelmeiktől vezetettve, mint szakmai szempontból a földrajzosok nagy érdeklődéssel fordultak főleg a Duna völgyének tereendezése és a magyar területi revízió megvalósításának problémája felé. Másfelől az is rögzíthető, hogy e széleskörű – mind tudományos, mind tudományos népszerűsítő – a kényszerpálya és a hadba lépés eddigi értelmezéseit jelentősen árnyaló szakirodalom eddig csekély mértékben keltette fel a magyar történetírás figyelmét; kiaknázatlan maradt. Pedig a magyar geográfia a két világháború közötti évtizedekben – már csak a trianoni békediktátum miatt fellépő, a belső térszerkezeti rendszer átalakítására irányuló szakmai igényből eredően – nagy energiákat fordított a társadalom földrajzi vonatkozású problémáinak orvoslására, és a kor politikai elitjének prominens képviselője, Teleki Pál politikusi munkássága egyértelműen geográfiai megközelítésű volt. (Fodor F. 1941; Hajdú Z. 1982).

A német birodalmi és szupremációs tér kiépítése, az ebbe a folyamatba illeszkedő Duna-völgyi térbeli átrendeződés, az utóbbi keretében a magyar területi revízió megvalósítása – szigorúan földrajzi szempontból nézve – mondhatnánk lavinaszerűen indult meg. A kor neves magyar geográfusa, Fodor Ferenc 1936 végén még „...*nemzeti légüres térről...*” beszélt, ám két évvel később, az első bécsi döntést követően már jelentősen gyengült Magyarország földrajzi bekerítettsége. (Pécsi A. 1938a) A Felvidék magyar lakta területeinek és Kárpátalja egészének visszacsatolása (1938, 1939) felvetette az új határok minőségének, valamint a kibővült magyar államtér megszervezésének geográfiai kérdését (Fodor F. 1938, 1939; Karl J. 1938; Kéz A. 1939; Rónai A. 1989). A problémakörrel foglalkozó geográfusok írásait összevetve azt kell mondanunk, hogy a nyilvánvalóan kiütköző lelkes hangvétel mögött lépten-nyomon tapasztalható bizonyos fokú kételkedés is. Miután a felvidéki területek visszacsatolásakor az etnikai elv szigorú figyelembevételével történt az új államhatár kijelölése (Rónai A. 1989), az ugyan kielégíthette a társadalom igazságérzetét, de egy sor egyéb földrajzi problémát is teremtett. Így például Magyarország korábbi, trianoni északi határa 500 km hosszú volt, ám most ez 790 km hosszúra nyúlt: mintegy 50 %-kal megnövekedett (Fodor F. 1938). A természetföldrajzi szempontok mellőzésével nem sikerült megoldani a történelmi Magyarország egységes gazdasági térszerkezetének visszaállítását: az

északról délre tartó, nagyjából párhuzamosan futó felvidéki folyók torkolatvidékét az új határ elvágta a gazdaságilag, társadalmilag értékes folyóvölgyektől. A kortárs geográfus szavaival élve: „...Ezek mind a nekünk jutott medencefenéken szakadnak egybe, illetve a nagyobb folyókba, úgyhogy torkolati szakaszuk mind magyar területre jutott. Ez a szempont azért fontos reánk nézve, mert illusztrálja azt, hogy mennyire figyelmen kívül hagyták az új határ megvonásában a fizikai földrajzi szempontokat, de a gazdaságiakat is, hiszen legtöbb folyó mentén fontos utak és vasutak futnak, s ezeket most mind átvágja az új határ. Tehát minden kapu, ami a nekünk vissza nem ítélt Felvidék belsejébe vezet, egyszerűen le van zárva az új vonallal...” (Fodor F. 1938. p. 720.) Az ilyen és ezekhez hasonló politikai és gazdaságföldrajzi nehézségek miatt az új északi határt többnyire csak ideiglenesnek tekintették, miközben hangsúlyozták: „...A magyarság kitört trianoni börtönének úgy politikai, mint gazdasági cellájából, és Középeurópa újjárendezésében tekintélyes szerepet fog betölteni a jövőben...” (Fodor F. 1939. p. 217.) Az itt megfogalmazott politikai földrajzi, lelkes megállapítás mögött – miként majd látjuk – a Kárpát-medence és földrajzi környezetének nagyhatalmi, térbeli átrendezése rejlett.

Hasonló politikai földrajzi képlet volt a második bécsi döntéssel (1940) visszacsatolt Észak-Erdély is (Hézszer A. 1940; Fodor F. 1941; Rónai A. 1989) Ekkor Magyarország az első világháborút követően Romániához került 103.000 km² területéből 44.000 km²-t kapott vissza, ami a legjelentősebb területi gyarapodás volt, és ez már az egykori Monarchia politikai földrajzi szerepe betöltésének vízióját is életre hívta: „...A legutóbbi változások következtében a kisantant felbomlott, Románia területileg jelentékenyen megkisebbedett, Jugoszlávia pedig barátságos magatartást tanúsít Magyarországgal szemben. Jelenleg a német és az orosz nagyhatalmak területei közé vagyunk beékelve és ilyen módon még fokozottabban érvényesül Magyarországnak az a régi történelmi hivatása, hogy ellensúlyozza a kontinens két legnagyobb népcsoportjának hatalmi törekvéseit...” (Hézszer A. 1940. pp. 251-252.) Jóllehet e nyilvánvalóan túlzó szakmai vélemény már csak abból a szempontból sem állhatta meg a helyét, mert a 18-20. század európai térfejlődésében és térszerkezeti rendszerében – az amúgy is a Habsburg-birodalom területi konglomerációjába tagolódtott – Magyarország sohasem volt abban a helyzetben, hogy akár társadalmi potenciáljával, akár geográfiai erejével ilyen jellegű kiegyensúlyozó szerepet töltsön be, de jól érzékelteti a területi visszacsatolásokat kísérő heves emóciókat és a Monarchia államtere hiányának érzetét. Ez az utóbbi – szakirodalmi ismereteink szerint – lépten-nyomon tetten érhető a politikai hatalmi és a tudományos elit körében.

Észak-Erdély visszaszerzése sokkal összetettebb geográfiai jelenség volt, mint a felvidéki revízió. A kortárs Rónai András (1940, 1993) nem ok nélkül emlékeztetett ezzel kapcsolatban két jelentős tényre. Az első – és egyben minden későbbi szakmai értékelés alapja –, hogy a magyar történelemben több

értelmezése lehet Erdélynek: a földrajzi Erdély (egy hatalmas medence a Kárpát-medencén belül), a 16-17. századi Erdély, amely önálló fejedelemségként változó kiterjedésű államtér volt, végül pedig az 1920-ban Romániához csatolt Erdély, amely a hozzá tartozó alföldi peremvidékkel együtt közel kétszerese a földrajzi Erdélynek. A területi visszacsatolásokkal ennek a „román Erdélynek” az északi részei kerültek vissza az anyaországhoz. Az új határ kijelölése ismét etnikai alapon történt, de az itteni népességföldrajzi viszonyok miatt, elsősorban abból eredően, hogy a jelentős magyar szigetek nem közvetlenül a határ mellett terültek el, vagyis a lakosság kevert etnikai tömbökben élt, itt nem lehetett homogén magyar lakta területeket annektálni. Az új határ a magyar történelemben először osztotta Erdélyt északi és déli területekre, ami az egységes társadalmi és gazdasági teret alkotó medencében szinte megoldhatatlan problémákat generálhatott. Ráadásul mind a román, mind a magyar fél jelentős etnikai, vallási kisebbségeket kapott, illetve őrzött meg, és ez nem utolsósorban újabb feszültségeket indukált a két társadalom között. Amennyiben pusztán politikai földrajzi szempontból kell értékelnünk az erdélyi revízióit, akkor mérvadónak tekinthetjük a már többször említett Rónai András (1993) összegzését:

„...A románok súlyosnak találták az ítéletet. Húsz éven át Isten döntésének mondták Trianont, és magabiztosan hangoztatták, hogy soha egyetlen barázdát sem adnak vissza belőle: »Nici o brazdă!«...Ha otthon megvizsgálták a lakosság nemzetiségi megoszlását az átadandó és meghagyott térfeleken, meg kellett állapítanunk, hogy a döntés az adottságok szabta lehetőségekhez képest igazságos volt, gazdasági tekintetben nekik kedvezően méltányos, sőt előnyös. (Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely stb. dél felé határszélre szorult, a földgázlelőhelyek meghagyása mély horpadást vágott Észak-Erdélybe, elvágta a keletnek vezető főútvonalakat stb.)...” (Rónai A. 1993. p. 176.) Ez a határ bizonyította, hogy Köztes-Európában – még a legjobb indulat mellett sem – lehet oly módon az etnikai elv alapján államföldrajzi határt kijelölni, hogy maradéktalanul megfelelően minden geográfiai követelménynek.

Az 1941-ben végrehajtott bácskai és Mura-vidéki területi revízió már egy teljesen megváltozott külpolitikai és politikai földrajzi környezetben zajlott. Bizonyos mértékig – ismét csak földrajzi szempontból – tekinthetjük a bő fél évtizeddel korábban megindult jugoszláv-magyar politikai és földrajzi közeledés rosszul sikerült lezárásának is. A még a kisantant fennállása alatt megindult jugoszláv-magyar diplomáciai párbeszédnek alapvetően gazdaságföldrajzi okai voltak. (Fodor F. 1937) Anélkül, hogy belebocsátkoznánk a délvidéki területi revízió földrajzi, részletes taglalásába, ennek okát ismét részben a Monarchia egykori államtere hiányában látjuk. A Bácska visszacsatolása elsősorban katonapolitikai és ebből eredően katonaföldrajzi kérdés volt, és mint ilyen már átvezet ahhoz a kérdéshez: milyen politikai földrajzi változások zajlanak a magyar revízió megvalósulásával egy időben a Duna-medencében és annak környezetében? (Nagy M. M. 2017)

Úgy véljük, ha a területi visszacsatolásokat pusztán abból a szempontból tekintjük, hogy ezek megvalósításával párhuzamosan Magyarország kikerült a kisantant államok általi földrajzi bekerítettségéből, és területeinek visszakapásával egyben megnőtt geográfiai, társadalmi potenciálja is, akkor a revíziót sikeres politikai földrajzi folyamatnak tekinthetjük. Ám amennyiben tágabb földrajzi kontextusba helyezzük, akkor jóval árnyaltabb véleményre juthatunk. Az 1938-tól 1941-ig – a magyar hadba lépés pillanatáig – Köztes-Európában lavinaszerűen történik a politikai tér átrendeződése, és e folyamat gyorsuló tempóban zajlik. Politikai földrajzi lényege röviden megfogalmazható: a korábbi francia szupremációs és hatalmi teret egy a térséget teljesen átrendező német birodalmi tér váltja fel (Pécsi A. 1938b; Borsody I. 1939; Cholnoky J. 1939; Koch F. 1941; Irmédi-Molnár L. 1941; Takács J. 1943; Pritz P. 1999; Pándi L. 1995). Önmagában e birodalmi és szupremációs térnek kiépítése jelenti majd a magyar külpolitika kényszerpályáját, és a térrendezés következtében végzetesen beszűkülő játéktér lesz a hadba lépés valós kényszerítő tényezője. Amikor az Anschluß valóra váltásával létrejön a nagy német egység, akkor ezzel kapcsolatban Cholnoky Jenő (1939) egy 76 millió fős „...rettenetes hatalomról...” beszél: ez lélekszámát tekintve alig marad el Franciaország és Nagy-Britannia együttes lakosságától. A Harmadik Birodalom terjeszkedése azonban nem állt meg a nagynémet egység megteremtésénél, 1941 nyarára a Molotov-Ribbentrop-vonaltól nyugatra szinte az egész kontinensre kiterjedt. Magyarországon nemcsak a politikai elitben keltett félelmet, hanem aggodalommal tekintettek rá a geográfusok is. Jól szemléltetik ezt Koch Ferenc 1941-ben publikált sorai: „...Németország ma a protektorátust is beleszámítva, kerekén 650.000 km²-nyi területével és 97.000.000 lakosságával Oroszország után Európa legnagyobb országa. Geopolitikailag ennél azonban sokkal jelentősebb az a körülmény, hogy ma Európa egész Atlanti partja az Északi-foktól Gibraltárig német ellenőrzés alatt van, ellátásában pedig rendelkezésre áll egész Európa nyersanyagtermelése. Ennyire egyedül a kontinenssel szemben még Napóleon idejében sem állott Anglia, másrészt pedig soha a világtörténelem folyamán nem volt olyan kedvező Németország hatalmi helyzete, mint ma...” (Koch F. 1941. p. 133.)

Saját számításaink szerint 1941-ben a Nagynémet Birodalom állam- és szupremációs tere – a balkáni hadjáratot követően – az afrikai hadszíntér nélkül, Európában mintegy 93-100 millió főnyi lakosságot és 902.700 km² területet jelentett. Ilyen erőviszonyokkal szemben a területi revíziót követően 169.956 km² területű és 14,6 millió lakosságú Magyarország nem szállhatott szembe. Dolgozatunk kereteit meghaladja annak a német megszállástól való politikai félelemnek geográfiai értelmezése, földrajzi okainak feltárása, amely a kor emlékirat-irodalmából és a levéltári forrásokból egyértelműen kiszűrhető. Így csak utalhatunk arra a szakmai – eddig még nem bizonyított – feltételezésünkre, hogy még a gyakorta németbarátsággal vádolt katonai és politikai vezetők

politikai irányvonala mögött is dolgozhatott a megszállástól való félelem. (Azt pedig csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy a valóban elvakult – ideológiai indíttatású – németbarátság, valamint a német hatalmi erő iránti önkéntelen tisztelet, továbbá a német orientációjú politizálás nem egy és ugyanaz a dolog, még ha egyes személyek esetében egybeesések kimutathatók is.)

Magyarország szempontjából felmerül még egy fontos tény. A német állam és hatalmi tér kiépülése a Duna völgyében és a Balkánon két időszakra bontható. Egyfelől az 1933-1940, vagyis a Hitler hatalomra jutásától az angliai légi csatáig terjedő, másfelől az 1940-1941, a sikertelen angliai katonai elképzelésektől a balkáni hadjárat befejezéséig tartó időszakra. Az elsőben e térségben megtörténik Ausztria bekebelezése, Csehszlovákia felszámolása és a Köztes-Európai térszerkezet tekintetében a Memel-vidék hozzácsatolása a Harmadik Birodalomhoz, valamint Lengyelország megszállása (Lukacs, J. 1995). A második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) e két időszak határára esik – Franciaország már vereséget szenvedett, az angliai légi háború már dűl –, amikor a német térrendezésnek Európának ezen a részén senki sem tud ellenállni. Ekkor Románia jelentősen meggyengül, mert az észak-erdélyi területek mellett elveszíti Dél-Dobrudzsát, és még júniusban szovjet csapatok szállják meg Besszarábiát, Észak-Bukovinát, valamint a moldvai Herta kerületet. A román államtér mintegy kétharmadára és lakossága 13,5 millió főre csökken. Ez politikai földrajzi szempontból, magyar vonatkozásban annyit tesz, hogy Románia és Magyarország erőviszonyai közel egy évre kiegyenlítődnek. (A változás 1941 nyarán következik be, amikor a tengelyhatalmak megtámadják a Szovjetuniót és Románia keleti irányban terjeszkedik majd.)

1941 nyarára és nyarán Magyarország politikai földrajzi környezete teljesen megváltozott. A korábbi francia hatalmi befolyás alatt álló Köztes-Európa geográfiai képe jelentősen módosult. A Kárpát-medence és Finnország közötti részei betagolódtak vagy a szovjet-orosz, vagy a nagynémet birodalmi térbe. Így Magyarország közvetlen szomszédságát két birodalmi tér (Németország és a Szovjetunió), valamint a Harmadik Birodalomtól erősen függő vagy annak bábállamai (Horvátország, Szlovákia, Románia), továbbá a Balkán német és olasz szupremációjú és megszállási övezetei alkották. Ebben a konstellációban kényszerült a magyar politikai vezetés manőverezni. Ez már olyan kényszerpálya volt, amelyen a mozgástér – földrajzi szempontból nézve – nagyon csekélynek bizonyult. A velünk ellenséges Románia és Szlovákia 1941 nyarán ugyan nem volt abban a helyzetben, hogy komoly konfliktusba bonyolódjék velünk, de politikájukat szorosán Berlinhez kellett igazítaniuk. 1939-ben – Csehszlovákia végleges felszámolásakor – március utolsó és április első napjaiban volt ugyan egy nagyon rövid ideig tartó szlovák-magyar fegyveres konfliktus, de annak – s ez ismét beszédes tény – a berlini külügyminisztérium vetett véget.

Ebben a politikai földrajzi helyzetben történik meg Magyarország hadba lépése: 1941. június 27-én hadat üzentünk a Szovjetuniónak, december 7-én

Anglia lép háborúba ellenünk és december 11-én megszakítottuk diplomáciai kapcsolatainkat az Amerikai Egyesült Államokkal. E ponton kell felvetnünk azt a kérdés: a fentiekben leírt politikai földrajzi folyamatok kényszerpályáján a területi visszacsatolások, maga a területi revízió valóban ellentételezésként vonta-e magával Magyarország hadba lépését? Földrajzi megközelítésből meggyőződésünk: nem. Itt ugyan egymással közvetett kapcsolatban álló két dologról van szó, az 1941 nyaráig tartó politikai földrajzi folyamatról, valamint a hadba lépés pillanatát jellemző geográfiai állapotról. A kettő – miként láttuk – egyetlen jóval nagyobb léptékű folyamat, az európai permanens térfejlődés és átalakulás része. A magyar területi revízió a német birodalmi térrendezés részeként valósult meg: a magyar társadalom területi érdekei bizonyos fokig egybe estek a Harmadik Birodalom külpolitikai céljaival. A diplomáciai érintkezés, a diplomáciai frazeológiája szintjén ugyan gyakorta előfordult utalás, követelés a revízióval kapcsolatban, ez azonban csak a felszíni látszat. A diplomáciában, az országok külpolitikai érintkezésében az erő és az akarat, az érdek, – hangsúlyozzuk – a pillanatnyi erőviszonyok döntenek. A filantróp hála nem eszköze a nemzetközi politikának. Ilyen értelemben a magyar hadba lépés esetében nem beszélhetünk ellentételezésről. A német birodalmi és szupremációs térben az történt, amit Németország tenni szándékozott. A földrajzi kényszerpályán mozgó, geográfiai okok miatt jelentősen beszűkült mozgásterű egykori magyar vezetéstől a „*legalább jóindulatú semlegességet*” elváró későbbi történetírás túlzott megállapításával lehet dolgunk. A kor magyar vezetése – racionális érvek mentén – többnyire ismerve döntése kockázatait, csak Magyarország függetlenségének fenntartását követhette célként, még a hadba lépés árán is. Ebben látjuk Magyarország második világháborús kényszerpályáját. Az ellentételezés tényezője ebben a geográfiai képletben ott jelenik meg, hogy a magyar politikai vezetés a hadba lépéssel mintegy – megelőlegezve a függetlenség árát – sikeresen elodázta Magyarország német megszállását.

Irodalom

- ÁDÁM M. 1981: A kisantant (1920-1938). Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 267 p. + 16 t.
- BELUSZKY P. 1996: Változó helyünk Európában. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 77–96.
- BORDÁS-GIESZ I. 2003: 1939: Kárpátalja. – Századok 137. 1. pp. 159–177.
- BORSODY I. 1939: Szlovákia. – Magyar Szemle 36. kötet, 1. pp. 23–32.
- CHOLNOKY J. 1939: Németország és Ausztria egyesítésének földrajzi következményei. In: Temesy Gy. (szerk.). földrajzi zsebkönyv 1939-re. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 54–57.

- DIÓSZEGI I. 1994: A hatalmi politika másfél évszázada 1789-1939. – História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 477 p.
- DIX, A. 1917: Das verkehrsgeographische Grundproblem des Weltkrieges: die eurasische Hochstaße, ihre Bedrängung und ihre Ausstrahlungen. – Geographische Zeitschrift 23. 1. pp. 1–9.
- DÖVÉNYI Z. 2008: Rónai András – vázlatos pályakép. – Földrajzi Értesítő 57. 1–2. pp. 9–20.
- FÉKETEHALMY-CZEYDNER F. 1936: Az európai egyensúly kialakulása katonapolitikai szempontból. – Magyar Katonai Szemle 6. 11. pp. 3–20.
- FODOR F. 1936: Nemzeti légüres térben. – Magyar Szemle 28. kötet, 4. pp. 328–334.
- FODOR F. 1941: Teleki Pál geopolitikája. – Magyar Szemle 49. kötet, 6. pp. 337–343.
- FODOR F. 1937: A magyar-jugoszláv közeledés gazdaságföldrajzi alapjai. – Katolikus Szemle 51. 3. pp. 139–151.
- FODOR F. 1938: A magyar állam északi új határa. – Katolikus Szemle 52. 12. pp. 717–724.
- FODOR F. 1939: Magyarország területi gyarapodásának gazdaságföldrajzi mérlege. – Földrajzi Közlemények 67. 3. pp. 201–217.
- FODOR F. 1941: Erdélyi államhatárok. – In: Temesi Gy. (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1941. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 27–35.
- FRANYÓ F. 2008: Rónai András szakirodalmi munkássága. – Földrajzi Értesítő 57. 1–2. pp. 97–109.
- GALÁNTAI J. 1980: Az első világháború. – Gondolat, Budapest. 547 p.
- GLASER L. 1935: Magyarország helyzete az európai gazdasági térben: Történeti földrajzi vázlat. – Földrajzi Közlemények 63. 8–10. pp. 302–305.
- HAJDÚ Z. 1982: Területrendezési törekvések a magyar földrajztudományban a két világháború között. – Földrajzi Közlemények 106. 2. pp. 89–106.
- HAJDÚ Z. 2005: Az Osztrák-Magyar Monarchia a 19-20. század fordulóján. – In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza I., Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 41–60.
- HAJDÚ Z. 2008: Rónai András, a politikai földrajzos. – Földrajzi Értesítő 57. 1–2. pp. 39–54.
- HÉZSER A. 1940: Újabb területi gyarapodásunk földrajzi mérlege. – Földrajzi Közlemények 68. 4. pp. 251–259.
- IRMÉDI-MOLNÁR L. 1941: Horvátország. – A Földgömb 1941. 12. 7. pp. 146–149.
- JESZENSZKY G. 2014: Kényszerpálya vezetett-e Magyarország német megszállásához? – Magyar Szemle új folyam 23. 11–12. pp. 137–165.
- KARL J. 1938: A visszacsatolt terület tájrajza. – Katolikus Szemle 52. 12. pp. 724–730.
- KARSAI E. 1963: A budai Sándor-palotában történt: 1919–1941. – Táncsics Kiadó, Budapest. 567 p. + 92 t.
- KEMÉNYFI R. 2014: Teleki Pál utolsó államföldrajzi víziója I–II. – Kommentár évf. nélkül, 3. pp. 44–70., 4. pp. 21–42.
- KÉZ A. 1939: Ruténföld. – A Földgömb 10. 5. pp. 161–170.
- KISSINGER, H. 1998: Diplomácia. – PANEM-GRAFO, Budapest. 957 p.
- KOCH F. 1941: Az új német birodalom. – In: Temesy Gy. (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1941. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 128–133.

- LUKACS, J. 1995: Az európai világháború 1939-1941. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 730 p.
- MEZŐ F. 2001: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. – *Tér és Társadalom* 15. 3–4. pp. 81–103.
- NAGY M. M. 2014a: Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekintéssel. – Kárpátia Stúdió, Budapest. 136 p.
- NAGY M. M. 2014b: Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században. – *Történelmi Földrajzi Közlemények* 2. 1–2. pp. 197–210.
- NAGY M. M. 2015: Magyar államtér és külpolitikai kényszer. – *Közép-Európai Közlemények* 8. 4. pp. 81–95.
- NAGY M. M. 2017: Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajzi helyzete a Nagy Háború előestéjén. – *Közép-Európai Közlemények* 10. 1. pp. 140–154.
- NAGY M. M. 2017: Egy geopolitikai rémálom, a Prinz Eugen Gau. – In: Szedlár J. (főszerk.): *Évkönyv 7. Vajdasági Magyar Helytörténelmi Egyesület, Topolya* pp. 39–46.
- NIEDERHAUSER E. 1972: Forrongó félsziget: a Balkán a XIX–XX. században. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 275 p. + 3 t.
- PANCSOVI I. 1937: A Duna völgyének problémája. – *Magyar Katonai Szemle* 7. 8. pp. 67–76.
- PÁNDI L. (szerk.) 1995: *Köztes-Európa 1763-1993 (Térképgyűjtemény)*. – Osiris-Századvég, Budapest. 798 p.
- PASSARGE, S. 1936: Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. – *Zeitschrift für Geopolitik* 13. 3. pp. 137–145.
- PÉCSI A. 1938a: Bilincsek tágulása. *A Földgömb* 9. 12. pp. 441–445.
- PÉCSI A. 1938b: Németország új határai. – *A Földgömb* 9. 6. pp. 226–231.
- PRITZ P. 1999: Pax Germanica: német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. – Osiris Kiadó, Budapest. 302 p.
- RÁNKI GY. 1984: Mozgástár és kényszerpálya: a Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919-1945. – In: Laczkó M. (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*. Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 11–46.
- RÓNAI A. 1938a: Magyarok elterjedése a Földön. – *Földrajzi Közlemények* 67. 4–5. pp. 83–104.
- RÓNAI A. 1938b: A nemzeti kérdés nem-területi megoldásai. – *Magyar Szemle* 33. köt. 8. pp. 303–312.
- RÓNAI A. 1940: Erdély tájai és az új határ. – *Földrajzi Közlemények* 68. 4. pp. 239–250.
- RÓNAI A. 1989: *Térképezett történelem*. – Magvető, Budapest. 349 p.
- RÓNAI A. 1993: *Térképezett történelem* [2. bővített kiadás]. – Püski, Budapest. 262 p.
- SZÜCS J. 1983: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. – *Magvető Kiadó, Budapest*. 137 p.
- TAKÁCS J. 1943: Európa háborúja a Szovjetunió ellen. – In: Temesy Gy. (szerk.): *Földrajzi zsebkönyv 1943. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest*. pp. 93–103.
- UNGER M.-SZABOLCS O. 1979: *Magyarország története: rövid áttekintés* [Negyedik kiadás]. – Gondolat, Budapest. 423 p.
- ZEIDLER M. 2001: *A revíziós gondolat*. – Osiris Kiadó, Budapest. 256 p.
- ZEIDLER M. 2002: *Mozgástér a kényszerpályán: a magyar külpolitika „választásai” a két háború között*. – In: Romsics I. (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 162–205.

A REGIONÁLIS FUNKCIÓK ÁTRENDEZŐDÉSE A TÖRTÉNELMI BIHAR VÁRMEGYÉBEN TRIANON UTÁN

BARANYI BÉLA¹

Rearrangement of the regional functions in the historical Bihar County after the peace treaty of Trianon

The strengthening of the European integration tendencies has brought about a fundamental change in the attitude of Hungarian regional (territorial) science and border researches to the interpretation of territorial processes. Accordingly, the paper applies a new kind of approach, trying to satisfy the normative expectations of professional literature through the analysis of the fate of the mutilated Bihar County that found itself in a very serious situation after the decision made in Trianon (in 1920). The focus of regional policies recently, as opposed to the previously prevalent historical minded analysis of the “Trianon Syndrome” with a primary emphasis on administrative geographical issues and the survey of the limiting and controlling functions of the political state borders, is the regional minded examination of the characteristic features of cross-border cooperations. For development policy, the researches aiming at the elimination of the peripheral situation in the Bihar border region may have lessons of general value for those interested.

Problémafelvetés

Az első világháború után Köztes-Európában bekövetkezett gyökeres geopolitikai átrendeződés körülményei ma már kellően feldolgozottak, széles körben ismertek. Ám továbbra is felfokozott érdeklődés mutatkozik a téma iránt, amelyet csak erősít a trianoni békeszerződés (1920) közelgő centenáriuma, amely a Kárpát-medencei magyarság kollektív emlékeztében tragikus eseményként rögzült. A témával foglalkozó könyvtárnyi szakirodalom felsorolása önmagában is erón felüli bibliográfiai vállalkozás lenne. Sokan, sokféle tudományterület képviselői, köztük szép számban történészek, geográfusok, határkutatók és a regionális tudományok művelői elemezték a Trianon okozta helyzet tragikus következményeit, regionális sajátosságait, többek között a történelmi Bihar vonatkozásában.

A történelmi Bihar a Magyar Királyság egyik legnagyobb területű megyéje volt, amely az 1910. évi népszámlás idején 10 657 négyzetkilométernyi területével nagyságrendben harmadikként követte a nála csak alig nagyobb Pest-

¹ A szerző az MTA doktora, professor emeritus (Debreceni Egyetem); az MTA KRTK Regionális Intézetének ny. tudományos tanácsadója, az MTA Regionális Tudományok Bizottság tagja, a Régiónörtörténeti Albizottság társelnöke.

Pilis-Solt-Kiskun és Krassó-Szörény vármegyéket a Trianon előtti Magyarországon. Aligha véletlen, hogy kedvező földrajzi adottságai, nagysága, változatos felszíne, elhelyezkedése és gazdasági jelentősége miatt egykor „Biharországnak” is nevezték, amelynek mélyebb tartalmát a nemrég elhunyt kiváló geográfus több alkalommal körbejárta és részletesen feltárta (*Béres Cs. – Süli-Zakar I. 1990; Süli-Zakar I. 2001; Süli-Zakar I. – Péntes J. 2004; etc.*).

Időközben az európai integrációs tendenciák felerősödése gyökeresen megváltoztatta a hazai regionális (területi) tudomány és határkutatás viszonyát a területi folyamatok értelmezésében. Erre alapozva a tanulmány részben újfajta elmélet-módszertani megközelítéssel kísérli meg alátámasztani álláspontját a trianoni döntés nyomán súlyos helyzetbe került, egyik pillanatról a másikra határ menti területté vált Csonka-Bihar vármegye példáján keresztül. A regionális politikák érdeklődésének homlokterébe ugyanis újabban a „Trianon-szindróma” történeti aspektusú, komplex földrajzi, közigazgatás földrajzi, valamint a politikai államhatárok korlátozó-ellenőrző szerepének mélyreható elemzése helyett ma már a határokon átívelő együttműködések jellegének regionális szemléletű vizsgálata kap erőteljesebb hangsúlyt a regionális szakirodalomban. Fejlesztéspolitikai értelemben, a regionális tudomány és a határkutatások szoros kapcsolatán alapuló, a határokon átívelő kooperációk vizsgálata bihari határrégióban, azaz a perifériajelleg felszámolását segítő kutatások általános érvényű tanulságokkal szolgálhatnak a téma iránt érdeklődők számára.

A téma történeti dimenziói

Mint annyi más határ menti térség és település életében az ország jelenlegi államhatárai mögé szorult bihari területek, az egykor hatalmas kiterjedésű „Biharország” csonkult részeinek helyzetét, hátrányos következményeit tekintve a mai napig tartó érvénnyel befolyásolta a trianoni békeszerződés. A Kárpát-medence térképét drasztikusan átrajzoló döntés nyomán létrejött új államhatárok, a példátlan nagyságrendű terület- és népességvesztésen túl gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben addigra már szervesen összetartozó, a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét érintő, jórészt homogén térszerkezet „széttöredezését” idézték elő (*Tóth J. – Golobics P. 1996*). Az erőszakkal kikényszerített politikai államhatárok térszerkezeti egységeket, valóságos régiókat szabdaltak szét drasztikusan Magyarország egészét, illetve számos történelmi vármegyét, köztük Bihar vármegyét illetően. A választott témát illetően feltétlenül egyet kell érteni a korszak kiváló geográfusának sommás megállapításával, amely szerint „Csonka-Bihart nem érthetjük meg a régi egész Bihar nélkül” (*Mendöl T. 1938. 39*).

A békediktátum következtében, a mintegy hatvan települést magában foglaló bihari terület települései szakadtak el addigi természetes központjuktól, Nagyváradtól. Az új országhatár megfosztotta ezeket a településeket korábbi

megyeszékhelyükhöz, a nagy gazdasági, kereskedelmi, ipari, közlekedési, közigazgatási és szolgáltató központjukhoz fűződő regionális kapcsolataiktól. Centrum közeli helyzetükből, egyik pillanatról a másikra, szinte kilátástalanul hosszú időre halmozottan hátrányos helyzetű, elszigetelt határ menti perifériára sodródva, Csonka-Bihar vagy az ugyancsak elterjedt szófordulattal „maradék Bihar” részévé váltak. Gazdasági-társadalmi értelemben megkezdődött a jobb sorsra érdemes vidék évtizedekig tartó és korszakokat átívelő hanyatlása, stagnálása.

A trianoni döntés különösen súlyosan érintette az egykor hatalmas kiterjedésű Bihar vármegyét, hiszen területének csupán negyede, lakosságának pedig mindössze harmada maradt az új határokon belül. Ráadásul a túloldalra került a megyeszékhely mellett az összes többi város is teljesen életképtelenné váltak a vonzásközpontjukat elvesztő, periféria helyzetbe kerülő területek, s kezdetét vette a sokirányú perifériaképződés. A hatalmas, országrésznyi, közel tizenegyezer négyzetkilométer területű történelmi Bihar vármegyéből a trianoni döntés nyomán Magyarországnál maradt *bihari részek kétszeresen is perifériává váltak*. Egyfelől, mert az egykori belső térségből, úgymond „mélységi elhelyezkedésből” az ország „szélére”, egy erősen elválasztó és korlátozó új politikai államhatár peremterületére szorultak. Másfelől pedig elvesztették, a határ túloldalára szakadt korábbi centrumukat, Nagyváradot, amelyhez jól működő gazdasági-piaci, igazgatási és infrastrukturális kapcsolatok kötötték, miközben a jelentősebb magyarországi városoktól (Debrecen, Békéscsaba) távol egyetlen városias település sem maradt Csonka-Biharban (*Baranyi B. 2005; 2007*).

A történelmi Bihar közlekedési hálózata szétdarabolódott, s a hozzá tartozó területek csak csekély térkapcsolati rendszerben álltak egymással. Erre a helyzetre született meg az a fogalom, amelyet a szakirodalom nem egyszerűen csak a „*periféria helyzet*” kifejezéssel, hanem a sokkal kifejezőbb „*periféria perifériája*” szókapcsolattal illet (*Tóth J. – Csatári B. 1983*). A megállapítás fokozottan igaz arra a ma dél-bihari térségre, amelynek fontos központi szerepkörrel bíró településévé vált Berettyóújfalu. Természetesen egy olyan kistérségi centrumává, amelynek alapvető elmaradottsága még az Alföld átlagához képest is jelentős volt (*Baranyi B. 1999*).

Semmivel sem voltak kedvezőbb helyzetben az észak-bihari, zömmel az Érmellék települései sem. Esetükben ugyancsak leépült az a sokirányú településközi kapcsolatrendszer, amely a földrajzi kistáj egyik számottevő központját, *Nagylétát* (a későbbi *Létavértest*) a magyar-román államhatár túloldalára került nagyobb városokhoz, szolgáltató centrumokhoz, *Nagykárolyhoz*, *Nagyváradhoz*, *Szatmárnémetihez*, az Érmellék központjának számító *Margittához*, a közeli *Érmihályfalva* vagy a közvetlen túloldali szomszéd *Székelyhid* településekhez fűzték évszázadokon keresztül. A korábban dinamikus fejlődő Nagyléta gazdasági-társadalmi hanyatlását az sem tudta hatékonyan ellensúlyozni, hogy a Romániához csatolt egykori járási székhely

(Székelyhíd) pótlásaként a Csonka-Biharban rekedt Nagyléta 1920 és 1955 között fontos térségi közigazgatási szerepet kapott, mint járásközpont. Nagyléta és a régtől fogva ikertelepülésének számító Vértes község Létavértes néven 1970-ben történt egyesülése, majd még inkább 1996-os várossá nyilvánítása után kulcstelepüléssé vált a környező településeknek (Süli-Zakar I. – Péntes J. 2004; Baranyi B. 2014).

Csonka-Bihar elmaradottsága, halmozottan hátrányos helyzete jórészt történelmi okokkal, részben pedig egyéb korábbi területfejlesztési hibákkal és hiányosságokkal magyarázható. A trianoni döntés által előidézett hátrányos helyzetet azonban a revíziós politika sikerében bízva a két világháború között nem vették figyelembe, és önállóan hagyták funkcionálni a területét, a települések kapcsolatrendszerét, közlekedési hálózatát és a piacait tekintve egyaránt „megcsonkult” vármegyét. Súlyos problémát jelentett a magyar oldali Biharban, hogy *a hatvan település között egyetlen város sem volt*, a területek és a települések viszonyában pedig csak kevés működőképes regionális kapcsolat maradt Trianon után.

A hátrányos helyzet akkumulációjához a kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok és a szerencsétlen történelmi események mellett a közelmúlt mulasztásai és hiányosságai is hozzájárultak. Az 1949/1950. évi közigazgatási átszervezést követően nemcsak újabb „területi veszteségeket” szenvedett el Csonka-Bihar (12 település Békés megyéhez került), hanem más problémák is hátrányosan érintették a „maradék” bihari térséget. 1950 óta ugyanis a területi politika meglehetősen „mostohagyerekként” kezelte és elhanyagolta a bihari területeket, s ezért tovább mélyült a bihari megyecsonkból és a Hajdúból szervezett új megye, Hajdú-Bihar két része közötti társadalmi-gazdasági különbségek. Így történhetett, hogy *Berettyóújfalu* egy halmozottan hátrányos terület egyik fontos vonzásközpontja lett (Beluszky P. 1961; Béres Cs. – Süli-Zakar I. 1990; Baranyi B. szerk. 1998; Baranyi B. 2005).

A település azonban nem volt felkészülve a megyeszékhelyi szerepre, és a kortársak közül sokan nem tartották jónak az átmenetnek tekintett, ugyanakkor a korabeli keretek között egyetlen lehetséges megoldást. A nem minden alapot nélkülöző kritikákra adott válaszként Berettyóújfalu az 1920-as években dinamikus fejlődésnek indult, és az elkövetkező évtizedek meghatározóvá váltak Berettyóújfalu történetében. A kórházak nélkül maradt megyecsonk 170 ezer lakosa számára 1921 és 1928 között felépült 106, tíz év múltán már 168 ágyas Bihar Megyei Közkórház mellett, a vármegyei közigazgatásnak a település arculatát máig meghatározó épületeket, a tisztviselőknek és az Erdélyből tömegesen áttelepülteknek pedig (ha kissé nehezen is) lakásokat biztosítottak. Ekkor (1922-től kezdődően) épült ki a villanyvilágítás, a belterületi kövesutak és járdák hossza is többszörösére növekedett, de igazi fejlesztésre a területi revízióban bízó magyar államvezetés nem is gondolt. Berettyóújfalu Nagyvárad hiányát természetesen akkoriban még bármilyen

fejlesztés révén sem lett volna képes pótolni, ám a település valójában már sem nem falu, de még nem is város. A köztés állapotot Nadányi Zoltán „levéltárnoknak”, lapszerkesztőnek, a bihari táj kiváló kutatójának és egyedi hangú költőjének, a „bihari trubadurnak” a „*faluváros*” *szöösszetétele* fejezte ki a legtalálóbban (Bakó E. 1984, 30). Tény viszont, hogy a térségben betöltött *regionális szerepköre* alapján de facto már a két világháború között, szűkebb környezetében szolgáltatási központként funkcionált Berettyóújfalu. A Sárreáktól északra az Alföld tipikusan falusias rurális (vidéki) környezetéből, az agrárjellegű területek faluhálózatából funkcióban és arculatilag is kiemelkedett urbánus népsűrűsödési pontként, mint kvázi város (Csatári B. 1981).

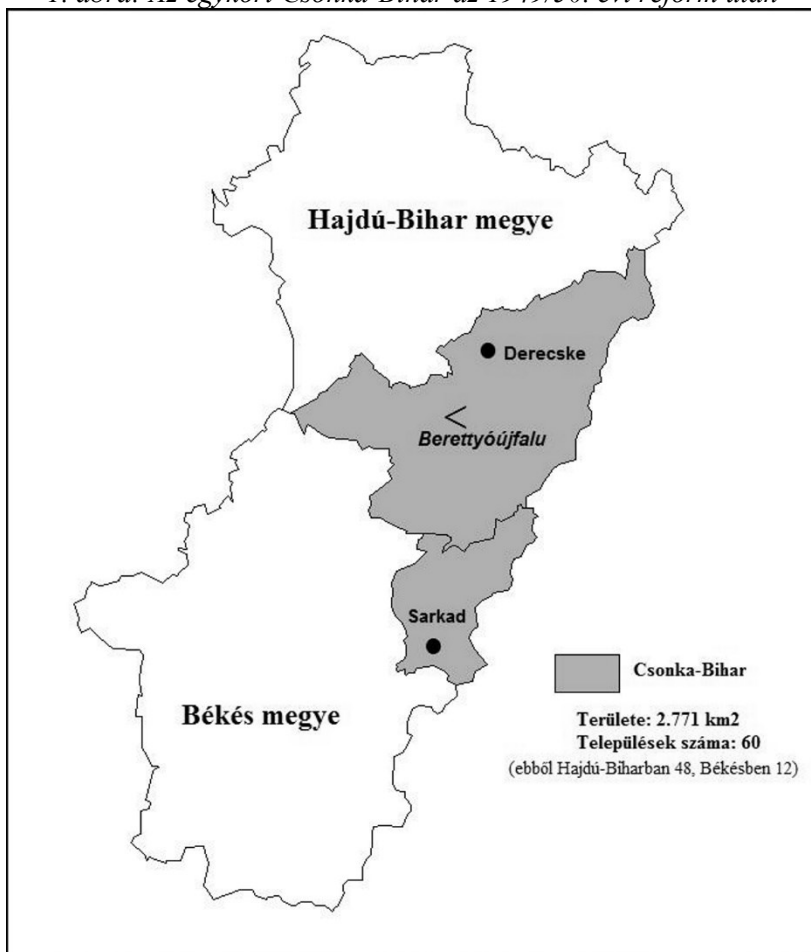
A második világháborút megsínylette Berettyóújfalu. A második bécsi döntés eredményeként 1940-ben az elszakított részek anyaországához való visszatérésével 1944-ig ismét Nagyvárad lett Bihar vármegye székhelye, ahová szinte azonnal visszaköltöztették a hivatalokat és a hivatalnokokat. A német megszállás, a súlyos emberi és anyagi áldozatokkal járó háború nyolc napos kemény ostrom után 1944. október 17-én ért véget, ami Nagyvárad újbóli elcsatolása miatt hamarosan a megyeszékhelyi státusz visszaszerzését jelentette Berettyóújfalu számára. Ám a második világháborút követő években zajló, nem minden ellentmondás nélküli politikai változásoknál is érzékenyebben érintette Berettyóújfalu az 1949/50. évi közigazgatási reform, amely megszüntette a vármegyecsonkokat, köztük a két világháború, illetve 1944-50 között Berettyóújfalu székhellyel Csonka-Biharként továbbélő életképtelen megye-maradványt. A közigazgatási átszervezés eredményeként délen 12 települést (Sarkadot és környékét) Békés megyéhez csatoltak, a maradék 48-at pedig egyesítették a Dél-Nyírség, valamint Polgár és környékének néhány településével megnövelt területű Hajdúval. A Debrecen székhelyű új megye elnevezése – a Bihar földrajzi név megőrzése érdekében – Hajdú-Bihar lett (I. ábra).

A megyeszékhelyi státuszát elveszítő Berettyóújfalu közigazgatásilag az 1949/50. évi reform után és a létrejövő Hajdú-Bihar megye egyik periférikus fekvésű járási központjává degradálódott. Hajdú-Bihar megye létrehozása ugyanakkor nem jelentett megoldást a „maradék Bihar” számára, mert a mindenkori vezetés az elmúlt évtizedekben sem tudott mit kezdeni a Hajdúságtól településszerkezetét és egyéb adottságait tekintve annyira különböző területtel, bár maga a bihari térség központja, *Berettyóújfalu* az elmúlt évtizedek során, *s főként 1979-ban történt várossá nyilvánítása óta* lendületesen fejlődött, s egyre inkább a kistérség fejlődésének a motorja lett. A sok hányattatás után az európai integrációs folyamat kiteljesedése most talán új reményt adhat a periféria helyzetbe szorult térség újbóli felemelkedésére, az egykori gazdasági-közlekedési kapcsolatok felújítására a határ túloldalával – egyszerűen a rég várt újjáéledésre (Csatári B. 1981; Hajdú Z. 2001; Baranyi B. 2005).

A legutóbbi időkig tartó különféle közigazgatási módosítások, kistérségek, járások és járáshatárok át- és újraszervezése és az egyéb, a települések

szerepkörét érintő változások, az irányítás szempontjából történő újfajta besorolások miatt a Csonka-Biharból Hajdú-Bihar megyében maradt bihari településekből jó néhány átkerült más-más közigazgatási egységbe, fokozatosan csökkentve, illetve megosztva a térségi, közigazgatási szempontból is egykor szorosabban összetartozó bihari települések számát. A területfejlesztés két lokális (NUTS 4 és 5) fejlesztési szintje (kistérség, település) ugyan természet földrajzilag nem, de vonzáskörzeti és szimbolikus értelemben jelentősen módosította a bihari „törzstelepülések” számát és arányát a magyarországi, s mindenekelőtt a Hajdú-Bihar megyei „maradék” Biharban (Baranyi B. 2004).

1. ábra: Az egykori Csonka-Bihar az 1949/50. évi reform után

Forrás: saját szerkesztés

Maradék-Bihar regionális szerepben

Akárhogyan is történt, a sokféle pro és kontra érvek felsorakoztatása mellett sem lehet elhallgatni, hogy a mai magyar államhatáron belül maradt Bihar lehatárolása nem csak a történelmi múlt és a természeti adottságokban megmutatkozó különbségek miatt ütközik komoly nehézségekbe, a sokszor változó közigazgatási beosztás sem könnyíti meg az elemzők dolgát. A köztudatban – és a helyi lakosok identitástudatában – élő „maradék Bihar” pedig az ország keleti határa mentén, Hajdú-Bihar megye délkeleti részén fekvő településeket foglalja magában, lényegében *Berettyóújfalu*, *Biharkeresztes* és *Komádi* városok vonzáskörzetére terjed ki. *Derecske* és környéke régtől fogva érezhetően már átmenetet jelent a Hajdúság felé. Ha tetszik, ha nem szimbolikus értelemben a 29 településből álló *Berettyóújfalui kistérség* és az 1993-ban életre hívott 39 települést tömörítő *Bihari Önkormányzatok Szövetsége* tekinthető az egykori „maradék-Bihar” maradékának, azaz együvé tartozó, viszonylag homogén bihari törzsterületnek. Berettyóújfalu város korábbi kiemelkedő közigazgatási szerepköre 2004-től előbb a 29 településből álló *kistérségi centrum* funkcióinak ellátására, néhány éve történt újabb átszervezést és funkcióváltást követően pedig jelenleg már „csak” a 27 települést tömörítő *járásközponti szerep* betöltésére redukálódik. Összességében tehát a Hajdú-Bihar megyében fellelhető, történelmileg biharinak számító 48 településből mintegy 20 más hajdú-bihari kistérség/járás, míg 12 település 1949/50 óta eleve a szomszédos Békés megye sarkadi járás között oszlik meg.

Térszerkezeti pozíciója révén a *berettyóújfalui kistérség*, illetve *járás* regionális szempontból másik jelentős városa *Biharkeresztes*, amely különösen határ menti fekvése és a magyar–román forgalomban betöltött szerepe miatt Ártánddal együtt *a magyar–román kapcsolatok keleti kapuját* jelenti Magyarország számára. A bihari kistérség harmadik városa a 2001-ben városi jogállást elnyert *Komádi*, amely a Hajdú-Bihar megye délkeleti szögletébe zárt kis bihari települések számára jelent vonzáscentrumot a korábban városhiányos közegben, *Létavértes* városhoz hasonlóan. Az utóbbi viszont, északi irányban, az Érmellék mikro-körzetben törekszik centrumszerep betöltésére, kemény küzdelemben régi riválisával, a járásközponttal, az immár ugyancsak városi jogállású *Derecskével*. Ebben a városversenyben vesztesre álló érmelléki centrum, az európai integrációs folyamatok és fejlesztések kibontakozásától remél előnyhelyzetet teremteni magának és környezetének a magyar-román határrégióban, mindenképp a *hídszerep* erősítésével a túlololdali érmelléki települések irányába (*Baranyi B. 2014*).

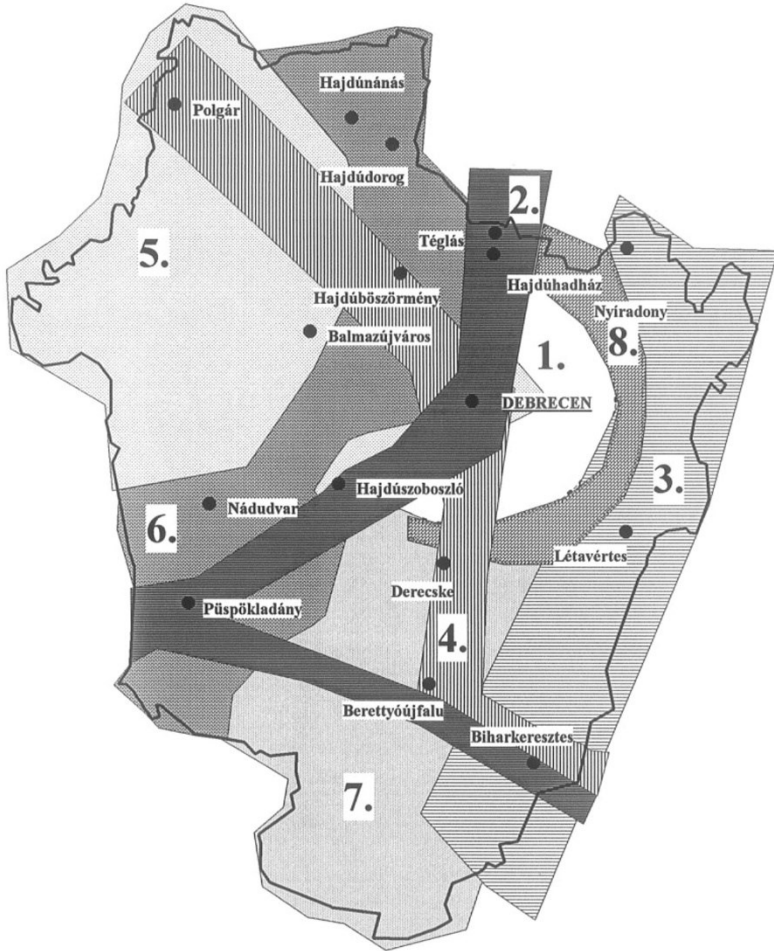
A határ mentiség fejlesztés- és területpolitikai jelentőségének felismerése a bihari térségben sem új keletű. Erre irányuló fejlesztési koncepciók már akkor elkészültek, amikor még a két fél, Magyarország és Románia közötti határ menti együttműködés meglehetősen esetleges volt. A településközi kapcsolatok többnyire csak formális, többnyire testvér települési szinten működtek, a határ

elválasztó jellege még erős volt, nem beszélve arról, hogy az EU- és a Schengen-övezeti tagság, egyáltalán a schengeni belső határok kiépülése nagyon távoli, csak hosszútávon elérhető célként lebegett a két ország határrégióiban elhelyezkedő települések és település együttesek számára.

Röviddel a területfejlesztésről és területrendezésről szóló XXI. törvény 1996. június 5-én történt hatályba lépését követően, majd a törvény által előírt 1998. évi Országos Területfejlesztési Konceptióval egyidejűleg megszületett ez első hajdú-Bihar Megyei Területfejlesztési Konceptió is, amely a megye lehetséges funkcionális beavatkozási terei és kistérségei sorában, *határ menti fejlesztési, vállalkozói- (transzfer-) zónaként*, kiemelt szerepet szánt a Biharkeresztes–Létavértes–Nyírábrány–Nyíradony vonalában elhelyezkedő, hármas számmal jelölt határ menti övezetnek (2. ábra). A koncepció már akkor nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar-román határtérség fontos fejlesztési prioritás, a „periféria perifériáján” húzódó hátrányos helyzetű térség felzárkóztatásának egyik fő akciótere, leszögezve, hogy a román határ mentén elhelyezkedő terület periférikus helyzetének felszámolása csak egy nyitott határ esetén lehetséges (Baranyi, 1998).

A kedvező földrajzi fekvés adta előnyök kiaknázását, következképpen a határon átívelő együttműködés és a településközi kapcsolatok fejlesztését korlátozó tényező a közlekedés feltételrendszerének nem elég dinamikus javulása, ami jórészt ugyancsak a történelmi örökség terhére írható. A trianoni a határ menti (külső) perifériára szorult magyarországi bihari részek természetes centrumuk, a történelmi vonzasközpont, Nagyvárad elvesztésével a „maradék” Bihar települései *közlekedési szempontból* is rendkívül kedvezőtlen, mondhatni marginális helyzetbe kerültek. Az uniós támogatások és a saját erőfeszítések nyomán az elmúlt időszakban jelentős eredmények mutatkoztak a közlekedésfejlesztések terén, hiszen ma már két fontos térszerkezeti vonal, a térség két „fő ütőere” – vagyis a 42-es és a 47-es számú főút – révén ugyanis a települések egy része jól, vagy viszonylag jól megközelíthető. Másik részük viszont (például Komádi térsége) országosan és a megyén belül is teljes forgalmi árnyékba esik. Ennek ellenére az országos térszerkezeti tengelyt (Budapest–Püspökladány–Berettyóújfalu–Biharkeresztes–Nagyvárad) kijelölő, jelentős nemzetközi forgalmat lebonyolító, Budapest és Erdély között legrövidebb 42-es, illetve a viszonylag fiatal regionális gazdasági erővonalat (Debrecen–Derecske–Berettyóújfalu–Szeghalom–Békéscsaba–Szeged) és közlekedési folyosót jelentő 47-es főút révén összességében könnyen elérhetők az utak mentén fekvő települések. A Berettyóújfalui kistérségnek a két közlekedési folyosó közé eső, illetve közvetlenül a határ mentén fekvő jelentős részét csak nagy nehézségek árán, igen rossz minőségű alsóbbrendű utakon lehet megközelíteni, ami tovább növeli a centrumtelepülésektől mérhető földrajzi távolságot, konzerválva ezzel a dél-bihari területek periféria helyzetét.

2. ábra: Hajdú-Bihar megye térszerkezeti, fejlesztési zónái, 1998

Jelmagyarázat: 1. Debrecen regionális és innovációs központ; 2. Közlekedési és kommunikációs város-folyosó; 3. Határ menti fejlesztési, vállalkozási és transzfer zóna; 4. Euroregionális jelentőségű fejlesztési tengely; 5. Természetvédelmi és turisztikai övezet; 6. Dinamikus agrárzóna; 7. Fenntartható vidékfejlesztési övezet; 8. Ellentmondásos agglomerációs övezet.

Forrás: Hajdú-Bihar megye területfejlesztési koncepciója, 1998, 86.

A szűkebb térségi közúti kapcsolatokat tekintve ugyancsak kedvezőnek mondható a város fekvése. A Berettyóújfaluból induló vagy rajta átfutó mellékútvonalak révén elérhetővé válik a megye délkeleti része (Berettyóújfalú–Gyula), illetve az északkeletre (Létavértes felé) és a nyugati (Berettyóújfalú–Biharnagybajom) irányba fekvő települések. Berettyóújfalú közlekedési

helyzetét és vonzaskörzetének kiteljesedését segítik tehát a fővonalaktól Bakonszeg–Biharnagybajom–Püspökladány, Mezősas–Komádi–Gyula és a Szentpéterszeg–Gáborján–Pocsaj–Létavértes mellékútvonalak is. Más kérdés, hogy az alsóbbrendű utak minősége sok helyen kívánnivalót hagy maga után, így az egyórás elérhetőség különösen a távolabbi határ menti falvak esetében valóban elméleti határ.

A vasúti közlekedési feltételrendszere még rosszabbak maradt, mivel a térségben csak egyetlen komolyabb vasúti tengely (a Budapest–Szolnok–Debrecen–Nyíregyháza fővonalhoz csatlakozó, nemzetközi forgalmat bonyolító Püspökladány–Berettyóújfalu–Biharkeresztes vonal) található, amihez egyáltalán nem csatlakoznak szárnyvonalak. A Debrecen–Derecske–Nagykerekai vonal is csak az északi területeken biztosít vasúti összeköttetést a megyeszékhellyel, de a pálya minősége miatt nem nevezhető kimondottan jónak az elérhetőség. Ez egyébként a nemzetközi vonalra is igaz, hiszen Debrecenből indulva Biharkeresztes eléréséhez minimum másfél órára van szükség. Sokkal jellemzőbb azonban, hogy a mindössze fele olyan hosszú Debrecen–Nagykerekai vonal végigutazásához ugyanennyi idő kell, illetve hogy Komádiba és Körösszakálra a megyeszékhelyről csak Békés megyét is érintve legalább két átszállással, hosszú vonatozással lehet eljutni.

A paradox helyzet hátterében a közúthálózat sajátosságaihoz hasonlóan Trianon állt: 1920-ban ugyanis a két, az első világháború előtt kiépült fővonal (Budapest–Szolnok–Debrecen–Nyíregyháza–Miskolc–Kassa, illetve Gyula–Nagyvárad–Szatmárnémeti–Beregszász–Sátoraljaújhely–Kassa) között húzták meg a mai határvonalat. Ezzel a történelmi Magyarország belső vasúti körgyűrűjének elcsatolásával megteremtették a Kisantant államok közvetlen vasúti összeköttetését, ám lehetetlenné tették a hiányzó összekötő vonalak megépítését. Az úgynevezett „*vasút szabta határok*” (Palotás Z. é.n.) kiterjedt térségeket tettek a magyar oldalon vasúthiányos területekké, köztük Csonka-Biharban is (Baranyi B. 2005).

A közlekedési kapcsolatokban így kialakult tragikus helyzetet, egyszersmind a korabeli közhangulatot és közvélekedést érzékletesen, drámai megrázó erővel vetette papírra Mendöl Tibor már idézett tanulmányában: „*Várad, az ősi püspöki székhely, mint ennek az átjárónak a kapuja, egyben fontos vár volt, s jelentőségét a múltban ez adta meg. Sugarasan futottak ide össze az útirányok az Alföld felől, hogy azután egyesülve keljenek át a Királyhágón, Erdély felé. Az úthálózat képe ma is ez, sőt ugyanez a vasutak hálózatáé is: minden vonal Várad felé tart a síkság felől; Várad rajta ül az utak és vasutak csomózásán, csupán szerepe változott meg: nyersterményeket gyűjt be mind a hegység, mind a síkság felől, részben iparcikké dolgozza fel azokat s szétoszt és közvetít mindakét irányában. Nem is találunk a régi Bihar-vármegye területén egyetlen olyan helységet, amely a hatalmas Várad árnyékában másod-harmadrendű központnál többre vihette volna. Bihar egységének ez a város volt a megtestesítője, anyagi és szellemi*

erejének gyújtópontja. Várad árnyéka, mint valami halotté, ott lebeg ma is Csonka-Bihar sorsa felett. Az elmetszett utak és vasutak, mint vérző ujjak csonkjai, mutatnak felé, vagy mint átmetszett ütőerek, amelyeket a szív közelében vágtak el. A szív most is itt van a közelben és mégis valószínűtlen messzeségbe került.” (Mendöl T. 1938, 41.)

A fentiekből is következően, a jövőt tekintve a bihari térség számára leginkább a *határ menti fekvés kínál* biztató perspektívákat, *kitörési és felzárkózási esélyeket* az európai integrációs folyamatok kibontakozásának függvényében, különös tekintettel Magyarország (2004), illetőleg Románia (2007) uniós tagságára. Éppen itt a magyar-román határrégió bihari térségben és településein jelenthetnek lehetőséget azok a kisebb léptékű, operatívabb intézményesült *határközi együttműködések*, amelyből kettő mintegy követendő példaként a trianoni határok által szétszakított, hajdan volt bihari térségeket, köztük a Berettyóújfalui kistérséget érinti. Ezek közül az egyik a 2002. október 11-én létrejött, Hajdú-Bihar megye és a romániai Bihar megye együttműködés elmélyítését szolgáló, megyei szintű *Hajdú-Bihar-Bihor Eurorégió*. A másik pedig a kifejezetten bihari területekre épülő, kistérségi szintű, 2002. április 12-én létrejött *Bihar-Bihor Eurorégió*, amely Biharkeresztes központtal, magyar részről a Határ menti Bihari Települések Területfejlesztési Társulásának 19 települését és 24 ezer lakosának, illetve a túloldali hasonló elnevezéssel működő társulás 17 önkormányzata és mintegy 40 társtelepülés 85 ezer lakosának kínál új lehetőségeket a kistérségi szintű, bilaterális határ menti együttműködésben (3. ábra).

A két kisebb megyei, illetve kistérségi szintű magyar-román együttműködés (a *Hajdú-Bihar-Bihor*, a *Bihar-Bihor Eurorégió*) és a Berettyóújfalu központtal működő Bihari Vállalkozói Övezet kezdetben bizonyos eredményeket ért el a *határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésében*. Az intézményi keretek között zajló kulturális, oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, de elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is. Mindazonáltal sem a Hajdú-Bihar - Bihar megyei szintű, sem a Bihar-Bihor határ menti kistérségi szintű együttműködés, sem a Bihari Vállalkozási Övezet nem hozott áttörést a gazdasági együttműködés terén. Tevékenységük ma már inkább formális. Ebben a tökeszegény térségben a viszonylag fiatal, új határközi szervezetektől, valamint a helyüket kereső gazdasági övezetektől, ipari parkoktól rövidtávon persze nem várható gyökeres fordulat. szerepük ma még sokkal inkább egy olyan lehetőség, amely hosszabb távon képes lehet a bihari térség gazdaságának egyik motorjává és a határon átnyúló gazdasági kapcsolatok dinamizáló tényezőjévé válni a magyar-román államhatár mindkét oldalán (*Baranyi B. 2007*).

3. ábra: A Bihar–Bihor Eurorégió elhelyezkedése a magyar–román határon

Forrás: Bihar–Bihor Eurorégió, Biharkeresztes–Bors.

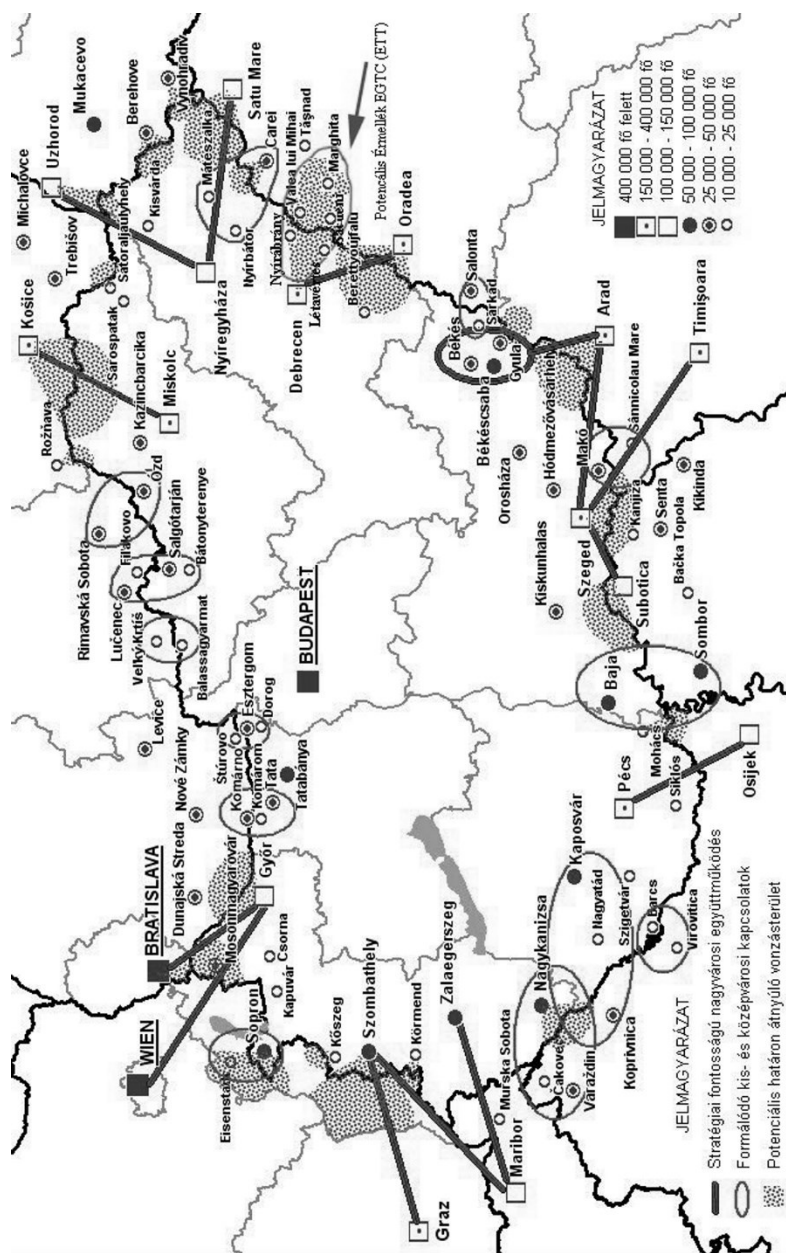
A határ menti kapcsolatokban Európa-szerte bekövetkezett *paradigmaváltás* és a jelenlegi magyarországi trendek alapján megállapítható, hogy a lokális típusú együttműködések választják elsősorban az új jogintézményként tevékenykedő együttműködési formát. Az eddigi tapasztalatok birtokában máris érzékelhető, hogy a létező jogi eszközök közül az *Európai Területi Együttműködési (EGTC)* csoportosulások és/vagy a gyakorta használt *Európai Területi Társulások (ETT)* megnevezéssel azok, amelyek mérettől és a résztvevők számától függetlenül a legeredményesebben tudják képviselni a közös és a lokális célokat. Az utóbbiak is azt támasztják alá, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az

euoregionális jellegű szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez jutnak a határrégiók egyes kistérségei, település együttesei és szövetségei, de leginkább a határ menti nagyvárosok, az ún. centrumvárosok. Ezért annyira fontos, hogy a nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozása helyett a *kistérség-települési, város-települési* és/vagy *városszövetségek* jöjjenek létre. Ebben a dimenzióban a kihívásoknak főként a regionális centrumvárosok és egyes paracentrumok felelnek meg, igaz ma még eltérő színvonalon. Így jöhetett létre néhány éve Létavértes – Székelyhid – Margita városok, illetve a környezetükben lévő érmelléki települések együtt működésére alapozott új típusú Érmellék EGTC (ETT), s formálódik manapság a Bihar-Bihar EGTC a magyar-román határrégióban (Majoros A. 2009; Baranyi B. 2014).

Az északkelet-magyarországi határszakaszon – de a keleti és részben a déli határrégiókban is – hasonló nagyságú, szerepkörű, korábban egymást jól kiegészítő *városgyűrűk* találhatóak a határ két oldalán, ezek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, ami önmagában is nagy lendületet biztosítana a határ menti együttműködések ügyének. A határon átnyúló kapcsolatok építésében érthető módon egyre erőteljesebb szerep hárul a gazdasági-társadalmi szempontból stratégiai helyzetben lévő nagyvárosok mellett a kistérségi központok (a bihari térségben például Létavértes, Berettyóújfalu, Biharkeresztes) együttműködésére. Térszerkezeti pozícióik révén a növekedési tengelyek mentén elhelyezkedő városok ugyanis sokáig az európai integráció révén megnyíló új lehetőségek közepette mindenképpen előnyösebb helyzetben érezhették magukat az elmúlt időszakban, mint a kapcsolataikat régóta építő, azonban szűkösebb anyagi erőforrással rendelkező kisebb településeknél. A határmelléki városi együttműködések sorában viszont előnyt jelenthetnek a természetföldrajzi sajátosságok (Érmellék), hajdanvolt történelmi, közigazgatási és vonzáskörzeti kapcsolatok (Bihar), vagy éppen további fejlesztéseket és kooperációkat szolgáló projektek (Létavértes - Székelyhid között 2004-ben megvalósult határátkelő) alapoznak meg (4. ábra).

Az egykori történelmi Bihar magyar és román oldali területeinek együttműködése abból a szempontból is példaértékű lehet, hogy az intézményesült kapcsolatok elősegíthetik a trianoni határok által mesterségesen elválasztott, illetve szétszakított gazdasági, infrastrukturális és egyéb, *egykor szervesen összetartozó természeti tájak, térségi funkciók szorosabbra fűzését*, tágabb értelemben pedig a határon átívelő kapcsolatok erősítését, a gazdasági-társadalmi értelemben vett újraegyesítését „határokat átívelő régiók” (Hardi T. 2004) formájában. A bihari térségek közreműködésével létrejött határközi intézményi struktúrák mindenesetre hozzájárulhatnak a határrégiókban az összekötő (hid-) szerep erősödéséhez, a Trianonban széttöredezett térszerkezeti egységek, köztük a kettészakított Bihar, kvázi „újraegyesítéséhez”. Akárhogyan

alakul is a jövő, a magyar oldali Bihar mindig megmarad történelmi, táji adottságokban, műemlékekben, kulturális hagyományokban és idegenforgalmi nevezetességekben kiemelkedően gazdag Csonka-Bihar, sőt átvitt értelemben a történelmi Bihar identitásának, a sajátos bihari életérzés és mentalitás őrzője.

4. ábra: Potenciális településközi együttműködések Magyarország határtérségeiben.
Forrás: Koncz (2008) alapján saját szerkesztés.

Összegzés

A Csonka-Biharra vonatkozó elemzések egyik nagy tanulsága, hogy a határ menti helyzet a történeti Bihar esetében is komoly fejlődési perspektívákat ígér. A város és vonzáskörzetébe tartozó települések esetében fokozottan igaz az az európai integrációs és a Schengen-folyamat felerősödésével különösen aktuális jelentéstartalommal bíró megállapítás, hogy a határ mentiség nem csak hátrányt, sőt inkább előnyt jelent. A határon átnyúló kooperációk egyik fő motivációja ugyanis - az európai integrációs folyamatokkal összhangban – a belső és külső fejlesztési források hasznosítása. A közelmúlt regionális folyamatait tanulmányozva, aligha kétséges, hogy a hazai és az uniós regionális támogatási források megszerzése és felhasználása optimális esetben, a keleti bővítések során később csatlakozott tagországok határrégióiban kialakult fejlettségbeli különbségek mérséklését, a határ menti (külső) perifériák felzárkóztatását szolgálják. Az EU-tagságból és a belső határok létéből származó előnyök és helyzeti energiák kiaknázásával pedig a határon átnyúló kapcsolatok további dinamizálása, az eredményesebb együttműködés, távlatosan pedig a kohéziós tendenciák erősödése várható magyar-román viszonylatban is.

A történelmi Bihar vármegye sorsának alakulása, a magyar-román határ mentén zajló folyamatok tárgyilagos elemzése is azt bizonyítja, hogy a Trianonban szétterjedt térszerkezeti funkciók „egyesítése”, egy működőképes makro-regionális Kárpát-medencei gazdasági tér kialakítása és kohéziója, végső soron a szomszédos kapcsolatok javítását segítik elő a nemzeti perifériákon regionális és lokális viszonylatokban egyaránt. Végeredményét tekintve mindez együtt járhat a múltból öröklött gazdasági, politikai, kulturális és etnikai konfliktusok, akár sérelmek orvoslásával is. Miért lenne ez másként „Csonka-Bihar” esetében?

Irodalom

- BAKÓ E. (1984): Hajdú-Bihar megye irodalmi kalauza. Debrecen. 126 p.
- BARANYI B. (szerk.) (1998): Hajdú-Bihar megye területfejlesztési koncepciója. Hajdú-Bihar Megyei Területfejlesztési Tanács, Debrecen, 142 p. (Területfejlesztés, 8.)
- BARANYI B. (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet - Alföldön. - Tér és Társadalom, 4. sz. 17–44.
- BARANYI B. (2004): A Berettyóújfalui kistérség rövid leírása. – Bihari Diéta V., Szerk.: Matolcsi L. Berettyóújfalun, pp. 75–88.
- BARANYI B. (2005): „Maradék Biharország” - Berettyóújfalun megújuló szerepkörben. (A Bihari kistérség és a negyedszázada várossá nyilvánított Berettyóújfalun a regionális tudomány szemszögéből.) Szerk.: Baranyi B., Porkoláb Lajos. (B. Tónus Bt.) Berettyóújfalun, pp. 27–44.
- BARANYI B. (2007): A határmentiség dimenziói Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó. Budapest - Pécs, 318 p. (Területi és települési kutatások, 24.)

- BARANYI B. (2014): Város a határon. – Létavértes története 1970 – 2010: Megmaradás és megújulás. (Szerk.: Erdei G.) Életvonal Alapítvány, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 439–453.
- BELUSZKY P. (1961): Berettyóújfalu vonzásterülete. – Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae, Series Geografica, Geologica et Meteorologica, VII., 2. pp. 239 – 264.
- BÉRES CS. – SÜLI-ZAKAR I. (1990): Bihar. Térbeli hátrányok – társadalmi problémák. Debrecen-Berettyóújfalu, 158 p.
- CSATÁRI B. (1981): Berettyóújfalu város néhány településföldrajzi jellegzetessége. – Berettyóújfalu története. (Szerk.: Varga Gyula.) Berettyóújfalu, pp. 567–585.
- HAJDÚ Z. (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó. Budapest, Pécs. 334 p. (Terület és települési kutatások, 17.)
- HARDI T. (2004): Az Államhatárokon átnyúló régiók formálódása. – Magyar Tudomány, 9. pp. 991–1001.
- KONCZ G. (2008): Településközi kapcsolatok sajátosságai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja határ menti régiójában. – Baranyi B. (szerk.): Magyar-ukrán határrégió. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, pp. 125–144.
- MAJOROS A. (2009): A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió esete. Műhelytanulmány 40. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 103 p.
- MENDÖL T. (1938): Bihar-vármegye földrajza. – Bihar vármegye. Szerk.: Nadányi Zoltán. Magyar városok és vármegyék monográfiája XXV. Budapest, pp. 23–42.
- PALOTÁS Z. (é.n.): A békeszerződések katasztrofális következményei. Szenci Molnár Társaság. 206 p.
- SÜLI-ZAKAR I. (2001): A bihari területek szerepe Hajdú-Bihar megye kialakulásában. – Bihari Diéta III. (Szerk.: Matolcsi Lajos.) Ethnica Kiadó, Debrecen, pp. 28–51.
- SÜLI-ZAKAR I. – PÉNZES J. (2004): Észak-Bihar közigazgatási kérdései. – Bihari Diéta V. Szerk.: Matolcsi L. Berettyóújfalu, pp. 42–65.
- TÓTH J. – CSATÁRI B. (1983): Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. – Területi Kutatások, 6. pp. 78–92.
- TÓTH J. – GOLOBICS P. (1996): Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. – A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék. pp. 107–119.

A SZIGETKÖZI MEZŐGAZDASÁGI TERÜLETHASZNOSÍTÁS A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

POZSGAI ANDREA – BALOGH ANDRÁS – LENNER TIBOR

Land use in the Szigetköz area till the middle of the 20th century

In this study we elaborated the next crucial step along the previously presented thread and it is based on previous results. Szigetköz is one of the sensitive areas in our country where agro-cultural landscape has a significant tradition. Due to this issue, agricultural examination of this region is indispensable and requires careful consideration. Due to the industrial revolution and economic development the sprouts of modern intensive agriculture has appeared. In the 20th century, concentric land usage has been constantly transformed into the revolutionary cultural landscape which fits to market production. This tendency was inherent with modernization which tended to be beneficial for employees in this branch. The progression could not be realized without river control, although socio-economic circumstances have/had the most influential effect on the land usage perspective. The area of the microregion has been utilized for agricultural purposes after the river regulation processes by the end of the 19th century. The domination of crop acreage was significant till the middle of the 20th century, which was the end of our examined period.

Bevezetés

A Szigetköz országunk egy olyan érzékeny természeti területe, amely egyben nagy hagyományokkal bíró agro-kultúrtáj. A térség mezőgazdaságának vizsgálata éppen ezért kiemelt jelentőségű és igen nagy körültekintést igényel (Alexay Z. 1997, Szabó M. 2004; Horváth E. 2016¹). Egy adott táj/területi egység mezőgazdaságának arculatát ugyanis nem csak saját belső társadalmi helyzete, hanem külső tényezők is formálják, mivel valamennyi egyéb gazdasági és társadalmi tevékenységgel kapcsolatban van (piaci helyzet, feldolgozó ipar jelenléte, közlekedés-szállítási viszonyok, gazdaságpolitika stb) (Baranyai G. 2009). A szántóföldi növénytermesztéshez kapcsolódó állattenyésztés főleg európai jelenség, és a sajátos európai agrárfejlődéssel magyarázható. Világviszonylatban a növénytermesztés és az állattenyésztés földrajzilag többnyire elkülönül (a történelmi fejlődésben is így volt), az állattenyésztés gyakran természetes takarmányforrásokat hasznosít olyan területeken, amelyek éghajlati vagy más természeti okok miatt a növénytermesztés számára kevésbé hasznosíthatók. Európa nagy fogyasztópiaca és korlátozott területe, továbbá az a tény, hogy elsősorban az állati eredetű termékekre volt igény, a 18. századtól kényszerítette

¹ <http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2016/HorvathE.pdf>

rá az európai mezőgazdák, hogy a természetes takarmányforrásokon kívül a szántóföldet is felhasználják takarmányok termesztésére (*Enyedi Gy.* 1971, *Baranyai G.* 2012). A jelenség országunkban is jellemző volt, a kistájunkon végzett kutatások eredményei is alátámasztják ezen állításokat.

Kutatási módszer

Jelen tanulmányban a szigetközi kutatásunk következő lépcsőfokát vázoljuk fel, folytatva a már korábban ismertetett gondolatmenetet, ráépítve az eddigi eredményekre (*Pozsgai A. – Kovács E. – Németh S.* 2016). Célunk, hogy a kistájról fejlődéstörténeti áttekintést adjunk, mely eredményeivel, a levont következtetésekkel hozzájárulhatunk egy helyes jövőbeli tájstratégia kialakításához.

Kezdetben a folyamszabályozás előtti időszak (18–19. század) településszerkezet és tájhasználat közötti összefüggések jellemzőinek felvázolását végeztük el. Az előzetes elgondolás az volt, hogy az összeálló adatbázis alapját a településszintű összeírások fogják adni. Megnehezítette a feladatot, hogy a folyamszabályozás előtti időszakból nem rendelkezünk reprezentatív felméréssel, ugyanis az első agrár-jellegű összeírás 1865. évhez köthető, majd ezt követően jelentek meg a mezőgazdaság különböző szegmensét leíró statisztikák, amelyek viszont sok esetben nem tartalmazzak településsoros adatokat. Mindezek alapján a 18-19. századra a különböző forrásokat feldolgozva egy általános jellemzést tudtunk adni a településszerkezet és a tájhasználati diverzitás kapcsolatáról. A 20. századi jellemzők feltárásánál követtük az ágazati statisztikai irányzatot. A rendelkezésre álló KSH-s forrásokból a terület művelési ágak szerinti megoszlását: szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, rét, legelő, erdő, nádas, művelés alól kivett terület; illetve a termesztett növények – gabonafélék, kukorica, hüvelyesek, ipari növények, takarmánynövények, burgonya, zöldségfélék – alakulását, területi kiterjedésének változását állapítottuk meg. Mindezekon felül levéltári forrásokat, korabeli leírásokat használtunk fel munkánk során.

Eredmények

A települések területhasznosítását vizsgálva a korabeli leírások és térképek alapján elmondható, hogy a mezőgazdasági termelés övezetesen épült fel, koncentrikus köröket kirajzolva. A szigetközi települések 19. századig jellemző területhasznosítása jelentős hasonlóságot mutat a Johann Heinrich von Thünen 1842-ben megjelent munkájában bemutatott mezőgazdasági termelés térbeli struktúrájával. Thünen elméletét számos feltétel teljesülése mellett, egy nagyobb területi egységre (állam, város) vetítette le. Következtetései alapján a városközpont körül 5 féle termelési kör létezik. Az egyes gyűrűkben a

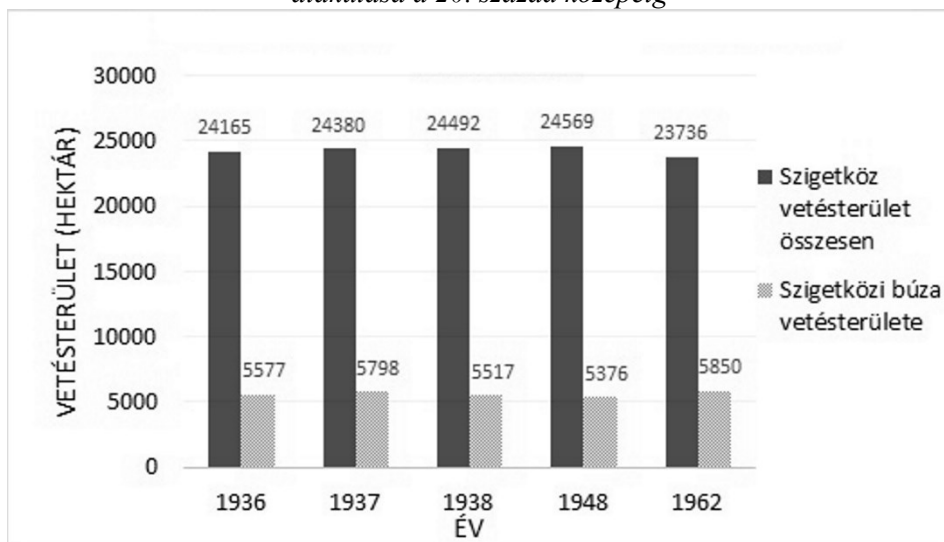
mezőgazdasági termelés tárgyát két alapvető szempont határozta meg: a termék romlandósága és a termék szállíthatósága. Azaz a központhoz legközelebbi területeken zöldségeket termesztettek (illetve az állattenyésztés oldaláról vizsgálva tejtermékeket állítottak elő). Míg a legtávolabbi termelési körben az extenzív mezőgazdaság, illetve az állattartás volt jellemző (*Illés I.* 2008). A modellt később kiegészítette több elemmel is pl. a koncentrikus köröket különböző tényezők torzíthatják (folyó, út), mely megállapítás szintén megfigyelhető a vizsgált települések területhasznosításában.

Egy-egy öv a természeti adottságokhoz igazodva alakult ki. Jelentős szereppel bírtak a falvakhoz szorosan kapcsolódó kis konyhakertek, melyekben a legnagyobb mennyiségben káposztát, zöldséget termeltek, ezen felül jelentős volt a (őshonos) gyümölcsösök kiterjedése. A föld művelése során – két- és háromnyomásos gazdálkodási forma volt jellemző – nem termesztettek sokféle növényt, legfőképpen búzát, rozst és kölest, kisebb mennyiségben árpat és zabot. Jelentős területen termesztettek tönkölyt, kendert és lent. Takarmánynövény termesztésével nem foglalkoztak. A vizsgált időszakban nem csak a Szigetközben fordultak elő az említett nagy kiterjedésű búzával vetett területek (*1. ábra*), országos szinten általános jelenség volt a túlzott mértékű gabonatermesztés, azon belül is a búza túltermelése. Különböző tényezők hatására – fogyasztás csökkenése, kedvezőtlen időjárás, védővámok, gabonaárak csökkenése, gabonaexport csökkenése, gabonatermesztés rentabilitásának megromlása – a magyar mezőgazdaság túltermelési válságba került (*Gaál L.* 1978). Mindezek ellenére a búza vetésterülete, illetve a gabonatermő terület inkább növekedett, mint csökkent volna (amit elősegített a 19–20. század fordulóján – a vámemeléseknek köszönhetően – a gabonaár növekedése).

Az 1900-as évek folyamán Thünen modelljét azonban két tényező elavulttá tette: az egyik a szállítási technika (ilyen módon a szállítási távolság és költség összefüggéseinek gyökeres megváltozása) a másik a mezőgazdaság modernizálódása (*Enyedi Gy.* 1971). A fejlődés hatására a szigetközi települések területhasznosítása átalakult, a természetes adottságokhoz és piaci igényekhez igazodó „szabályos elhelyezkedésű koncentrikus köröket” felváltotta az intenzív mezőgazdasági termelés. A mintaterületen jelentős területet a szántók foglaltak el (*2. ábra*).

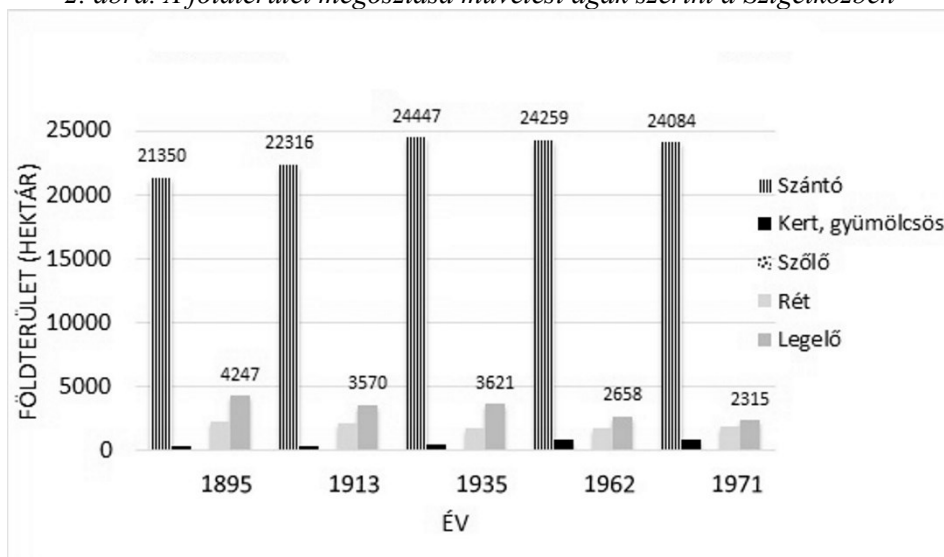
Megvizsgálva a kistáj növénytermesztését a 20. század közepéig, megállapítható, hogy a gabonafélék termesztése dominált, az egyes gabonanövények vetésterülete ugyan különböző irányba mozgott (*3. ábra*), viszont összesítve, a gabonafélékkel vetett területek kiterjedése mondhatni stagnált. A tájegység a legmagasabb termésátlagokat produkáló dunántúli térségekhez tartozott.

1. ábra. A szigetközi vetésterületek és a búzával vetett területek alakulása a 20. század közepéig

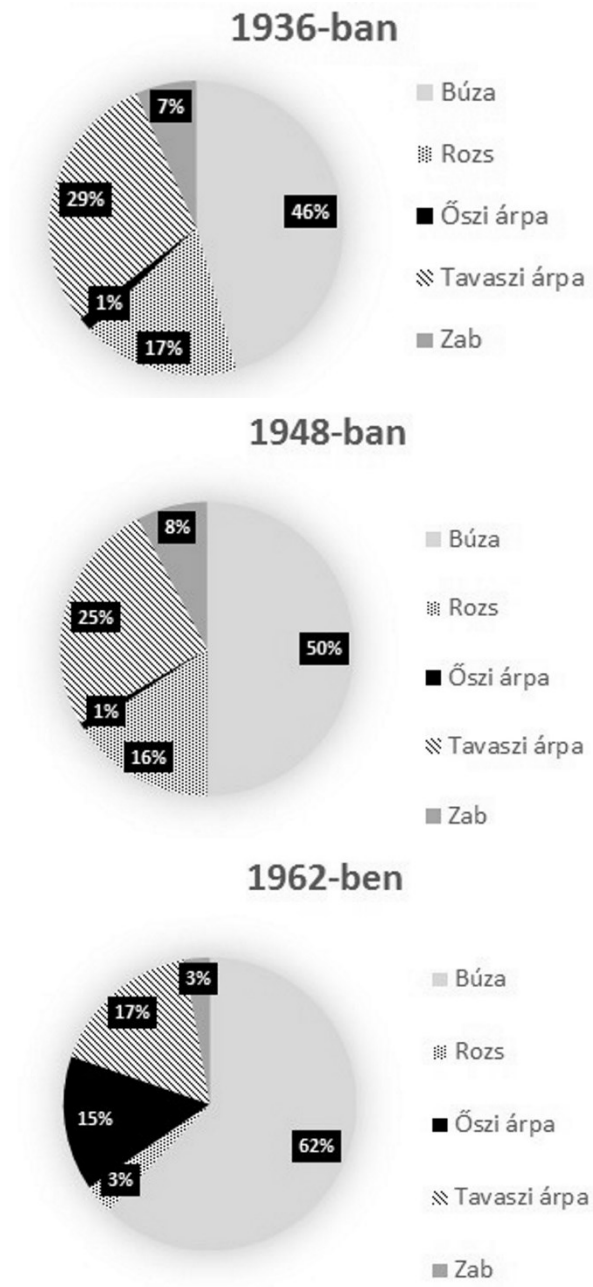
Forrás: Pozsgai A. (2017)

2. ábra. A földterület megoszlása művelési ágak szerint a Szigetközben

Forrás: Pozsgai A. (2017)

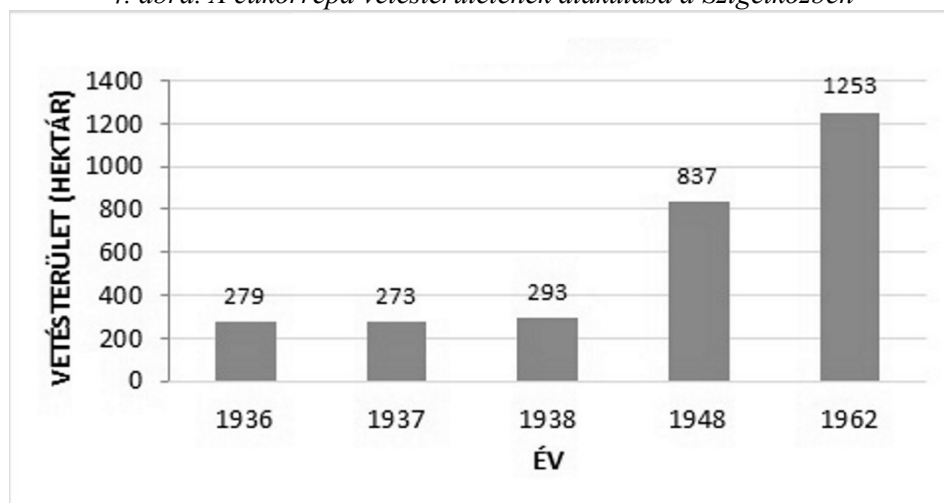
3. ábra. A gabonanövények vetésterületének alakulása a Szigetközben a 20. század közepéig

Forrás: Pozsgai A. (2017)

A magyar növénytermesztés a dualizmus idején jelentős változásokon ment keresztül: megjelentek új üzemi rendszerek (szabad gazdálkodás), megindult a gazdaságok gépesítése, ekkor már kemizálásról is lehet beszélni (műtrágya használata), elindult a növényvédelem, illetve továbbfejlődött a növénynevelés. Az ipari forradalom hatására nem csak a megjelent/feltalált mezőgazdasági gépek lendítették fel az ország agrár-szektorát, hanem a közlekedés gépesítése, illetve az általános ipari fejlődés (malomipar, cukorgyár) is közvetlenül, erőteljesen hatott a magyar mezőgazdaságra. Magyarazatként szolgál az előző gondolat arra, hogy a különböző források az 1800-as évekig nem említik a cukorrépa-termesztést, majd az 1900-as években már több száz hektárra terjedt ki a cukorrépával vetett területek nagysága a Szigetközben (4. ábra).

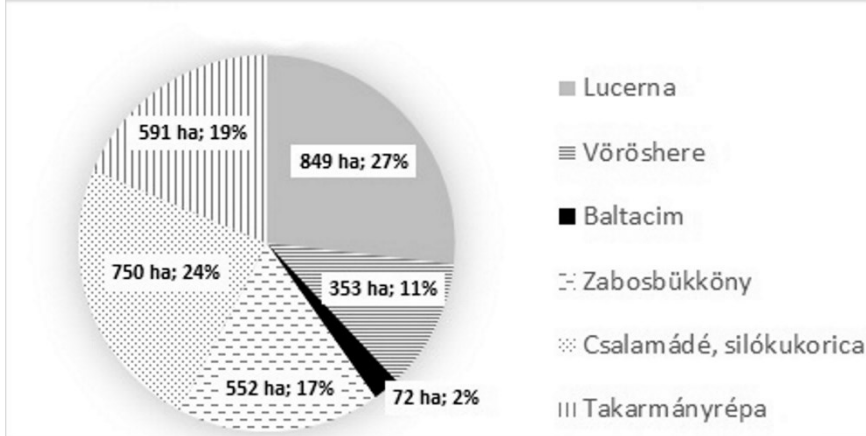
4. ábra. A cukorrépa vetésterületének alakulása a Szigetközben

Forrás: Pozsgai A. (2017)

A 19. század közepéig nem volt jellemző, hogy „mütakarmánytermeléssel pótoltatott, a mi természetes legelőben elvétett” (Ditz H. 1869). Majd a század második felében kezdett terjedni az úgynevezett „zöld futószalag” takarmányozási rendszer (Rodiczky J. 1882), amely megalapozta az állatok istállóban történő etetését. A párhuzam fellelhető a szigetközi takarmánynövény termesztésében: míg a korábbi jellemzés alapján láthattuk, hogy a folyamszabályozás előtt nem termeltek takarmányt a tájegység gazdái/parasztjai, a 20. század elején már jelentős területeket foglaltak el a takarmánynövények (5. ábra): lucerna, vöröshere, baltacim, zabosbüköny, csalamádé/silókukorica, takarmányrépa.

5. ábra. A takarmánynövények megoszlása a Szigetközben 1936-ban (hektár)

Forrás: Pozsgai A. (2017)

Összegzés

A mezőgazdaság számára kiemelkedően jó természetföldrajzi adottságokkal rendelkező Szigetközben a 19–20. század fordulójára a természetes erőforrásokhoz alkalmazkodó tájhasználat átalakult. Az ipari forradalom, a gazdaság változása következtében megjelent a mai intenzív mezőgazdasági termelés csírája. A 19. században még koncentrikus körökként kirajzolódó területhasznosítás folyamatosan alakult át a piaci igényekhez alkalmazkodó kultúrtájjá, mely folyamat a mezőgazdasági ágazatokban munkálkodóknak előrelépést jelentett – a fejlődés/modernizáció velejárója. Az „előrehaladás” nem valósulhatott volna meg a folyamszabályozási munkálatokat nélkül, azonban a tájhasználat alakításában jelentős szerepe a gazdasági, társadalmi berendezkedésnek volt/van (Baranyai O. – Baranyai G. – Tóth G. 2016).

Az érzékeny természeti kistáj jelentős területét mezőgazdasági célra hasznosították az 1800-as évek végén befejeződött munkálatok után (folyamszabályozás). A vizsgált időszakig – a 20. század közepe – a gabonafélék vetésterületének dominanciája volt megfigyelhető. Nagy kiterjedésű szántókon országosan is számottevő mennyiségben búzát termesztettek, de említésre méltó tavaszi árpával vetett földterületekkel is találkoztunk a statisztikai összeírásokban. Láthattuk, hogy a gazdaság szereplőinek elvárásaihoz alkalmazkodva a szigetközi gazdák is megkezdték a takarmánynövények termelését, ezzel megalapozva az állatok istállóban történő tartását. A következő lépésben szeretnénk megvizsgálni a szigetközi állattenyésztés alakulását, majd elemezni a két mezőgazdasági ágazat kapcsolatát.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás „ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-3-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült”.

Irodalom

- ALEXAY Z. (1997). Változó Szigetköz. Hazánk könyvkiadó, Győr
- BARANYAI G. (2009): Gondolatok Csorba Péter „A tájhatárok kijelölése és változása” című tanulmányához. Földrajzi közlemények, MFT Budapest, 133. 1. pp. 75–76.
- BARANYAI G. (2012): Mezőgazdaság. In: Dövényi Z. (szerk.): A Kárpát-medence földrajza, Budapest, Akadémiai kiadó, pp. 777–781.
- BARANYAI O. – BARANYAI G. – TÓTH G. (2016): Possibilities for development of rural, protected areas in Hungary as an example of Őrség National Park *DYNAMIQUES ENVIRONNEMENTALES* 35: pp. 112–123.
- DITZ H. (1869): A magyar mezőgazdaság. Pest, 1869, Aigner – Rautmann.
- DÖVÉNYI Z. (szerk) (2010). Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, pp. 295–299.
- ENYEDI GY. (1971): A mezőgazdaság földrajzi tanulmányozása. In: Sárfalvi B. (szerk.): Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból. Tk.kiadó, Budapest, pp. 243–287.
- ÉRSEK I. (1924): Szigetköz története, községeinek eredete, Magyaróvár
- GAÁL L. (1978): A magyar növénytermesztés múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GÖCSEI I. (1979): A Szigetköz természeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GYÖRFFY GY. (1987). Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II., IV: Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 563.
- ILLÉS I. (2008). Regionális gazdaságtan, területfejlesztés. BME GTK Közgazdaságtudományok Intézete, Typotex Kiadó, Budapest.
- POZSGAI A. – KOVÁCS E. – NÉMETH S. (2016): A Szigetköz területhasznosítása a folyószabályozásig. Történeti Földrajzi Közlemények, 4. évf., 3–4. szám, Nyíregyháza, pp. 113–121.
- RODICZKY J. (1882): A takarmánytermesztés kézikönyve. Budapest
- SZABÓ M. (2004): Természetközeli élőhelyek változása a Szigetközben a Duna elterelését követően: állapotfelmérés és előrejelzés. In: Dövényi, Z. – Schweitzer, F.(szerk.): Táj és környezet. MTA FKI, Budapest. pp. 45–63.

TARTALOM

HAJDÚ ZOLTÁN	
Állam vagy/és ország: Fogalmi és területi ütközések a Kárpát-medencében.....	1
DEMETER GÁBOR	
Történeti kérdések földrajzi szemszögből: Mi az, amit másképp lát egy földrajzos? (A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai).....	22
TÓTH VALÉRIA	
Nyelvtörténet, helynévtörténet, történeti földrajz.....	37
HOFFMANN ISTVÁN	
Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai.....	47
FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – TAMÁS LÁSZLÓ	
A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében.....	62
CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY	
Külső és belső migrációs „kényszerek” a 11–15. századi Magyarországon.....	76
PÁNYA ISTVÁN	
A solti szék történeti földrajza.....	84
LENNER TIBOR – CSAPÓ TAMÁS – POZSGAI ANDREA	
Pécs városszerkezetének fejlődése.....	96
PAP NORBERT	
A keresztény és muszlim szimbolikus térfoglalás földrajzi helyei Szigetváron.....	106
CSORBA CSABA – DÉNES JÓZSEF	
A Kárpát-medence városainak pusztulása a 16-17. században, a hadszíntérré változott régiókban...	120
KÓKAI SÁNDOR	
Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon: A Temesi Bánság (1718–1779).....	137
GÖÖZ LAJOS	
A Kárpát-medence fürdőkulturájának kialakulása, összefüggésben a geotermikus adottságokkal....	157
BÁCSKAINÉ DR. PRISTYÁK ERIKA	
Adalékok a nyíregyházi tanyabokrok kialakulásához és fejlődéséhez.....	165
BELUSZKY PÁL	
A városok – olvasztótégelyek? (A [nyelvi] asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában – II.).....	183
BARANYAI GÁBOR – BALOGH ANDRÁS – NÉMETH SÁNDOR – POZSGAI ANDREA	
Vas megye elfeledett „hegyei”.....	205
GULYÁS LÁSZLÓ	
Amikor a miniszterelnök földrajztudós Teleki 1940. évi Erdély-memoranduma, 1. rész: A memorandum születése és tartalma.....	217
SUBA JÁNOS	
A magyar királyi honvédség alkalmazási lehetőségei a két világháború között.....	230
NAGY MIKLÓS MIHÁLY	
A kényszerpálya geográfiája (Magyarország hadba lépésének földrajzi kérdései a második világháborúban).....	245
BARANYI BÉLA	
A regionális funkciók átrendeződése a történelmi Bihar vármegyében Trianon után.....	264
POZSGAI ANDREA – BALOGH ANDRÁS – LENNER TIBOR	
A szigetközi mezőgazdasági területhasznosítás a 20. század közepéig.....	280

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail címére (kokai.sandor@nye.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelményrendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények elérhetők:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/tfk_form.pdf

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja.

A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg. A folyóirat az interneten is elérhető:

<http://www.nye.hu/foldrajz/sites/www.nyf.hu.foldrajz/files/tortenetifoldrajzikozelemyek-2017-3-4.pdf>